

ISSN 1800-7007

LINGUA MONTENEGRINA

časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA

the magazine of linguistic, literature and cultural issues

Broj 2

Izdavač

INSTITUT ZA CRNOGORSKI JEZIK I JEZIKOSLOVLJE
«VOJISLAV P. NIKČEVIĆ»

Redakcijski odbor

Radoslav Rotković (Herceg-Novi)

Josip Silić (Zagreb)

Vukić Pulević (Podgorica)

Žarko Đurović (Cetinje)

Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)

Przemysław Brom (Katowice)

Milorad Nikčević (Osijek)

Aleksandra Banjević (Podgorica)

Aleksandra Nikčević-Batrićević (Podgorica)

Ljudmila Vasiljeva (Lavov)

Čedomir Drašković (Cetinje)

Čedomir Bogičević (Podgorica)

Adnan Čirgić (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik

Adnan Čirgić

Sekretar redakcije

Aleksandar Radoman

Tehnička obrada

Darko Đurović

Štampa

IVPE - Cetinje

Tiraž

500

Cetinje, 2008.

Vojislav P. NIKČEVIĆ (Cetinje)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje

UDK 811.163.4.09

NAUČNI POGLEDI DALIBORA BROZOVIĆA NA CRNOGORSKI JEZIK *

Akademik Dalibor Brozović, kao jedan od najvećijeh jezikoslovaca svojega doba, trajno je naučno obilježio vrijeme u kojemu živi i stvara. Još od pojave znamenite *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* (1967), čiji je jedan od najuže grupe tvoraca, kretao se u širokome krugu od kroatistike preko jugoslavistike do indoeuropeistike. Ograničen službenijem tzv. srpskohrvatskim / hrvatskosrpskijem, hrvatskim ili srpskijem jezikom, bavio se i jezikom Crnogoraca u enciklopedistici i leksikologiji. Tako je poslije nekoliko neuspješnijeh pokušaja crnogorskih jezikoslovaca sačinio jedinicu CRNOGORCI – II *Jezik* u drugom izdanju *Enciklopedije Jugoslavije*. Ta jedinica je morala proći rigoroznu proceduru usaglašavanja recenzenata svih redakcija republika i pokrajina *Enciklopedije Jugoslavije*. Za razliku od te najstudioznije enciklopedijske jedinice, koja je predstavljala prvu i jedinu od takvijeh sinteza o jeziku Crnogoraca, akademik Brozović i u jedinici **CRNOGORCI** vrlo kratko obrađuje njihov *Jezik* u *Hrvatskoj enciklopediji*. Uzimajući u obzir sva ustavnopravna i društveno-politička ograničenja u kojijema su nastale te dvije enciklopedijske jedinice o jeziku Crnogoraca, autor ovoga referata je nastojao da analitičko-kritički preispita postavke u njima sadržane, polazeći od saznanja o crnogorskom jeziku iz današnje vremenske perspektive.¹

* Tekst je pisan za naučni skup Zadarski filološki dani, Odjel za kroatistiku i slavistiku Sveučilišta u Zadru, 8-9. lipnja 2007. Priredio ga i prilagodio strukturi časopisa Adnan Čirgić.

Prikazani rezultati proizašli su iz naučnoga projekta *Kulture u doticaju: Stoljetni hrvatski i crnogorski književni i jezični identiteti*, provođenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

Rad je anonimno recenziran na Filozofskom fakultetu u Zadru, đe je pozitivno vrjednovan. Prenosimo ovđe jednu recenziju:

Akademik Dalibor Brozović, jedan od vodećijeh hrvatskih i uopšte svojevremeno jugoslovenskih jezikoslovaca, krećući se u širokome rasponu od kroatistike preko jugoslavistike do indoeuropeistike, u dva navrata je u enciklopedistici pisao o jeziku Crnogoraca. Prvi put je to uradio u jedinici CRNOGORCI – II *Jezik*² i drugi put u odrednici *Crnogorci. Jezik*.³ U ovome referatu govoriću analitičko-kritički o tijem dvijema enciklopedijskim jedinicama uzimajući u obzir vrijeme, društveno-političke okolnosti u kojima su nastale, ograničenja koja su ga sprječavala da slobodno iskaže naučne poglede na crnogorski jezik. Crnogorski jezik je tada bio tabu tema, sve do 1997.

Jedinica CRNOGORCI – II *Jezik* je nastala i objavljena kada je u članu 172, stav 2 *Ustava Socijalističke Republike Crne Gore* iz 1974. godine stajalo: *U Socijalističkoj Republici Crnoj Gori u službenoj upotrebi je srpskohrvatski jezik ijekavskoga izgovora. Ravnopravna su oba pisma – ćirilica i latinica.* Ta ustavno-pravna norma obavezivala je prof. Dalibora Brozovića da rečenu jedinicu sačini u duhu i u skladu s njom. Osim toga, postojali su i drugi bitni ograničavajući faktori koji se moraju uzeti u obzir prilikom njezine izrade u smislu neslobode što ga je sputavala i onemogućavala da je napiše po svojoj naučnoj savjesti.

Autor u radu iscrpno pokazuje nevolje kroz koje je prošao crnogorski jezik i narod u nemilosrdnom „bratskom” zagrljaju sa Srbima. Taj zaneseni montenegrist, rekao bih i utemeljitelj montenegristike i zaslužnih za njezino priznavanje u slavističkim krugovima s velikom zahvalnošću priznaje pomoć hrvatskih jezikoslovaca u priznavanju i afirmaciji crnogorskoga jezika u mozaiku slavenskih jezika. Osobitu ulogu u tom priznaje s pravom Daliboru Brozoviću. Korak po korak ističe Brozovićeve znanstvene poglede koji su na neki način stvarale znanstveni okvir za pojavu crnogorskoga jezika kao slična mnogima i različita od svih. U teškim vremenima bilo je to znanstveno zakamuflirano, ali stjecajem povoljnijih okolnosti Brozovićeve, i uopće hrvatska, podrška Crnogorcima i njihovu jeziku došla je više, jasnije do izražaja.

Ovaj članak treba svakako objaviti na crnogorskom jeziku, kako je i napisan. Mislim da bi svaka kroatizacija (osim prijevoda) bila falsifikat. A to nikomu ne treba.

Datum recenzije: 19. svibnja 2008.

¹ U vrijeme kad je nastao ovaj rad, crnogorski jezik još uvijek nije bio proglašen za službeni. Budući da se rad ovdje posthumno objavljuje, razumljivi su razlozi zbog kojih nijesmo vršili intervencije u njemu. – Primjedba priređivača.

² Dalibor Brozović, CRNOGORCI – II *Jezik*, Enciklopedija Jugoslavije, 3, Crn-Đ, Jugoslavenski leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, Zagreb, 1984, 58-61.

³ Dalibor Brozović, *Crnogorci. Jezik*, Hrvatska enciklopedija, 2, Be-Da, Jugoslavenski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2000, 4.

Prodor novijeh saznanja o Crnoj Gori i Crnogorcima poslije pojave znamenite *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* (1967) počevši od 1968. godišta nametnuo je potrebu da se u drugom izdanju *Enciklopedije Jugoslavije* i u odnosu na Crnogorce kao narod i naciju sa svijema atributima što im kao takvima pripadaju po jedinstvenoj shemi postupi kao i s drugijema jugoslovenskim narodima i nacijama. Po toj shemi dobijena je i odrednica *Jezik Crnogoraca* za enciklopedijsku obradu fiksiranog obima. Već samijem tim, u odnosu na odrednicu *Crnogorski govori* Luke Vujovića iz prvog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*⁴, koja je obuhvatila samo polovinu mjesnijeh govora Crne Gore (tzv. starije štokavske govore),⁵ a ostala polovina njezinijeh mjesnih govora (tzv. mlađi štokavski govori) bila je prepuštena hercegovačkim govovima – u kvalitativnome i kvantitativnom smislu to je značio ogromni pojmovni napredak. Redakcija SR Crne Gore Enciklopedije Jugoslavije je njezinu izradu povjerala dr. Mitru Pešikanu, a recenziranje iste mojoj osobnosti. U veoma opsežnoj i detaljno potkrijepljenoj recenziji njegov tekst sam ocijenio slabijem, pa je kao takvi odbijen. Potom su Branislav Ostojić i Mato Pižurica od Redakcije angažovani da napišu novu jedinicu. Oni su to uradili pod uslovom da se ne pojavljuju kao njezini potpisnici. I ona je u recenzentskoj proceduri ocijenjena kao nezadovoljavajuća. Poslije toga sam od Redakcije zamoljen i ja da je sačinim. To sam sa zadovoljstvom učinio. Međutijem, kako sam bio previše eksponiran i umiješan u tadašnje sporove o jeziku, u Redakciji su stali na stanovište da se moja verzija ne stavlja u javnu proceduru, već da se sve verzije jedinice stave na uvid Slobodanu Vujačiću, koji će, budući da je neeksponiran i nezamjeren, na podlozi njih sačiniti i ponuditi svoju verziju. On je to uradio, opredjeljujući se uglavnom za moju verziju jedinice.⁶ Ta je verzija ustupljena na recenziranje Radoslavu Katičiću i

⁴ Luka Vujović, *Crnogorski govori*, Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna-Dio. Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, MCMLVI, 494-495.

⁵ Kada su u 1. izdanju *Enciklopedije Jugoslavije* bili došli na red i Crnogorci da budu obrađeni kao narod i nacija, Miroslav Krleža, direktor Jugoslavenskoga leksikografskog zavoda, na ličnu intervenciju Aleksandra Rankovića, morao je obustaviti njihovu obradu. Tako su oni jedini u tome izdanju ostali neobrađeni, a Redakcija NR Crne Gore Enciklopedije Jugoslavije raspuštena i pripojena Redakciji NR Srbije Enciklopedije Jugoslavije.

⁶ Mitar Pešikan, *Pravci diferenciranja i klasifikacije crnogorskih govora i neki problemi njihova proučavanja*, Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju. Radovi sa naučnoga skupa, Titograd 12. i 13. maj 1983, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. Naučni skupovi. Knjiga 12. Odjeljenje

Pavlu Iviću. Katičić je (poslije usaglašavanja stavova) pozitivno, a Ivić negativno ocijenio. Tako je i ona otpala. Nakon što su se izređali crnogorski autori, Redakcija se opredijelila za Dalibora Brozovića. Poslije podužega recenzentskog i redakcijskoga usaglašavanja stavova o njoj, što će reći niza ustupaka i kompromisa koje je učinio suprotnoj strani, konačno je 1984. godišta objavljena. Eto kako se teško probijao crnogorski jezik.

U Brozovićevoj verziji najpozitivnije je to što se na njezinome samom početku konstatuje da idiom u Crnoj Gori predstavlja *Jezik crnogorskog naroda*.⁷ Značajno je u njoj još i to što se u dijahronijskoj i sinhronijskoj ravni svi njezini mjesni govori i na njima zasnovano našljeđe pismenosti i književnosti nalaze na okupu, tj. zajedno kao našljeđe što njoj pripada. A najveći nedostatak se sastoji u tome što se jeziku ni u odabranijem djelima čak dvojice najvećih crnogorskih pisaca iz predvukovskoga perioda (1360-1830) i početaka prijelaznoga perioda (1830-1863), Petra I. i Petra II. Petrovića Njegoša, a o drugijema da se i ne zbori, ne priznaje književni status stoga što nijesu ta djela stvorili u vukovskome tipu jezika. I da ne bi zapao u kontradikciju, iz tog razloga ih tretira tako kao da ne pripadaju književnosti, beletristici, nego samo pismenosti.⁸ To je bio ustupak srpskijem lingvistima koji je Dalibor Brozović morao da učini

umjetnosti. Knjiga 3. Titograd, 1984, 54, ogorčen što sam odbio njegovu verziju jedinice, to je propratio komentarom: *A kondenzat takvih nesuvislosti zalijetao se i prema Enciklopediji Jugoslavije, samo pod drugim autorskim imenom.*

⁷ Prof. dr. Dragoje Živković, *Prilog pitanju razvoja crnogorske istoriografije* (Neke karakteristike najnovije faze), Prošlost Crne Gore kao predmet naučnog istraživanja i obrade. Zbornik radova sa naučnoga skupa, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. Naučni skupovi. Knjiga 15. Odjeljenje društvenih nauka. Knjiga 7. Titograd, 1987, 198, nap. 17, dodaje: *U pogledu jezika Crnogoraca u ovoj jedinici učinjen je izvjestan napredak. Praveći ovu jedinicu, njen autor (D. Brozović) je bio izložen snažnim pritiscima protivnika naučne istine o crnogorskom jeziku, pa je morao da je formuliše kompromiserski. Napravio je naime jednu pojmovnu konstrukciju, čijom se pažljivom analizom uočava priznanje crnogorske jezičke posebnosti, ali je objašnjenje ostalo nedorečeno. Značajan je pomak samim tim što iznad teksta stoji: „Jezik crnogorskog naroda je srpskohrvatski, a govori mu pripadaju štokavskome narječju ijekavskog izgovora, pa je i crnogorski standardni izraz zasnovan na ijekavskoj novoštokavštini” (EJ, II, 3, 58). Kako se vidi, ova rečenica je sazdana iz protivurječnih djelova koji se isključuju. Ako je u pitanju „jezik crnogorskog naroda”, kako se onda može zvati srpskohrvatski? Da bi izbjegao neslaganja u pogledu formulacije nastanka citirane rečenice, pisac je našao rješenje da pojam „standardni jezik” zamijeni terminom „standardni izraz”, iako zna da je prvi naziv primjeren naučnoj istini – završava svoj komentar povjesničar Dragoje Živković.*

⁸ Dr. Vojislav Nikčević, *Crnogorski jezik*. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije. Tom II. (Od 1360. do 1995. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1997, 590.

kako bi jedinica bila prihvaćena za knjigopečatnju.

Osećajući veliku ličnu neugodnost što ovi referat moram kritički intonirati imajući u vidu okolnosti kad je borba za crnogorski književnojezički izraz (=subvarijanta) značila isto što danas označava termin crnogorski jezik, za koji se Dalibor Brozović zdušno zalagao u izuzetno složenijem prilikama,⁹ smatram svojom dužnošću da još jednom naglasim kako se moja kritika sporne enciklopedijske jedinice nipošto ne odnosi na njega, već na stanje nauke o crnogorskome jeziku uopšte i na neslobodu karakterističnu za vrijeme kad je ta jedinica nastala. Prema njemu gajim najveće dužno poštovanje.

Dakle, godišta 1984. u 2. izdanju *Enciklopedije Jugoslavije*, uz odrednicu CRNOGORCI, koje nije bilo u 1. izdanju iz rečenijeh razloga, napokon je izašla iz knjigopečatnje famozna enciklopedijska jedinica *Jezik Crnogoraca* Dalibora Brozovića. Pojavila se nakon nekoliko prije nje sačinjenijeh verzija kao kompromisno rješenje poslije šestogodišnjijeh sporova s mnogo burnih događaja, sukoba, nesuglasica, sastanaka i recenzentskijeh usaglašavanja, prouzrokovanih nastojanjima lingvisti-tradicionalista da istina o jeziku Crnogoraca nipošto ne stigne do šire naučne javnosti, da se pošto-poto zadrži status quo u pogledu naslijeđene spoznaje o tome jeziku, do sada osporavanom u daleko većoj mjeri nego pojmovi crnogorski narod i crnogorska nacija i skrivenijem pod dvočlano složenijem nazivom srpskohrvatski jezik. U njegovom poricanju odigrao sam ulogu remetilačkog faktora.

I još jednom da istaknem, samim tijem što su Crnogorci, poput drugih tadašnjijeh jugoslovenskih naroda i nacija prema onovremenoj enciklopedijskoj shemi „jugoslavistike“, dobili mogućnost da svoje jezičko nasljeđe obrade na nivou jezika a ne, kao ranije, samo u ravni polovine govora kao najniže kategorije na lingvističkoj hijerarhijskoj ljestvici, jedinica o kojoj je riječ, u poređenju s načinom tretmana i statusom

⁹ Neposredno poslije Brozovićeve jedinice o jeziku Crnogoraca napisao sam raspravu narečenu *Lingvistika i enciklopedistika s podnasovom O jeziku Crnogoraca u našijem enciklopedijama i leksikonima*. Nikako je nijesam mogao objaviti jerbo sam se stalno nalazio na spisku proskribovanih autora kojima je bilo zabranjeno objavljivanje radova o crnogorskome jeziku. Iz nje sada donosim samo donekle inoviran dio koji čini sadržaj ovoga referata. Na istom spisku pod udarom cenzure nalazio se i prof. Dalibor Brozović.

maternjega jezika Crnogoraca iz 1. izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*, u pogledu odgovarajućeg ranga i prostora koje su u njezinome 2. izdanju dobili, predstavlja izrazit napredak. I kad već niko od crnogorskih autora, usljed namjerno organizovanih otpora sa strane nije mogao da plasira tu jedinicu, izbor prof. Dalibora Brozovića kao njegova obrađivača, istaknutoga lingviste širokijih naučnih vidika u oblasti proučavanja slovjenskih i neslovjenskih, indoevropskih jezika, dobroga poznavao hrvatskih, bosanskih, crnogorskih i srpskih govora i standardnijih jezika u teoriji i praksi, sagledanih u odnosu prema hijerarhiji jezičkih idioma, nesumnjivo je značilo srećno rješenje. No, ipak, dr. Brozović nije sačinio najbolju jedinicu o crnogorskom jeziku. Ona umnogome nije dobra, ali ne zato što je on podbačio, već zbog toga što se njome iz objektivnijih i koncepcijskih razloga više nije moglo postići. I, kad je već sve to tako, bolje je što se i kao takva na svijet pojavila nego da se cio enciklopedijski projekat na njoj slomio. Sada, pošto je već poodavno dostupna naučnoj javnosti, pruža mogućnost da se o njoj analitičko-kritički prozbori, da se ukaže na njezine pozitivne i negativne strane i u njoj koriguju neprihvatljivi stavovi koje, uvjeren sam, dr. Brozović u normalnijem okolnostima najvjerovatnije ne bi tako postavio.

Gledana kompozicijski, Brozovićeve jedinice je sačinjena iz dva dijela. Prvi dio sadrži crnogorske govore, opisane i prikazane u istorijskoj perspektivi, a drugi dio istoriju jezika u pisanoj književnosti na tlu Crne Gore. Tačno je da crnogorski govori, kao dio štokavskoga sistema, i pismeni, pisani crnogorski književni jezik, s druge strane, imaju svoje posebite povijesti. Međutijem, kako su tečajem duge istorije bili izloženi djelovanju istijeh društveno-političkih, ekonomskih i kulturnih činilaca kao konstitutivnih i integrativnih faktora u procesima nastanka i razvitka crnogorskoga naroda, došlo je do uzajamne povezanosti, do njihovoga međusobnog djelovanja, uzajamnih veza i uslovljenosti, do razvoja u istom smjeru. To su glavni razlozi koji govore da je njihove povjesnice valjalo prikazati u vidu zajedničke dijahronije, da je formiranje bića crnogorskoga govornog i standardnoga jezika tog naroda trebalo sagledati u njihovome neraskidivom prirodnome jedinstvu i još ih jedanak dovesti u dijalektički suodnos s postankom istoga naroda kao njihovoga tvorca, čiji je samoizražavajući vid postojanja, identiteta i saobraćaja. Na taj način bi došao do punog izražaja istorijski subjekt crnogorskoga jezika, koji

nedostaje i analiziranoj jedinici zbog neadekvatnoga pristupa njegovome predstavljanju i neprimjerenome narodnosnom atribuiranju toga jezika.¹⁰

Svi nedostaci ove jedinice u osnovi proističu iz upornoga podvrgavanja jezika Crnogoraca skolastičko dogmatizovanome, nad njim i svijem ostalim srednjojužnoslovenskim jezicima nadređenome „srpskohrvatskom“ jeziku. To se lijepo vidi iz prve njezine rečenice: *Jezik crnogorskog naroda je srpskohrvatski*.¹¹ Ona je stvarno protivurječna u sebi i nesaglasna sa sadržajem rečenice: *Srpskohrvatski je još i jezik Hrvata, Muslimana i Srba*. Iz ovoga proizilazi da su jezik crnogorskoga naroda od njega preuzeli Hrvati, Muslimani i Srbi i potom ga nazivali srpskohrvatskim imenom. A to ne odgovara stvarnom poretku pojmova. Niko ni od koga nije preuzeo vlastiti jezik.

Ako se pažljivo pogleda cijela odrednica CRNOGORCI u okviru koje je objavljena jedinica *Jezik*, svako će se lasno uvjeriti da u njoj nema nijednoga istorijskog niti pak bilo kojega drugog razloga da se jezik crnogorskoga naroda zove srpskohrvatskim imenom. Naprotiv, već na njezinome samom početku stoji da su *Crnogorci, južnoslavenski narod u SFRJ*. Oni su: *Etnonim nastao od naziva zemlje Crna Gora (ranije Duklja-Zeta)*, te da je: *Crnogorska nacija formirana tokom vjekovne oslobodilačke*

¹⁰ I sâm sam za *Crnogorsku enciklopediju DANU* pod naslovom *Sinteze o crnogorskom jeziku* na blizu 40 strana taj jezik enciklopedijski predstavio u knjizi *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore “Đurđe Crnojević”. Posebna izdanja. Knjiga 53, Cetinje, 2004, 471-509.

¹¹ Branislav Brborić, *Srpskohrvatski jezik u svjetlu ustavnopravnih i sociolingvističkih odrednica*, Sveske, br. 5-6, Jezik i nacionalni odnosi, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1984, 283, nap. 43, citira sljedeće riječi književnika Čeda Vukovića kao naučno valjane: *Ja smatram da na ovom našem srpskohrvatskom jezičkom području postoji samo jedan jezik. To je srpskohrvatski. Da, pitanje naziva jezika u pojedinim republikama i pojedinim nacionalnim sredinama, stvar je društvenog dogovora, društvene konvencije, a i stručno*. S obzirom na to da *Jezik jednog naroda jest narod sam*, kako napisa Ivan Mažuranić u *Prozi*, svezak III, Sabrana djela Ivana Mažuranića. Priredio Milorad Živančević, Zagreb, 1979, 375, naziv srpskoga jezika proizilazi iz samoga bića njegovog naroda i njegove države, odnosno društvenijeg odnosa koji su stvorili taj narod i tu državu. I kao što se Crnogorci kao samobitan narod i samonikla nacija ne mogu imentovati drugim narodnim i nacionalnijem imenom, tako se ni njihov jezik ne može nazivati srpskohrvatskim imenom. Kako ime jezika svakoga naroda spada u red njegovijeh najvažnijeh elementarnijeh nacionalnih prava, o njemu niko osim njega ne može odlučivati, praviti bilo kakve dogovore ili društvene konvencije. Takvim pokušajima spolja treba se odlučno suprotstavljati. Do tih saznanja došao je i akademik Čedo Vuković, koji je danas vatreni zastupnik postojanja crnogorskoga jezika.

borbe crnogorskoga naroda, na osnovu njegovih ekonomskih, kulturnih i državno-pravnih posebnosti (58). Zato se, u duhu i u skladu s tim, osim jezika, ukupno našljeđe crnogorske kulture (književnost, likovne umjetnosti, muzika, pozorište, film i sve drugo) što je objavljeno u 2. izdanju Enciklopedije Jugoslavije naziva crnogorskim narodnim i nacionalnijem imenom. Uostalom, ja uopšte ne vidim logiku po kojoj se jezik u SR Crnoj Gori ne zove prema imenu Crne Gore ili Crnogoraca kojih, po popisu iz aprila 1981. godišta, u njoj ima 68, 54%, nego prema složenom imenu Srbi + Hrvati = Srbohrvati, su 3, 23% Srba i 1, 18 % Hrvata na istom popisu šanovništva.¹² Pri tome još valja uzeti u obzir činjenicu da su i sami Hrvati i Srbi u SR Hrvatskoj napuštali naziv hrvatskosrpski (srpskohrvatski) jezik i članom 138. Ustava SR Hrvatske bili proklamovali drugo ime: U Socijalističkoj Republici Hrvatskoj u javnoj je upotrebi hrvatski književni jezik – standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se naziva hrvatski ili srpski (st. 1).¹³

Neuredno stanje u kojemu se tada nalazio jezik Crnogoraca zaista je bilo posljedica negatorskoga i unifikatorskog odnosa bivšijih hegemonističkih politika prema njemu i uopšte prema Crnogorcima kao narodu i naciji. Ovi sud ima svoju potvrdu i u teorijskijem stavovima srpskog jezikoslovca dr. Slavka Vukomanovića. Po njemu, kada je zbor o odnosu nacije i jezika, *vidimo da pojava jednog ili više nacionalnih, standardnih jezika nije samo zasnovana na nekakvom objektivnom jezičkom supstratu iz koga se konstituiše nacija, već je to pitanje u uskoj vezi sa tipom nacionalne države i stupnjem jezičkih sloboda. Tamo gde je bilo tih sloboda, ostalo je dosta višejezičja, a tamo gde su te slobode izostale, caruje jezička jednoobraznost, unifikacija i u onim slučajevima kad se nacija formirala od različitih etničkih elemenata.*¹⁴

Kako čakavski i kajkavski govori predstavljaju posebne dijalekatske sisteme isključivo hrvatskoga jezika, a torlački govori specifični dijalekatski sistem srpskoga jezika, koji se svi bitno razlikuju od štokavskih govora kao takođe karakterističnoga dijalekatskog sistema što čine podlogu četirima nacionalnijem jezicima, i oni nedvosmisleno zašedočuju da odista

¹² *Sazdanje Cetinja*. Izvori i legende. Priredio dr Radoslav Rotković, Leksikografski zavod Crne Gore, Biblioteka Montenegrina, 1, Titograd, 1984, 276.

¹³ Sveske, br. 5-6, 286.

¹⁴ Slavko Vukomanović, *Nacija i jezik i naše književnojezičke varijante*, Sveske, br. 5-6, 243.

istovjetnost, sličnost ili pak različitost jezičkih sistema ne služi kao primarni kriterijum za narodnosno i nacionalno razgraničavanje jezika. Isto potvrđuje i odnos češkoga i slovačkog jezika, s jedne, i makedonskoga i bugarskog jezika, s druge strane.

Poučne su jezičke prilike u bivšoj Čehoslovačkoj koje su se kretale u rasponu nivelizatorskog unitarizma 1918. do zvanične jezičke secesije 1968. godišta. Nastala kao država tek nakon Prvog svjetskog rata, Čehoslovačka je bila proklamovala koncept nacionalnog jedinstva koje su prvobitno prihvatile obje strane, i češka i slovačka. Međutijem, Slovaci su ubrzo ohladnjeli prema integrativnom zajedništvu uviđevši da Prag sprovodi kulturnu asimilaciju koja im je zaprijetila gubitkom nacionalnog identiteta. Uveden je čehoslovački jezik, kojijem niko nije zborio. Ideolozi jednojezičnosti Čeha i Slovaka proglasili su slovački književni jezik istočnijem dijalektom češkoga. A Slovaci su, pak, preko svojega časopisa *Slovenska reč* odbrambeno pribjegli purizmu okomivši se uz germanizme osobito na bohemizme. Tako je bilo sve do godišta 1968. Tada je novi čehoslovački *Ustav* Čehoslovačku proglasio za federaciju dviju republika: Češke Socijalističke Republike i Slovačke Socijalističke Republike. Od tada je slovački književni jezik počeo funkcionisati kao državni jezik Slovačke Socijalističke Republike u sastavu slovačkog jezika.

U potonjijih četrdesetak godišta razvitka slovačkoga književnog jezika jezikoslovci i lingvistički planeri taj su jezik poprilično izmijenili, uvjereni da životnost slovačkoga književnog jezika zavisi od stepena razlika u odnosu na češki jezik. Tako su prepravljena mnoga jezička normativna podešavanja što su ih u slovački uvodile pristalice teorije o unifikaciji ili teorije o konvergenciji s češkim jezikom. Oba književna jezika, i češki i slovački, pošeduju zasebne odlike, premda one nijesu dovoljno supstancijske da bi sprječavale valjano sporazumijevanje. Većina govornika češkoga i slovačkog smatraju ta dva jezika uzajamno razumljivijem; pa, ipak, biće da kriterijum uzajamne razumljivosti nije od velike koristi za klasifikaciju jezika. *Ispostavilo se da puca pogolema diskrepacija između znanja što ga ima lingvist i znanja što ga ima izvorni govornik kad je posrijedi identifikacija zasebna kojeg jezika. Dok se, uzмимо, u Grčkoj i Bugarskoj, makedonski uzimlje kao dijalekat bugarskog jezika, bogme u svojoj ostaloj Jugoslaviji a nekmoli u Makedoniji – svi ga, makedonski, držimo svojstvenim, zasebnim jugoslavenskim – južnoslavenskim – slavenskim jezikom. Pa tu onda sociolingvist primjenjuje druge kriterije klasifikacije:*

Polazeći od tih postavki, i sam sam u jednome radu o tzv. čehoslovačkom i tzv. srpskohrvatskom jeziku u suodnosima zaključio da kao što je „čehoslovački“ nastao na zabludi da su Česi i Slovaci jedinstvena „čehoslovačka“ nacija su dva složena imena, tako je i „srpskohrvatski“ jezik stvoren na pogriješi da su Srbi i Hrvati isto tako jedinstven narod su dva sinonimna složena naziva. Iz toga njihova pogriješno shvaćenoga etničkog jedinstva proizašla je „jednost“ „čehoslovačkoga“ i „srpskohrvatskoga“ kao dvaju jedinstvenijih genetskih jezika. Gubeći na taj način unutrašnje razlike i promjene kao uslov njihova opstanka i razvitka, sami su u svojem biću nosili klicu raspada i rađanja iz njih novijih sociolingvističkih jezika kao njihovijeh organskih sastavnica. „Čehoslovački“ se raspao na dva takva jezika: češki i slovački, a „dogovorni“ jezik „srpskohrvatski“ na četiri jezika: bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski. Svaki od tih jezika manje-više poseduje svoj etno(socio)lingvistički identitet koji treba da sačuvaju i dalje razvijaju u javnoj upotrebi. To mogu postići posebitijem zvaničnim normama.¹⁶

Slovakinja Zuzana Finger u kratkom prijegledu saopštenja o slovačkom jeziku u javnoj upotrebi dala je uvid u zakonsku regulativu i kodifikaciju slovačkoga jezika u odnosu na češki u procesu njihova razjednačavanja od vremena međusobnoga razgraničenja. Neposredni intenzivni kontakt s češkim pratio je slovački jezik za čitavo vrijeme postojanja zajedničke čehoslovačke države (1918-1992) i posebno se osećao na početku, kad slovački, kao tada još mladi književni jezik, nije bio potpuno spreman da preuzme nove jezičke funkcije i zadatke.¹⁷

S pozivom na postavke i zaključke iz rada M. Pešikana,¹⁸ D. Brozović potanko opisuje i pokažuje posebne crte savremenijeh crnogorskih govora kao dijela šire dijalekatske zone, u kontekstu sušednijeh bosansko-hercegovačkih i srpskijeh govora što ih Pešikan naziva (a Brozović bez

¹⁵ Krunoslav Pranjić, *Sociolingvistička uvjetovanost dvaju zvaničnih jezika u ČSSR*, Sveske, br. 5-6, 110-111.

¹⁶ Vojislav P. Nikčević, *Tzv. čehoslovački i tzv. srpskohrvatski jezik u suodnosima*, Okrugli sto *Crnogorski jezik u javnoj upotrebi*. Zbornik saopštenja, Podgorica, 6. novembar 2002. Izdavač Crnogorski PEN centar. Odbor za jezik i književnost, Cetinje, 2003, 17-18.

¹⁷ Zuzana Finger, *Slovački jezik u javnoj upotrebi*. Kratki pregled, isto, 19-24.

¹⁸ Mitar Pešikan, *Jedan opšti pogled na crnogorske govore*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, XXII/1, Novi Sad, 1979, 149-169.

rezerve prihvata) „istočnodinarskijem“. Budući da najveći dio izoglosa koje Brozović navodi imaju pretežnu ili opštecrnogorsku sferu prostiranja, očividno je da se njihovijem vezivanjem za okolne necrnogorske govore (u administrativnom smislu) išlo za tijem da im se neutrališe crnogorski karakter. Pešikan izričito tvrdi: *Teritorija današnje SR Crne Gore ne predstavlja posebnu dijalekatsku zonu na srpskohrvatskom odn. štokavskom prostoru. Ova tvrdnja kao da protivrječi svakodnevnom iskustvu i zapažanjima, jer čitav niz dijalekatskih pojava s kojima se sreću ne samo jezikoslovci nego i drugi identifikujemo u prvom redu kao crnogorizme, crnogorske dijalekatske osobenosti.* Dalje veli da bliža analiza takvih pojava redovno pokazuje: 1. ili da one nijesu samo crnogorske, nego zahvataju i znatne zone izvanj Crne Gore: 2. ili da nijesu opštecrnogorske, tj. da ne zahvataju svu (ni uglavnom svu) Crnu Goru, već izvanj njih ostaju znatni prostori Republike i 3. ili i jedno i drugo: zahvatajući samo dio Crne Gore, mnoge značajne dijalekatske pojave svojstvene su i drugijem, često veoma prostranim regijama.¹⁹

Prije svega, Mitar Pešikan ni jednom riječju ne kaže da su prostor Crne Gore i njezine oklne predjele naselili savezi slovjenskih plemena Ljutići (Veleti ili Vilci) i Abodriti (Obodriti ili Bodriči) iz Polablja-Pomorja današnje istočne Njemačke.²⁰ Ne veli ni to da su vas fond crnogorskih jezičkih osobina migracijama Crnogorci odnijeli u okolne zone, kao npr. u sadašnju istočnu Hercegovinu sve do Mostara,²¹ te da su u naznačenijem sušednim necrnogorskim govorima nastajale u njihovome kontaktu s crnogorskim govorima. Uz to, neophodno je znati još i to da se rang pojava u crnogorskom jeziku kao samosvojnog organizmu ne može utvrditi na osnovu njihovoga upoređivanja s crtama u drugijem nacionalnim jezicima. Status njihovijeh elemenata se utvrđuje isključivo na bazi njihova kompariranja s pojavnijem oblicima u okviru bića toga jezika, u sklopu njegove norme nastale tokom više od hiljadu godišta razvoja na temelju onijeh činilaca koji su formirali crnogorski narod i crnogorsku naciju. U stvari, Pešikan i ostali lingvisti tradicionalističke asimilatorske orijentacije vještačkim pomjeranjem konstitutivnih formi crnogorskoga jezika u imaginarni, istorijski nepostojeći „srpskohrvatski“ jezik, sadržaje koji u

¹⁹ Isto, 149.

²⁰ Dr Radoslav Rotković, *Odakle su došli preci Crnogoraca* (Onomastička istraživanja), Matica crnogorska, Cetinje, 1995.

²¹ Jevto Dedijer, *Hercegovina*, Srpska književna zadruka, Beograd, 1909.

jeziku Crnogoraca najvećijem dijelom imaju primarni karakter, što pošeduju pretežnu i opšternogorsku upotrebnu vrijednost, posredstvom njihovoga upoređivanja s pojavama koje u srpskom i drugim jezicima imaju lokalno značenje, sekundarni karakter, degradiraju na rang „dijalekata“ jezika „srpskohrvatskog“ i kao takve proskribuju u „srpskohrvatskome“ standardnom jeziku. Ako bismo metodološki i konceptijski postupali poput M. Pešikana, onda ni jedan južnoslovljenski, istočnoslovljenski i zapadnoslovljenski jezik ne bi mogao pošedovati nacionalni karakter usljed toga što dijalekatske izoglose, pod uticajem ne samo spoljašnjijeh nego i unutrašnjih faktora, djelovanja dinamičnijeh sila u sistemu glasova, prelaze iz jednoga nacionalnog jezika u drugi, ne poklapaju se s narodnijem i državnim, upravno-administrativnijem granicama.

U analiziranoj enciklopedijskoj jedinici dovoljno je bilo reći da crnogorski govori organski pripadaju istome genetički određenom – štokavskome dijalekatskom sistemu, kojemu i govori Bošnjaka, odnosno Muslimana, Hrvata i Srba. S tim narodima su Crnogorci etnički i jezički bliski zbog sličnijeh uslova u kojima su se formirali i mnogostrukih istorijskijeh veza. Zapravo, polazeći od tradicionalne sistematizacije i klasifikacije, valjalo je napisati da su crnogorski govori štokavski ijekavskoga izgovora, dijelom s prebačenijem akcentima (tzv. stariji štokavski), a djelimično s prvobitnim mjestom naglasaka (tzv. stariji novoštokavski). Za crnogorski jezik karakteristično je upravo supostojanje „starijih“ i „mlađih“ tzv. novoštokavskijeh govora.

Još je trebalo konstatovati da se kod Crnogoraca razvio opšti, naddijalekatski/interdijalekatski tip jezika (koine),²² da u njemu preovlađuju zajedničke osobine crnogorskijeh govora²³ i da se razlikuju tri osnovna sloja elemenata. U prvi sloj ulaze elementi južnoslovljenskoga i praslavljenskog podrijetla, zajednički Bošnjacima, odnosno Muslimanima, Crnogorcima, Hrvatima i Srbima. Drugi sloj obuhvata elemente koji u Crnoj Gori pošeduju kolektivnu govornu, interdijalektalnu/naddijalektalnu upotrebnu vrijednost. Nastali su kao izraz posebnijeh društvenih odnosa i dobili takvi rang i status na osnovu specifičnijeh istorijskijeh uslova koji su stvorili crnogorski narod i crnogorsku naciju. Treći sloj jezičnijeh

²² Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski interdijalekat/naddijalekat (koine)* u knjizi *Jezikoslovne studije*, 490-493.

²³ Dr. Vojislav P. Nikčević, *Etnogeneza, periodizacija i klasifikacija crnogorskijeh govora* u istoriji *Crnogorski jezik*. Tom II, 84-145.

elemenata u tome interdijalekatskom/naddijalekatskom jezičkome tipu sačinjavaju crnogorski dijalektizmi i provincijalizmi kojijema su u koine tipu crnogorskoga jezika predstavljeni razjedinjavajući činiooci što se javljaju u okviru različitijeh plemena, triju konfesionalnih zajednica i prirodnijeh uslova. Naddijalekatski elementi i dijalektalno-pokrajinske posebnosti u crnogorskome jeziku tvore živu izražajnu cjelinu.

S osloncem na stavove Mitra Pešikana iz spomenutoga rada,²⁴ Dalibor Brozović preko činjenice da *Crnu Goru presijeca jedna od najoštrijih izoglosa u štokavskome narječju, tj. granica između novoštokavske i nenovoštokavske akcentuacije*, crnogorske govore prvo dijeli na dva dijalekta, poput Pešikana, koji ih dalje razbija na dvije polovine, stvarajući pri tome privid o njegovome velikom nejedinstvu. Na prvo mjesto stavlja „novoštokavski“ ijekavski dijalekat (tzv. „istočnohercegovački“) koji obuhvata oko polovinu crnogorske teritorije. Druga polovina Crne Gore, njezin istočni i južni dio, prema Brozoviću, pripada drugome, u prošlosti netačno zvanom „zetsko-sjениčkom“ dijalektu, „zetskom“ ili pak složenijem nazivom od „zetski“ uz koji drugi atribut, od kojijeh je najprihvatljiviji „zetsko-južnosandžački“.²⁵ Zasnivajući svoju klasifikaciju na akcenatskijem razlikama, dr. Brozović u taj dijalekat svrstava „južnosandžački“ poddijalekat, zatijem ostale poddijalekte što sačinjavaju dijalekatski kompleks koji Mitar Pešikan naziva „zetsko-gornjopolimski“ su tri poddijalekta: „starocrnogorski“, „donjozetski“ i „stariji brdski“ ili „istočnocrnogorski“.

Tako se crnogorski govori klasifikuju kao mnogo nejedinstveni, atomizirani, bez obzira na to što je već postalo izvjesno da, osim akcenatskijeh razlika uslovljenih djelovanjem ilirskoga (albanskog) i romanskoga (latinskog) supstrata i neodređenoga vokala *ä* (*ae*), koji se ne javlja ni u svijem tzv. zetskijem govorima, nauka još nije pružila druge valjane diferencijalne jezičke pokazatelje karakteristične za sve govore na nivou dva dijalekatska tipa. A i prenešeni naglasci, tipični za četvoroakcenatski sistem ševerozapadnijeh crnogorskih govora, u vidu različitih tipova i drugačica (varijeteta, opet kao koine) susrijeću se i u ostalijem crnogorskim govorima. Analogno se njima i akcentuacija od dva

²⁴ Mitar Pešikan, *Jedan opšti pogled na crnogorske govore*, 149-169.

²⁵ Josip Hamm, *Crnogorsko T, D + JAT > Ć, Đ*, Crnogorski govori, 79-82, izvršio je temeljnu i argumentovanu kritiku terminologije koja zaobilazi atribut *crnogorski* u imentovanju govora koji pripadaju Crnoj Gori.

silazna akcenta na bilo kojemu slogu riječi iz jugozapadnijeh, jugoistočnih i drugih govora čestim seljenjem stanovništva u obliku pojedinih oaza prenijela i u ševerozapadne crnogorske govore.²⁶ Uostalom, još ranije je Milan Rešetar u crnogorskome govornom jeziku ustanovio veliko dijalekatsko jedinstvo, koje čak iskažuje u vidu jednoga (poput Danila Vušovića), zvanoga crnogorskog dijalekta²⁷ (=crnogorski jezik).²⁸ A Radosav Bošković je, proučavajući govore tzv. Stare Crne Gore i susjednih krajeva, utvrdio da se izoglose podudaraju s plemenskim granicama i da podjela na nahije i bratstva nije znantno uticala na obrazovanje dijalekata. Rijetke su jače dijalekatske razlike unutar plemena, ali u okviru jedne nahije ponekad se srijeću znatnije govorne razlike.²⁹ To sve jedino znači da je crnogorski govorni jezik samo u mikrostrukturama dijalekatski i pokrajinski iznijansiran.

Iz svega pokazanog slijedi zaključak da Mitar Pešikan i njegovi istomišljenici u svojoj „nauci“ imaju dvojni stav. Prvi se ogleda u odnosu prema „srpskohrvatskome“ jeziku, koji je po njima „jedinstven“³⁰, a drugi prema „crnogorskijem govorima koji su, u sklopu toga „jedinstvenog jezika“, mnogo nejedinstveni.³¹ U oba slučaja, koja čine očevidno

²⁶ Dr Vojislav Nikčević, *Govori izučeni; predstoje naučne sinteze*, Pobjeda, Titograd, 4. jun 1983, 9.

²⁷ Dr Niko S. Martinović, *Rešetarovo mišljenje o crnogorskom dijalektu*, Stvaranje, br. 2, Cetinje, 1958, 172-173.

²⁸ Vojislav P. Nikčević, *Milan Rešetar o crnogorskom jeziku*, Lučindan, glas Crnogorske pravoslavne crkve, br. 11, Cetinje, na Vaskrs 2004, 112-113.

²⁹ Radosav Bošković, *Odabrani članci i rasprave*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1978, 23-31, posebno 29.

³⁰ Radoje Jovović, *Ista priča*, Ovdje, br. 183-184, Titograd, avgust-septembar 1984, 30, čak i u ondašnje vrijeme svoje nenaučno raspravljanje zasniva na poimanju *jedinstvenog srpskohrvatskog jezika*.

³¹ Dr Drago Čupić, *Uz bibliografiju o govorima Crne Gore*, Prosvjetni rad, br. 11, Titograd, 1. jun 1983, 4, o crnogorskijem govorima piše tako kao da su, u odnosu prema Jovovićevom *jedinstvenom srpskohrvatskom jeziku*, bez ikakvih razlika i da nemaju nikakvih strukturnih odlika: *Jedno je, svakako, izvjesno: na ovoj teritoriji nema pojava koje nije moguće naći i na drugim područjima srpskohrvatskog jezika. Zato nije moguće govoriti o crnogorskim govorima sa značenjem pridjevskog dijela ove sintagme "svoj" a ne i "srpskohrvatski". Tako nije moguće govoriti čak ni kada su u pitanju pojedine pojave, ako se eventualno nešto ne bi našlo u oblasti leksike (u kom slučaju treba pomišljati na slovensku starinu, eventualno na strani leksički uticaj koji se nije osjetio na drugim područjima srpskohrvatskog jezika)*. Čupiću citirano ništa ne smeta da neposredno poslije ovoga u istom tekstu protvurječno tvrdi kako su ti sami crnogorski govori, u okviru

protivurječe, oni su rukovođeni težnjom da Crnogorcima i ostalijem srednjojužnoslovenskim narodima u jeziku (i izvanj jezika!) poreknu njihove narodne i nacionalne individualnosti i identitete. U slučaju atomiziranja u makrostrukturama vrlo jedinstvenoga crnogorskog jezika, za koji rekoah da tvori interdijalektalni/naddijalektalni (koine) tip jezika, to čine radi toga da razbiju crnogorsko narodno i nacionalno biće u tolikoj mjeri da se nikako od crnogorskih govora ne može sastaviti crnogorski jezik. To rade na isti način kao i Pavle Popović koji između dva svjetska rata tvrdi da Crna Gora sve do XVIII. vijeka *ne predstavlja jedan narod nego jednu gomilu plemena, gomilu bratstava, bez veze međusobne, bez ideje zajedničke*.³² Ovako piše poradi toga da pokaže kako su Crnogorci kao narod mogli postati tek poznije samo preko Srba, isto kao što i Mitar Pešikan i proči „dokazuju“ da crnogorski govori mogu postati jezik jedino preko srpskoga dijela dvočlane složenice „srpskohrvatski“ jezik.

Dalibor Brozović drži da se slovenska pismenost na području današnje Crne Gore, kao i u drugijem južnoslovenskim oblastima, počela razvijati na staroslovenskome (starocrkvenoslovenskom) jeziku s jugoistočnomakedonskom dijalekatskom osnovicom IX. vijeka. U taj jezik već od prvijeh stoljeća i na njezinome području prodiru domaće jezičke crte, prvjenstveno fonetske. Pošto po svojem položaju pripada istočnoj dijalekatskoj podlozi „srpskohrvatskog“ jezika, i u njoj je (kao i u Raškoj) u to vrijeme upotrebljavan srpsko(crkveno)slovenski jezik (ovđe se Dukljani neosnovano tretiraju kao da su Srbi). Mnijenja je kako se s visokom vjerovatnoćom može smatrati da se i na crnogorskome području u prvo vrijeme upotrebljavala glagoljica. U potvrdu svoju pretpostavke Brozović navodi dva glagoljska spomenika s razmeđa XII. i XIII. vijeka, što možda potiču s tog područja – *Grškoviće*v i vjerovatnije *Mihanoviće*v *apostol*, može biti nešto mlađi, koji je bio zalijepljen u korice *Ilovičke krmčije*.

Navedeni kontekst sugerije da se najstarija crnogorska pismenost

jedinstvenog srpskohrvatskog jezika, veoma nejedinstveni: *Govori Crne Gore, upravo, pripadaju u genetskom smislu izuzetno šarenom mozaiku srpskohrvatskih dijalekata, i ne čine zatvoren sistem*. A godinu docnije, kontradiktorno i prvome i drugom gledanju, Drago Čupić, *Predlozi za poboljšanje teksta* (Nesporazumi oko ijekavskog izgovora u Crnoj Gori), Politika, Beograd, 10. jun 1984, 12, izjavljuje čak da dr. Dalibor Brozović *od mnogih karakteristika jezičkog tipa kojim se služe Crnogorci neopravdano izdvaja samo jednu u jedinici Jezik Crnogoraca*.

³² Pavle Popović, *O Gorskom vijencu*, drugo pregledano izdanje, Beograd, 1923, 33.

i uopšte književnost u njezinome prvom, dukljanskome periodu (850-1183) razvijala kao i srpska pismenost i književnost u ćirilometodskijem tradicijama. To se sugerije iako je već znano da su Rašani i Dukljani u prvome periodu njihove prošlosti imali samosvojne, međusobno različite puteve razvitka. Posebni putevi razvitka u ranome srednjem vijeku se manifestuju i u njihovijem različitim vjerskijem i kulturnim uticajima (preci Srba su primili hrišćanstvo istočnoga obreda mahom veoma kasno, tj. poslije crkovnoga raskola 1054. godišta bili pravoslavni, što će reći u sferi istočnoga, vizantijskog kulturnoga uticaja, a preci Crnogoraca, Dukljani, hrišćanstvo zapadnoga obreda posredstvom benediktinaca iz Monte Kasina, što znači da su nakon raskola bili katolici, odnosno u sferi zapadnoevropskoga kulturnog uticaja), zatijem u bitno različitom jezičkome i književnom razvoju³³ (Dukljani od početka pismenosti do Nemanjića u crkvi i književnosti, koja je takođe zapadnoevropskoga karaktera, upotrebljavaju latinski i starocrnogorski jezik i latinicu, a Rašani kao preci Srba staroslovenski jezik, ćirilicu i moguće glagoljicu u Raškoj episkopiji Sv. Petra i Pavla u Rasu, tj. u vrlo ograničenoj pismenosti i crkovnoj književnosti istočnoevropskoga, ćirilometodskog karaktera, što dopire iz grčke Ohridske arhiepiskopije, kojoj su bile potčinjene i druge episkopije na današnjemu srpskome etničkom prostoru, sve do osnivanja nemanjićke države i crkve: u Rasu, Nišu, Prizrenu i Lipljanu,³⁴ koji se nalazio pod tuđinskom vrhovnom vlašću).

Ove zaključke potkrjepljuju i drugi autori čak i u samoj 3. svesci 2. izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*. Tako dr. Danilo Radojević izričito tvrdi da je u IX. i X. stoljeću na području Duklje u seoskijem crkvama počelo obavljanje liturgije na (mjesnome) slovenskom jeziku (str. 148). A dr. Radoslav Rotković u jedinici o crnogorskoj pisanoj književnosti bilježi da je u njoj, još od vremena Ilira, u ranome srednjem vijeku, dominirala latinska epigrafika te da se s benediktincima javlja mogućnost ozvaničenja narodnog jezika, jer je to bilo unešeno u pravila njihovog reda. Osim toga, novi benediktinci, registrovani *in situ*, nijesu učili maternji jezik, već latinski. Prema istome autoru, počeci književnog stvaranja na Crnogorskome primorju vezani su sa kultovima: Sv. Tripuna (Kotor), Sv.

³³ Dr. Vojislav P. Nikčević, *Književni jezik* u monografiji *Crnogorski jezik*. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije. Tom I. (Od artikulacije govora do 1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1993, 190-220.

³⁴ *Pravoslavna crkva u Enciklopediji Jugoslavije*, 6, Maklj-Put. Izdanje i naklada Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, Zagreb, MCMLXV, 589.

Mikule (Bar), Bl. Vladimira (Krajina). O Sv. Tripunu govori *Andrijacijeva povelja* (809), a o Sv. Mikuli novija, djelimično čakavizirana verzija u Bodleiani, s tragovima barskog podrijetla. Iz Krajine je *Legenda o Vladimiru i Kosari* iz XI. vijeka. Za taj se vijek vežu i barski epitafi, mahom u leoninskome stihu, na latinskom jeziku, posvećeni barskijem crkovnim velikodostojnicima. U drugoj polovini XII. stoljeća Grgur Barski preveo je, kako sam kaže, sa slovjenškoga na latinski jezik *Kraljevstvo Slovjena (Regnum Sclavorum)*³⁵ (str. 129). Međutijem, Brozović ne pominje narodni, mjesni jezik dukljanskijeh Slovjena i latinski jezik i pismo.

Staroslovljenski jezik, glagoljica i ćirilica su se tek počeli javljati u širokoj upotrebi nakon pada Zete pod vlast Raške (1183). Tada je došlo i do nastanka crnogorske (zetske) redakcije staroslovljenskoga književnog jezika, a ne do upotrebe srpsko(crkveno)slovljenskog jezika. Dokazano je da je u Zeti krajem XII. stoljeća prepisano i glagoljsko *Marijinsko jevanđelje*,³⁶ a *Miroslavljevo jevanđelje* svakako 1186-1190. u Nemanjinoj javnoj slovljenskoj kancelariji u Kotoru, dakako kao granični spomenik koji dokumentuje zetsku i rašku redakciju staroslovljenskoga jezika. Njihov glavni pisar Varsameleon je benediktinac Zećanin, a Rašanin Gligorije dijak zastupnik raške škole.³⁷ Ni o ćiriliskijem spomenicima ovoga tipa Brozović ništa konkretno ne govori, izuzev što ih pod uticajem novijih srpskijeh nastojanja dislocira iz Zete u Hum zato što se navodno govori o *humskoj (orto)grafiji* u njima. Ne veli ništa ni o jeziku *Zbornika popa Vasilija zvanog Dragolja* iz XIII. vijeka, nađenog u Vraki, koji sadrži preradu *Kozmine bešede* protiv bogumila i mnoštvo apokrifa, niti pak o jeziku cijeloga kompleksa vranjinskijeh i uopšte dukljansko-zetskijeh povelja srednjega vijeka, pa ni o jeziku nekijeh drugih djela.

³⁵ Ne može se prihvatiti na istom mjestu izrečena Rotkovićeova pretpostavka da su se u Duklji od IX. stoljeća pored latinskoga i grčkog pisma još mogle upotrebljavati glagoljica i ćirilica. Potonja dva pisma (isto kao ni staroslovljenski jezik) nijesu se mogla upotrebljavati u dukljanskoj periodu stoga što su pismenost i književnost nastajale u krugu benediktinaca po samostanima i opatijama duž Crnogorskoga primorja i na obalama i ostrvima Skadarskoga blata, u snažnijem romanskim centrima, koji su se borili protiv toga jezika i slovljenske pismenosti preko koje se širio suparnički vizantijski politički, crkovno-vjerski i kulturni uticaj.

³⁶ Milorad Nikčević, *Jagićevo izdanje Marijinskog evanđelja* (Berlin, 1883) u knjizi *Komparativna filološka odmjeravanja*, Osijek – Cetinje, 2006, 313-335.

³⁷ Dr. Vojislav Nikčević, *Miroslavljevo jevanđelje – znameniti spomenik kulture* u knjizi *Crnogorska književna raskršća*. Datanja, lokacije, autorstva, etničke atribucije, veze, Matica crnogorska, Cetinje, 1996, 71-144.

Brozović u dijelu koji se tiče razvoja narodnoga jezika u svjetovnijem spisima od XIV. do XIX. vijeka više donosi prikaz razvitka pismenosti nego književnosti. Taj prikaz svojijem ukupnim sadržajem sugerše da Crnogorci tada nijesu pošedovali formiran književni jezik na njihovoj narodnoj osnovi ušljed slabo razvijene literature i što se navodno crnogorski pisci *toga perioda osjetno u jezičkom pogledu razlikuju u pojedinim svojim djelima i još više međusobno*, zacijelo stoga što narodni jezik u književnoj upotrebi nije bio razvijen, ujednačen, normiran i u pogledu nastanka funkcionalno diferenciranih stilova nepolivalentan. Naime, Crna Gora u XIX. stoljeće ulazi samo s jezičkom situacijom drukčijom od one u Srbiji i Vojvodini, prije svega jedino s kontinuitetom i daljim razvojem pismenosti na narodnom jeziku i širenjem sfere njegove upotrebe, s mješavinom ruskoslovenskoga i srpskoslovenskog jezika, s jedne, narodnijem jezikom, relativno ujednačenim na domaćoj, štokavskoj ijekavskoj osnovi, s druge strane, koji imaju bolje razgraničena područja upotrebe. Ispada čak da ni Njegošev jezik, iako mu se pridaje rang *najvećega crnogorskog pjesnika i jednoga od najvećih književnih stvaralaca srpskohrvatskog jezika*, koji *ima domaću narodnu osnovu*, ovđe nema karakter književnoga jezika!

Međutijem, za razliku od pokazanoga, već je ustanovljeno da je pisani jezik u Crnogorskom primorju još u drugoj polovini XVIII. stoljeća već bio ponovo prerastao u književni jezik, koji pošeduje sva tri glavna funkcionalna stila: poslovni (administrativni), pjesnički (beletristički) i naučni te izgrađenu normu, nadgradnju i polivalentnost. I u slobodnom dijelu Crne Gore književni jezik je u viševjekovnoj administraciji na narodnom jeziku još prije XIX. vijeka imao izgrađen poslovni stil, a u vrlo bogatoj usmenoj i pisanoj književnosti pjesnički stil. U drugoj polovini XVIII. vijeka formira se i naučni stil u pojedinijem društvenim naukama u tome istom dijelu.³⁸ Slabosti domaće tradicionalističke lingvistike i filologije, njihova nedozrelost, pa čak i nazadovanje iz manipulativnijeh pobuda, naročito dolaze do izražaja u ocjeni Njegoševa jezika. Tako se u njima čak ne prihvata ni ono što je prije više od sto godina o karakteru toga jezika znao S. M. Ljubiša kad je u predgovoru svojega latiničkog izdanja njegova *Gorskog vijenca* naglasio da će to djelo u našoj književnosti, tradiciji uopšte, *važiti kao dugotrajan spomenik pjesnikovog dara vladičina*

³⁸ Dr Vojislav Nikčević, *Književni jezik* u monografiji *Crnogorski jezik*. Tom II, 224-301.

te da će, *što se tiče jezika i duha narodnoga, čuvstva i poleta poeckoga, ostati za dugo jedinac u ovoj struci naše književnosti.*³⁹

I pored toga što je crnogorski nekodifikovani književni jezik kao veoma razvijen i jedinstven u tvorevinama Petra I. i Petra II. Petrovića-Njegoša bio dostigao vrhunske umjetničke domete, koji ni u jednoj sferi upotrebe nije posedovao konkurenta u miješanome tipu sačinjenom od ruskoslovljenskoga i srpskoslovljenskoga (kakvi je bio tzv. slavenosrpski jezik u Srba), Dalibor Brozović zastupa gledište da Crnogorci tek u drugoj polovini XIX. vijeka razvijaju različite funkcionalne stilove: beletristički, publicistički, administrativni i naučni, a tek krajem toga i početkom XX. stoljeća usvajaju „srpskohrvatski“ standardni jezik. Istina, prihvata da u drugoj polovini XIX. vijeka u književnosti djeluju značajni prozaisti S. M. Ljubiša i M. M. Popović, koji su *oba ujedno i vanredni jezički stvaraoci*, ali su *specifične crte nasljeđa domaće pismenosti na narodnom jeziku prilično prisutne*, čak sve do konačne pobjede „srpskohrvatskog“ standardnog jezika. U kolikoj mjeri je crnogorski književni jezik podređen tome modelu vještačkog jezika, pokazuje termin *crnogorski književnojezički izraz* koji čak sve do dana današnjega upotrebljava Branislav Ostojić kao anahronizam mjesto termina *crnogorski standardni jezik*.⁴⁰ U vezi s njim, autor jedinice je svojevremeno pisao da ga u njegovo vrijeme karakterišu samo *neke sitne pojedinosti*. Međutim, da mu se ne bi priznao rang i status crnogorskoga književnog jezika, u produžetku još dodaje da u *beletrističkom stilu nudi crnogorska književnost mnogo jezičkih specifičnosti, zasnovanih na domaćim izvorima: na dijalektima, na nasljeđu književnoga izraza i na razgovornom uzusu, koji bez obzira na dijalekatske razlike, osobito u akcenatskoj realizaciji, predstavlja sociolingvističku vrlo zanimljivu pojavu, dijelom supstandardnu, a fluidnu i otvorenu prema kolokvijalnom izrazu drugih sredina na srpskohrvatskom jezičkom području*. Očito je da se ove brojne crnogorske specifičnosti kvalifikuju upravo tako kao da beletristički stil ne čini sadržaj crnogorskoga standardnog jezika, kojijeh je sasvim dovoljan broj za takvi njegov rang i status. Sačuvale su se do dana današnjega i u onomastičkom materijalu (toponimima, antroponimima i etnicima) kao najrječitija potvrda njihove viševjekovne književne upotrebe

³⁹ S. Ljubiša, *Čitaocem*, predgovor izdanju *Gorski vijenac...* Sačinio P. P. Njegoš Vladika Crnogorski, prenio s ćirilice na latinicu s tumačenjem S. Ljubiša. Izdala o svom trošku Matica Dalmatinska. U Zadru. Tiskom Narodnog lista, 1868, IV.

⁴⁰ Branislav Ostojić, *Istorija crnogorskog književnojezičkog izraza*, CID, Podgorica, 2006.

u Crnoj Gori.

Kad se „srpskohrvatski“ jezik raspao, u Crnoj Gori ga je zamijenio srpski jezik. U čl. 9, stav 1, *Ustava Republike Crne Gore* iz 1992. godišta stoji: *U Crnoj Gori u službenoj upotrebi je srpski jezik ijekavskog izgovora*. Već je kazano da odrednica *Jezik : Književnost* u najnovijoj *Hrvatskoj enciklopediji* nalazi se u velikoj prostornoj nesrazmjeri od 21 : 154 retka. To dolazi otuda što se akademik Brozović nalazio pod dvama ograničenjima: ustavno-pravno nepriznatijem crnogorskim jezikom u samoj Crnoj Gori i koncepcijom odrednice CRNOGORCI – *Jezik iz Enciklopedije Jugoslavije*, čiji je autor. Iz toga razloga i dalje ostaje privržen neadekvatnoj tradicionalističkoj podjeli jezika Crnogoraca na nepostojeći „novoštokavski“ (tzv. istočnohercegovački) i takođe nepostojeći „stariji“ (tzv. zetski) dijalekat kao na dva međusobno vještački podijeljena organska idioma nizom specifičnijih crta. Isto tako, neprihvatljivo je i Brozovićevo stanovište da u početku crnogorske pismenosti *nastaje posebna humska (orto)grafija crkvenoslav. jezika, ali je potpuno zamjenjuju elementi raške i poslije resavske (orto)grafije* (str. 4). Znajući i sam da se sve to u najnovijoj crnogorskoj lingvistici i filologiji ne prihvata, da se tumači na posve drugi način, dobro je što je akademik Dalibor Brozović prepuštio da se o tome i jeziku crnogorskom u dijahroniji i sinhroniji čitateljstvo obavijesti iz istorije (monografije) Vojislava Nikčevića *Crnogorski jezik*, tom I. do 1360, Cetinje, 1993. i tom II. do 1995, Cetinje, 1997, na koju upućuje.⁴¹

⁴¹ Milorad Nikčević, *Crna Gora i crnogorska književnost/kultura u Hrvatskoj enciklopediji (sinteza)* u knjizi *Komparativna filološka odmjerenja*, 188, nap. 3.

Vojislav P. NIKČEVIĆ

DALIBOR BROZOVIĆ'S SCIENTIFIC VIEWS OF MONTENEGRIN LANGUAGE

Scholar Dalibor Brozović, as one of the greatest linguists of his time, permanently marked the time he lives and creates in. He was a part of a broad circle of Croatian, Yugoslav, and Indo-European studies experts, ever since being the co-author of the *Declaration of the Name and Position of the Croatian Language* (1967). Brozović was also active in Montenegrin encyclopedism and linguistics although he was limited to Serbian and/or Croatian language which was the official language in four federal Yugoslav republics and two counties. After a few unsuccessful tries of Montenegrin linguists, he created the unit Montenegrin -II *Language* in the second edition of *Yugoslav Encyclopedia* (3, Crn-Đ, Yugoslav Lexicographic Institute „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1984., 58-61). Objectively expanding the limits and advancing the knowledge about the Montenegrin language, this unit went through a rigorous procedure of synchronizing with all editorial offices in republics and counties of *Yugoslav Encyclopedia* as a part of coordinated collective mind. In comparison to this most researched encyclopedic unit, which stands for the first and only synthesis of Montenegrin language, scholar Brozović briefly deals with their *Language* in *Croatian Encyclopedia* in the unit MONTENEGRINS (2, Be-Da, Yugoslav Lexicographic Institute „Miroslav Krleža“, Zagreb, 2000., p. 4). The author of this paper will try to critically analyze all hypotheses by taking into consideration constitutional, social, and political limitations of the two encyclopedic units about the Montenegrin language. The author will deal with Montenegrin language from today's perspective, for it is yet uncertain how will the new *Constitution of Montenegrin Republic* define the official language of Montenegro as free, independent, and internationally recognized country (it is expected to be Montenegrin language).

Milorad NIKČEVIĆ (Osijek)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje "Vojislav P. Nikčević"

Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera

UDK 811.163.4'344.2

FONEMI Š, Ž, ʒ, Ć, Đ U CRNOGORSKOM STANDARDNOM JEZIKU (Kritički osvrt na jedan prilog)*

Autor u ovom radu analitičko-kritički pobija stavove Draga Ćupića o dijalektalnome i nefonemskome karakteru glasova š, ž, ʒ, ć i đ zbog toga što navodno nemaju opozicija s glasovima sj, zj, z, tj i dj, o izvornoj srpskoj ijekavici i o Njegošu kao pjesniku srpskog jezika i naroda. Donoseći konkretne potvrde minimalnijeh parova za svaki od navedenih glasova ponaosob kao dokaz za njihovu fonemsku vrijednost, prihvata da su u srpskom jeziku dijalektalni i sekundarni, iz Crne Gore preseljenički u Srbiju, i stoga stilogeni, za razliku od njihove neutralne vrijednosti u crnogorskome standardnome jeziku. A ijekavica je izvorno crnogorska i dubrovačka (hrvatska), u crnogorskome i hrvatskome standardnom jeziku neutralna, a u srpskome ekavskom jeziku u Srbiji, opet kao preseljenička iz Crne Gore u nju, dijalektalna i kao takva stilski obilježena.

Dr. Drago Ćupić, visokotirajući jezikoslovac u Srbiji rodom iz Crne Gore, dugogodišnji direktor Instituta za srpskohrvatski/srpski jezik SANU, objavio je rad *Ne postoji poseban crnogorski jezik*¹. U tome po obimu nevelikome radu s pretenzijama naučnoga karaktera, kao što se i iz njegova samog naslova vidi, pokušava se u cjelini i u pojedinostima osporiti

* Ovi rad je napisan prema *Pravopisu crnogorskog jezika* dr. sci. Vojislava Nikčevića, prvo izdanje, Biblioteka "Njegoševo pero". Izdavač Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997.

¹ Drago Ćupić-Egon Fekete-Bogdan Terzić, *Ne postoji poseban crnogorski jezik*, potpisan inicijalima (D. Ć.), *Slovo o jeziku*. Jezički poučnik. Knjiga druga, Partenon, Beograd, 2002, 21-25.

postojanje crnogorskoga jezika. Bez pretenzija da osporavam sve njegove nenaučne postavke u tome radu utemeljene na odavno već životno i naučno prevaziđenoj Vukovoj filološkoj i monogenetskoj teoriji o štokavcima kao Srbima/Srbohrvatima, čakavcima kao Hrvatima i kajkavcima kao Slovencima² na podlozi postojanja srpskoga/srpskohrvatskoga štokavskoga, hrvatskoga čakavskog i slovenskoga (slovenačkog) kajkavskog dijalekatskoga sistema³, koje su naučno osporili vodeći srpski jezikoslovci druge polovine XX. stoljeća, akademici Mihailo Stevanović⁴ i Pavle Ivić⁵,

² Vidi: Dr Vojislav Nikčević, *Karadžićevo filološko i monogenetsko štokavsko "srpstvo"* u knjizi *Crnogorski jezik*. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije. Tom II (Od 1360. do 1995. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1997, 372-396.

³ (D. Č.), *Srpski jezik danas* u knjizi *Slovo o jeziku*, 13, doslovno tvrdi: *Reforma koju je Vuk izvršio zahvatila je i jezik Hrvata, naravno – voljom hrvatskih jezikoslovaca, pa su oni umesto svog autentičnog hrvatskog, tj. čakavskog jezičkog idioma i hrvatsko-slovenačkog kajkavskog uzeli za književni jezik štokavsko narečje, koje je izvorno srpsko, i kojim su se Srbi služili vekovima, ali su na njemu pisali i neki hrvatski pisci (osobito franjevci i Dubrovčani (koji su oduvek govorili i pisali srpski)). Čupić tako piše uprkos tome što Rikard Simeon, Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva, I, A - O, Matica hrvatska, Zagreb, 1969, 509, za ikavski govor štokavskog narječja izričito kaže: Ikavski govori najveći dio Hrvata štokavaca i čakavaca, dok ga u Srba nema nikako. A Vojislav P. Nikčević, Štokavski dijasistem. Etnička i jezička osnova (Poseban otisak proširenoga referata s Međunarodnoga naučnoga skupa Jezici kao kulturni identiteti na prostoru bivšega srpskohrvatskog ili hrvatskosrpskog jezika). Izdavač Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1998, tvrdi i dokazuje da je još od praotadžbinskoga vremena pa sve do početka XV. vijeka, do masovnijih seoba, srpski izvorno samo ekavski, crnogorski i dubrovački govor hrvatskoga jezika ijekavski, a bosanski i hrvatski štokavski jezik ikavski. Kako zapadnoštokavski može biti srpski jezik?!*

⁴ M. Stevanović, *Stanje jedinstva književnog jezika Srba i Hrvata i današnje stanje tog jedinstva*, Naš jezik. Nova serija. Knjiga XVIII, sv. 1-2, Beograd, 1970, 43, podvlači: *Potpuno nam je razumljivo što su Vukov članak Srbi svi i svuda, iz Kovčežića od 1849. i njegovo ubrajanje svih štokavaca u Srbe s pravom stvorili podozrenje kod Hrvata, i što je to kod njih izazvalo reakciju i otpore protivnika Vukove koncepcije književnog jezika, koja je ipak pobedila. Ali tome nije kriv Vuk, nego stanje nauke Vukova vremena. Srbi i danas na tome zasnivaju jezički imperijalizam.*

⁵ Pavle Ivić, *Pregled istorije srpskog jezika*, Celokupna dela Pavla Ivića, VIII. Priredio Aleksandar Mladenović, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1998, 230-231, prihvata da je Vukovo gledište o štokavcima kao Srbima počivalo pre svega na romantičarskom poimanju jezika kao temelja narodnosti i na Vukovom odbijanju, sa pozicija obrazovanog Evropljanina i antiklerikalca, da se pomiri sa presudnom ulogom religije pri nacionalnom opredeljenju. Uz to se među Vukovim pobudama svakako nalazila i želja da se rašire granice srpstva. Danas je jasno da je Vuk bio u zabludi tražeći u jeziku merilo za razlikovanje Srba i Hrvata – završava akademik Pavle Ivić.

ovđe ću se najviše zadržati na nenaučnijem tvrdnjama Ćupićevim koje se tiču navodno nepostojanja crnogorskoga jezika zbog njegova dijalektalnoga karaktera u okviru “srpskoga/srpskohrvatskog” jezika i u vezi s njima o takvome, tj. tobože nefonemskome karakteru glasova š, ž, i ʒ. To utoliko prije kada se zna da sam o njima potanko govorio u referatu pročitano na Četvrtome naučnom skupu s međunarodnim sudjelovanjem *Istraživanje govora* Odjela za fonetiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu od 6. do 8. decembra 2001. godišta, objavljenome u zborniku radova s toga skupa⁶ i u knjizi *Filološke rasprave*⁷. Biće zborna i o glasovima ć i đ.

Dr. Drago Ćupić izjavljuje: *Insistiranje na “crnogorskom jeziku” intelektualci o kojima je reč zasnivaju ne na bitnim jezičkim osobinama, već na, po njihovom mišljenju, razlikovnim osobinama jezičkog izraza u odnosu na izraz u ostalim delovima srpskog jezika. Kada bi bile u pitanju kakve lingvističke razlike mimo dijalekatskih, njihove stavove ne bi trebalo osporavati, ali tih razlika nema, ne makar na nivou srpski jezik : jezik u Crnoj Gori. Oni razlike nalaze u dijalekatskim glasovima š, ž i ʒ (spojeno izgovaranje dz) kao i delu leksike, tj. u rečniku.*

Što se upotrebe glasova š, ž i ʒ tiče, treba napomenuti da se prvi od ovih glasova javljaju u svim ijekavskim govorima štokavskog narečja, dakle i kod muslimana i kod Hrvata štokavskog narečja, te prema tome ti glasovi ne mogu biti razlog za formiranje posebnog crnogorskog jezika. Jer, ti glasovi se javljaju svuda kod ijekavaca, ali oni ne čine tzv. foneme, tj. ne mogu biti nosilac značenja (kao, npr. t i p u rečima top i pop, budući da š postaje od s + j, a ž - od z + j: šekira je isto što i sjekira, predsednik isto što i predsjednik, izelica isto što i izjelica itd., dok se glas ʒ javlja uglavnom, pod uticajem mletačkog dijalekta u primorskim krajevima i širenjem u unutrašnjosti (ali ne samo Crne Gore), a u nekim govorima istočne i južne Srbije taj glas je rezultat kontakata sa bugarskim i makedonskim dijalektima. Tako smo dobili dijalekatski izgovor bronʒin od bronzin,

⁶ Viđi: Milorad Nikčević, *Glasovi, fonemi i grafemi š, ž, i ʒ u crnogorskom jeziku i konavoskom/dubrovačkom govoru hrvatskoga jezika (Sounds, Phonemes and Graphemes š, ž, i ʒ in the Montenegrin Language and in the Konavle/Dubrovnik Dialect of the Croatian Language)*, Četvrti znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem Istraživanja govora, Odsjek za fonetiku Filozofskog fakulteta & Odjel za fonetiku hrvatskog filološkog društva, Zagreb, od 6. do 8. prosinca, Zagreb, 2001, 32 /32.

⁷ Milorad Nikčević, *Glasovi, fonemi i grafemi Š, (š), Ž, (ž), ʒ, ʒ, (ʒ) u crnogorskom jeziku i konavoskom / dubrovačkom govoru hrvatskoga jezika* U knjizi *Filološke rasprave*. Interkulturalni kontekst, Podgorica, 2002, 233-251.

bižin od bizin i slično. Ovi glasovi nisu rašireni na celoj teritoriji srpskoga jezika, pa ih Vuk Karadžić u svojoj reformi jezika i pravopisa nije uzeo za književne, tj. nije ih mogao smatrati fonemima, jer u ijekavskim govorima, kao celini, imaju zamene koje se uklapaju u opšti fonetski sistem srpskog jezika. Druga glasovna pojava na koju se zagovornici “crnogorskog jezika” pozivaju jeste jotovanje, tj. spajanje glasova t i j i d i j što rezultira glasovima ć i đ, i to u pozicijama u rečima u kojima ovi glasovi imaju isto značenje, bilo da se odvojeno bilo da se sliveno izgovaraju: ćerati je isto što i tjerati, počera isto što i potjera, đevojka isto što i djevojka, đed isto što i djed i sl. I Vuk je dugo jotovao ove glasove, sve dok nije upoznao celinu srpskoga jezika, kada je video da nije svuda kao u Tršiću, jer se na većini prostora srpskoga jezika ovi glasovi ne slivaju, tj. ne jotuju se (21-22) – završava dr. Drago Čupić.

Prije svega, pogledajmo što je prof. Dragoljub Majić pisao o glasovima *ś, ź, ʒ, ć i đ* prije oko sedamdeset godišta. Prvo konstatuje da su se u govoru našega kraja od izgubljenijeh glasova sačuvali *ʒ, ś i ź*. Dobro je što je to uradio na vrijeme, kad su bili vrlo živi.

Po Majiću, glas *ʒ* (*dz*) se čuje u primjerima kao što su: *Burzan* ili *Borozan* (prezime, pored pravilnog *Burzan*), *ʒano* (ime), *obʒovina* (zova), *ʒanovijet* (biljka), *bronʒin* (sud), *bizin* (pas), *ʒavole* (u podražavanju čečijeg govora) itd. Ovi glas se može čuti i na “našemu” primorju: *ʒinzula* (iglica) u Baru, *jezero* u Dubrovniku.

Glasovi *ś* i *ź* čuju se u primjerima kad je iza *s* i *z* je koje se nalazilo u položaju staroga “jata”: *śekira, śeme, śever, śesti* itd. Ovđe se izvršio novi proces staroga jotovanja. Naime, nastalo je podnavljanje staroga glasovnoga zakona, koji danas ne vrijedi (*sjediniti* : *nošen*, đe je *ś* nekad moralo biti meko). To podnavljanje staroga jotovanja vrši se skoro svuda po Crnoj Gori u slučajevima kad je, ne od staroga “jata”, kako piše D. Majić, već đe se nalazi u poziciji “jata” iza *s* i *z*, isto kao i poslije *t* i *d*, te dobijamo *ś* i *ź*, kao što dobijamo *ć* i *đ*: *ćerati* od *tjerati*, *đevojka* od *djevojka*. Stapanje *tj* u *ć* i *dj* u *đ* od staroga **тѣ, дѣ** izvršilo se gotovo svuda na teritoriji (i)jekavskog dijalekta, osim u Dubrovniku i nekijem varošima Bosne i Hercegovine. Što se piše *djevojka* mjesto *đevojka*, *tjerati* umjesto *ćerati* i tome slično, to je uzakonio tvorac našega književnoga jezika Vuk Karadžić u svojem pravopisu, praveći na taj način koncesiju govorima u kojima nije izvršeno

ovo stapanje. Ali su današnji rezultati našega književnoga jezika već počeli pomalo odstupati od Vukovijeh regula, te svakako neće mnogo vremena proteći kad će se (i)jekavcima preporučiti da pišu *ć* i *đ* mjesto *tj* i *dj* onamo đe je iza *t* i *d* bilo **ѣ**. Slučaj sa *sj* i *zj* je drugi. Proces formiranja ovijeh glasova prema zakonu staroga jotovanja vrši se samo na teritoriji Crne Gore, tj. na nesrazmjerno manjemu reonu nego što je oblast (i)jekavštine – piše Dragoljub Majić⁸.

Prema tome, Dragoljub Majić je posve u pravu kad tvrdi da su glasovi *ś, ź, ʒ, ć* i *đ* starinske crte govora (=jezika) našega kraja, što će reći Crne Gore, iz vremena prije masovnijeh seoba stanovništva pred najezdom Turaka od početka XV. vijeka. Isto tako, tačna je i lokacija njihova prostiranja iz tog vremena: glas *ʒ* je rasprostranjen na širemu prostoru Crne Gore i Dubrovačke regije, glasovi *ć* i *đ* gotovo na cijeloj teritoriji ijekavskoga izgovora južnoga, centralnoga ili središnjega štokavskoga dijasistema, a *ś* i *ź* ne samo na teritoriji Crne Gore već i Dubrovačke regije. Fonemi *ś, ź, ʒ, ć* i *đ* prenešeni su seobama tamo đe ih danas smješta D. Ćupić, u Srbiju, Bosnu i Hercegovinu i u Hrvatsku. Stoga s pravom tvrdi da je Vuk Karadžić glasove *ś, ź* i *ʒ*, kao naknadno unešene, sekundarne jezičke pojave, usljed maloga areala prostiranja kao živijeh organskih glasova, stranih preseljeničkijem sredinama, odstranio iz svojega standarda. A šire rasprostranjene glasove *ć* i *đ* u ijekavici prvobitno je kodifikovao i upotrebljavao kao standardne. Ali ih je tek 1839. godišta napuštio i umjesto *će, đe* (*ćerati, đevojka*) u standardni model uveo regresivne sekvence *tje, dje* (*tjerati, djevojka*) kao jezičke elemente dubrovačke i sarajevske gradske sredine⁹ zarad toga da bi u vještački “srpski-/srpskohrvatski” kao jedinstveni jezik povezao sve “Srbe/Srbohrvate” u takođe jedinstveni narod i naciju kao vještačku tvorevinu.

Za dokaz standardnoga ranga i statusa fonema *ś, ź, ʒ, ć* i *đ* u crnogorskome jeziku značajna je činjenica da je još dr. Lazar Tomanović u drugoj polovini XIX. stoljeća saopštio jezičke i psihojezičke razloge za njihovu standardnu upotrebu u tome jeziku. Prvo je u polemici s izvanjcem, Jovanom Pavlovićem, Vojvođaninom, tražio da mu kao urednik *Crnogorke* dozvoli da piše *po eufoniji* (= fonološka zakonitost – M. N.), *koja vlada po*

⁸ Drag(oljub) Majić, *Starinske crte u govoru našega kraja*, Godišnjak nastavnika Podgoričke gimnazije, br. 4, knjiga IV, Podgorica, 1933, 18-19.

⁹ Miloš Okuka, *Vuk i Adelung* u knjizi *Ogledi o našem književnom jeziku*, “Univerzitetska riječ”, Nikšić, 1990, 12.

ovijem našijem stranama: da suglasnik *j* poslije zubnijeh suglasnika *d* i *t* zamjenjuje s *đ* i *ć* (*đe*, *đevojka*, *viđeti*, *lećeti*, *ćešiti* umjesto *gdje*, *djevojka*, *vidjeti*, *letjeti*, *tješiti*), da upotrebljava oblike *šutra*, *šeme*, *šekira* mjesto *sjutra*, *sjeme*, *sjekira*. U vezi s fonemom *š* u tijem primjerima, koji se u Hercegovini, a čini mu se i u Crnoj Gori, odista pak po njezinom primorju čuju, dr. L. Tomanović smatra da se u ćirilici može upotrebljavati *šj*, s tijem što suglasnik *j* treba da umekša fonem *š*, a u latinici bi se konačno mogao usvojiti grafem *ś*, jerbo ga i Budmani u *Grammatici della lingua serbo-croata* (Viena, 1867) upoređuje s poljskijem *ś*. Upotrebu svih tijeh fonema traži *sladost našega izgovora* – izjavljajuje dr. Lazar Tomanović¹⁰.

Dr. L. Tomanović na drugome mjestu zahtijeva jedan znak za oni glas srednji između *š* i *s* stoga što se ne izgovara *sjeme*, *sjekira*, *sjutra*, *sjati*, niti pak *šjeme*, *šjekira*, *šjutra*, *šjati*, nego zacijelo srednjijem glasom. Osim toga, još takođe traži jedan grafem za oni glas između *ž* i *z*, da se može napisati kako se izgovaraju riječi *zjenica* (kao *ženica*), *izjesti* (kao *ížesti*) itd. Šljedbenici potpune eufonije se pitaju: zašto da ovu *sladost i ovo miloglasje srpskoga jezika ne uvedemo i u opšti književni jezik*? Ali im se odgovara: Daničić ne piše tako, pa tako ne valja pisati – dodaje dr. Lazar Tomanović¹¹. Sve te foneme je odbačio srpski jezik.

Već je postalo izvjesno još i to da književna štokavština ni u republikama koje imaju ijekavski govor kao književni, nema jotovanja tipa *đed*, *đevojka*, *ćerati*... pa ga nema ni u crnogorskome književnom idiomu, đe bi upravo ti likovi bili standardni da je standardizacija u crnogorskom išla normalnijem tokom¹².

Za razliku od dr. Draga Ćupića, poznati hrvatski stručnjak opšte lingvistike i sociolingvistike, prof. dr. Dubravko Škiljan podvlači: *Najbliži tome da se izdvoji kao poseban jezik nije hrvatski nego crnogorski – onog trenutka kada u svoj standardni jezik uvedu meko š i ž kao posebne foneme, koji će vjerojatno imati, što nije neophodno, i posebne grafičke znakove, oni će napraviti puno odlučniji korak nego što su sve promjene učinjene*

¹⁰ Dr. Vojislav Nikčević, *Crnogorski jezik*. Tom II, 498-503.

¹¹ Isto, 515.

¹² Stjepan Babić, *Štokavština i današnji književni idiomi na njoj utemeljeni*, Hrvatski dijalektološki zbornik, br. 7, Razred za filologiju, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1985, 14.

*ovdje u svrhu razdvajanja jezika. Jer, to je nešto što čvrsto definira jezičnu strukturu, broj ili sistem fonema*¹³.

Prof. dr. Rajka Bigović-Glušica s Filozofskog fakulteta u Nikšiću, koja je već prihvatila i argumentovano obrazložila postojanje crnogorskoga jezika sa stanovišta opšte lingvistike i sociolingvistike¹⁴, konstatuje da je upotreba pojedinih oblika s jotovanim okluzivima *d* i *t* u Crnoj Gori vrlo živa u savremenoj govornoj komunikaciji. Tako danas, uprkos višedecenijskijem pravopisnim propisivanjima, ne zna da li bi se moglo naći nekoga u Crnoj Gori ko upotrebljava oblik *djed* (radije će se posegnuti za ekavskom varijantom *deda*), već samo *đed*, *đedovina*, *prađedovski* i sl. Likovi s *dj* su u crnogorskom jeziku dijalektizmi.

Polazeći od prezentiranih činjenica, prof. dr. R. Bigović-Glušici ne izgleda nemogućijem da se nekim oblicima s izvršenijem jotovanjem suglasnika *d* i *t* prizna normativni karakter, makar, kao dubletne drugačice (varijante). U tu grupu primjera, tj. među oblike koji mogu dobiti književnu vrijednost, spadaju: *đed*, *đe*, *đevojka*, *đever*, *đeca*, *neđelja*, *đetelina*, *kudelja*, *neviđelica*, *zađevica*, *izblijeđeti*, *stiđeti se*, *poluđeti*, *đeljati*, *ođesti*, *sjeđeti*, *vređeti*, *šteđeti*¹⁵. To predlaže oprezno zbog oponenta.

I, naposljetku, da navedem i riječi znamenitoga crnogorskog književnika Mirka Kovača, nastanjenog u Hrvatskoj: *Sada već mnogi crnogorski intelektualci i jezikoslovci tvrde da je na njihovu izvoru izgrađen srpski i hrvatski štokavski sustav, a da sami nemaju naziv za svoj crnogorski jezik koji pripada općeštokavskom standardu, ali s uočljivim razlikama nego što je to slučaj kod drugih. Jer Crnogorci ne bi bili to što su kad ne bi imali barem slovo više, pa su tako u Crnogorski pravopis dr. sci. Vojislava Nikčevića, odličnog lingvиста, pridodali slova ś (śeme, śekira), ź (izesti), 3 (bron3in). Ako takva slova mogu imati Poljaci, mogu i Crnogorci, to prije što je Polablje prapostojbina Crnogoraca. Nema nikakvih razloga da crnogorska djeca u školama uče srpski jezik, inače siromašniji za tri*

¹³ Tatjana Tagirov, *Moć jezika*. Intervju: Dubravko Škiljan, lingvиста, *Vreme*, 304, Beograd, 17. avgust 1996, 41.

¹⁴ Rajka Glušica, *Oko jezika i povodom njega*, *Vaspitanje i obrazovanje*, br. 1, Podgorica, 2004, 9-20.

¹⁵ Rajka Bigović-Glušica, *Neka kolebanja u našim pravopisnim priručnicima u odnosu na ijekavsku normu*, Treći lingvistički skup "Boškovićeve dani". Radovi sa naučnog skupa Podgorica, 10. i 11. oktobar 1995, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. Naučni skupovi. Knjiga 42. Odjeljenje umjetnosti. Knjiga 14, Podgorica, 1997, 254.

*slova, čak i da je na djelu srpska okupacija, a nije, jer Crnogorci nikad nisu u svojoj povijesti bili pod okupacijom, a to što je Njegoš pjevao: odža riče na ravnom Cetinju, samo je metafora i pjesnička sloboda*¹⁶.

Neshvatljivo je kako dr. Drago Ćupić može tvrditi da glasovi *ś, ź, ʒ, ć i đ* nijesu fonemi zato što kao takvi nemaju razlikovnu vrijednost u odnosu na svoje opozicione parove *sj, zj, z, tj i dj*. On bi morao znati da fonemi, koji se u govoru predstavljaju glasovima, ulaze u fonološke opozicije ili opreke. *Fonološka opozicija* je razlika između dva ili više fonema koja služi za razlikovanje riječi. Ako se dvije riječi razlikuju samo po određena dva glasa, znači da je zbor o glasovima što pripadaju dvama fonemima. Dvije riječi, koje se međusobno razlikuju samo jednjem odsečkom, a svi su im ostali elementi isti, tj. drugi odsecci i akcenatska ili naglasna svojstva, zovu se *minimalni par*¹⁷. Po njima se određuju fonemi.

¹⁶ Mirko Kovač, *Crna Gora u boj kreće*, Lučindan, glas Crnogorske pravoslavne crkve, br. 12, Cetinje, na Petrovdan 2004, 12.

¹⁷ Eugenija Barić - Mijo Lončarić - Dragica Malić - Slavko Pavešić - Mirko Peti - Vesna Zečević - Marija Znika, *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1995, 53. Posve različito od Draga Ćupića, akademik SANU Ivan Klajn, *Ne bih se usudio da predajem "crnogorski" jezik*, Dan, Podgorica, 24. IX. 2004, 36, izričito tvrdi: *Glavni pobornik ideje o crnogorskom jeziku je čovjek koji uopšte nije lingvista, i koji ne zna razliku između dijalekta i standardnog jezika. Zato on tvrdi kako crnogorski navodno ima 33 foneme naspram 30 u srpskom, iako te tri dodatne foneme postoje isključivo u dijalektima*. Vrlo je zanimljivo da akademik Klajn priznaje postojanje hrvatskoga i bosanskoga, ali ne i crnogorskoga jezika kad podvlači kako *se ne bih usudio nikome da predajem ni hrvatski, ni bošnjački, a ponajmanje "crnogorski" jezik*. Tako piše i pored toga što je crnogorski strukturalno najutemeljeniji srednjojužnoslovenski jezik, neuporedivo više od srpskoga jezika. Aludirajući na akademika Vojislava P. Nikčevića kao na glavnoga pobornika crnogorskoga jezika, akademik Ivan Klajn kao rođeni Beograđanin u navedenom citatu otkriva da ne uvažava razliku radijusa prostiranja i frekvencije javljanja fonema *ś, ź, ʒ, ć i đ* kao opštijeh i običnih u crnogorskom od rijetkijeh i dijalektalnih u srpskom jeziku. A i stvarno ne bi mogao predavati crnogorski jezik jer ga ne zna; morao bi da ga uči u znatno većoj mjeri nego hrvatski i bosanski. I njegovu tvrdnju da V. P. Nikčević nije lingvista, rječito opovrgava Ljiljana Lipovina *Bio-bibliografijom dr Vojislava Nikčevića*, Bibliografski vjesnik, br. 1-2-3, Cetinje, 2003, 233-280. A morao bi znati još i to da Vuku Karadžiću, kao po školskom obrazovanju neukome i jedva polupismenom čovjeku, ništa nije smetalo to što nije bio lingvista kad je izvršio reformu srpskoga jezika, pisma i pravopisa. Akademik Ivan Klajn navodi i podatak iz Odluke Odbora za standardizaciju srpskog jezika, čiji je predsjednik, da je "Crna Gora stara evropska država, a Crnogorci narod koji zna vrijednost i cijeni tradiciju". A ja mu, u vezi s tim, postavljam sljedeće pitanje: Kako su se ta stara evropska država i taj drevni crnogorski narod mogli sjediniti i samoizraziti na srpskom jeziku, svoj duh, mentalitet i karakter, sopstveno organsko

Pošavši od tih teorijskih određenja, akademik Vojislav P. Nikčević je ustanovio da fonem /š/ pošeduje minimalni par u opoziciji *šènka* (< 'sjenka'): *Sènka* ('žensko ime'), odnosno u *šènica* (< 'sjenica'): *šènica* (dijal. od 'pšenica'), *pašaluk* : *pašaluk*. Fonem /ž/ sadrži minimalni par u opoziciji *žènica* (< 'zjenica'): *žènica* (deminutiv od žena), odnosno u *Žagore* (odmilica od Zagorka): *zagore* (3. lice prezenta od glagola zagorjeti), kao u katunskim provincijalizmima *Bose*, *Stane*, *Dese*. Može i *Zagora* : *Zägora* (prezime), odnosno predio i naselje između Grahova i Cuca. Minimalni par za fonem /3/ predstavlja *3àvala* i *3âvala* (naziv rta između Budve i Paštrovića): *zàvala* i *zâvala* (geogr. 'prostrano kotlinasto udubljenje na Zemljinoj površini ili pak na dnu mora, odnosno jezera, obično s blagijem stranama i ravnim dnom')¹⁸. Minimalni par za fonem /ś/ moguć je i u opoziciji *kosjerić* (deminutiv od alatke kosijer): *Košerić* (varoš u Srbiji nastanjena Crnogorcima doseljenijem iz Kosijera blizu Cetinja), odnosno u opoziciji *šenica* (ptica): *Sjenica* (toponim). Može i *Šenica* (voda, šuma, zemlja): *sjenica* (ptica).

Sve je to navelo prof. dr. sci. Josipa Silića da u sažetoj *Recenziji rukopisa Gramatike crnogorskog jezika akademika Vojislava P. Nikčevića* napiše sljedeće: *Uz to što je uvažio suodnos (jezičnoga) sustava i (jezičnoga) standarda kao njegove specifične realizacije uvažio je i suodnos (jezičnoga) sustava (sistema) kao "mreže odnosa" i (jezičnoga) ustrojstva (strukture) kao "ispunjene mreže odnosa". To se može vidjeti i na izdvajanju jedinica ž i ś kao činjenica sustava (u mreži odnosa" tvrdo ž: meko Ø / tvrdo š: meko Ø) i činjenicu ustrojstva (u "ispunjenoj mreži odnosa" tvrdo ž: meko ž / tvrdo š: meko ś). (Opravdanost se takva izdvajanja fonema ž i ś potvrđuje i minimalnim parovima ženica : ženica i šenica : šenica.) U fonološkoj je konstelaciji nastaloj nakon preraspodjela (morfo)-fonema u okviru*

biće i vlastito opstojanje iskazati tuđijem jezikom? Nikako. Iz toga pitanja očividno je da je akademik Ivan Klajn upao u teško protivurjeđe, *contradictio in adjecto*. I sam s pravom kaže da do *imenovanja jezika obično dolazi spontano tokom istorije, paralelno s formiranjem države*, što treba da važi i za jezik crnogorski u Crnoj Gori kao njihovoj državi i za Crnogorce kao narod i naciju koji su stvorili taj jezik. Ime njihova jezika im sljedeće rođenjem, ničim je neotuđivo, niko ne može da im ga propisuje, *jer je to kao kad bi im određivali šta da jedu ili kako da dišu*. Po Klajnu ispada to prirodno (urođeno) pravo za svakoga vrijedi osim za Crnogorce. A o ostalijem njegovim neprihvatljivijem postavkama iz razgovora s njim vođenijem zboriti bilo bi uzaludno gubljenje vremena.

¹⁸ Vojislav P. Nikčević, *Gramatika crnogorskog jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001, 38.

alternacije ije/je/e/i i pojave tipa ženica i šenica pogrešno proglašavati dijalektalnim. [Ono što je dijalektalno u jednome standardnom jeziku (istoga jezičnog sustava) ne mora biti dijalektalno u drugome standardnom jeziku. O toj činjenici suvremena sociolingvistika mora voditi računa].¹⁹

Čak ni prof. dr. Radmilo Marojević, koji negira postojanje crnogorskoga jezika, ne negira status fonema suglasniku *ś*. On kaže: *Fonološka opozicija <š> : <ś> nije sporna (apelativi pašaluk : pašaluk, antroponimi Maša : Maša)...²⁰*

Evo i minimalnijih parova za foneme /*ć*/ i /*đ*/. Fonem /*ć*/ javlja se u opoziciji *Stjèpān* (muško ime): *Šćèpān*(dan) (crkovni i narodni praznik posvećen Sv. Arhangelu Stefanu, koji pada na treći dan Božića / 27. decembra po starom kalendaru)²¹, odnosno *Šćèpān* (Polje) (toponim na sastavu Pive i Tare) ili *Šćèpan* (do) u Rubežima kod Nikšića. Ovđe glas *ć* ne gubi fonemski karakter zato što se *Šćèpan* nalazi u složenici *Šćèpandan* i nazivu *Šćèpan Polje* i *Šćèpan do* jer kao njihov sastojak ostaje potpuno nepromijenjen. Fonem /*đ*/ srijeće se u opoziciji *đjèdo* (odmilica od apelativa *đed*): *Đèdo* (nadimak, antroponim). *Stjèpan* i *đjèdo* ne prihvata crnogorski standard.

Provjerimo još samo areal prostiranja i frekvenciju javljanja fonema *ś*, *ž*, *z*, *ć* i *đ* na konkretnijem primjerima fitotoponima i zootoponima u Crnoj Gori iz kapitalne monografije Vukića Pulevića i Novice Samardžića²². Uvidom u tu dragocjenu monografiju, saznaje se da su ti glasovi i fonemi posredstvom interdijalekta/naddijalekta (koine) crnogorskoga jezika zastupljeni u cijeloj Crnoj Gori. Među njima najrasprostranjeniji su primjeri sa *ś*: ima ih nekolicke stotine (442-446). Česti su i široko rasprostranjeni po svojoj Crnoj Gori i toponimi sa *ž*. Tako se, na primjer, na 257-259. strani imenika susrijeće čak 48 naziva s tim glasom i fonemom

¹⁹ Isto, 561.

²⁰ R. Marojević, *Srpski književni jezik i njegovi istorijski i regionalno-konfesionalni varijeteti*, Zbornik radova sa međunarodnoga naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, 313.

²¹ *Rečnik jezika Petra II Petrovića Njegoša*, knjiga druga, P-Š. Izradili Mihailo Stevanović i saradnici Milica Vujanić, Milan Odavić i Milosav Tešić, Vuk Karadžić – Narodna knjiga – Obod – Prosveta – Srpska akademija nauka i umetnosti – Srpska književna zadruga – Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Beograd – Titograd – Cetinje, 1983, 524.

²² Vukić Pulević i Novica Samardžić, *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2003.

u kombinovanijem imenima s *Koži*, -a, -e. Prisutno je i 7 toponima s *cvje* = *će* u osnovi pod slovom *Ć* poput *Ćepalo*, *Ćepanište*, *Ćetni do* i sl. (197) i 4 fitotoponima s *dj* = *đ* u podlozi s apelativom *đetelina* pod grafemom *Đ* (127) i brojni drugi. Pod slovom M na 342-347. strani nalazi se i preko 190 toponima poput *Međeđa*, *Međed* ... Koautori su donijeli i 33 naziva s apelativom *koščela* na 252-253. stranici rječnika bez ikakve paralelne potvrde regresivne imenice *kostjela*.

U vezi s tim nazivima, već je konstatovano da Pulevićevo i Samardžićevo šedočenje o čestoj i opštoj rasprostranjenosti na nivou cijele Crne Gore glasova i fonema *ś* i *ź* (kao *gođ* i *ć, đ*) u fitotoponimima i zootoponimima takođe su rječit dokaz njihovoj pravilnosti u crnogorskom književnom i standardnome jeziku, kao koine utemeljenijem na njihovome interdijalektu ili naddijalektu. To potvrđuje i njihov prirodni, jedino takvi izgovor u narodu. A njihovo vrtnje i predstavljanje kao regresivnijeh likova dvoslovima *sj* i *zj* (*tj* i *dj*) u donedavno službenome srpskom književnome i standardnome jeziku i kao *ś* i *ź* (*ć* i *đ*) svođenjem na dijalektalno-pokrajinski rang i status znači njihovu degradaciju, denacionalizaciju i arhaizaciju, što će reći asimilaciju od strane tih jezika. Tako se dolazi do neprirodnoga, vještačkog jaza, nesklada između njihova načina pisanja (pečatanja) i čitanja u crnogorskom jeziku, pa i do potiskivanja u javnoj zvaničnoj komunikaciji, o čemu pišu V. Pulević i N. Samardžić zarad rehabilitacije i revitalizacije tih i takvih fitotoponima i zootoponima. Tako se zacijelo poimaju kao bogatstvo crnogorskoga jezika i spašavaju od daljega razura i zaborava²³. Sve što je u jeziku opšte, tipično i obično nije dijalektalno.

Potrebno je obratiti pažnju i na druge neprihvatljive postavke dr. Draga Ćupića osim navedenijeh. Tako ističe činjenicu da u srpskom jeziku postoje dva izgovora starog glasa *jat* – ekavski i ijekavski. I to je jedno od najuočljivijih razlikovnih obeležja unutar toga jezika. Na nivou književnog jezika ekavski izgovor je u zvaničnoj upotrebi u Srbiji a ijekavski u Crnoj Gori i u Republici Srpskoj. A na nivou dijalekta ijekavskog izgovora ima u mnogim krajevima zapadne i jugozapadne Srbije (zlatiborski, užički i čačanski kraj, do blizu Kraljeva, a severnije – desna obala Drine do iznad Loznice), kakav je i u Crnoj Gori i Republici Srpskoj. Ostale jezičke osobine na ovim područjima su, gledano u celini, istovetne, s tim što je

²³ Vojislav P. Nikčević, *Temelj crnogorskog jezika* – Vukić Pulević i Novica Samardžić: *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, DANU, Podgorica, 2003, Lučindan, br. 11, Cetinje, na Vaskrs 2004, 121.

jezički izraz u Crnoj Gori, dakle uglavnom zbog ijekavizma, bliži onom u Republici Srpskoj (21).

Ne može se prihvatiti u nauci ničim dokazana tvrdnja da je *jat* bio stari glas. Pored akademika Vojislava P. Nikčevića, tu tvrdnju je poodavno opovrgao i akademik Josip Hamm²⁴. Sama činjenica da je ijekavica u Crnoj Gori standardna, a u Srbiji dijalektalna²⁵, govori u prilog tome da je izvorno crnogorska, a u Srbiji kao preseljenička iz Crne Gore, koja joj je matica, sekundarna i u izumiranju. Preseljenička je iz Crne Gore i u Republici Srpskoj. I u njoj je, usljed identifikacije njezinoga stanovništva sa Srbima u Srbiji samo po osnovu pripadnosti obnovljenoj Pečkoj patrijaršiji (1557-1766)²⁶ uprkos tome što je crnogorskoga etničkoga i jezičkoga podrijetla, u povlačenju, privremena. To dokazuje aktuelni *Ustav Republike Srpske*, po kojemu je osim ijekavice u službenoj upotrebi i ekavica kao izgovor koji će vremenom, u budućnosti, da je potisne kao dijalektalnu na nivou cjeline srpskoga jezika.

Izostavljajući znatan broj spornijeh i neprihvatljivih tvrdnji iz Čupićeva priloga zbog ograničenoga obima ovoga rada, zadržavam pažnju još samo na njegovu nenaučnu postavku o Njegošu kao *poeti srpskog jezika, i srpskoga naroda* (25). Imajući u vidu da je sam srpski jezik odbačio njegov vrhunski književni jezik kao strano tijelo izvanj svoje kodifikovane standardnojezičke norme svodeći ga na dijalektalno-pokrajinski rang i status²⁷, rječit je dokaz u prilog tome da je on kao najveći crnogorski literarni stvaralac jedanak i otac, tvorac crnogorskoga književnoga jezika. To utoliko prije kada se

²⁴ Josip Hamm, *Crnogorsko t, d + jat > ć, đ*, Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju. Radovi sa naučnog skupa Titograd, 12. i 13. maj 1983, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. Naučni skupovi. Knjiga 12. Odjeljenje umjetnosti. Knjiga 3, Titograd, 1984, 80.

²⁵ Drago Čupić i u tekstu *Crnogorci govore srpski*, Blic, Beograd, 24. novembar 1997, 6, podvlači: *Jezik u Crnoj Gori je onaj koji je u upotrebi u Srbiji i kod Srba zapadno od Crne Gore i Srbije, s tim što je kod zapadnih Srba i kod Crnogoraca karakterističan ijekavski izgovor (a takav izgovor, na nivou dijalekta, srećemo i u mnogim krajevima zapadne i jugozapadne Srbije)*. Pa kad već dr. Drago Čupić Crnogorce odvaja od Srba, bilo bi dobro da i crnogorski odvaja od srpskog jezika jerbo mu ni po čemu ne pripada. Naprotiv, srpski mnogo duguje crnogorskome jeziku, ne samo ijekavicu nego i normu, izvedenu iz Vukove norme "općene pravilnosti". On je prvi upotrijebio i termin *crnogorski jezik*.

²⁶ Vojislav P. Nikčević, *Ohridska i Pečka patrijaršija u etnogenezi Južnijeh Slovjena*, Lučindan, br. 10, Cetinje, na Božić, 2004, 58.

²⁷ Vojislav P. Nikčević, *Dostojanstvo Njegoševa jezika u knjizi Crnogorski jezik u Gorskom vijencu* Žarka L. Đurovića, Izdavački centar, Cetinje, 2002, 7-14.

zna da je njegovo najveće beletrističko djelo *Gorski vijenac* u tolikoj mjeri nerazumljivo Srbima da ga je Dušan Bogosavljević, usljed neprevodivosti s crnogorskoga na srpski jezik, morao preraditi u *pripovetku Gorski venac*, prepričao ga za Crnogorce komično i karikaturalno srpskijem jezikom bez ikakve umjetničke vrijednosti²⁸. Ta je prarada bila namijenjena srpskoj mladeži.

Kako Njegoš može biti pjesnik srpskoga naroda i jezika kad Srbi moraju da ga čitaju s rječnikom. Istaknuti hrvatski filolog, jezikoslovac i posebno nješkošolog, iako se kao vukovac nacionalno deklarirao po pogrješnoj Karadžičevoj filološkoj i monogenetskoj štokavskoj teoriji da je "Srbin", deset izdanja *Gorskoga vijenca* (1890-1940) snabdio je rječnikom od preko 500 riječi i frazeologizama interpretirajući ga u svjetlosti tih teorija. U svakom od njih počev od 1892, dakle u devet njih, pisao je da u njemu dolaze do izražaja osobine crnogorskoga jezika²⁹. Među njima je osam izdanja ćirilicom prvjenstveno namijenjenima Srbima. A uz beogradsko-cetinjsko izdanje Njegoševijeh sabranih djela počevši od 1951. godine posljednja knjiga sadrži rječnik koji su sačinili rodni Crnogorci: Mihailo Stevanović, Radosav Bošković i Radovan Lalić³⁰. I sistematski rječnik Njegoševa jezika u dva toma formata 17 x 24 cm su blizu 1200 stranica sastavljen je uz primarno učešće i pod rukovodstvom Mihaila Stevanovića kao urednika³¹. Sve to govori da je Njegoš najveći crnogorski pjesnik kojega njegovi Crnogorci čitaju bez ikakvog rječnika, a i mnogi od njih znaju u cjelini ili u pojedinostima *Gorski vijenac* napamet. Njegošev jezik je za njih reprezentativan, vrhunska mjera.

²⁸ *Njegošev Gorski Venac*. Preradio u pripovetku Dušan Bogosavljević. Izdanje S. B. Cvijanovića, Beograd, 1927.

²⁹ *Gorski vijenac vladike crnogorskoga Petra Petrovića Njegoša*. Priredio ga Milan Rešetar, jedanaesto, državno izdanje. U Biogradu, 1892, XVII-XVIII. Vidi i: Vojislav P. Nikčević, *Milan Rešetar o crnogorskom jeziku*, Lučindan, br. 11, Cetinje, na Vaskrs 2004, 112-113.

³⁰ *Rečnik uz Celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša*, Celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša, III izdanje, knjiga sedma. Sastavili Mihailo Stevanović (od A do O) i Radosav Bošković (od O do Š) uz saradnju Radovana Lalića, Beograd, 1974, str. 314.

³¹ *Rečnik jezika Petra II Petrovića Njegoša*, knjiga prva, A-O, knjiga II, P-Š. Izradili Mihailo Stevanović i saradnici Milica Vujančić, Milan Odavić i Milosav Tešić. Urednik akademik Mihailo Stevanović, Vuk Karadžić – Narodna knjiga – Obod – Prosveta – Srpska akademija nauka i umjetnosti – Srpska književna zadruga – Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Beograd – Titograd – Cetinje, 1983.

Sa sigurnošću se može zaključiti da prilog *Ne postoji poseban crnogorski jezik* dr. Draga Ćupića nosi tipična nenaučna obilježja već odavno životno i naučno prevaziđene filološke i monogenetske (monocentrične) Karadžić-Belićeve tradicionalističke lingvistike i filologije. Na današnjemu nivou naučnoga saznanja ni po kojemu osnovu se Crnogorci ne mogu tretirati kao etnička grupa srpskoga naroda, niti pak njihov jezik kao podvarijanta (izraz) srpskoga jezika. Oni su samobitan i samosvojan narod i nacija koji su stvorili viševjekovnu državu Crnu Goru s tradicijom u raznijem pojavnim oblicima i trima imenima su oko 1120 godišta i u njoj crnogorski jezik da im služi kao sredstvo povezivanja, samoizražavanja i sporazumijevanja te da im bude glavno oruđe duhovne i materijalne kulture i civilizacije. Po njima, toj državi i samostalnoj (autokefalnoj) Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi kao glavnijem činocima samoformiranja i opstoji kao jezik crnogorski. On je posigurno samostalno, autonomno i autohtono, samooblikovan kao ijekavski sastojak štokavskoga dijasistema (=varijantno polarizovani sistem srodnijeh dijalekata), koji izvorno nipošto nije srpski. Taj jezik je u najboljim ostvarenjima Petra II. Petrovića-Njegoša kao najvećega crnogorskog književnika ostvario svoj najviši umjetnički domet, književno utemeljenje vlastitoga postojanja.

Crnogorski ijekavski jezik tek je masovnijem seobama stanovništva pred najездом Turaka od početka XV. vijeka prenešen u Republiku Srpsku i u Srbiju kao do tada izvorno ekavsku sredinu. Iz toga razloga je ekavica u njoj standardni, a ijekavica dijalektalni izgovor. I u Republici Srpskoj je ekavica projektovana kao budući službeni standardni izgovor zbog narodnosnoga, nacionalnoga i jezičkoga identifikovanja njezinog stanovništva po osnovu pripadništva Srpskoj pravoslavnoj crkvi sa Srbima u Srbiji. Šljedstveno tome, u okviru ijekavice kao crnogorskoga pradomovinskog izgovora u Polablju-Pomorju današnje istočne Njemačke, i fonemi *ś, ź, 3, ć, đ* pošeduju standardnu, a u Srbiji i Republici Srpskoj dijalektalnu vrijednost. U Crnoj Gori snažno strukturalno i tipološki markiraju crnogorski standarni jezik, a u Srbiji i Republici Srpskoj se arhaiziraju i izumiru. Na njihovijem primjerima se najbolje dokazuje u kolikoj mjeri su važne posebne norme i kodifikacije u bosanskome, crnogorskom, hrvatskome i srpskom kao četirima štokavskim sociolingvističkim jezicima. One im obezbjeđuju opstanak i budućnost, za razliku od jedne kao njihove zajedničke kodifikovane književnojezičke norme koja ih ukida, denacionalizuje, arhaizira i asimiluje preobražavajući ih u većinski srpski kao hegemonistički jezik.

Kao što fonemi /*ś*/, /*ź*/, /*ć*/ i /*đ*/ u srpskom standardnom jeziku imaju dijalektalnu i stilogenu vrijednost, različito od neutralne vrijednosti i progresivnoga razvoja u standardnom jeziku crnogorskom, tako su u tome jeziku dvoslovni glasovi *sj*, *zj*, *tj* i *dj* dijalektalni te kao takvi regresivni, jezičnijem razvitkom prevaziđeni, pa stoga imaju samo stilsku vrijednost. Bilo bi zanimljivo da dr. Drago Ćupić pokaže i dokaže koje su to tipološke i strukturalne sistemske jedinice srpskoga standardnog jezika što su ekvivalentne fonemima /*ś*/, /*ź*/, /*ʒ*/, /*ć*/ i /*đ*/ kao strukturama crnogorskoga standardnog jezika. Sada je posve jasno koji je od četiriju srednjojužno slovjenskih štokavskih standardnijeh jezika sistemski najutemeljeniji. To je crnogorski standardni jezik zahvaljujući postojanju čak pet fonema više koje ne posjeduju ostali standardi. A srpski standardni ekavski jezik kao Vukov jako poopštenu model, izveden iz jezika crnogorskoga, nema nijedan posebit fonem bez pandana u okviru štokavskoga dijasistema.

Milorad NIKČEVIĆ

PHONEMES Š, Ž, 3, Ć, Đ IN STANDARD MONTENEGRIN
LANGUAGE

The author uses the analytical and critical approach to negate the views of Drago Ćupić on the dialectal and non-phonemic status of the sounds *š*, *ž*, *3*, *ć* and *đ* in the Serbian language, presumably because they do not have the oppositions with the sounds *sj*, *zj*, *z*, *tj* and *dj*, on the original Serbian *ijekavian*, and on Njegoš as a Serbian poet. By providing concrete evidence on minimal pairs for each of the listed sounds separately, which supports their phonemic value, it is shown that in Serbian they are dialectal and secondary, moved from Montenegro to Serbia, which makes them stylistically marked, as opposed to their neutral value in standard Montenegrin. *Ijekavian* is originally from Montenegro and Dubrovnik (Croatia), it is neutral in Montenegrin and Croatian, but in Serbian, as it was taken over from Montenegro, it is dialectal and stylistically marked. Petar II Petrović-Njegoš is the most renowned Montenegrin poet, a founder of standard and literary Montenegrin. Serbs do not fully understand his language, and have to read it using dictionaries. They try to reduce his language to the dialectal and regional level in Serbian, which means that it is outside coded norms and standards. Due to the impossibility of translating Njegoš's *Gorski vijenac* into Serbian, in 1927 they retold it in form of a novel and published it as *Gorski venac*, which is devoid of any literary value and told in a language that Montenegrins perceive as funny and caricatured. Njegoš's *Gorski vijenac* has been translated into over twenty languages, into some of which more than once.

Vukić PULEVIĆ & Novica SAMARDŽIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje "Vojislav P. Nikčević"

UDK 811.163.4'373.21(497.16)

IVAN CRNOJEVIĆ U CRNOGORSKOJ TOPONIMIJI*

O crnogorskom vladaru Ivanu Crnojeviću (1465-1490) ostala su brojna šedočanstva u istoriji, poeziji i narodnoj tradiciji, narodnim pjesmama, legendama i brojnim toponimima. Crnogorci su vjekovima držali u pamćenju i slavili svoga zaslužnog gospodara. U ovome prilogu sakupljena su, ubicirana i obrađena 84 toponima imenovana po Ivanu Crnojeviću. Po njemu su nazivani izvori, rijeke, šume, vinogradi, putevi i prolazi, pećine, utvrđenja, dvorovi, crkve, mlinovi, ribolovi, kamene stolice na brdima, lovišta i katuni i torine...

Toponimi koji nose ime Ivana Crnojevića, kao i legende o njemu, zastupljeni su na čitavoj teritoriji države kojom je upravljao. Prirodno je da je njihova najveća koncentracija na gravitacionome području Žabljaka i Cetinja, koji su bili prijestoni gradovi. Brojnost toponima je velika i na području Bjelopavlića, đe je Ivan imao svoja imanja, ali treba objasniti razloge velike zastupljenosti legendi i toponima na prostoru od Orjena, preko Grahova do Banjana i Bijelih Rudina. Rotković R. 1984: 179 govori o pojavi Crnojevića u Drobnojaci, što ima potvrdu i u toponimima *Ivanbegov katun*, *Ivanbegova ruža* i *Ivanovo brojilo*, na planini Lukavici koja se nalazi na granici prema Drobnojaku. Vešović R. J. 1935: 81 ističe kako je značajno „da se Vasojevići računaju kao sastavni dio mitropolije Crnojević“, a prema narodnoj pjesmi država Ivan-begova prostirala se od „tog mora do zelenog Lima“ (Vukmanović J. 1982: 57). Ovi podaci potvrđuju veliku širinu areala toponima i legendi vezanih za

* Po odobrenju autorâ, ovaj rad je preštampan iz časopisa *Doclea*, br. 4, DANU, Podgorica, 2003, str. 173-188. Ovđe je dopunjen s nekoliko toponima i legendi. Napomena urednika.

ime crnogorskoga vladara. U nekoliko slučajeva legende idu i mnogo dalje od granice crnogorske države toga doba. Tako je u Banjanima stvorena legenda da je Ivan planina kod Sarajeva dobila ime po Ivanu Crnojeviću, a iseljeni Crnogorci za istoga vladara vežu i toponim Ivanje kod Prijepolja, što je takođe legenda i sekundarno imenovanje.

Polovinom XIX vijeka Crnogorci su bili toliko opsjednuti legendom o Ivanu Crnojeviću da je Vuk Karadžić (1969: 18) zabilježio „Uspomena na Ivana Crnojevića u Crnoj je Gori još i sada tako svježja, kao da je juče vladao“.

Urbanizacijom Crne Gore, migracijom i socijalnim promjenama gube se mnoga narodna znanja iz prošlosti, pa tako i legende i toponimi koje, zbog surovih historijskih prilika i nedostatka naučnih institucija, Crnogorci nijesu mogli blagovremeno da prikupe i prouče. Zato je naš zadatak bio da jedan dio te značajne građe vezane za slavnoga vladara sakupimo i koliko-toliko spasimo od zaborava. Ovim tekstom nijesu obuhvaćeni samo toponimi koji su ime dobili po Ivanu Crnojeviću, već i oni koji su posredno vezani za Ivana ili njegove potomke.

Ivanbegovina – opšti naziv za pošede Ivana Crnojevića. Srijeće se i kao imenovanje države Crne Gore toga doba. Karadžić Stef. V. 1969: 18 veže toponim za Ivana Crnojevića na sljedeći način: „Dobra, kojima je obdario svoj manastir, zovu se Ivanbegovina“. Za područje Lovćena Erdeljanović J. 1926: 410 bilježi: „Još da pomenemo, da vas komun nješuški (t.j. sav komun nješuškog plemena) u Lovćenu narod često zove imenom Ivanbegovina, a njegov glavni deo u srednjem delu Lovćena naziva ponekad i Ivanova aluga... i jedno i drugo ime su uspomena na Ivana Crnojevića“. Nakićenović S. 1913: 560 govori o granici „Ivanbegovine“ na području Lješevića i Grblja.

Ivanova država – naziv u nekim legendama i spisima za Crnu Goru iz vremena vladavine Ivana Crnojevića.

Ivanove zemlje – naziv za pošede Ivana Crnojevića: Vulević Č. 1994: 199.

Ivanove međe – odnosi se na pošede Ivana Crnojevića (Vulević Č. 1994: 198). Postoji **Ivanova međa** – njiva, livada, selo Kopito, Nješuši (R. Ljesar – Toponom. fond CANU – Podgorica), ali nije naznačeno na koga se ime odnosi. Erdeljanović J. 1926: 537 navodi **Ivanove međe** – u

Dragomi dolu (Ćeklići), uz napomenu: „biće da su nazvate po jednom od predaka sadašnjih Dragomidoljana“.

Bigovo – naselje i zaliv u Donjem Grblju. Nakićenović S.: „nekada se zvalo Crispuli (...Locus Trajectus), no po Ivan Begu, koji je tu obično ljetovao, i čija je ovo zemlja bila, prozva se Begovo, pa otud kasnije Bigova – Bigovo“. Istoričnost ove legende osporava Stjepčević I. 1941: 86 navodeći dokument u kojemu se naziv Bigovo srijeće „skoro čitav vijek prije Ivana Crnojevića“. Bigovo se pominje u povelji Ivana Crnojevića iz 1482. god.; godine u kojoj se utvrđuju granice imanja Vranjinskoga manastira (Rotković 1984: 55). Informator Slobodan Franović saopštava da se na poluostrvu Volujici kod Bara nalazi uvala **Bigovica** (lokalitet je označen i na topografskoj karti).

Palača Ivana Crnojevića – u Kotoru. „Stara palača Ivana Crnojevića, kneza Crne Gore ... u kojoj je boravio, kada je dolazio u grad radi svoje zabave i radi ostaloga...“ (Rotković R. 1984: 166 – prema P. Šeroviću 1952). Problem ove palače i njenu identifikaciju nanovo je rasvijetljavao Rajko Vujičić iz Kotora.

Kuća Ivan-Bega – u Paštrovićima. Nakićenović S. 1913: 613: „Pri moru na Smokvici, za pet minuta daleko od Skočidevojke, gdje ima, kako predanje kazuje, kuća Ivanbegova, kojega je 400 Paštrovića otpratilo odatle do Brčela, kada je bježao pred Balšićima.“

Ivanov vinograd – „Na Malom Humcu u Mikovićima, u Crmnici, po lokalnom kazivanju, bili su njegov (Ivana Crnojevića – prim V.P. & N.S.) dvorac i vinograd.“ (Vukmanović J. 1982: 58).

Ivanov dvor – u Mikovićima, Crmnica. Iz legende koju bilježi Radusinović S.P. 1985: 61: „...i lovačkoga dvora Ivana Crnojevića na brdu Mali Humac i njegovih vinograda podnožjem brda, čije su međe sačuvane. Kod zidina Ivanovog dvora postoji bunar, koji je zatrpan.“ Toponim bilježi i Vukmanović J. 1982: 58.

Ivan polje – lokalitet u selu Berislavcima, Zeta. Legendu bilježi Jovičević A. 1926: 391: „Mještani pričaju da je to bila svojina Ivana Crnojevića... Tvrdi se da je Ivan imao u Berislavcima i Gostilju prostrana svoja dobra i sve ih poklonio Vranjinskom manastiru“. Radusinović S.P. 1991: 86: citira Lj. Stojanovića za Berislavce: „Možda je ovo selo u starini bilo najnaprednije i glavno mjesto zetske vlastele. Po predanju tu je Ivan Crnojević imao svoja dobra, tu se i danas jedno mjesto zove Ivan Polje.“

Ivanova oka – močvara u selu Berislavcima, Zeta (Stamatović 1994).

Divan (Ivana Crnojevića) – uzvišenje u selu Grbavcima, Zeta. „Nekada je tu bila prestonica Ivana Crnojevića. I sad postoji kamena stolica-presto.“ (Stamatović R. 1994: 110). Stara zidina na jednom uzvišenju u ševnom dijelu Grbavaca, Zeta (informator: R. Radunović, Toponom. fond CANU – Podgorica) na međi sela Lekića (Radusinović S.P. 1985: 478). „Govore da je Ivan Crnojević provodio leto na Divanu, a zimu na Žabljaku jedan prirodni stolovati kamen na kome je Ivan sedeo i gledao na Zetu. Zaista je sa Divana neobično lep pogled na Zetu, kučke i malisorske planine“ (Jovičević A. 1926: 385).

Divan grad – selo Botun, Zeta. Po legendi, na ataru sadašnjeg Botuna, u Divan gradu, rođen je Ivan Crnojević, zbog čega je Sabor Zete 1934. godine odlučio da selo dobije novo ime **Ivan beg**. Poslije pada Zete, napušteni Divan grad je zapošela porodica Piranića, po kojoj je ovo mjesto kasnije nazvano **Piranići** (Peličić I. 1997: 25, 177).

Ivan beg – selo Botun, Zeta. Na Saboru Zete 1934. selo Botun je preimenovano u Ivan beg jer je u njemu, po legendi, rođen Ivanbeg Crnojević. Prema predanju, Crnojevići su po dolasku ovđe okrenuli tok Morače kod mjesta Lakta, đe su bili mlini i pazarište pa je Ivan beg (Botun) ostao na desnoj obali, koji je danas dobrim dijelom odnijela Morača (Peličić I. 1997: 25).

Mezara Crnojevića – selo Piranići, Grbavci, Zeta; nekadašnja njiva Crnojevića (Peličić I. 1997: 176).

Begova Laka – mjesto u strani brda, stjenovito, Grbavci, Zeta (informator: Risto Radunović, Toponom. fond CANU – Podgorica). Stamatović R. 1994: 116 za selo Grbavci navodi toponim **Begova lokva**, kao pašnjak (napomena: vjerovatno treba da stoji **Begova Laka** i da je do greške došlo pri preuzimanju podatka od strane Stamatovića – V.P. & N.S.).

Sadovi – selo Lajkovići, Zetska ravnica. Na ataru Sadovi ima dosta starih grobova, za koje predanje kaže da potiču iz doba Ivana Crnojevića (Peličić I. 1997: 57).

Grlji (Grelji) – Zeta. Lajkovići, Mitrovići, Srpska, Rakića kuće, sve do 1879. godine, zvali su se Grlji (Grelji) i sačinjavali su jedno zasebno

pleme, koje je imalo svoj barjak. Po predanju, u Grlji je (kod Zmijane) rođen Stanko Crnojević (Peličić I. 1997: 57).

Ivanovo kućište – na lokalitetu Trmuši, zapadno od Žabljaka (Ceklin), prema predanju nalazi se kućište u kojemu je rođen Ivan Crnojević, gospodar Zete/Crne Gore. (Informator: Risto Radunović – Toponom. fond CANU – Podgorica).

Rijeka Crnojevića – rijeka, pritoka Skadarskoga jezera. Marojević R. 1990: 67-69 pretpostavlja da se naziv ustalio od kraja XV vijeka. Raniji naziv za oba toka, kroz Cetinjsko polje i u donjem toku, bio je Cetinja voda. Rotković R. 1984: 149 (prema Rovinskom II, 536) iznosi legendu o postanku Rijeke Crnojevića: „Ivan-beg Crnojević jedanput dođe u lov u mjesto zvano Obod, i kad je bio pred ulazom u jednu pećinu, iz nje je iskočio veliki divlji jarac kakav do tada nije viđen, vas mokar, i počeo stresati vodu sa kostreti. Lovci su se zagnali na divojarca i ubili ga; no istoga časa je pećina zatutnjela i iz nje pokuljala rijeka, tako da umalo nije potopila sve lovce. Od toga doba ovdje stalno izvire rijeka.“ Po drugoj legendi (Vukmanović J. 1982: 58 – prema E. Čakri 1859) „Rijeka Crnojevića postala od njegovih prolivenih suza gledajući patnje Srba u Albaniji, na kojoj su mu bili dvor, mlini i valjaonice, dobila je ime po njemu.“ Uz izvorište rijeke nalazi se i istoimeni grad - **Rijeka Crnojevića**.

Ivan-begov dvor – na Obodu. Po legendi, na Obodu se u doba Crnojevića nalazio Ivanov dvor i manastir Svetoga Nikole, potčinjen Vranjinskome manastiru (Peličić I. 1997: 157).

Pećina (Ivanova) – ispod Oboda, Rijeka Crnojevića. U toj pećini na krilu vilā spava „otac Crnogoraca, hrabri Ivo, a vile nad njim bdiju, pa će se jednom probuditi, čim to bude volja božja, da svojim ljubljenim Crnogorcima povрати Kotor i plavo more“ (Radojević R. 1971: 75).

Ivanovi ribolovi (Ivanova oka) – Ceklinska oka (a vjerovatno i druga). Naziv po Ivan-begu Crnojeviću. Prvo su pripadali Cetinjskom manastiru, poslije ih uzeli Turci (plaćan je i porez Turcima). Marko Lopičić skupio je porez i otkupio ribolove od Turaka. Nakon povlačenja Turaka ponovo ih uzeo Manastir. Godine 1945. nacionalizovana su. (Podatke saopštio mr Vasilije Bušković).

Ribolov Crnojevića – kod Sinjca, Malo blato, Skadarsko jezero, kao „...hasa ribolov Crnojevića na rijeci Šujici...“ (Radusinović S.P. 1985: 443, fusnota 2, prema turskom defteru).

Vinograd i livada Crnojevića – kod Sinjca, Malo blato, Skadarsko jezero, kao: „hasa vinograd Crnojevića... hasa livada Crnojevića...“ (Radusinović S.P. 1985: 443, fusnota 2, prema turskom defteru).

Njive i livade Crnojevića – u Gornjim Kokotima, Lješanska Nahija. U godini 1521. i 1523. za selo Desiće (vjerovatno se radi o današnjim Kokotima – prim. V.P: & N.S.) navode se “hase” njive i livade Crnojevića (Radusinović S.P. 1985: 476).

Crkva Svete Ćekle – Donja Gorica. U grobovima pred ovom crkvom nalazi se i po 15-20 lobanja. Po legendi, tu su ukopani vojnici dva sina Ivanbega Crnojevića koji su međusobno ratovali za prevlast u Zeti (Peličić I. 1997: 179).

Mlini Crnojevića – na rijeci Sitnici (pritoka Morače), selo Beri, kod Podgorice. „Predanje kaže da su tu na Sitnici i mlini Crnojevića“ (Radusinović S.P. 1984: 446, fusnota 2).

Pošedi Ivana Crnojevića – u selu Beri, Lješanska Nahija. Radusinović S.P. 1985: 446 (fusnota 2) bilježi da su po predanju koje su mu saopštili mještani sela Bera, a koje potvrđuju i turski defteri, u Berima bili pošedi Ivana Crnojevića: „hasa vinograd Crnojevića... hasa (njive) Ivana Crnojevića... livade Crnojevića“.

Vinograd Crnojevića – u Goljemadima, Lješanska Nahija. „Selo se kao katun prvi put pominje 1451. g. Po turskim defterima 1521. i 1523. imalo je 31, odnosno 21 kuću. Tada je u sastavu sela popisana i hasa vinograd Crnojevića – napolicom godišnji prihod od 200, odnosno 150 akči...“ (Radusinović S.P. 1985: 473).

Ivan-begovi stanovi – u Pripratnici, Lješanska Nahija. „Blizu Korneta je Pripratnica, gdje se poznaju Ivan-begovi stanovi sa Crkvicom“ (Vukmanović J. 1982: 58).

Krivi vrh (Temelji grada Ivana Crnojevića) – iznad Gradca, Lješanska Nahija. „Na istočnoj strani sela Graca, u Lješanskoj Nahiji, a na jednom brdu koje se zove Krivi vrh, nalaze se neke razvaline. Ovdje je – kažu – Ivan Crnojević namjeravao podići grad, pošto je od Turaka uzmakao iz ravne Zete i napustio svoju prestonicu Žabljak. Brdo je povisoko i vrljetno, a k vrhu mu se može prići samo s jedne strane i to jednom uskom putanjom. Na samom vrhu malo je rovine i tu se poznaje temelj staroga zida, oko kojega se vide velike gomile otesanog i neotesanog kamenja.

Kada je Ivan-beg počeo graditi – vele – pogledao je u najbliže baštine sela, zvane Rupeš...“ (I kada je vidio kako je neplodno, prekinuo je gradnju.) (Rotković R. 1984: 147-148 – prema Književni list, sv. VI, Cetinje, 1901, 208-209).

Vinograd Crnojevića – u selu Kornetu, Lješanska Nahija. Po turskim defterima iz 1521. navodi se “hasa” vinograd Crnojevića (Radusinović S.P. 1985: 481).

Mendula Ivana Crnojevića – u selu Dubova, Ljubotinj. „Priča se, da je na Šoćevoj glavici, na Dubovi, bila u staro doba jedna mendula (=badem - prim V.P. & N.S.), koju je posadio Ivan Crnojević, i da je Ivan češće puta ljeti izlazio tu... Kada su poturčenjaci živjeli na Riječkom gradu, često su izlazili ovdje i pod ovom mendulom držali skup, na koji su dolazili Ljubotinjani“ (Jovićević A. 1910: 565).

Vinogradine (Ivanove) – kod sela Strugari, đe su bili vinogradi Ivanovi (Jovićević & Strugar 1902).

Ivanov grad – drugi naziv za utvrđenje poznato kao **Soko grad**. Nalazi se na obronku između Štitara (Lješanska Nahija) i Kosijera - Đinovića (Riječka Nahija). Jovićević A. 1910: 558 bilježi: „pominje se, kao i Žabljak, još prije Ivana Crnojevića kao jedan od gradova Stefana Crnojevića (Ljubić, listina X. 21. 1453)...“ Vukmanović J. 1982: 58 za Ivanov grad daje podatak: „Pri ulazu u grad koji je bio opasan tvrdim bedemom, bilo je dvanaest kamenih stolica sjedišta za gradske senatore“ i dalje ističe da je utvrđenje podignuto „kao predstraža nove prijestonice“. Inače, lokalitet pominje ili o njemu opširnije piše veliki broj autora: Špadijer Đ. 1895, Jovićević & Strugar 1902, Mijović P. & Kovačević M. 1975, Radusinović S.P. 1985. i drugi. Milunović L. 2005: VII navodi da je Soko grad čuvao Crnu Goru u drugoj polovini XV vijeka, omogućavajući sazdanje renesansnog Cetinja i pojavu crnogorskih inkunabula. Ali poslije pada Žabljaka i Oboda, Soko grad više nije mogao zaštititi Manastir, Dvor i ostala cetinjska zdanja. Ovo je zdanje napušteno i ostavljeno zubu vremena.

Ivanova crkva – iznad vode Veprulje, selo Đinovići, Riječka Nahija. Tu je po predanju bila Ivanova crkva i groblje, od kojih ima ostataka. Misli se da je na Soko gradu bio pripremljen grob za Ivana Crnojevića, u tamošnjoj crkvi (Radusinović S.P. 1985: 156).

Veprulja – voda, selo Đinovići, Riječka Nahija. Predanje kaže da

je voda građena u doba Ivana Crnojevića i da su se tu ljeti rashlađivale svinje (Radusinović S.P. 1985).

Ivanbegova stolica – sedište u kamenu, u blizini Drtegljata - Kosijeri, Riječka Nahija (Rajković P.N. 1968: 14). Po svemu sudeći, isti lokalitet prikazuje i Radusinović S.P. 1985: 220 na ilustraciji ispod koje stoji legenda “Stolica” u Orašanima na kojoj je, po predanju, sedio Ivan Crnojević. Legendu je dopunio usmenim iskazom Milo Đurković iz sela Kosijera: „Po legendi, Ivan Crnojević boravio je na Orašanima. Postoji kamen u obliku stolice đe je sedio, a na stijeni grb Crnojevića (liči). To zna Vlado Mitrov Radović (na Glavicu). Priča se da se sin Ivanov utopio u bistijernu (ubâ) i da je popločana bistijerna poslije te nesreće zatrana“.

Crnojevića manastir – zadužbina Ivana Crnojevića, podignuta 1484. na Ćipuru, Cetinje. Godine 1692. manastir je potpuno porušen, a krajem XIX vijeka knjaz Nikola Petrović na tom mjestu podigao je dvorsku crkvu. U današnjoj crkvi nalazi se grob Ivana Crnojevića (što bi se takođe moglo shvatiti kao toponim).

Guvno Ivana Crnojevića – na Cetinju. Karadžić Stef. V. 1969: 47 zapisuje da je na tom guvnu nakon smrti Petra I. za gospodara Crne Gore proglašen Petar II: „Odmah sjutra dan glavari obuku njegova nasljednika u sveštensko odijelo i sa pokojnikovim štapom u ruci prikažu ga narodu kao novog upravljača na guvnu Ivana Crnojevića“.

Crnojevića dvorac – na Cetinju, blizu staroga Manastira. Podigao ga je Ivan Crnojević 1482. godine. Nije sačuvan (Martinović J.D. 1997: 129).

Mlin Ivana Crnojevića – na nekadašnjoj rijeci Cetinji, po kojoj je grad dobio ime (Rotković R. 1984: fotografija). Podaci o toponimu srijeću se i u drugim izvorima (npr.: Vulević Č. 1994: 195, kao **Mlini Crnojevića**).

Ivan-begovičino vrelo – „Na Cetinju, mrkom polju, / Iznad dvora kneževskih“. Po legendi, vrelo je nastalo od suza Ivanbegovice nakon što su Turci zauzeli Žabljak, a Ivan se povukao na Cetinje (Petrović N. 1989 (1937): 13-14 – pjesma „Ivan-begovičino vrelo na Cetinju“).

Bistijerne (Crnojevića) – uz Crnojevića dvorac, Cetinje. „Crnojevići su u neposrednoj blizini Dvorca i Manastira sagradili svoje bistijerne, radi vodosnabdijevanja, naročito u ratnim prilikama“

(Martinović J.D. 1997: 134).

Ivanova rijeka – prema zapisu: Jovićević A. 1910: 530 „Ni Marijan Bolica u svom opisu Crne Gore od 1614. g. ne pominje Rijeku, što opet znači, da današnje Rijeke nije ni bilo niti je postojala ovdje, gdje je danas a Ivanova Rijeka da je bila pusta...”

Ivanova lovišta – na Vrelima, Cetinje. „Na Vrelima su Ivanbegovi čobani čuvali stoku, a sluge prale robu. Tu su bila i Ivanova lovišta na divljač“ (Radusinović S.P. 1985: 320).

Ivanova korita (Ivanbegova korita) – poznati izvor, Dolovi, planina Lovćen. Karadžić Stef. V. 1969: 18 piše: „Jedan izvor u planini Lovćenu zove se Ivanbegova korita. U blizini se još nalaze razvaline njegovog ljetnjikovca. Dobra, kojima je obdario svoj manastir, zovu se Ivanbegovina.“

Ivanova korita – livade i pašnjak (i naselje u formiranju), Dolovi, planina Lovćen (informator R. Ljesar – Toponom. fond CANU, Podgorica).

Ivanbegov ljetnjikovac – blizu Ivanovih korita, planina Lovćen. Karadžić Stef. V. 1969: 18 zapisuje: „Jedan izvor u planini Lovćenu zove se Ivanbegova korita. U blizini se još nalaze razvaline njegovog ljetnjikovca.“

Ivanova aluga – glavni dio neguškog komuna na Lovćenu. Erdeljanović J. 1925: 41 opisuje: „to je zaista gusta haluga, velika, krupna gora, koja hvata četiri sata hoda ... uspomene na Ivana Crnojevića“. Informator R. Ljesar (Toponom. fond CANU, Podgorica) daje dva podatka: 1) Ivanova aluga – šuma, katun Kuk-Stari stanovi, Lovćen i 2) Ivanova (v)aluga – šuma, strana prema selu Majstorima, Lovćen. Da se toponim veže za Ivana Crnojevića bilježi i Vukmanović J. 1982: 58.

Ivanove rudine – na planini Lovćen. „A na istoku od njega (Jezerskoga vrha – prim. V.P. & N.S.) su četiri izvora (i česme) pod imenom Ivanova korita i do njih Ivanove rudine (i jedno i drugo dobilo ime po Ivanu Crnojeviću)“ (Erdeljanović J. 1926: 407). Toponim bilježi i Vukmanović J. 1982: 58: „Na lovćenskim površima, gdje su se napasala njegova stada, po njemu su nazvani Ivanova korita, Ivanova aluga i Ivanove rudine“.

Ivanbegova crkva – „Ostaci jedne stare crkvice ispod vrha Lovćena vezani su za ime Ivan-bega dok je još boravio u Žabljaku“

(Vukmanović J. 1982: 58). Za vladara se veže i gradnja crkve u Bjelošima (Cetinje) koja je „utemeljena u vrijeme Ivana Crnojevića“ (Radusinović S.P. 1985: 93).

Konak – u selima: Očinići, Bjeloši, Ugnji i Vrela (kod Cetinja). Tu su bila konačišta u doba Ivana Crnojevića. Postoji legenda da su mještani ovih sela snabdijevali drvima Dvor i Manastir na Cetinju.

Ponori na Vrela – na putu Cetinje – Brajići. Po legendi, na Vrela je išla Ivanova posluga i pralje da peru robu. Ivanbegovi vojnici siluju đevojku sa Uganja. Ugnji pozovu Očiniće u pomoć i sukobe se Ivanovim vojnicima. Ugrabe Ivanovu šcer i bače je u ponor kod crkve na Vrela,

Ivanova torina – na području Velestovo - Barjamovica, Katunska Nahija. Po predanju tu su bile torine Ivan-begove (Pejović P. 1989). U istome radu Pejović P. navodi lokalitet Ivanove torine kao livadu, pašnjak, šumu i njivu na području Čeva. Zanimljivo je da Pejović P. 1989. za područje Velestovo - Barjamovica navodi još tri toponima, za koje se može pretpostaviti da su imenovani po Ivanu Crnojeviću: **Ivanova dolina**, **Ivanova rupa** i **Ivanov pod**.

Begova korita – voda na planini Bijeloj Gori, Orjen. „Begova korita dobiše ime po Ivan-begu Crnojeviću, koji je pred navalu Turaka ovdje našao utočište. On je naredio da se uradi izvor i da se napravi česma sa bukovim koritom, da bi ljudi i stoka imali vodu“ (Kliko S. 1985. in Pulević V., Vincek D. & Bušković V. 1997: 130-131). Zanimljivo je da se u blizini nalaze i sljedeći toponimi (prema topograf. karti): **Ivanov do** (na Bijeloj gori), **Ivanova glava** (1905, iznad Razmuća, Grahovo), **Ivanova glava** (1147, iznad Jovičine vode, zapadno od Dvrsnika i Dragalja), **Ivanove kite** (1453, u Bajgorovici, između Reovačkih greda i Bijeje gore) i **Ivanov do** (u blizini Ivanove kite u Bajgorovici).

Ivanbegova kula – iznad ubla “Garčić”, na Malome Garču, visoko iznad Musterovića (za oko 500m). Smatra se da je ubao „podignut za vrijeme Ivana Crnojevića, jer su iznad njega zidine Ivanbegove kule“ (Radusinović S.P. 1985: 383). Slične podatke saopštava informator Momir Marković: Ivanova kula – na vrhu Maloga Garča. Postoje tragovi maltera, ostatak osmatračnice.

Ivanov lonac – vrtača „kao krater“, sada obrasla bukvom, ispod Bobije, Vrh Garča (informator Momir Marković). U zagaračkom selu Lazarev Krst nalazi se **Ivanova gora** (Čupić D. 1983: 312), a u

Musterovićima **Ivanova lazina** (Ćupić D. 1983: 352).

Ivanovina – dio Brijestova, Bjelopavlići. Nazvano, prema legendi, po Ivanu Crnojeviću (Informator Blažo Kalezić). Šobajić P. 1923: 19, 35, 48, 69 između ostaloga bilježi: „Ivan-beg Crnojević držao je kao svoje imanje selo Brijestovo u Pavkovićima, u njegovom krisovulju, pisanom oko 1484. godine, nalazimo granice toga imanja“.

Ivanova vištica – u Brijestovu, Bjelopavlići. Nazvano po vinu (tu su bili imanje i vinogradi Ivana Crnojevića) (informator Blažo Kalezić).

Ivanj uba(o) (Gornji i Donji) – na padinama planine Prekornice prema Topolovu i Brijestovu, Bjelopavlići. Nazvan po Ivanu Crnojeviću (informator Blažo Kalezić). Na topografskoj karti ubilježen je katun **Ivanj ubao**.

Ivanove grede – u Barama Šumanovića, Bjelopavlići. „Kažu po Ivanu Crnojeviću da se zovu“ (Šobajić P. 1923: 68). Na topografskoj karti 1:25000 toponim Ivanove grede lociran je istočno od sela Šobajića.

Mlini Ivana Crnojevića – u selu Drenovštici, Pješivci. Šobajić P. 1923: 158 bilježi: „Po dnu sela na Slapcima su bili mlini gospodara zetskoga Ivana Crnojevića“. Rotković R. 1984: 67 citira dio iz Osnivačke povelje Cetinskog manastira iz koje se vidi da je Ivan Crnojević posedovao više mlinova: „i priložih vitao vodenični na Sitnici, i u Pješivcima dva vitla na vrh Zete, i Jaz prema Slapcima. Kome kaže predstavnik crkveni, neka drži Jaz sa crkvom napola. Još priložih jednu vodenicu moju gornju na Vrelima.“

Ivanbegovo točilo – u Stubičkom kraju, Pješivci (Petrović D. 1972: 65, Radusinović S.P. 1985). Informator Jovo Vučinić (Toponom. fond CANU, Podgorica) kazuje da se radi o stazi za valjanje drva, i da naziv potiče od imena nekadašnjeg vlasnika Ivan-bega.

Ivanbegov progon – u selu Stubičkom kraju, Pješivci. Informator Jovo Vučinić (Toponom. fond CANU, Podgorica) bilježi: „Prolaz u klancu, ili između brda. Prema mjesnom predanju, Ivan-beg je ljeti izgonio stoku na ispašu na planinu Budoš. Moguće je da ovaj naziv otuda potiče.“

Ivanbegov put – u Stubici, Pješivci (Petrović D. 1972: 63). Informator Jovo Vučinić (Toponom. fond CANU, Podgorica) bilježi: „Ivan-begov put – put uz planinu Budoš. Prema kazivanju, tim putem je ljeti Ivan-beg izgonio stoku na ispašu. Selo Stubički kraj“.

Ivanbegova pećina – „južni kraj Nikšića“ (Radojičić B. 1982). Informator Jovo Vučinić (Toponom. fond CANU, Podgorica) toponim locira: „kraška pećina u planini Budoš – neispitana. Naziv potiče od imena Ivan-bega. Selo Stubički kraj“.

Ivanova gradina – brdo u strani polja velimskoga, Velimlje, Banjani. Toponom bilježi Tomić S. 1949: 292, 343, ali ne kaže po kojem Ivanu je nazvan. S obzirom na to da je u pitanju “gradina” moguće je toponim povezati za ime Ivana Crnojevića, koji je dosta zastupljen u legendama s područja Banjana. Toponom Ivanova gradina zapisan je i za selo Klenak, koje se nalazi zapadno od Velimlja, pa se može pretpostaviti da se radi o jednom istom lokalitetu.

Ivanova gradina – brijeg u selu Klenak, Banjani. Informator A. Baćović (prema Gojku M.Kilibardi, Toponom. fond CANU, Podgorica) bilježi: „Ne zna se po kome je Ivanu dobilo naziv. Postoji legenda da je tuda nekada ratovao Ivan Crnojević sa banom Pilatom.“

Ivanbegovo brojilo – u selu Donje Crkvice, Oputna Rudina (informator Mara Tijanić, bez naznake po kojemu Ivanu je toponim dobio naziv). Moguća je pretpostavka da se radi o Ivanu Crnojeviću, pošto o njemu postoji dosta legendi u Banjanima i Oputnoj Rudini.

Ivanovo brojilo – stijena s uskim prolazom u Gackovim gredama, planina Velja Lukavica. Tu su, po legendi i narodnoj pjesmi, čobani Ivana Crnojevića prebrojavali stado od 300 ovaca (informator Vojica Radević, selo Ožezi, Piperi).

Ivanbegov katun – katun na planini Veljoj Lukavici (opštepoznati toponim, zabilježen i na topografskim kartama). „Za ovaj katun su mi pričali Piperi, da je katun Ivanbega Crnojevića, pa ga tako zovu“ (Erdeljanović J. 1911: 272). „Pod Veljim Ždrijelom je katunište Ivan Begovo, za koje se priča, da je na njemu zaista bio katun Ivana Crnojevića“ (Erdeljanović J. 1911: 469).

Ivanbegova ruža – na Ivanbegovom katunu, planina Velja Lukavica. „Tu pokazuju i jednu ružicu, džbun od ruže, na vrh jednog krša, za koju misle da je ostala od Ivan bega i koju zbog toga čuvaju“ (Erdeljanović J. 1911: 272). Po legendi koju je saopštio informator na terenu, ružu je zasadio Ivan Crnojević na velikoj kamenoj gromadi (valču) iznad groba svoja dva sina koje je na tom mjestu usmrtila zmija otrovnica. Po legendi koju je objavio Radojević R. 1971: 77, val na sredini katuna

po Ivanovom naređenju donijeli su čobani uz pomoć njegove posestrime vile, a ružu koja tu raste, donio je Ivan-beg sa prijestonog grada Žabljaka. Zabranio je branje ruže, jedino je mogu brati zaručnici.

Ivanovi vrtovi – na crkvenoj međi – iz „Moračke povelje“ (Šekularac B. 1987: 127). *Ivanova vrtla* – iz dukljansko-zetskih povelja (Šekularac B. 1987: 241).

Ivan planina – planina u Bosni. Kilibarda M.G. 1976: 51-52 saopštava legendu o Sindeliji, sestri Ivana Crnojevića, koja je bila udata za bana Pilata Ruševića, koji je živio ispod Obljaja. Selo se po njemu zove Pilatovci. U svađi Pilat osakati lice Sindelije. Ivan pođe s vojskom na zeta, prisili ga da povrati Sindeliju, a potom pođu u zajedničko vojevanje prema Sarajevu. U Banjanima kažu da je po njemu nazvana Ivan planina.

Ivanje – selo u dolini Lima, uzvodno od Prijepolja, Srbija. Pejatović 1986 (1902): 90 piše: „Po narodnom pričanju Prijepolje najpre nije bilo gde je danas nego desno uz Lim, u poširoj korutini Ivanju. Ovde je njime za dugo gospodario nekakav Ivan-beg, pa se po njemu zvalo Ivanje polje. Posle njegove smrti varoš se izmestila na današnje mesto, valjda da bi bila bliže glavnom drumu. Pre je dakle bilo polje, pa je otud i došlo ime Prijepolje“. Dalje, na str. 133 Pejatović bilježi: „Ivanje – po nekakvom Ivan-begu čije je bilo celo selo“. Sasvim je moguća pretpostavka da je, po legendi, naziv Ivanje došao po Ivanu Crnojeviću na taj način što su tu legendu stvorili Crnogorci koji su se masovno selili niz dolinu Lima u pravcu Srbije. Nizvodno od Prijepolja nalazi se selo Kučin, za koje isti Pejatović 1986 (1902) kaže: „Kučin – po starom mestu (Kući) odakle su se doselili sadašnji stanovnici tog sela“. Inače, na str. 102-131 Pejatović na iscrpnom tabelarnom pregledu stanovništva Srednjeg Polimlja daje veliki broj primjera o naseljenicima iz Crne Gore.

Mašula – bunar, na putu od Markova dola k Uličima, Riječka Nahija. „Priča se da ju je gradila Mara Ivana Crnojevića“ (Jovićević A. 1910: 446). Ovaj toponim zabilježili smo i u Bjelopavličima (potok koji s istočne strane dijeli selo Jelenak od sela Luke i Sige), ali nijesmo naišli na legendu koja govori o nastanku ovoga toponima.

Marina glavica – u Donjem kraju, Cetinje. „Mesto na kome je naseljeno bratstvo Počeci zove se Krstova glavica, a na kome su Delje: Marina glavica. Ova je druga glavica, pričaju, dobila ime po Mari Ivanbegovici (ženi Ivana Crnojevića): Mara je imala sluškinju,

koju je mnogo volela, pa kad je udala za pretka današnjih Delja, načini kraj Deljine kuće za sebe ladnjak, te se po tome cela glavica prozove Marina glavica“ (Erdeljanović J. 1926: 242). U cetinjskom Donjem kraju Erdeljanović J. 1926: 140, 670 navodi toponim Marin studenac, a na širem prostoru Katunske Nahije i sljedeće lokalitete: **Marina rupa** – u Vrljerogu, Cuce (str. 140, 670), **Marina rupa** – u Petrovom dolu, Čeklići (str. 525) i **Marina dolina** – u Trnjinama, Cuce (str. 661-662). Erdeljanović ne tumači porijeklo imena ovih lokaliteta.

Đurđevac – na sjevernoj granici Majstora, Lovćen. Pešikan M. 1985. pretpostavlja da ime potiče od Đurđa Crnojevića.

Đurđeva glavica – u predjelu Mirca, Njeguši. Pešikan M. 1985. pretpostavlja da ime potiče od Đurđa Crnojevića.

Đurđevo brdo – u selu Seocima, na putu: Ožezi - Seoce - Radovče, Piperi. Tu je, po legendi, dolazio i odmarao Đurđe Crnojević. Tu su dobro rađale krtole i urmetin, pa je gospodar blagoslovio berbu (legendu saopštio Jevrem Brković).

Đevojački vir – mjesto na Rijeci Crnojevića. Po predanju, kćer Ivana Crnojevića uskočila je u ponor na Vrelima kod Cetinja, a njena ruka s prstenom (sa znakom Ivana Crnojevića) nađena je kod Rijeke Crnojevića. Tako je to mjesto nazvano Đevojački vir (Erdeljanović J. 1926: 755, Radojević R. 1971: 74).

Manastir Ivanova Crkva – Božidar Vukčević prema defteru za Skadarski sandžakat (Selami Pulaha: Defteri i Regjistrimit te sanxhakut te Shkodres i vitit 1485, I, Tirane 1974.) između ostaloga navodi sljedeće: “Manastir Viranja (Vranjina) na ostrvu u Skadarskom jezeru. To je familija (bratska zajednica). Kuće 2.; Manastir Starcik Gorica. U posjedu starjesine (siperpermendura). Leži na ostrvu. Kuća 1.; Crkva Svetoga Đorđa. Kuće 3.; Manastir Prečista, a zove se isto i Moracik. Kuće 2.; Manastir Ivanova Crkva; Manastir Radimoga Gorica - uništen i napušten. Manastir Kamnik - uništen i napušten. Manastir Aleksi Andrea, uništen; vani deftera.” (www.montenet.org)

Kamnik – Vranjina. Ovde su se, prema predanju, istražili svatovi Maksima Crnojevića (Peličić I. 1997: 154).

Mrke – selo u Piperima. „Neki još kazuju da je Mrkoje, predak današnjih Mrka, bio zet Ivana Crnojevića i da je iz Mrkojevića pobegao

ovamo u Pipere“ (Erdeljanović J. 1911: 352). Postoji opširnija verzija ove legende, koja se prvi put sad publikuje: - Kaže se da su Mrke od Mrkoja, a da je ovaj oženio šćer Ivan-bega Crnoja, koji je bio veoma ijedak što za zeta ima “divljega jarca iz divlje gore”. Kad je nakon deset godina Ivan-beg došao da obiđe šćer, ova mu je usula otrov u postavljeni ručak. Ivan-begu je bilo krivo što “divlji jarc iz divlje gore” ima da metne pred svakim po vagan i kašiku, a zatim kaže Mrkoju – ti prvi počni da jedeš i dadi deci, pa ću ja poslije tebe. Pocrkaše Mrkoje i deca. Žena Mrkojeva je, ipak, bila đetinja i rodila je sina. Ivan-beg je poveo dijete sa sobom i držao ga dok nije napunio 16 godina. Dijete ga je zvalo “tata” a ne “đedo”, jer nije znalo za oca. Ivan mu poslije kaže da mu on nije otac, nego đed, i da treba da se vrati u Mrke đe mu je očevina. Dao mu je slugu koji se isto nastanio u Mrkama. Sad se u Mrkama ne zna ko je od sina Mrkojeva, a ko od njegovoga pratioca. Za ploču na groblju na Pociću u Donjim Mrkama kaže se da je grob Mrkojev i njegove deće. Kad je jedan Radonjić maljem otvorio taj grob, viđene su tri glave, jedna velika – Mrkojeva, i dvije male – njegove deće. Izviše groblja na visini od oko 100 metara nalazi se tvrđava za koju se kaže da je Mrkojeva kula. (Legendu saopštio Ananije - Nano Novaković, selo Mrke, 2.1.1993).

Za širu okolinu Cetinja (Katunsku Nahiju, Riječku Nahiju i dr.) evidentirali smo više toponima koji u svojoj osnovi imaju lična imena Ivan i Ivo, ali se nijesmo sreli i sa legendama ili drugim dokazima, koje bi te lokalitete vezivali za ime Ivana Crnojevića. Međutim, mogućnost da se neki od tih toponima može odnositi na ime crnogorskoga vladara je velika, jer je upravo na tim prostorima Ivan Crnojević imao svoje pošede, kuće, mlinove, gradio utvrđenja, graničio i poklanjao imanja, presuđivao u imovinskim sporovima, vodio borbe s neprijateljem i dr. Navodimo neke od takvih toponima: **Ivanov laz** u selu Dugi Do, Njeguši (Erdeljanović J. 1926: 361); **Ivanov brijeg** – kamenjar i pašnjak u Dugom Dolu, Njeguši (R. Ljesar, Toponom. fond CANU, Podgorica); **Ivanova kućišta** – njiva, selo Vrba - Knež Do, Njeguši (R. Ljesar, Toponom. fond CANU, Podgorica); **Ivanova međa** – njiva, livada, selo Kopito, Njeguši (R. Ljesar, Toponom. fond CANU, Podgorica); **Ivanova njiva** – zemlja „za Veljom bukvom“, Bjeloši, Cetinje (Erdeljanović J. 1926: 276); **Ivanova ržina** – pašnjak, šuma, selo Zagreda, Katunska Nahija (Pejović P. 1989); **Ivanov šenokos** – u selu Zagreda, Katunska Nahija (Pejović P. 1989); **Ivanova lazina** – u selu Markovina, Katunska Nahija (Pejović P. 1989); **Ivanovi podi** – u selu Markovina, Katunska Nahija (Pejović P. 1989); **Ivanovo guvno** – u

Malošinom Dolu, Bjelice, Katunska Nahija (Radusinović S.P. 1985: 210); **Ivanova glavica** – na granici Čeva, Katunska Nahija (Radusinović S.P. 1985); **Ivanova aluga** – zaselak („bila aluga pa iskrčena“), Ubli Čevski, Katunska Nahija (Pejović P. 1989); **Ivanova gumna** – u selu Lastva Čevska, Katunska Nahija (Pejović P. 1989); **Ivanov krš** – u selu Lastva Čevska, Katunska Nahija (Pejović P. 1989); **Ivanova gora** – zabran, livada, selo Lazarev Krst, Zagarač (Čupić D. 1983: 352); **Ivanove lazine** – zabran, selo Musterovići, Zagarač (Čupić D. 1983: 352); **Ivanova rupa** – zabran i vrtača, selo Đuričkovići, Gornji Zagarač (Čupić D. 1983); **Ivanj do** – u selu Gornji Orahovac, Boka Kotorska (Nakićenović S. 1913); **Ivanova dolina** – u selu Milijevići, Čeklići, Katunska Nahija (Radusinović S.P. 1985); **Ivanove doline** – u selu Ržani Do, Cuce, Katunska Nahija, „taj se Ivan ne zna“ (Erdeljanović J. 1926: 607); **Ivanove međe** – u Dragomi Dolu, Čeklići, Katunska Nahija, „biće da su nazvate po jednom od predaka sadašnjih Dragomidoljana“ (Erdeljanović J. 1926: 353); **Ivanove zgrade** – u selu Rovine, Cuce, Katunska Nahija (Erdeljanović J. 1926: 647); **Ivanj Do** – u Jezeru, Čeklići (Topogr. karta – 1:25000); **Ivanov brijeg** – uz selo Lješev Stup, Bjelice, Katunska Nahija (Topogr. karta – 1:25000); **Ivanova greda** (1077) – severoistočno od Vujkova ždrijela (severno od Gornje Lastve Čevske), Katunska Nahija (Topogr. karta – 1:25000); **Ivanova dolina** – terasa, Velestovo-Barjamovica, Katunska Nahija (Pejović P. 1989); **Ivanova rupa** – Velestovo-Barjamovica, Katunska Nahija (Pejović P. 1989); **Ivanov pod** – Velestovo-Barjamovica, Katunska Nahija (Pejović P. 1989); **Ivanovo gumno** – nekad mjesto za vršidbu pšenice i raži, sad obradivo zemljište i šuma, selo Češljari, Ceklin (Risto Radunović, Toponom. fond CANU, Podgorica); **Ivanov bostan** – nekad bile njive, sad zahvaćeno vodom, selo Prevlaka, Ceklin (Risto Radunović, Toponom. fond CANU, Podgorica).

I na drugim prostorima Crne Gore postoje brojni toponimi koji u osnovi imaju lično ime Ivan i Ivo, ali sa znatno smanjenom vjerovatnoćom za povezivanje s imenom Ivana Crnojevića. Kao ilustraciju navodimo nekoliko primjera: **Ivanov krš** – na jugu od Zavalskog groblja, na međi prema selu Potpeću, Piperi (Erdeljanović J. 1911: 347); **Ivanje** – selo - sezonsko naselje, na putu Nikšić-Krnovo; **Ivanov do** – njiva i pašnjak, selo Donje Crkvice, Oputna Rudina (Peručica 1989); **Ivova strana** – livada i pašnjak, selo Somina, Banjani, „po nekadašnjem vlasniku Ivu“ (Ž. Đurković, Toponom. fond CANU, Podgorica); **Ivanove doline** – njive („vjerovatno su ime dobile po nekom Ivanu“), selo Miljanići, Banjani

(G.M.Kilibarda, Toponom. fond CANU, Podgorica); **Ivanovina** – pašnjak, livada, selo Podvrš, Banjani („po nekom starom Ivanu“) (B. Koprivica, Toponom. fond CANU, Podgorica); **Ivanova voda** – u selu Prisojni Orah, Piva (informator Mara Tijanić); **Ivanovo katunište** – bukova šuma između Oraha i Kovača, Piva (informator Mara Tijanić); **Ivanovo kolibište** – u selu Smriječno, Piva (informator Mara Tijanić); **Ivan glavica** (1634) – u Dobrom dolu, planina Durmitor (topograf. karta); **Ivanje** – selo, Bihor, Bijelo Polje (topograf. karta); **Ivanjsko ždrijelo** – severoistočno od sela Ivanja, Bihor, Bijelo Polje (topograf. karta); **Ivanjski krš** (1180) – severno od sela Ivanja, Bihor, Bijelo Polje (topograf. karta); **Ivanov br.** (926) – u selu Babun (Polica), Bihor, Vasojevići (topograf. karta); **Ivan Polje** – u Velici, Plav (Vešović R.J. 1935); **Ivanovo Polje** – jugoistočno od Zekavice, Korijen, Pljevlja (topograf. karta).

Literatura

Brković J. 1992: *Monigreni* (roman). Vitograf, Rijeka. (Legende o Ivanu Crnojeviću na str. 68-73).

Ćupić D. 1983: *Onomastika Zagarača*. – Onomatološki prilozi, IV. SANU – Odeljenje jezika i književnosti, Beograd, str. 345-387.

Erdeljanović J. 1911: *Postanak plemena Pipera – etnološka rasprava*. Srpski etnografski zbornik, XVII, Beograd. (Reprint 1981).

Erdeljanović J. 1926: *Stara Crna Gora – etnička prošlost i formiranje crnogorskih plemena*. Srpski etnografski zbornik, XXXIV, Beograd. (Reprint 1978).

Hasert K. 1996: *Crna Gora – Knj. II, Prilozi i rasprave* (prevod). CID, Podgorica.

Jovićević A. 1898: *Ivanov grad u Crnoj Gori*. Bosanska vila, 13/1898: Br. 21: 322-323; Br. 22: 399-340; Br. 23/24: 356-357. (Preuzeto iz citirane literature).

Jovićević & Strugar 1902: *Slike iz prošlosti Crne Gore*. Zagreb.

Jovićević A. 1910: *Riječka Nahija u Crnoj Gori*. – Srpski etnografski zbornik, Beograd, str. 387-835.

Jovićević A. 1926: *Zeta i Lješkopolje*. - Srpski etnografski zbornik, XXXVIII (23), Beograd, str. 253-594.

Karadžić Stef. Vuk 1969: *Crna Gora i Boka Kotorska* (prevod), Nolit, Beograd.

Kilibarda M.G. 1976: *O postanku nekih toponima u Banjanima i Grahovu*. – Prva jugoslovenska onomastička konferencija, CANU, 2, Titograd, str. 47-52.

Kliko S. 1985: *Begova korita i Jastrebica u Bijeloj gori i na Orjenu*. U: Pulević V., Vincek D., Bušković V. 1997: *Crnogorske planine*, Podgorica.

Marojević R. 1990: *Iz onomastičke istorije (1-2)*. – Onomastički prilozi, knj. XI, Beograd, str. 67-69.

Martinović J.D. 1997: *Tuga Feniksa – mirnodopska degradiranja Cetinja*, Cetinje.

Milunović L. 2005: *Posljednja odbrana Crnojevića*, Vijesti, Ars, 28. maj 2005, str. VII.

Nakićenović S. 1913: *Boka – antropogeografska studija*. - Etnografski zbornik, knj. 20, Beograd. (reprint Herceg-Novi, 1982).

Pejatović T. 1986(1902): *Srednje Polimlje i Potarje – antropogeografska ispitivanja*, Pljevlja. (reprint prvog izdanja: Mrkojević P.: *Srednje Polimlje i Potarje*, Srpski etnografski zbornik, knj. IV, Beograd, 1902).

Pejović P. 1989: *Mikrotoponimija OZRINIĆA*. – Onomatološki prilozi, SANU, knj. X, str. 559-566.

Peličić I. 1997: *Zapisi o Zeti. Naselja – stanovništvo – tradicija*. Priredio Vojislav I. Peličić, Sabor Zete, Golubovci – Beograd.

Perućica R.K. 1989: *Oputna Rudina – građa za proučavanje mog zavičaja*, ITP Trag, Beograd.

Pešikan M. 1985: *Imena iz lovcenskog sela Majstora*. - Onomatološki prilozi, SANU, knj. VI, Beograd, str. 1-20.

Petrović N. 1989 (1937): *Cjelokupna književna djela kralja Nikole I*. Univerzitetska riječ, Nikšić (reprint izdanje: Podgorička Zublja, 1937. Priredio D. Vuksan).

Petrović D. 1972: *Mikrotoponimija Gornjih Pješivaca i Broćanca*. – Prilozi proučavanju jezika, knj. 8, Novi Sad, str. 47-70.

Radojević R. 1971: *Vilina gora – antologija crnogorskih legendi*. Grafički zavod, Titograd.

Radojičić B. 1982: *Nikšićki kraj – savremene regionalnogeografske transformacije*, Nikšić.

Radusinović S.P. 1985: *Naselja Stare Crne Gore – Posebni dio*. – SANU, Posebna izdanja, knj. DLXII, Odeljenje društvenih nauka, knj. 92, Beograd.

Radusinović S.P. 1991: *Stanovništvo i naselja Zetske ravnice od najstarijeg do najnovijeg doba*. I, II, Nikšić.

Rajković P.N. 1968: *Pleme Kosijeri (1439-1945)*, Cetinje.

Rotković R. 1984: *Sazdanje Cetinja – izvori i legende*. – Leksikografski zavod Crne Gore, Titograd.

Stamatović R. 1994: *Onomastika Zete – Sistem imena u Zeti*. Filip Višnjić, Beograd i Sabor Zete – Golubovci.

Šekularac B. 1987: *Dukljansko-zetske povelje*. – Istorijski institut SR Crne Gore, Titograd.

Šobajić P. 1923: *Bjelopavlići i Pješivci*. – Srpski etnografski zbornik, knj. XXVII, Naselja i poreklo stanovništva, knj. XV, Beograd. (reprint: CID, Podgorica, 1996).

Špadijer Đ. 1895: *Na Ivanovom gradu (Sokolu)*, U: Vuković Č. 1976: *S praga u svijet*, Luča, Titograd, str. 283-299. (Preštampano iz Glasa Crnogorca, br. 44, 45, 46).

Tomić S. 1949: *Banjani*. SANU, Srpski etnografski zbornik – Naselja i poreklo stanovništva, LIX (31), Beograd, str. 277-378.

Vukmanović J. 1982: *Ivan-beg Crnojević u narodnom predanju*. Bibliografski vjesnik, XI (3), Cetinje, str. 57-61.

Vulević Č. 1994: *Makarije od Črnie Gori* (roman), Beograd-Podgorica.

Vukić PULEVIĆ & Novica SAMARDŽIĆ

IVAN CRNOJEVIĆ IN MONTENEGRIN TOPONYMY

Numerous facts bear witness on Montenegrin ruler Ivan Crnojević (1465-1490) both in national history and tradition. During centuries Montenegrins kept in memories and esteemed their meritorious ruler through national songs, legends and many toponym.

There are 84 toponym named by Ivan Crnojević have been collected and analyzed in this document. His name has been given to springs, rivers, woods, vineyards, roads, pathways, caves, fortress and castles, churches, mills etc.

Przemysław BROM (Katowice)

Akademia Techniczno-Humanistyczna Bielsko-Biała

UDK 811.163.4.09(497.16)

SPOŁOLECZNE UWARUNKOWANIA FUNKCJONOWANIA JĘZYKA NA PRZYKŁADZIE WSPÓŁCZESNEGO STANDARDU CZARNOGÓRSKIEGO

Jezik je instrument društvene komunikacije i osnova njene kulture. Analiza jezičke situacije na određenom području polazi od društvene situacije, koja je determiniše. Uz jezik, narodni identitet oblikuje državna struktura, teritorija, istorija, različiti oblici narodne kulture i dr. Analizirajući odnos između kulturnoga identiteta i jezika u Crnoj Gori, može se postaviti pitanje: postoji li određeni crnogorski kulturni identitet kao bitan dio društvene strukture? Na južnoslavenskim području postoji zajednički slavenski jezički sistem, čiji sociolingvistički podsistemi funkcionišu kao narodni standardi, pojačavajući kulturni identitet njegovih korisnika. Hrvati, Crnogorci, Bošnjaci i Srbi nazivaju svoj jezik sopstvenim imenom. Takva situacija najbolje izražava savremene sociolingvističke tendencije te je rješenje koje omogućuje za svaki post-jugoslavenski narod dalje njegovanje vlastitoga jezičkog identiteta.

Język narodu i państwa jest instrumentem społecznej komunikacji i podstawą jego kultury. Analizę sytuacji językowej na danym terytorium i w określonej przestrzeni czasowej zacząć należy od sytuacji społecznej, która ją determinuje. Ma na nią wpływ szereg elementów struktury społecznej. Badacze wskazują na grupę stałych elementów w relacji społeczeństwo-język, które powodują traktowanie języka jako swego rodzaju fenomenu społecznego – *lustra* w którym odbija się obraz społeczeństwa. Zależność ta nie polega na wzajemnej nierozłączności, lecz na uzupełnianiu się i uwarunkowywaniu. Socjolingwista Fernando Rosi-Landi pisze, że *o czymś, co da się opisać jako język bez społeczeństwa, w najlepszym*

wypadku można powiedzieć, że jest to martwy język.¹

W analizie literacko-językowej sytuacji w Czarnogórze należy wziąć pod uwagę: 1) tradycję językowo-piśmienniczą, 2) uwarunkowania społeczne oraz 3) sytuację narodu czarnogórskiego, jak również innych narodów i mniejszości narodowych w Republice Czarnogóry.

Język, którym posługują się mieszkańcy Czarnogóry jest systemowo bliski językom używanym w Bośni i Hercegowinie, Chorwacji czy Serbii. Narody mieszkające na obszarze dawnej Jugosławii posługują się językami, które wzajemnie rozumieją. Faktem jest również istnienie różnic i elementów charakterystycznych w każdym z tych języków. Język czarnogórski posiada szereg elementów specyficznych, które jednakże nie uniemożliwiają jego użytkownikom komunikacji z pozostałymi narodami obszaru sztokawskiego.

Jednym z najistotniejszych elementów tożsamości kulturowej i państwowej jest język. Oprócz języka tożsamość determinuje struktura państwa, terytorium, historia, różne formy kultury narodowej itd. Analizując stosunek tożsamości kulturowej i języka w Czarnogórze można zapytać: czy istnieje odrębna czarnogórska tożsamość kulturowa jako ważny element struktury społecznej i czy można zatem mówić o języku czarnogórskim jako niezależnym bycie? Należy zaznaczyć, że tożsamość kulturowa każdego społeczeństwa jest wynikiem prowadzonej na tym polu polityki państwa, a w Czarnogórze, poza kilkoma próbami w latach dziewięćdziesiątych, nie udało się wypracować pomysłu na strategię w tym zakresie. Pod pojęciem *polityka językowa* rozumiemy *zespół dyrektyw dotyczących kształtowania stosunku społeczeństwa do języka*². Inna definicja wskazuje na cel, który polityka językowa ma osiągnąć: *zespół środków przedsięwziętych w celu wywołania zaplanowanych zachowań społecznych w dziedzinie języka*.³ Wydaje się więc ważnym celem kształtowanie w społeczeństwie takich postaw wobec języka, które wypływają z traktowania go jako wartości nadrzędnej. Działania do tego prowadzące polegają m.in. na umiarkowanym interwencjonizmie o charakterze informacyjnym. Jednocześnie celem jest wykształcenie w

¹ F. Rosi-Landi: *Jezik kao rad i kao tržište*. „Rad” Belgrad, 1982, str. 21.

² Por. H. Kurkowska: *Polityka językowa a zróżnicowanie społeczne współczesnej polszczyzny*. W: *Socjolingwistyka 1*, Katowice 1977.

³ *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Red. K. Polański. Wrocław 1993, s. 408-409.

społeczeństwie akceptacji faktu, że język jako twór żywy ulega ciągłym zmianom, które są nieodzownym elementem jego rozwoju. Wykonawcami polityki językowej powinny być instytucje państwowe i samorządowe wszystkich szczebli a także szkoły, media itp. W czasie istnienia Socjalistycznej Federalnej Republiki Jugosławii polityka językowa prowadzona była w sposób niekonsekwentny i funkcjonowała na dwóch poziomach: oficjalnym i nieoficjalnym.⁴ Istnienie wielu dwuznaczności w sferze oficjalnej miało również negatywny wpływ na jej prowadzenie.

Specyficzna sytuacja polityczna w Czarnogórze sprawiła, że tożsamość kulturową w większym stopniu niż świadoma polityka kształtowała mentalność. Cała struktura państwowa Czarnogóry (polityka, media, edukacja) oddalała ludzi od kultury wysokiej i tym samym uniemożliwiała osiągnięcie wyższego stopnia świadomości kulturowej. Sytuacja ta uległa poprawie dopiero w kilku ostatnich latach XX wieku i to nie tylko dzięki zmianom w polityce, lecz również działalności jednostek i niektórych instytucji, które nie tworzą jednakże wspólnego systemu w ramach struktur państwowych. Wydarzenia pierwszych lat nowego stulecia otworzyły nowe perspektywy przed językiem czarnogórskim, chociaż w dalszym ciągu borykano się z podstawowymi problemami – przykładem może być sytuacja w czarnogórskim szkolnictwie, w którym w 2001 roku 95% podręczników przeznaczonych dla szkół średnich i wyższych napisanych było w dialekcie *ekawskim*.⁵

Rozpad jugosłowiańskiej wspólnoty językowej i spowodowana tym potrzeba unormowania własnego języka była tym ważniejsza, im bardziej ma się na uwadze fakt, że żadna działalność związana z językiem na tamtym obszarze nie miała wyłącznie wymiaru naukowego – zagadnienia języka zawsze reprezentowały szersze problemy społeczne i polityczne.

Bośniacy, Chorwaci, Serbowie i Czarnogórcy oficjalnie używali języka opartego na sztokawskiej podstawie dialektalnej, który nigdy w historii nie uzyskał wspólnej nazwy. I chociaż przez większą część XX wieku mówiono o *języku serbsko-chorwackim* / *chorwacko-serbskim*, to Chorwaci nazywali go *chorwackim* a Serbowie *serbskim*. Również w Bośni od początku XX wieku istniała tendencja do nazywania używanego tam

⁴ Por. B. Oczkova: *Wpływ polityki językowej w Jugosławii na normę języka chorwackiego*. W: *Bulletin de la société polonaise de linguistique*. Fasc LVIII 2002.

⁵ Por. M. Nikčević: *Jezik između domovine i stranputica*. W: *Ogledi / studije / susreti. Apologetika crnogorskog jezika*. HCDP Croatica-Montenegrina RH. Osijek 2004, s. 20.

języka *bośniackim*. W Czarnogórze w pewnych okresach historycznych funkcjonowała nazwa *język czarnogórski*. Wspomina o nim również Vuk Karadžić, pisząc w 1837 roku, że francuski pułkownik Vijala de Somijer mówił o *języku czarnogórskim jako o dialekcie greckim*. Pół wieku później Lubomir Nenadović stwierdza, że *język którego się używa w Czarnogórze jest odmienny od używanego w Nowym sadzie i Belgradzie*.

Język serbsko-chorwacki/chorwacko-serbski pod tą nazwą obecnie nie istnieje. Językami urzędowymi są odpowiednio chorwacki, serbski, czarnogórski i bośniacki. Dla niektórych badaczy osiągnięcie statusu języka urzędowego jest jednym z ważniejszych – jeśli nie najważniejszym – wyznacznikiem odrębności językowej danej narodowości. Podstawowym problemem procesu dalszego definiowania i konstytuowania języka czarnogórskiego jest brak w przeszłości rzeczywistego modelu polityki na polu kultury. Również obecnie polityka językowa prowadzona jest w sposób nie do końca konsekwentny – obok oczywistej chęci podkreślania niezależności językowej zauważyć można tendencję do „wyciszania” nastrojów pro-czarnogórskich. Na tym tle nazywanie języka używanego w Czarnogórze *czarnogórskim* jest wyznacznikiem wysokiej świadomości kulturowej społeczeństwa czarnogórskiego, osiągniętej mimo niesprzyjających warunków politycznych. Język jest w tym przypadku realizacją stanu ducha i manifestacją duchowej jedności narodu.

Na obszarze południowosłowiańskim istnieje wspólny słowiański system językowy, którego socjolingwistyczne podsystemy funkcjonują jako standardy narodowe, wzmacniając tym samym tożsamość kulturową ich użytkowników. Mamy więc jeden językowy system sztokawski i kilka odrębnych standardów językowych. Zarówno Bośniacy, Chorwaci, Czarnogórcy jak i Serbowie nazywają swój język zgodnie z nazwą narodu i państwa w którym żyją. Sytuacja taka wydaje się najlepiej odzwierciedlać współczesne tendencje socjolingwistyczne, jest ona jednocześnie rozwiązaniem umożliwiającym każdemu z narodów post-jugosłowiańskich dalsze pielęgnowanie własnej tożsamości językowej.

Bibliografia:

Bobrownicka, M.: *W kręgu słowiańskiego mitu. W: Narkotyk mitu. Szkice o świadomości narodowej i kulturowej Słowian zachodnich i południowych*. Red. M. Bobrownicka, „Universitas”, Kraków 1995

**Społeczne uwarunkowania funkcjonowania języka na przykładzie
współczesnego standardu czarnogórskiego**

Bońkowski, R.: *Próby różnicowania języka serbsko-chorwackiego na przykładzie języka Bośniaków*. W: *Język wobec przemian kultury*. Red. E. Tokarz. Katowice, 1997

Dalewska-Greń, H.: *Języki słowiańskie*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002

Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. Red. K. Polański. Wrocław 1993

Geremek, B.: *Tożsamość Europy Środkowej. Złudzenia i rzeczywistość*. W: *Tożsamość w czasach zmiany*. Red. K. Michalski. "Znak", Kraków 1995

Kategoria narodu w kulturach słowiańskich. Red. T. Dąbek-Wirgowa i A. Makowiecki, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1993

Kurkowska, H.: *Polityka językowa a zróżnicowanie społeczne współczesnej polszczyzny*. W: *Socjolingwistyka 1*, Katowice 1977.

Nikčević, M.: *Jezik između domovine i stranputica*. W: *Ogledi / studije / susreti. Apologetika crnogorskog jezika*. HCDP Croatica-Montenegrina RH. Osijek 2004

Oczkova, B.: *Wpływ polityki językowej w Jugosławii na normę języka chorwackiego*. W: *Bulletin de la société polonaise de linguistique*. Fasc LVIII 2002.

Popowska-Taborska, H.: *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1991

Rosi-Landi, F.: *Jezik kao rad i kao tržište*. „Rad” Belgrad, 1982

Spagińska-Pruszk, A.: *Język –naród-państwo (dylematy językowe narodów Jugosławii)* W: *Riječ*, god.11, sv.1, Rijeka, 2005

Tokarz, E.: *Mit wspólnoty Słowian południowych i jego konsekwencje (na przykładzie narodów dawnej Jugosławii)*.W: *Rozpad mitu i języka?* Katowice 1992

Przemysław BROM

Social Conditioning of Language Functions on the Basis of the Contemporary Montenegrin Standard

The language of a nation and its country is an instrument for social communication and the basis for the culture of the nation. The analysis of the situation of the language used on the given territory and during specific time space should be initiated with the social situation which determines the circumstances of the language. The identity is formed by language and by the structure of the country, its territory, history, various forms of the national culture, etc.

Analysing the relation between the cultural identity and the language in Montenegro, a question may be asked if there is a separate Montenegrin cultural identity which can be considered a significant element of the social structure.

There is a common Slavonic language system in the South Slavonic area. Its sociolinguistic sub-systems function as national standards. They strengthen the cultural identity of their users. Croatians, Montenegrins, Bosnians, and Serbs give their language the name of their nation and the country where they live. That situation seems to reflect the contemporary sociolinguistic tendencies in the best way. At the same time it is the solution enabling each post-Yugoslavian nation to cherish its own language identity.

Ljudmila VASILJEVA (Lavov)
Univerzitet Ivan Franko – Ukrajina
UDK 811.163.4.09

NEKE KARAKTERISTIČNE CRTE CRNOGORSKOGA JEZIKA

Autorka ukazuje na procese koji su prijedili uspostavljanju crnogorskoga standardnoga jezika. Poseban se akcenat stavlja na značaj akademika Vojislava Nikčevića u procesu standardizacije toga jezika. Pored toga, opisane su neke značajnije crte crnogorskoga jezika u odnosu prema ostala tri štokavska standarda (bosanski, hrvatski i srpski).

Crnogorski¹ je jezik u državnoj zajednici bio utopljen u srpski, kao tzv. *crnogorski književnojezički izraz* srpskoga jezika. To je motivisano zajedničkom kulturom, pravoslavnom religijom i životom još do nedavno u zajedničkoj državi, koja je postojala kao nasljednica prethodnijeh i višenacionalnih država s nazivima: Savezna Republika Jugoslavija te Srbija i Crna Gora. 2006. godišta Crna Gora je dobila status nezavisne države. S hrvatskijem i bosanskim jezikom jezik ovoga područja povezuje ijekavski izgovor staroga *jata*. Jasno da jezik Crne Gore ima i svoje specifične crte, pa su stoga samosvjesni crnogorski intelektualci još od polovine XX. vijeka javno insistirali na postojanju posebnoga crnogorskog jezika. Ovaj je proces naročito izražen od vremena raspada SFRJ, kad se formiraju institucije kao što su: Crnogorska pravoslavna crkva, Matica crnogorska, Crnogorski PEN centar, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika i dr. Sve te institucije službeno upotrebljavaju crnogorski jezik. Ipak, uprkos tome, ovaj jezik službeni status stiče tek Ustavom nezavisne Crne Gore iz 2007. god.

¹ Ovaj je rad pisan prema *Pravopisu crnogorskog jezika* Vojislava Nikčevića.

Zadnje decenije u nauci o crnogorskome jeziku obilježio je rad poznatoga crnogorskoga jezikoslovca, akademika Vojislava Nikčevića, koji se preko 40 godina borio za priznanje crnogorskog jezika² i zato u nekim političkijem i naučnijem krugovima dobio etiketu „crnogorskog separatiste“. On u svojim radovima daje drukčiju povijest i razvoj crnogorskoga jezika od one koju nude zagovornici tzv. crnogorskoga književnojezičkog izraza. V. Nikčević pravilno smatra da je u osnovi crnogorskoga, srpskoga, hrvatskoga i bosanskoga jezika zajednički štokavski sistem, ali sa sociolingvističkoga, etno-jezičkoga, kulturološkoga i psihološkoga pogleda oni su posebni jezici, što potvrđuje mozaik srpsko-hrvatskijeh dijalekata. Za razliku od crnogorskoga jezika kojemu je svojstvena jednovrsna dijalekatska osnovica, u hrvatskome osim štokavskoga sistema postoji i čakavski i kajkavski, a u srpskome prizrensko-timočki. Prema V. Nikčeviću, jezik se karakteriše ne samo sistemom; o njegovome postojanju šedoče geneza, način na koji je postao, razvoj, funkcije koje ispunjava; to jest sva njegova povijest, gramatika, leksika, dijalektologija. Isticanje samo sistemskih karakteristika, kako misli naučnik, ostavlja u zašetak sve te druge funkcije, koje mora ispunjavati jezik, prema kojima ga prepoznaju kao nacionalni. A to znači da gradeći sistemsku strukturu jezika nezavisno od naroda koji je njegov stvaralac i korisnik, načina postojanja i funkcionisanja jezika, činimo ga siromašnim³.

Crnogorski jezik Nikčević izvodi iz nejednovernoga štokavskoga dijasistema kao sastavnice takođe nejednovernoga praslovenskoga jezika. Najbliži je njemu, smatra on, u XVIII. vijeku izumrli polapski jezik. Današnji je crnogorski jezik naddijalekatska realizacija u kojoj imaju prednost zajedničke crte crnogorskih lokalnih govora. U crnogorskome jeziku Nikčević ističe tri važne sastojnice:

1. *opšteštokavsku* (slovensku), zajedničku Crnogorcima, Srbima, Hrvatima, Muslimanima-Bošnjacima, koju formiraju elementi južnoslovenskoga i praslovenskoga podrijetla;

² Viđeti o tome više u: Čirgić A. Doprinos Vojislava P. Nikčevića montenegristici. // Matica. Br. 32-33. Matica crnogorska, Podgorica-Cetinje, 2008, s. 27-77.

³ Nikčević V. Crnogorski jezik // Pošetnik o Crnoj Gori i Crnogorstvu. – Cetinje: CDNK, 1996. – S. 91–101.

2. *opštu, naddijalektnu*, najprošireniju, koja sadrži crnogorizme koji izražavaju nacionalnu specifiku, ona predstavlja opštecrogorski jezički sloj;
3. *crnogorske dijalektizme* koji daju crnogorskome narječju mjesni kolorit⁴.

Kao posebit jezik, crnogorski obuhvata tzv. novoštokavsku folklornu koine, tip jezika s ijekavskim izgovorom, koji je Vuk Karadžić uzdigao na najviši nivo, postavivši ga iznad srpskoga (ekavskog) književnoga jezika, od kojega je on stariji. Crnogorski jezik je dokumentovan u najljepšijem književnim uzorcima, među kojima su djela Petra II. Petrovića-Njegoša čije se značenje za Crnogorce može uporediti sa značenjem stvaralaštva talijanskih pisaca za talijanski narod, ponajviše sa Danteom, a stvaralaštvo St. Ljubiše – sa stvaralaštvom Bokača: “Dante je Njegoš, a naš Boccačo je Ljubiša”⁵.

U Crnoj Gori napravljeni su koraci u vezi kodifikacijom crnogorskoga jezika. Objavljen je pravopis⁶, gramatika⁷, a u Institutu za crnogorski jezik i jezikoslovlje sastavlja se rječnik crnogorske karakteristične leksike⁸. Crnogorskim jezikom objavljuju se radovi u periodici - *Doclea, Ars, Crnogorski književni list, Matica, Lingua Montenegrina*; već godinama crnogorski jezik (umjesto srpskoga) pokušavaju uvesti u popis školskih predmeta neki nastavnici⁹, održavaju se naučni skupovi i konferencije koji su posvećeni problemima kodifikacije jezika i njegovijem osobitostima na tlu drugih slovenskih jezika: *Jezici kao kulturni identiteti na prostoru nekadašnjeg srpsko-hrvatskoga ili hrvatsko-srpskog jezika* (Crnogorski PEN centar, Podgorica, 1998.), *Štokavski književni jezici u porodici standardnih slovenskih jezika* (Crnogorski PEN centar & Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2004.), *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika* (Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Podgorica, 2005.), *Crnogorski jezik u novom Ustavu Crne Gore* (Institut za crnogorski

⁴ Nikčević V. Crnogorski jezik // Pošetnik o Crnoj Gori i Crnogorstvu. – Cetinje: CDNK, 1996. – S. 94.

⁵ Rotković R. Kodifikacija crnogorskog jezika // Doclea. Br.3. – Podgorica, 1994. – S. 10.

⁶ Nikčević V. Pravopis crnogorskog jezika. – Cetinje: Crnogorski PEN centar, 1996. – 469 s.

⁷ Nikčević V. Gramatika crnogorskog jezika. – Podgorica: DANU, 2001. – 586 s.

⁸ Nikčević V. Predgovor Rječnika crnogorskoga jezika. In: Jezikoslovne studije, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2004. - S. 379-408.

⁹ Мрдак Н. Каћа Брковић увела “црногорски језик” // ДАН. – 2000. – 5. септ. – С. 11.

jezik i jezikoslovlje & Građanska partija Crne Gore, Cetinje-Podgorica, 2004.), *Vuk Karadžić i Crnogorci* (Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005), *Tekuća crnogorska istoriografija i povijesna leksikografija* (Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje & Crnogorski kulturni krug & Crnogorski kulturni forum, Cetinje, 2006.) i dr. Njegoševa glavna djela: *Gorski vijenac*, *Lažni car Šćepan Mali* i *Luča mikrokozma* priređena su po prvi put prema Crnogorskom pravopisu. Početkom 2008. formiran je i Savjet za standardizaciju crnogorskoga jezika. Tako su stvoreni svi preduslovi da se riješi pitanje statusa crnogorskoga jezika kao službenoga u nezavisnoj Crnoj Gori. Najveću ulogu u tome poslu nedvosmisleno je imao nedavno preminuli akademik Vojislav P. Nikčević.

Na teritoriji bivšega srpsko-hrvatskoga standardnoga jezika, u skladu s društveno-istorijskijem promjenama, uspostavljena su četiri standarda – bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski – čiji je prirodni samostalni razvoj prekinut još koncem XIX. vijeka, poslije formiranja zajedničkoga književnoga jezika. Raspadom zajedničke države SFRJ, bosanski, hrvatski i srpski jezik automatski su priznati od država u kojijema su u službenoj upotrebi; jedino je crnogorski jezik morao čekati na ustavno priznanje tek poslije sticanja ponovne crnogorske državne nezavisnosti. Ovome je procesu išla na ruku i specifična situacija u Crnoj Gori – đe su bezmalo svi zvanični lingvisti zagovarali stav da je jezik u njoj srpski. Ovđe je izuzetak predstavljao V. Nikčević, koji je utemeljivši montenegristiku osnovao Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje¹⁰ oko kojega je potom okupio svoje saradnike.

Crnogorski jezik od ostalih jezika zasnovanih na štokavskome sistemu izdvaja činjenica što je njegova norma opisana, ali još nije predložena za opštu upotrebu u Crnoj Gori, iako je crnogorski postao službeni državni jezik.

Tokom svoga postojanja jezik ove regije imao je razne nazive; u toku srpsko-hrvatskoga jezičkoga zajedništva tretiran je uglavnom kao podvarijanta istočne (srpske) varijante¹¹ i njegove karakteristike

¹⁰ Nedavno je ovi Institut preimenovan u Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“.

¹¹ *Брборић Б.* Предисторија и социолингвистички аспекти // Српски језик на крају века. - Београд: Институт за српски језик САНУ, 1996. – С.22. i *Čirgić A.* Crnogorski književnojezički izraz kao antipod crnogorskome jeziku // *Matica*, časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Godina VIII, br. 31. Matica crnogorska, Cetinje-Podgorica, 2007. – S. 145-160.

poistovjećivale su se sa srpskom varijantom. Ipak istican je bio ijekavski izgovor staroga *jata*. I pored neadekvatnoga tretmana i nominacije jezika u Crnoj Gori, tokom cijeloga toga perioda on se izdavao kao zasebna cjelina (istina, ne u standardnome vidu, ali su njegove osobenosti naročito zašedočene u dijalektima). Spomenici crnogorske pismenosti oficijelno su izučavani u okviru istorije srpskoga jezika, iako razvojni tok srpskoga i crnogorskoga jezika nije tekao ujednačeno a često nije bio ni međusobno povezan, osim razdoblja od 1186. do 1360. godine (u zetskom periodu). O tome bi se moglo govoriti tek od početka primjene Vukove jezičke reforme u Crnoj Gori 1863/64. godišta, da bi kasnije, počevši od međuratnoga perioda, uticaj srpskoga jezika na crnogorski dobio veći zamah.¹²

Osnovni praktični vodiči što se tiče crnogorskoga jezičnoga standarda jesu *Pravopis crnogorskog jezika*, pravopisni priručnik *Piši kao što zboriš*, *Gramatika crnogorskog jezika* - koji se zasnivaju na fonološko-morfološkoj pravopisnoj normi¹³. Tako su osnovni principi crnogorskoga jezika postali:

1. Piši kao što govoriš, a čitaj (govori) kako je napisano!;
2. Drži se normi crnogorske "općene pravilnosti"!
3. Tuđe piši kao svoje!

U crnogorskome pravopisu ravnopravno supostoje dva pisma: latinica i ćirilica. Ipak crnogorski jezik, u poređenju s drugim štokavskim jezicima, karakterišu specifični fonemi, koji bi se mogli smatrati svojstvenima samo za crnogorski jezik budući da ih u drugim spomenutim jezicima nalazimo isključivo na ravni alofona. Zbog toga ti fonemi nijesu ni mogli naći svoj grafemski izraz u srpsko-hrvatskome pismu.

Autor *Pravopisa crnogorskog jezika* posudio je grafeme za

¹² Čirgić A. Fonetsko-fonološke razlike između crnogorskoga i srpskoga jezika // *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja. Br. 1, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje »Vojislav P. Nikčević«, Cetinje, 2008. – S. 173-174. Razvojna povijest crnogorskoga književnoga jezika monografski je obrađena u dvotomnom djelu *Crnogorski jezik* Vojislava Nikčevića (Matica crnogorska, Cetinje, I. tom 1993. i II. tom 1997. god.).

¹³ Nikčević V. *Pravopis crnogorskog jezika*. – Cetinje: Crnogorski PEN centar, 1997. S.15.; Nikčević V. *Piši kao što zboriš*. Glavna pravila crnogorskoga standardnoga jezika. – Podgorica: CDNK, 1993.; Nikčević V. *Gramatika crnogorskoga jezika* – Podgorica: Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, 2001.

označavanje karakterističnijih crnogorskih glasova iz poljske abecede budući da su poljskome jeziku ti fonemi takođe svojstveni, te za njih imaju i odgovarajuće grafeme. Ti su se glasovi tako bilježili i ranije, pri opisima crnogorskih govora i dijalekata, tako da imaju tradiciju upotrebe u Crnoj Gori. „Istina je da se pomenuti glasovi javljaju i izvan crnogorske jezičke teritorije, pa samim tim i na teritoriji Srbije. Međutim, to nije relevantan argument da ne budu uvršteni u crnogorski standard jer je razlika između njihova ranga i statusa u tim jezicima ogromna. Ti glasovi se na teritoriji Srbije javljaju kao dijalektalni, seobama Crnogoraca od XV. vijeka razneseni van matične teritorije. Za razliku od toga, u Crnoj Gori oni su opšteprisutni, tj. spadaju u drugi (naddijalektalni/interdijalektalni, koine) sloj crnogorskoga jezika. Zbog toga su normom Vojislava Nikčevića i obuhvaćeni kao dio crnogorskoga standarda.“¹⁴ Među njima su: meki srednjojezični glas *s*, piše se *ś* (npr. *śeka*, *śeme*, *śever*, *śen*, *śutra*, *śekira* itd.), meko *z* u pisanom obliku *ź* (npr. *izesti*, *izđeljati*, *izđikati*, *koži*, *žakati*, *žalo*, *požakati* itd.). Oni se javljaju u crnogorskome jeziku uglavnom kao produkt tzv. jekavske jotacije. Ti glasovi često dolaze u hipokoristicima: *Śara*, *Śobo*, *Peśo*, *Tuśa*, *Buśa*, *Žaga*, *Žagora*, *žato* i sl., a takođe i u nazivima naseljenijih mjesta: *Paśa murva*, *Preśeka*, *Glavica koža*, *Koža*, *Koži brijeg*. Javljanje ovijeh glasova izvan tzv. jekavske jotacije objašnjava i crnogorski dijalektolog Milija Stanić: „Hipokorističnost je, dakle, svakako teren na kome su se (...) razvili glasovi *ś* i *ź*. A posle je, kao i kod drugih hipokoristika, mogao nastupiti i nastupio je proces uopštavanja i prerastanja hipokoristika u nehipokoristike, tj. jedan te isti hipokoristik mogao je sad biti i hipokoristik i nehipokoristik. Tako, kao što je hipokoristik *Miśo* (prema imenu Miloš ili kojem sličnom) mogao prerasti i prerastao u nehipokoristik, obično ime *Miśo*, koje je posle, kao ma koje drugo obično ime, moglo imati svoj hipokoristik u formi *Miśo*, i ostati hipokoristik prema *Miloš*, tako su i, recimo, hipokoristici *Miśa*, *Miśa*, *Máśa*, *Śúma*, *Móśo* i sl. mogli prerasti i prerastali su u redovna vlastita imena ne izgubivši ni funkciju hipokoristika, tj. *Láśa* je ostalo kao hipokoristik prema *Labuda* i samostalno vlastito ime. Drugim rečima, hipokoristici ove vrste rasprostrli su se do u oblast neutralnih vlastitih imena. (...) Svi ovi primeri istovremeno pokazuju da ni slučajevi kao *Miśa*, *Maśo*, *Gaśo*, *Śago*, koje je M. Stevanović naveo kao primere u kojima je *ś* postalo jotovanjem, nisu ili ne moraju biti rezultat

¹⁴ Čirgić A. Fonetsko-fonološke razlike između crnogorskoga i srpskoga jezika // *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovnja, književna i kulturna pitanja. Br. 1, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje »Vojislav P. Nikčević«, Cetinje, 2008. s. 175.

jotovanja; kad se jednom, na ovaj ili onaj način, oformio kao formant, suglasnik *ś* je posle mogao dejstvovati i širiti se potpuno samostalno, bez ikakve veze s glasom *j*.¹⁵

Osim toga, u crnogorskome jeziku javlja se i afrikata *dz* koja se bilježi u obliku grafema *з*. Koristi se najčešće u opštijem imenicama, npr.: *biza, bizin, zinzula, zera*, u imenima i prezimenima: *Zano, Borozan, Burzan, Burzanović* i sl., u toponimiji: *Malenza, Zavala*. Taj fonem je takođe kodifikovan kao normativni. Tako crnogorski jezik ima 33 slova. Crnogorska latinica i ćirilica izgledaju ovako:

1) A, a, 2) B, b, 3) C, c, 4) Č, č, 5) Ć, ć, 6) D, d, 7) Dž, dž, 8) Đ, đ, 9) E, e, 10) F, f, 11) G, g, 12) H, h, 13) I, i, 14) J, j, 15) K, k, 16) L, l, 17) Lj, lj, 18) M, m, 19) N, n, 20) Nj, nj, 21) O, o, 22) P, p, 23) R, r, 24) S, s, 25) Š, š, 26) Ś, ś, 27) T, t, 28) U, u, 29) V, v, 30) Z, z, 31) 3, 3, 32) Ž, ž, 33) Ž, ž.

1)A, a, 2) Б, б, 3) В, в, 4) Г, г, 5) Д, д, 6) Ђ, ђ, 7) Е, е, 8) Ж, ж, 9) Ѓ, ѓ, 10) 3, 3, 11) S, s, 12) И, и, 13) J, j, 14) K, к, 15) Л, л, 16) Љ, љ, 17) M, м, 18) H, h, 19) Њ, њ, 20) O, o, 21) П, п, 22) P, p, 23) C, c, 24) T, т, 25) Ћ, ћ, 26) V, v, 27) Ф, ф, 28) X, x, 29) Ц, ц, 30) Ч, ч, 31) Џ, џ, 32) Ш, ш, 33) Ć, ć.

Među specifične crnogorske fonološke crte spadaju i alternanti staroga *ě*: trofonemski niz *i-j-e* (dvosložno *ije*) u dugijem slogovima, npr.: *vrijeme, dijete, lijepo*, za razliku od diftonškog *ie* u bosanskome i hrvatskome jeziku¹⁶: *vrieme, diete, liepo*; u kratkijem slogovima *je*: *pjesma, vjera, bježati, Svjetlana, Zvezdana* (a ne npr.: *Vera, Svetlana, Zvezdana*); *i* ispred *o, j, lj*: *vidio, sedio* (umjesto *sjedjeo*) (Nikčević 1993:14); *t, d, c + j* (đe je prvobitno stajalo *ě*) prelazi u *će, đe*. Te činjenice autor povezuje s tzv. fonološkom jekavicom¹⁷. Među bitne fonetske odlike crnogorskoga

¹⁵ Stanić M. Uskočki govor, Tom I, Institut za srpskohrvatski jezik, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XX, Beograd, 1974, s. 83-84.

¹⁶ Autor Pravopisa crnogorskog jezika podržava mišljenje D. Brozovića u pogledu dvoglasne realizacije "jata" u hrvatskome jeziku. Po Brozovićevu mišljenju, njegova dvosložna realizacija svojstvena je samo poeziji, faktično je stilem. Brozović D. Aktualna kolebanja hrvatske jezične norme // Jezik. – 1998. – Br.5. – S.169.

¹⁷ Nikčević V. Pravopis crnogorskog jezika. – Cetinje: Crnogorski PEN centar, 1997. – S.45-47.

jezika, pored *ś* i *ž*, navode se i glasovi *ć* i *đ* nastali jekavskim jotovanjem: „Osim navedenih razlika, kao izrazita odlika crnogorskoga standardnog jezika i prepoznatljiva njegova razlika u odnosu na srpski jezik javljaju se i glasovi *ć* i *đ* nastali jekavskim jotovanjem. U srpskom standardnom jeziku se za normativne priznaju samo rezultati jekavskog jotovanja suglasnika *lj* i *nj* (*ljeto*, *ljepota*, *voljeti*, *njegovati*, *snježan* i sl.), dok se svi ostali kvalifikuju kao dijalektizmi. (...) Nejotovani oblici apsolutno su nepoznati na čitavoj crnogorskoj jezičkoj teritoriji. Sva dosadašnja lingvistička istraživanja crnogorskih govora pokazala su da su glasovi *ć* i *đ* kao produkti jekavskoga jotovanja suglasnika *t*, *d* i *c* opšteprisutni na cijelom terenu.”¹⁸ Npr.: *ćerati*, *lećeti*, *ćešiti* (*ali* i *tješiti*), *vrćeti*; *đe*, *đed*, *neđelja*, *đegođ* i u onomastici: *Ćetko*, *Ćetna*, *Ćetković*, *Ćetalj*, *Ćetanski pod*, *Ćedilo*, *Ćeklići*, *Šćepan*, *Šćepo*, *Šćepanović*, *Šćepan polje*, *Šćepandan*, *Neđeljko*, *Međeđe*, *Međedović*.¹⁹

Polazeći od načela da je crnogorski jezik sačuvao jasnu opoziciju između tvrdijeh i mekih glasova (fonema) *ž* i *ž*, *š* i *ś*, a ne samo u parovima *dž* i *đ*, *č* i *ć*, glasove *ž* i *š* ispred mekijeh suglasnika treba pisati kao *ž* i *ś*, dakle: *lišće* i *grožđe*, a ne *lišće* i *grožđe*, kako se to piše u jezicima koji takve opozicije suglasnika nemaju, čime se crnogorski standard korjenito razlikuje od srpskoga, hrvatskoga i bosanskoga²⁰.

Među fonološke osobitosti crnogorskog jezika spadaju takođe i sažimanja pridjevskih završetaka: *Andrin*, *Boži* (srp. *Андријин*, *Божју*), a u govorima i upotreba glagolskih pridjeva bez *-o*: *čitā*, *pisā*, oblika *-o* priloga *kā* (srp. *као*). Prva je pojava prisutna na cijeloj teritoriji crnogorskoga jezika, a druga obuhvata većinu crnogorskih govora.

Među najvažnije morfološke posebitosti crnogorskog jezika spada tzv. morfološka ijekavica, tj. upotreba, uz uobičajene padežne završetke za genitiv, dativ, lokativ i instrumental zamjenica i pridjeva (*-im*, *-ima*, *-ih*), i alternativnijeh završetaka: *-ijem*, *-ijeh*, *-ijema*, koji su široko

¹⁸ Čirgić A. Fonetsko-fonološke razlike između crnogorskoga i srpskoga jezika // *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja. Br. 1, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje »Vojislav P. Nikčević«, Cetinje, 2008. - S. 181-182.

¹⁹ Nikčević V. Crnogorski interdijalektalni/naddijalektalni (koine) standardni jezik - In: *Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006. - S. 189.

²⁰ Nikčević V. *Pravopis crnogorskog jezika*. - Cetinje: Crnogorski PEN centar, 1996. S.122.

rasprostranjeni i zastupljeni u crnogorskim narodnim govorima²¹. U srpskome, bosanskome i hrvatskome jeziku spomenuti oblici drže se zastarjelicama, dijalektizmima, provincijalizmima ili pak imaju stilsku funkciju²²: *našijeh, dobrijeh; našijem, dobrijem; našijema, dobrijema; s ovijem, lijepijema* itd.

Dalje, u crnogorskome jeziku sačuvan je u nominativu i akuzativu jednine skraćeni oblik *kam* i historicizam *kami* (koji se često koristi u priloškome značenju sinonima za *jadno, slabo*), npr.: *kami mu je bolje, kami je zaradio, kami mu je rodilo*; postojanje skraćenoga oblika imenica tipa *plam* (*Udario mu je plam u lice*), *pram* (*Podiže se pram magle*), *grun* (*Ponio je u tuđinu grun zemlje*), upotreba arhaične imenice *poli* (*polu*) u značenju *polovinu*, npr.: *poli (polu) jada*, a takođe i alternativno: *na poli* (*Izdao sam mu imanje na poli; Presijeci to na dvije poli*); deklinacija vlastitijeh imenica tipa: *Savo, Sava, Savu; Savov* (za muški rod), a *Sava, Save, Savi, Savin* (za ženski rod), dok je u srpskome jeziku: *Sava, Save, Savi* itd. za muški rod; takođe i deklinacija odmilica tipa: *Božo, Boža, Božu* (muški rod); *Brana, Brane, Branin* (samo za ženski rod); u crnogorskome se sačuvao i stari oblik zamjenica u dativu i lokativu jednine na *-e* kao alternativan oblik sa završecima na *-i*: *mene, tebe, sebe : meni, tebi, sebi* (*Daj mene tu knjigu; Tebe ću vratiti oni dug; Sebe sam odredio najveći dio*); isto tako i stari oblik genitiva upitne i odnosne zamjenice *što - česa*; upotreba enklitičkih oblika zamjenica *ne, ve* u akuzativu množine kao alternanti oblicima *nas, vas*: *Oni ne zaobilaze; Vi ne mrzite; Molimo ve kao braću*; upotreba *ovi, oni* kao alternativnijeh oblicima *ovaj, onaj*, npr.: *Ovi ve čovjek gleda*; upotreba supina kao alternativnoga oblika infinitivu: *reć, peć, šeć, radit, pisat, slušat : reći, peći, šeći, raditi, pisati, slušati*; upotreba ostataka istorijskih glagolskih oblika prezenta pod uticajem konjugacije atematskih glagola: *velju, viđu* i oblika imperativa *viđi* umjesto *velim, vidim, vidi*; aktivna upotreba imperfekta, koji je u srpskome standardu sačuvan samo kao arhaizam; te upotreba prijedloga *su* (*Su čim ćemo raditi?*) s instrumentalom pod uticajem prefiksa *su-* (*sukrvica, sulud*).

²¹ Nikčević V. Pravopis crnogorskog jezika. – Cetinje: Crnogorski PEN centar, 1996. S: 47-48.

²² Nikčević V. Pravopis crnogorskog jezika. – Cetinje: Crnogorski PEN centar, 1996. - S.47-48. Vidjeti isto u D.Brozovića *Brozović D.* Aktualna kolebanja hrvatske jezične norme // Jezik. – 1998. – Br.5. – S.169; i R. Katičića: *Katičić R.* Načela standardnosti hrvatskoga jezika // Jezik. – 1993. – Br.5. – S.177.

Što se sintakse tiče, crnogorskim govornim svojstveno je sljedeće: veća zastupljenost konstrukcije instrumental s prijedlogom *s(a)* od instrumentala bez prijedloga: *kopa s motikom, radi sa srpom*; upotreba akuzativa umjesto lokativa s prijedlozima *u, na* (*Živi u grad, Stoji na Cetinje*); postojanje varijanti upotrebe akuzativa i instrumentala s prijedlozima: *nad, pod, pred, za* uz primjetnu prevagu varijante s akuzativom, pri čemu su izuzetak jedino imenice ženskoga roda koje u navedenijem slučajevima češće dolaze u instrumentalu; podudaranje oblika genitiva i lokativa pri upotrebi prijedloga *po* i upotreba genitiva s distributivnim značenjem, na primjer *Skita se po sela*, umjesto *Skita se po selima* kako je to uobičajeno u drugijem štokavskim jezicima; takođe i podudaranje akuzativa i lokativa s prijedlozima *u* i *na* u korist akuzativa: *Ide u grad* i *Živi u grad; Stanuje na selo* i *Putuje na selo*²³.

Prozodiju crnogorskoga jezika karakteriše očuvanje štokavskoga akcenatskoga sistema sa četiri naglasaka, ali u jugoistočnoj Crnoj Gori i u oblasti Boke Kotorske u govoru se širi tendencija prema miješanijem sistemima naglasaka: tronaglasnijem i dvonaglasnijem akcenatskim sistemima, koji doduše do sada nijesu i službeno unijeti u pravopise i priručnike crnogorskoga jezika.

Dosta su izražene razlike u leksici i frazeologiji, koje su prije svega uslovljene specifičnošću crnogorskih narodnih govora. Evo nekoliko primjera takvih leksema uporedo s adekvatnijem srpskim izrazima: *lasno* = *lako*, *varen* = *kuvan*; *velji* = *veliki*; *više* = *iznad*; *viši* = *veći*; *golemo* = *mnogo*; *grk* = *gorak*; *dođavolji* = *nijedan*; *predignuti* = *preseliti*; *dodignuti* = *doseliti* i sl. Po mišljenju V. Nikčevića, samo je neznatan broj crnogorskih leksema i frazeologizama ušao u rječnike srpskog/srpsko-hrvatskoga jezika budući da su oni, po mišljenju autora tih rječnika, imali isuviše malenu teritorijalnu rasprostranjenost (Crna Gora odista i jest teritorijalno nevelika zemlja). Crnogorizmi predstavljeni u rječnicima narodnog jezika dobili su status dijalektizama i provincijalizama. Veliki dio crnogorske leksike i frazeologije nalazi se u rječnicima Njegoševijeh djela te dijalektološkim crnogorskim rječnicima. Trenutno je u toku rad na novome rječniku crnogorskoga jezika²⁴.

²³ Nikčević V. Piši kao što zboriš. Glavna pravila crnogorskoga standardnoga jezika. – Podgorica: CDNK, 1993. – S.12-18; Nikčević V. Crnogorski jezik // Pošetnik o Crnoj Gori i Crnogorstvu. – Cetinje: CDNK, 1996. – S. 91–101.

²⁴ Isto.

LITERATURA

- *Брборух Б.* Предисторија и социолингвистички аспекти // Српски језик на крају века. - Београд: Институт за српски језик САНУ, 1996.
- *Брозовић Д.* Aktualna kolebanja hrvatske jezične norme // Jezik. – 1998. – Br.5.
- *Ћirgić А.* Crnogorski književnojezički izraz kao antipod crnogorskome jeziku // Matica, časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Godina VIII, br. 31. Cetinje-Podgorica: Matica crnogorska, 2007.
- *Ћirgić А.* Doprinos Vojislava P. Nikčevića montenegristici. // Matica. Br. 32-33. Podgorica-Cetinje: Matica crnogorska, 2008.
- *Ћirgić А.* Fonetsko-fonološke razlike između crnogorskoga i srpskoga jezika // Lingua Montenegrina, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja. Br. 1, Cetinje: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje »Vojislav P. Nikčević«, 2008.
- *Katičić R.* Načela standardnosti hrvatskoga jezika // Jezik. – 1993. – Br.5.
- *Мрдак Н.* Каћа Брковић увела “црногорски језик” // ДАН. – 2000. – 5. септ. – С. 11.
- *Nikčević V.* Crnogorski interdijalektalni/naddijalektalni (koine) standardni jezik - In: Jezičke i književne teme, Cetinje: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, 2006.
- *Nikčević V.* Crnogorski jezik – Cetinje: Matica crnogorska, I. Tom, 1993.; II. tom 1997.
- *Nikčević V.* Crnogorski jezik // Pošetnik o Crnoj Gori i Crnogorstvu. – Cetinje: CDNK, 1996.
- *Nikčević V.* Gramatika crnogorskog jezika. – Podgorica: DANU, 2001.
- *Nikčević V.* Piši kao što zboriš. Glavna pravila crnogorskoga

- standardnoga jezika. – Podgorica: CDNK, 1993.
- *Nikčević V.* Pravopis crnogorskog jezika. – Cetinje: Crnogorski PEN centar, 1996.
 - *Nikčević V.* Predgovor Rječnika crnogorskoga jezika. In: Jezikoslovne studije, Cetinje: Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, 2004.
 - *Rotković R.* Kodifikacija crnogorskog jezika // Doclea. Br.3. – Podgorica, 1994.
 - *Stanić M.* Uskočki govor, Tom I, Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XX, 1974.

Ljudmila VASILJEVA (Lavov)

**SOME OF THE CHARACTERISTIC FEATURES OF THE
MONTENEGRIN LANGUAGE**

The author points out the processes which preceded the reestablishment of the Montenegrin standard language. The special emphasis is put on the significance of the academic Ničević in the process of the Montenegrin language standardization. Besides, some significant features of the Montenegrin language in terms of the other 3 štokavian languages are given.

Sreten ZEKOVIĆ (Cetinje)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje "Vojislav P. Nikčević"

UDK 811.163.4.09

SVETI PETAR CRNOGORSKI O "NAŠKOM" JEZIKU

Svoje stalno ukazivanje na narodnosno-nacionalnu različitost između Crnogoraca i Srba Petar I. Sveti ispoljava i u samom imen(t)ovanju jezika svojega naroda, kojega nigda i nigđe nije nazvao imenom jezika drugoga (tuđega) naroda. Ovđe je riječ o neimen(t)ovanju srpskoga jezika kao potvrđi etničke i jezičke sopstvenosti Crnogoraca kod Petra I. Svetog.

Kao što svoj (crnogorski) narod nije nazivao srpskijem, tako ni njegov (crnogorski) jezik nije (ni u česovom smislu) nikada prekrstio u *srpski jezik*. Ni u jednome objavljenom dokumentu Petra I. nije upotrijebljen, čak ni spomenut, u bilo česovome saštivu, naziv *srpski jezik* iako je imao tušte povoda i prilika. Ta(j) izraz kao da nije uopšte postojao u svijesti i rječniku Petra I. Tek u dodatku (postskriptumu) pisma Simeonu Orloviću od 5. VII. 1818., u vezi s preostalijem dugom prenumeranata u Crnoj Gori, pominje *Slovar serbskij*: „Ja ne znam, ali ćete vi znati, koliko je fiorinah koji od našijeh glavarah priđe za *slovar serbskij* dao da i sad toliko ima dati“.¹

Uporedo s „jedinoplemenošću, jedinovjerjem“ i sl. zbori i o „jedinojazičnosti“ u istom smislu i širini kao kad zbori o narodnosnoj bliskosti. „Jedinojazičje“ se odnosi na Ruse i na ostale južnoslovenske narode.²

¹ J. Milović, *Petar I Petrović – Pisma i drugi dokumenti*, knj. 1, br. 505/512. Riječ je o originalu koji se čuva u Državnome arhivu u Zadru.

² Isto, 206/227. „Da ujedno s nama pod krilom hristijanskoga cara u slobodi ostanu, kuda nas svijeh i svakoga vo obščeslaveno-serbo-iliričeskoga roda i hristijanina jedinovjerije, jedinojazičje i jedioplemenost poteže“.

Zboreći o svojem jeziku, odnosno o jeziku crnogorskoga naroda, Petar I. Sveti počeo je pominje samo: *naški jezik; naški govoriti; u naš jezik preveden; napečatan u našem jeziku; svojijem narodnim jezikom govoriti; u našem slavenskomu jeziku.*

1. M. Zoriju 18. 7. 1794.: „piše u našem slavjenskomu jeziku.“³
2. S. Orloviću 4. 5. 1818.: „da učini napraviti jedno pismo u talijanski i *naški jezik* za česara koliko se ljevše može od strane moje i svega naroda.“⁴
3. J. Pajtoniju 11/23. 9. 1820.: „Potrebno je mene poradi zemlje Lozice da imam u naš jezik prevedene.“⁵
4. J. Gagiću 5. 3. 1826.: prijevod u *naš jezik*, „da je cerkovna pečat bolje bi bilo za one koji građansku nijesu ni videli... budući da su *svoj jezik* tuđimi jazikami pokvarili i mnogo svojega izgubili.“⁶
5. D. Obradoviću 23. 10. 1805.: „i novo napečatane u *našem jeziku* knjige.“⁷
6. Mustaj-paši 1828.: „da pošalje dva čojka koji znadu *naški govoriti.*“⁸

U izjavi Petra I. povodom ulaska Francuske u Moskvu 1812. godišta izražava se zebnja od ruskoga plemstva koje se „stidi *svojijem narodnijem jezikom zboriti*, ono je odavno počelo Franciju vozvišat i svoje otečestvo prezirati.“⁹ Vladika Sveti Crnogorski je, najpače, zborio i pisao svojijem, „naškim“, crnogorskim jezikom.¹⁰

inače, u skladu s prijetnom tradicijom,¹¹ Vladika Sveti je

³ Isto, 64/68.

⁴ Isto, 486/493.

⁵ Isto, 538/444.

⁶ Isto, knj. 2, 155/167.

⁷ Isto, knj. 1, 197/218.

⁸ Isto, knj. 2, 277/281.

⁹ Isto, knj. 1, 327/342.

¹⁰ Slično je otuđenost ruskoga plemstva kuduo i Tolstoj koji je ukazivao da ono ne samo zbori no i misli na francuskome jeziku. To je i razumljivo budući da jezik nije samo sredstvo izražavanja no i formiranja misli; bitan način artikulisanja čovjekovoga bivstva i prirodne društvenosti.

¹¹ Andrija Zmajević, *Ljetopis crkovni* iz druge polovine XVIII. vijeka, stvaralaštvo dr. Ivana (Antuna, Gašpara) Nenadića, posebno u *Nauku krstjanskom* (1768) u kojemu je

pisao *narodnijem jezikom*, prije Vuka Karadžića. Jezik onodobnijeh Crnogoraca(h) je narodni. Njime su vadike i glavari crnogorski javno opštili među se, sa našijencima i izvanjcima. Tijem je uveliko, još i od ranijega doba, ostvarivano načelo narodnosti, narodni duh koji čini suštastvo jezičke reforme Vuka St. Karadžića.¹²

Sreten ZEKOVIĆ

**SAINT PETER OF MONTENEGRO ABOUT “NAŠKI”
LANGUAGE**

Saint Peter I points out his permanent referring to ethnic-national difference between Montenegrins and Serbs in the very naming of his people’s language, which he never and nowhere called by the name of the other (foreign) people. The subject here is about non-naming of the Serbian language as the proof of ethnic and lingual individuality of the Montenegrins in the works of Saint Peter I.

prije Vuka formulisao tačnopisno pravilo: *piši kao što zboriš*. Videti: Vojislav Nikčević, *Narodni jezik u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba*, Jezik, god. 16, br. 1. i br. 2, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1968/69.

¹² Vuk je sve narodno, bez obzira na kojem se „slavenosrpskom“ prostoru nalazilo, prisvojštio i pripisao srpskome jeziku. D. Vuksan utvrđuje za jezik Sv. Petra: „Jezik u *Poslanicama* je čist, narodni. Petar I bio je prvi i jedini naš čovjek, koji je na kraju 18. vijeka pisao čistim narodnim jezikom.“ (D. Vuksan, *Pogovor Poslanicama*, knj. I, Cetinje, 1925, str. 258). O Vladičinom jeziku i pismu B. Pavičević zbori: „Prije Vuka pisao je čistim narodnim jezikom. Doduše, azbuka koju je upotrebljavao nije bila ni ‘čisto crkvena’ ni ‘azbuka građanska’, ali je bila dosta oslobođena crkvenoslovenizama, iako je upotrebljavao 37 slova“ (B. Pavičević, *Petar I Petrović Njegoš*, Isto, str. 504). Ivo Andrić je jednom zborio o jeziku Petra I. Svetoga da ništa sugestivnije u tom žanru nije napisano od biblijskijeh Davidovih psalama naovamo.

Petar ATANASOV (Skoplje)
Filološki fakultet "Blaže Koneski"
UDK 80

LIMBĂ ROMÂNĂ, LIMBĂ ROMANICĂ

U radu je prikazano aktuelno stanje jednog od dijalekata rumunskog jezika. Megleno-rumunski dijalekat je još uvijek u upotrebi u nekim selima u Grčkoj i u Republici Makedoniji. Važnost ovog rada se zasniva na činjenici da se u njemu razmatra idiom koji je u nestajanju. Osim rijetkih izuzetaka, mladi ljudi ga, kako u Grčkoj tako i u Republici Makedoniji više ne koriste.

Pitanje mjesta megleno-rumunskog u odnosu na dako-rumunski i arumunski jezik, kao i pitanje porijekla megleno-rumunskog (jer su ova dva pitanja neraskidivo vezana) su bila iscrpno razmatrana u prošlosti od strane rumunskih lingvista a, u manjoj mjeri od strane stranih lingvista. Naučno otkriće Megleno–Rumuna od strane Gustava Weiganda, kao stanovništva koje se razlikuje od Arumuna i sa zasebnim jezikom koji se nalazi između dako-rumunskog i arumunskog, dakle dijalekta zasebnog u odnosu na rumunski, po njegovom mišljenju je stvorilo različite teorije i mišljenja što se tiče porijekla ovog naroda i mjesta tog romanskog južnodunavskog idioma. Lingvisti kao što su O. Densusianu, S. Pușkariu, Th. Capidan, A. Procopovici, A. Philippide, D. Onciul, G. Ivănescu, Al. Rosetti, I. Coteanu, Matilda Caragiu su se izjašnjavali o gore pomenutom. Njihova razmišljanja idu od tvrdnje da je megleno-rumunski poddijalekt dako-rumunskog (Densusianu) do tvrdnje da je megleno-rumunski poddijalekt arumunskog (Philippide). Za Densusiana, Megleno-Rumuni su "stara dako-rumunska kolonija na makedonsko-rumunskoj teritoriji".¹ Drugim riječima, on pripisuje ovom stanovništvu sjevernodunavsko porijeklo.

¹ Ov. Densusianu, Histoire de la langue roumaine, II, ed. Îngrijită de B. Cazacu, V. Rusu și I. Șerb, Bucarest, 1975, p. 310.

Ovo Densusianovo tvrđenje počiva na vezi i zajedničkim tačkama koje je zabilježio u dako-rumunskom i megleno-rumunskom dijalektu i prema kojima se oni udaljuju od arumunskog. Evo glavnih slaganja između dva gorepomenuta dijalekta zabilježena od strane Densusiana:

- održavanje diftonga [au]: megl. *dauk* - dr. *adaug* < lat. *adaugeo* (ar. *adagvu*);

- prelaz dentala *d* u *z* u riječima latinskog porijekla: megl. *zúuă*, *uzoi* - dr. *ziuă*, *auzii* < lat. *dies*, *audivi* (ar. *dzuă*, *avdzîi*);

- prelaz [i] i [d] u [ž] u riječima latinskog porijekla: megl. *joc*, *jos*, *juni*, *jut* -dr. *joc*, *jos*, *june*, *ajut* < lat. *jocus*, *deorsum*, *juvenis*, *adjuto* (ar. *ğoc*, *ğos*, *ğoni*, *ağut*);

- megleno-rumunski je sačuvalio nepromijenjene, u većini slučajeva, labijale [p, b, v, m] praćene sa [e] i [i]: megl. *per*, *pert*, *pin*, *pičor*, *spic*, *spin* - dr. *pier*, *pierd*, *pin*, *picior*, *spic*, *spin* < lat. *pereo*, *perdo*, *pinus*, *petiolus*, *spicum*, *spina* (ar. *ker*, *kerdu*, *kin*, *čičor*, *skic*, *skin*); megl. *bini*, *vin*, *viňă*, *vis*, *viță*, *mic*, *durmiri* - dr. *bine*, *vin*, *viňă*, *vis*, *viță* < lat. *bene*, *vinum*, *vinea*, *visum*, **vitea de vitis*, *dormire* (ar. *ğini*, *yin*, *yîne*, *yis*, *ñic*, *durñire*);

- prisustvo vokativa na – *ule*, nepostojećeg u arumunskom: megl. *lupuli*, *foculi* -dr. *lupule*, *focule*;

- u sistemu brojeva megleno-rumunskog i dako-rumunskog za broj 20 se upotrebljava megl. *doauăzăt*, *doauzoț* - dr. *douăzeci* (ar. *yiňgiț*).

Tim vezama megleno-rumunskog i dako-rumunskog, Densusianu je dodao listu postojećih riječi u ta dva dijalekta a koje su izostavljene u arumunskom:

megl. *anțeleg*, *ărzint*, *drum*, *fłari*, *friguri*, *frig*, *criiel*, *leac*, *moș*, *nas*, *uglidală*, *pimint*, *skimb*, *timp*, *trăies*, *trimet*, *urmă*, *uțid*, *ănvîng*, *vreami* - dr. *înțeleg*, *argint*, *drum*, *floare*, *friguri*, *frig*, *creier*, *leac*, *moș*, *nas*, *oglinďă*, *pământ*, *schimb*, *timp*, *trăiesc*, *trimet*, *urmă*, *ucid*, *învîng*, *vreme* (ar. *prindu* / *dukesku*, *asime*, *cale*, *liliče*, *hıavră*, *arcoare*, *măduă* / *minte*, *yătrie*, *auș*, *nare*, *yilie*, *loc*, *alăcsescu*, *kero* / *an*, *pățescu*, *pitrec*, *vatăm*, *nikisescu*, *kero*).

Densusianu je takođe ispitivao i zajedničke tačke koje postoje između megleno-rumunskog i arumunskog i između megleno-rumunskog i istro-rumunskog. Iz toga izvlači sljedeći zaključak: «ovo poređenje

mgl. sa ostalim rumunskim govorima pokazuje da se mgl. približava dakorumunskom i u više od jednog slučaja istrorumunskom, predstavljajući neke dodirne tačke sa mr. To nam omogućava da vidimo u mgl. više jedan dako-rumunski dijalekt nego makedo-rumunski, drugim riječima dako-rumunski govor prenesen na jug na makedo-rumunsku teritoriju”.

Nasuprot Densusianovoj teoriji koja se odnosi na porijeklo Megleno-Rumuna i mjesta njihovog jezika u odnosu na dako-rumunski i arumunski, pojavljuje se teorija S. Pușcaria², koja pripisuje Megleno-Rumunima južnodunavsko porijeklo. Prema njegovom mišljenju, ovi čine dio grupe Rumuna koji su živjeli na jugu Dunava od vremena stvaranja rumunskog naroda i koje naziva ”orijentalni Rumuni”. U koncepciji S. Pușkaria, ”orijentalni Rumuni” se suprotstavljaju ”oksidentalnim Rumunima”, koji su porijeklom Istro-Rumuni. S. Pușkariu uočava veliku sličnost između megleno-rumunskog i arumunskog. Među zajedničkim crtama dva idioma on ističe prelaz velara [c] i [g] praćenih anteriornim samoglasnicima [e] i [i] u [t], uvažavajući [d] koje je naknadno dovelo do [z]: ar., megl. *țer* < lat. *caelum*; ar. *fudi*, megl. *fuzi* < lat. *fugit*; održavanje nepromijenjenog *n* osim u nastavcima; ar., megl. *ună* < lat. *una*; ar. *grăn*, megl. *grăn*, *gron* < lat. *granum*; ar. *bărnu*, megl. *brăn*, *bron*, ali ar., megl. *buñ*, *oamiñ*, *nuñ*, itd.

Gledište Pușkaria dijeli i Theodor Capidan³, izvrstan poznavalac arumunskog i lingvista koji je izvršio kapitalna istraživanja u domenu megleno-rumunskog. On razvija pređašnju teoriju donoseći nove dokaze koji približavaju megleno-rumunski arumunskom. Među zajedničkim tačkama dva južnodunavska dijalekta, on naročito insistira na:

- 1) prelazu *ce*, *ci* u *țe*, *ți* i *ge*, *gi* u *ze*, *zi* (*dze*, *dzi*) jedino u latinskim elementima, što dokazuje da je fenomen star i da je postojao i prije odvajanja ovih dijalekata;
- 2) parcijalnoj palatalizaciji labijala i
- 3) totalnom odsustvu rotacizma kao i održavanje *n* u riječima kao *ună*, *grăn* ili *gron*, *brăn* ili *bron*. Sve to navodi Th. Cupidana da zaključi da «în timpurile mai vechi, atunci când limba română cu totale că arăta

² S. Pușkariu, *Études de linguistique roumaine*, Cluj-București, 1937, pp. 86 et suiv.; S. Pușkariu, *Cercetări și studii*, ed. Îngrijită de Ilie Dan, Bucarest, 1974, p. 75 et suiv.

³ Th. Capidan, *Meglenoromâni*, I, Bucarest, 1925.

mici diferențieri regionale, însă încă nu se despărțise în dialectele actuale, dialectul meglent făcea parte din acea regiune, din care a ieșit dialectul aromân. De aici urmează ca și Meglenoromânii/.../ judecând după particularitățile graiului lor, ei trebuie să fi făcut parte odată din regiunea ocupată de *Românii sudici*»⁴. Gore nabrojane promjene pod 1) su za Th. Capidana jak argument da dokaže da su se regionalne razlike u rumunskom pojavile rano i da iste te transformacije dijele jezik u dvije zone: «una de nord, pentru Românii nordici, din cari au ieșit dacoromânii și din aceștia mai târziu s-au desprins Istroromânii; și alta de sud, pentru Românii sudici, din cari au ieșit Aromânii și Meglenoromânii»⁵.

Th. Capidan tako označava put kojim su Megleno-Rumuni sišli iz regije Meglen. Polazeći od dvije karakteristike megleno-rumunskog, naime prelaz [ǎ] u [ó] i prisustvo [ɫ], Capidan je ustanovio prvobitnu postojbinu Megleno-Rumuna u oblasti Rodopa odakle su, prema njegovom mišljenju, pozajmljena ta dva glasa koja sam upravo pomenuo, jer, prema Capidanu, oni nijesu postojali nigdje drugdje. Recimo, međutim, odmah da to [ó] postoji u govoru Makedonanaca na zapadu Makedonije. Sto se tiče rječnika, Capidan je dao liste na osnovu kojih možemo imati ideju o zajedničkim tačkama između četiri istorijska dijalekta rumunskog jezika. Tako, prema njegovom mišljenju, zajedničke riječi u megleno-rumunskom i u dako-rumunskom, a nepostojeće u arumunskom i istrorumunskom, čine brojku od 74 riječi; zajedničke u megleno-rumunskom i arumunskom, a nepostojeće u dako-rumunskom i istro-rumunskom čine brojku od 15; zajedničke riječi u megleno-rumunskom, istro-rumunskom i u dako-rumunskom, a koje ne postoje u arumunskom, čine brojku od 12 riječi. Najzad, on daje listu zajedničkih riječi u dako-rumunskom i u arumunskom koje dostižu brojku od 98. Ove liste su podložne korekcijama jer mnoge riječi sa zadnje liste figuriraju takođe i u megleno-rumunskom. Prema našem mišljenju, te riječi dostižu brojku od 26 riječi. Značaj ovih lista u determinaciji mjesta svakog od ova četiri istorijska dijalekta rumunskog jezika je velika ali ne i odlučujuća. Broj govornika, način života, kontakt sa drugim idiomima su različito doprinijeli održavanju latinskog elementa. Arumuni, bivajući brojniji i praktikujući običaj istjerivanja stoke preko ljeta na planinu, su sačuvali više latinskih riječi nego oni koji su živjeli

⁴ Th. Capidan, *Meglenoromânii*, I, Bucarest, 1925, p. 59.

⁵ *Ibidem*, p. 61.

po gradovima, u kojima je bilingvizam bio na vrhuncu. Isto tako, male megleno-rumunske i istro-rumunske enklave, okružene slovenskim stanovništvom, su bile pod jakim uticajem makedonskog jezika, naporedo sa hrvatskim. Ono sto je naročito važno je karakter i oblik pod kojim su se te riječi sačuvale.

Uprkos činjenici da postoje i drugi lingvisti koji su se oglasili po ovom pitanju, mi se zaustavljamo ovdje, jer se njihovo mišljenje podudara grosso modo sa mišljenjem S. Puškaria i T. Capidana. U ovome što dalje slijedi, nastojaćemo da analiziramo najznačajnije crte megleno-rumunskog prema kojima se on ili približava ili udaljava od ostala tri rumunska dijalekta.

A. Megleno-rumunski posjeduje znatan broj veza sa arumunskim

Megleno-rumunski se govori u oblasti Meglen, u Republici Makedoniji i u Grčkoj, oblastima naseljenim takođe Arumunima. Ako je od naseljavanja Megleno-Rumuna u tim krajevima, njihov jezik prekinuo svaki kontakt sa dako-rumunskim i istro-rumunskim, nasuprot tome, kontakt sa arumunskim je bio očuvan. Šta više, megleno-rumunski i arumunski su nastavili svoj razvoj u drugačijim sredinama nego što je istro-rumunska i dako-rumunska. Stoga je normalno da su, u morfologiji, sintaksi, redu riječi i semantici, naročito kada se radi o kalkovima i posuđenicama nastalim u susjednim jezicima, ta dva idioma imala na neki način paralelan razvoj koji naročito duguju lingvističkoj interferenciji među balkanskim jezicima.

Stoga, nema ničeg čudnog da u načinu iskazivanja ideje «u ovom trenutku», «za sada» pronalazimo u većini balkanskih jezika istu formulu: megl. *mo tri mo* (lit. «*maintenant pour maintenant*» - «sada za sada»), ar. *tora tra tora*, gr. *tópa yía tópa*, mak. *séga za séga*, bulg. *segá za segá*, alb. *tash për tash* i čak hrvatski «sada za sada»; isto tako, megl. *fui si fuzím* (lit. *File pour qu'on file*) 'allons, partons', ar. *fud si fudim*, gr. *φύγε vá φύγουμε*, mak. *begaj da begame*; megl. *nu mí cářă son* (lit. *le sommeil ne me prend pas*) 'je n'ai pas sommeil', 'j'ai des insomnies', ar. *nu mi acářă sómnu*, gr. *ύπνος δέν με πιά vei*, mak. *son ne me fák'a*, itd. Konstrukcijama dako-rumunskog *mi-e foame*, *mi-e somn* odgovaraju u megl. *ăň-ři máncă* (prema mak. *mi se jade*) ili *săm flămúnd(u)*, ar. *éscu gun* (prema maked. *gladen sam*), *ăn-ři doármí* (mak. *mi se spie*), itd. Što se tiče zajedničkih tačaka ova dva dijalekta, zadovoljiću se onim sto su Pušcariu i Capidanu

zabilježili u njihovim proučavanjima, premda, tu takođe, treba da se urade korekcije. Ukažimo međutim da su mnoge riječi ova dva dijalekta dobile nova značenja u okolnom balkanskom mozaiku, pa su se prema tome sve više i više udaljavala od dako-rumunskog. Razlog je jednostavan, jer, govoreni u aloglotskim sredinama, nijesu pretrpjeli uticaj literarnog jezika. Te osobenosti ne bi trebalo, ipak, uzeti u razmatranje kada se žele istaći zajedničke tačke četiri istorijska dijalekta rumunskog. Recimo još jednom da broj sačuvanih latinskih riječi još više ne bi trebao da stvara suštinski element u ovim poređenjima. Prema mom mišljenju, ono što je bitno je u kojoj formi se javlja ono što ostaje kao rječnik i naročito šta su ti idiomi sačuvali od svoje zajedničke gramatičke strukture prije njihovog dijeljenja. Ako polazimo od tih kriterijuma, mogu tvrditi kao rođeni govornik megleno-rumunskog, da se dako-rumunski rječnik latinskog porijekla, svodi na ono što posjeduje megleno-rumunski, ali familijarnije od onog u arumunskom. Ista stvar vrijedi takođe za rječnik posuđen iz susjednih jezika (slovenskog, grckog, turskog, itd.), koji ističe veću sličnost između megleno-rumunskog i dako-rumunskog nego sa arumunskim. Navedimo nekoliko primjera: megl., dr. *din*, ar. *dit*; megl. *foárficǎ*, dr. *foárfecǎ*, ar. *foárticǎ*; megl. *frúnti*, dr. *frunte*, ar. *frâmti*; megl. *lângǎ*, dr. *lângǎ*, ar. *ninga*; megl. *încǎ*, *ancǎ*, dr. *încǎ*, ar. *nícǎ*; megl. *dipárti di noi*, dr. *departe de noi*, ar. *alargu di noi*; megl., dr. *sub*, ar. *sum*; megl., dr. *joc*, ar. *goc*; megl., *bini*, dr. *bine*, ar. *gini*; megl., *ălbínǎ*, dr. *albinǎ*, itd.; i u rijecima stranog porijekla: megl., *cunác* pl. *cunǎțǎ*, dr. *conac-conace*, ar. *cunáke-cunǎki*, megl. *culibǎ*, dr. *colibǎ*, ar. *cǎlivǎ*, megl., dr. *tutun*, ar. *tátumi*, itd.

B. Megleno-rumunski posjeduje zajedničke crte s istro-rumunskim

Mnoge od ovih kararakteristika su bile otkrivene od strane Densusiana, Pușcaria, Capidana i drugih rumunskih i stranih lingvista, ali su bili različito interpretirane. Naš cilj je da upotpunimo njihove liste i da se zadržimo na izvjesnim jezičkim činjenicama koje zaslužuju da budu dublje proučene.

- a) Kada se radi o **fonetici**, obratimo pažnju na aferezu **a** u megleno-rumunskom i u istro-rumunskom: megl. *proápi*, *própi*, istr. *própe* ‘près’, ‘presque’ < blizu, skoro (dr. *aproape*); megl. *cupiriri*, istr. *cuperi* ‘couvrir’ (dr. *a acoperi*); megl. *știptári*, istr. *ștepta* ‘attendre’ (dr. *a aștepta*); megl. *scúndiri*, istr. *scúnde* ‘cacher (dr. *a. ascunde*);

megl. *jutári*, istr. *jutǎ* ‘aider’ (dr. *a ajuta*); megl. *scultári*, istr. *scutǎ* ‘entendre’ (dr. *a asculta*); megl. *túnŕea*, istr. *tunce* ‘alors’ (dr. *atunci*); megl. *cásǎ*, istr. *cǎse* ‘chez soi’ (dr. *acasǎ*); megl. *stǎrǎ*, istr. *stanopte* ‘ce soir’ (ar. *astarǎ*), itd.

Jedan drugi zajednički fenomen u megleno-rumunskom i u istro-rumunskom je održavanje konsonantskih grupa l’b i l’ŕ: megl. *ǎl’b*, *ǎl’bi*, istr. *ǎl’b* ‘blancs’ (dr. *albi*); megl. *nǎl Țǎ* ‘hauts’, istr. *ǎl’ŕ* ‘autres’ (dr. *înalti*, *alȚi*).

b) Ova dva dijalekta pokazuju veće slaganje na **leksičko-semantičkom planu**, to jest:

1. Megl. *ǎntru* i istr. *ǎntru*, *ǎntre*⁶ imaju značenje ‘devant’- ispred i ‘il y a’- ima, ‘avant’-prije, kao u starom dako-rumunskom, koji danas ima značenje ‘entre’-između: megl. *nǎfoǎrǎ ǎntru ușǎ*, istr. *fǎre-ntru ușǎ* ‘dehors devant la porte’; megl. *ǎntru ia*, istr. *ǎntru iǎ* ‘devant elle’; megl. *ǎntru míni*, istr. *ǎntru míre* ‘devant moi’; megl. *ǎntru ȚinȚi zǎli*, istr. *ǎntru ȚinȚ zile* ‘il y a cinq jours’.
2. Riječ i koje postoje samo u ova dva dijalekta: megl. *nuibári*, istr. *ǎniurbǎ* ‘rencontrer’; megl. *ǎncǎ*, istr. *ǎnca* ‘encore’; *scǎnd*, *scǎndu*, istr. *scand* ‘chaise’; megl. *ǎnvistizári*, istr. *ǎnmisǎre* ‘a visa’; megl. *rǎpǎ*, istr. *ǎrpa* ‘pierre’; megl. *bǎrnivéc* pl. *bǎrniveǎȚǎ*, istr. *benevréke* ‘pantalons’; megl. *pri*, istr. *pre* ‘sur’ (*pri cal* - *pre cal* ‘a cheval’; *pri cǎli* - *pre cǎle*; *pri pimínt* - *pre pemínt* ‘sur le sol’, ‘sur terre’; *pri ia* - *pre iǎ* ‘sur elle’); *prísti*, istr. *preste* ‘sur’, ‘durant’, ‘pendant’; megl. *prísti noǎpti*, istr. *preste nópte* ‘pendant la nuit’; megl. *cǎtári*, istr. *cavta* ‘regarder’ (*nu cǎtǎ la míni* - *nu cavtǎ la míre* ‘ne me regarde pas’); megl. *cǎȚǎ*, istr. *cǎta* ‘tant’; megl. *cǎȚǎ și cǎȚǎ*, istr. *cǎta și cǎta* ‘tant et tant’; megl. *mućcári*, istr. *mućcǎ* ‘mordre’; megl. *mǎncíri*, istr. *muncí* ‘peiner, travailler dur’; megl. *mǎncǎ*, *mónccǎ*, istr. *múca* ‘peine’; megl. *príngǎ*, istr. *prínga* ‘à côté de’, ‘près de’ (*prínga foc*-*prínga foc* ‘près du feu’) itd.
3. Riječi slovenskog porijekla u megleno-rumunskom i u istro-rumunskom: megl. *sfǎca*, istr. *sǎca* ‘chaque’ (*sfǎca dimineǎtǎ*-

⁶ A. Kovacec, Istrorumunjsko-hrvatski rjecnik, Pula, 1988, p. 33 (svi citirani primjeri koji se odnose na istrorumunski su uzeti iz ovog rjecnika).

sáca damareta; sfáca seáră - sáca seră); megl. *dósta*, istr. *dosta* ‘assez’; megl. *grăclán*, istr. *gârcl’ân* ‘pomme d’Adam’; megl. *gl’istă*, istr. *gliste* ‘lombric’; megl. *ístu, ísta*, istr. **ístu, ísta** ‘le même’, ‘la même’; megl. *ístină*, istr. *iistină* ‘vrai’, ‘verite’; megl. *dead*, istr. *did* ‘vieillard’, megl. *criv*, istr. *criv* ‘coupable’; megl. *lev*, istr. *lev* ‘gauche’; megl. *mislíri*, istr. *mislí* ‘penser’; megl. *sélišti*, istr. *selište* ‘village’ itd.

4. Megleno-rumunski i istro-rumunski poznaju leksičke konstrukcije svojstvene ovim dijalektima:

- megl. *iuvăgóde* ‘quelque part’, *cumvăgóde* ‘de quelque sorte’, *řivăgóde* ‘quelque chose’; istr. *úve yod* ‘quelque part’; *cotro yod* ‘n’importe où’, *cadyod* ‘à tout moment’, ‘n’importe quand’, *řeyod* ‘n’importe quoi’, *cumyod* ‘n’importe comment’, itd.;
- megl. *una čúdă di*, istr. *čúda* ‘beaucoup’ (megl. *una čuda di uámín* ‘beaucoup de gens’ - *čuda omír* ‘beaucoup de gens’; *ună čuda di vreámi* ‘beaucoup de temps’ - *čúda vréme* ‘beaucoup de temps’).

5. Megleno-rumunski i istro-rumunski⁷ posjeduju glagolski aspekt slovenskog tipa gdje je aspektualna opozicija izražena morfološkim sredstvima:

Opozicija imperfekat – perfekat:

megl. *măncári* ‘manger’ – *nămăncári* ‘se rassasier’ (zasititi se)
istr. *mâncă* ‘manger’ – *namâncă* ‘se rassasier’

megl. *lătrári* ‘aboyer’ – *zălătrári* ‘se mettre a aboyer’,
istr. *latră* ‘aboyer’ - *zalatră* ‘se mettre a aboyer’,

megl. *toárřiri* ‘filer’(la laine)’ – *dutoárřiri* ‘terminer de filer’,
istr. *tórče* ‘filer’ – *pótorče* ‘terminer de filer’,

megl. *durmíri* ‘dormir’ - *zădurmíri* ‘s’endormir’,
istr. *durmí* ‘dormir’ - *zadurmí* ‘s’endormir’.

6. U oba dijalekta, genitivu prethodi *lu*: megl. *mul’área lu ámpirátu* ‘la femme de l’empereur’, istr. *mul’era lu cărăl’u* ‘la femme

⁷ A. Kovačec, Descrierea istoromânei actuale, Bucarest, 1971, pp. 125-130.

du roi'; megl. *il a lu ămpirátu*, istr. *fil'a lu cesáru* 'la fille de l'empereur';

7. Prošlo vrijeme se pojavljuje u oba dijalekta u normalnom obliku i u inverziji: megl. *io am jucat*, istr. *io am jucât* 'j'ai dansé', ali takođe: megl. *fost-ău un sirumá cu mul'ar-sa*, istr. *fost-a un siromáh cu mul'éra* 'il était un pauvre avec sa femme'; megl. *únă árá ăș fost-ău un om ănsurát*, istr. *un trat fost-a un om ănsurát* 'il était une fois un homme marié'.

C. Veza između megleno-rumunskog i dako-rumunskog (ali i sa istro-rumunskim)

- a) Megleno-rumunski, dako-rumunski i istro-rumunski posjeduju riječi od kojih neke pripadaju glavnom fondu, a koje ne postoje u arumunskom: megl. *ăncréăștiri* (*mi ăncrésću, mi-ncrésću*) 'se chauffer' srijeće se takođe u dr. u XVI vijeku u obliku *încărescu*; megl. *ănțileáziri*, dr. *a înțelege* 'comprendre'; megl. *bitrân*, dr. *bătrân*, istr. *betâr* 'vieux', 'vieillard'; megl. *cătári* 'regarder' može se povezati sa *cătătoare* 'glace', 'miroir' rumunskih govora iz Crișane; *cătilin* 'douceMENT', 'lentement', sačuvan u rumunskim govorima iz Maramures-a *cătilin, cătilinas* u istom značenju; megl. *curún, curón* 'vite', 'rapidement', dr. *curând* 'bientôt, vite'; megl. *clingă*, dr. *chingă* 'sangle', 'ceinture'; megl. *čur*, dr. *ciur*, istr. *čur* 'crible'; megl. *giătă*, dr. *viață* 'vie'; megl. *mo, cmo, ăcmó*, istr. *acmó*, dr. *acum* 'maintenant'; megl. *niminișán*, dr. *nimeni* 'personne' (aucun); megl. *rugári*, dr. *a ruga*, istr. *rugă* 'prier'; megl. *sărutári*, dr. *a săruta* 'donner un baiser/des baisers'; megl. *șorț*, dr. *șorti* 'sort', 'chance'; megl. *targă*, dr. *targă* 'brancard'; megl. *neác*, dr. *nițel* 'peu'; megl. *nițicán, nițicón*, dr. *nicicând* 'jamais'; megl. *țapă*, dr. *țeapă* 'pal', 'broche'; megl. *ăn deál*, dr. *în deal* 'sur la colline', itd.
- b) U megleno-rumunskim govorima L'umnițea, Birislăve i Lundine, dako-rumunski oblici *câine* 'chien' (pas), *mâine* 'demain' (sjutra) i *pâine* 'pain' (hljeb) (svojtstven dijalektu Muntenie) poznaju isti fenomen anticipacije *yod*-a: *cóini, móini, póini*.
- c) Dugi infinitiv. Za razliku od arumunskog, koji nije sačuvao ništa od infinitiva, taj glagolski način je još živ u megleno-rumunskom, kao što je i u dako-rumunskom i u istro-rumunskom, naravno u manjoj

mjeri. Do nedavno, govorilo se samo o postojanju dugog infinitiva u megleno-rumunskom upotrijebljenog poslije modalnog glagola 'pouvoir' (moći). Naša istraživanja⁸ napravljena 70-ih godina su pokazala da dugi infinitiv ima širu upotrebu u megleno-rumunskom nego što se to do sada vjerovalo. Može biti upotrijebljen u sljedećim slučajevima:

- poslije glagola *puteári*: *pot intrári* 'je peux entrer' (mogu da uđem); *nu si pot sculári* 'ils ne peuvent pas se lever' (oni ne mogu da ustanu); *nu-l putúí videári* 'je n'ai pas pu le voir' (nijesam mogao da ga vidim); *putéř durmíri la noi* 'vous pouvez dormir chez nous' (možete da spavate kod nas); *nu putu scápari* 'il n'a pas pu s'échapper/s'évader';
 - u konstrukcijama sa pomoćnim glagolom *veári* 'avoir' i *íri* 'être', kojima prethodi nepromjenljivo *vă* (koji potice od *vreári* 'vouloir'), izražavajući pretpostavku: *vă veári doi ań di túntea pńńă mo* 'il y aura probablement deux ans depuis'; *vă veéri mńńcătă* 'il paraît avoir mangé'; *vă íri mortu* 'il serait mort'; *vă íri ířit fńra si-ń spună* 'il doit être sorti sans me le dire';
 - poslije glagola *trubăiri* 'devoir', 'falloir' i *řireári* 'falloir' upotrijebljen u trećem licu jednine; *trubăiăřti řăpári vińa* 'il faut bêcher le vignoble'; *trubăiăřti ńvńřári* 'il faut étudier'; *řeári videári řiřta lúcru* 'il faut voir cette chose-la'; *řeári júndiri la vreámi* 'il faut arriver a temps';
 - Infinitiv je sačuvan u megleno-rumunskom u glagolskoj perifrazi *vă + infinitiv* kojima se izražava neko prokletstvo, nesreća: *fócu s-ti árdă di nu vă ti árdiri* 'que le feu te brule'; *lúpu s-ti mńńcă di nu vă ti mńńcári* 'que le loup te mange'; *ři ři úscă numeá di nu ři vă uscári* 'que ton nom disparaisse'; *blăřtemu řă-l júngă di nu vă-l júndiri* 'que la malediction te frappe';
 - *muríri, nu iási ! nu vreá si iásă, muríri !* 'quitte a mourir, il ne sort pas'; *nu púni ńń gúřă, cripári !* 'quitte a crever, il ne mange pas'.
- d) Kratki infinitiv. Ovaj tip infinitiva nije u čestoj upotrebi kao dugi infinitiv. Može biti upotrijebljen umjesto dugog infinitiva u istoj glagolskoj perifrazi *va + infinitiv*, izražavajući neko prokletstvo: *lúpu s-ti mńńcă di nu vă ti mńńcă* 'que le loup te mange'; *lúpu s-ti neáca*

⁸ P. Atanasov, *Infinitivul meglenoromân*, SCL, 1976, 2, pp. 137-150

di nu vă ti nică ‘que le loup te noie’; *s-ti căra moártea di nu vă ti cură* ‘que le mort t’emporte’ itd.

- e) Supin. Megleno-rumunski je sačuvao upotrebu nekih oblika supina kao u dako-rumunskom. Napomenimo da je taj način latinskog bio naslijeđen samo u rumunskom, u kojemu je veoma u upotrebi i u današnje vrijeme: megl. *nu din vrut, din nivrut* ‘je ne l’ai pas fait exprès’; *din ništiut* ‘sans le savoir’, ‘sans que je le sache’; *la sițirát* ‘a la moisson’, *dùpu spus* ‘selon les dires’; ovdje prenosim riječi jedne od osoba koje sam anketirao pismeno: *io túcu slăgăiés, drági Petri, si pisiés țivá tri ádétili noástri, fost-áu di nuntă, tócmă ili di rudít, murít ili di sirbíri la ágru* ‘j’ai toujours l’intention, cher Pierre, d’écrire quelque chose sur nos coutumes, sur le mariage, sur le fiançailles, sur la naissance, le baptême, la mort ou sur le travail dans les champs’.

Sa gledišta podjele veza između megleno-rumunskog i dako-rumunskog, sasvim posebno mjesto imaju rumunski poddijalekti Banata, Crișana i Maramureșa. Na primjer, u poddijalektima rumunskog Banata javlja se prelaz slovenskog *h* u finalnom položaju u *u* kao u megleno-rumunskom: megl. *práu* ‘poussiere’, *vráu* ‘somet’, *zădúu* ‘asthme’ gdje se proklitički član *lu* srijeće u većini megleno-rumunskih govora. Napomenimo takođe jaku tendenciju diftongacije *e > ié* i *o > ó*, naglašenog *ă* u govorima sjeverozapada Rumunije, što je takođe slučaj megleno-rumunskih govora L’umnita, Cupe, Oșina, Birislăve i Lundine za *o* i L’umnița i Cupe za naglašeno *e*.

Na kraju, ne mogu a da ne pomenem jednu značajnu činjenicu: ovaj rumunski dijalekat je jedini romanski idiom, dok se ne dokaže suprotno, koji je mogao da naslijedi i sačuva latinski glagol *těro, těrere, trīvi, trītum* u obliku *tărbri, tărcri*. Rječnici koje sam konsultovao, a REW se podrazumijeva, to ne bilježe. Evo nekoliko primjera: lat. *těro oculos* (Gaffiot⁹, 1560), megl. *nă-l’ tărăs ocl’il* ‘je frotte mes yeux’; lat. *teres piper, mentam siccam...* (Apicius¹⁰), megl. *tărăs piper...* itd.

⁹ Gaffiot, Félix, Dictionnaire illustré latin-français, Paris, 1934.

¹⁰ Apicius = Apicije, O kuvanju (De re coquinaria), édition bilingue, Zagreb, 1989.

D. Zaključak

Usljed nedostatka istorijskih podataka, jedini argumenti za određivanje mjesta megleno-rumunskog u odnosu na rumunski ostaju jezičke činjenice. Nema nikakve sumnje da postoji sličnost između megleno-rumunskog i arumunskog, ali treba takođe imati u vidu da su tva dva istorijska dijalekta rumunskog, već vjekovima u dodiru; ti dodiri su zasigurno potpomogli međusobne uticaje. Nasuprot tome, sa dako-rumunskim i posebno sa istro-rumunskim, ti kontakti su već dugo vremena zauvijek prekinuti. I to je upravo ono što trebamo imati u vidu u određivanju mjesta megleno-rumunskog, pored lingvističkih argumenata koje smo gore naveli.

Zaista je u domenu neobjašnjivog to opstajanje infinitiva u megleno-rumunskom u balkanskom okruženju gdje su ga svi jezici izgubili već više vjekova, a grčki već skoro dvije hiljade godina. Meglenu-rumunska zajednica, je svojim načinom života, bila otvorena za susjedne narode (Makedonce, Grke, Arumune, Bugare) čiji jezici ne čuvaju nikakve tragove infinitiva. Gdje on pronalazi snage za opstanak, ta meglenu-rumunska naseobina, kada se radi o čuvanju infinitiva? ali takođe i supina? i zašto labijali ostaju napola palatalizovani? Po mom mišljenju, radi se o fenomenu koji proističe iz meglenu-rumunske strukture, koji ga približava dako-rumunskom i istro-rumunskom u dobrom dijelu. Eto zašto smo skloni da vjerujemo da je Densusianu bio zaista u pravu da posmatra Meglenu-Rumune kao «staru dako-rumunsku koloniju na makedonsko-rumunskoj teritoriji»¹¹.

Ovo gledište je takođe potkrijepljeno postojećim sličnostima između meglenu-rumunskog i rumunskih govora Banata, Crišana i Maramureş-a. Mislimo takođe da silazak Meglenu-Rumuna u regiju Meglen nije bio preko Rodopa, kao što tvrdi Capidan, već dolinom Morave i Vardara. Apsurdno je vjerovati, pred tolikim lingvističkim činjenicama koje smještaju meglenu-rumunski u veliki trougao između Meglen-a, sjevero-zapada Rumunije i Istre, da su Meglenu-Rumuni živjeli u oblasti Rodopa, odakle su pozajmili izgovor glasa /ó/ na mjesto /ǎ/, pojava koja nije opšta u ovom dijalektu. Govori Uma i Țárnarece, smještenih na samo nekoliko kilometara od ostalih meglenu-rumunskih govora koji ga imaju, ne poznaju taj glas. Takođe, treba li ponovo dublje razmotriti mnoge

¹¹ Vidi n. 1.

riječi slovenskog porijekla kao, na primjer, megl. *tupărva* (mak. *doprva*) 'dorénavant; megl. *puvilíri* (mak. *povela*) 'commander', megl. *pustănit* (mak. *postanat*) 'fatigué', 'épuisé', koje se srijeću u govorima zapadne Makedonije. Ova leksika može značajno doprinijeti rješavanju problema vezanog za put i period silaska ove populacije u oblast Meglen.

Petar ATANASOV

LIMBĂ ROMÂNĂ, LIMBĂ ROMANICĂ

Le Mégléno-roumain de nos jours, monographie sur l'état actuel d'un des dialectes historiques du roumain. Ce dialecte est parlé dans six villages en Grèce et un seul en R. de Macédoine. L'importance de l'œuvre réside dans le fait qu'on y donne la description d'un idiome sur la voie de disparition. A des rares exceptions, les jeunes, tant en Grèce qu'en R. de Macédoine ne le parlent plus.

Prevela Aleksandra Banjević

Radoslav ROTKOVIĆ (Herceg-Novi)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje "Vojislav P. Nikčević"

UDK 532.543(497.16)

KAKO SU RIJEKE ZETA I CIJEVNA DOBILE IMENA

Autor ovoga rada bavi se porijeklom naziva *Zeta* i *Cijevna* i pokazuje različito porijeklo termina *Zeta* za imenovanje rijeke i nekadašnje države. Naziv *Cijevna* izvodi iz polj. *ciemna*, *ciemny* = taman, mračan.

Sadašnja istovjetnost naziva: *Zeta* (rijeka) i *Zeta* (zemlja, dolina, kotlina, ravnica) nemaju etimološke veze, bez obzira na činjenicu da se javljaju već u srednjem vijeku,¹ nakon gubitka starih nazala, jer su izvorni oblici tih naziva različiti.²

¹ Imena rijeke *Zete* nema u Dukljanina, pa je Šišić u izdanju Dukljanina iz 1929. godine pogriješio što je pored rijeke *Zete* upisao oblik *Zenta*, a zemlja *Zeta* javlja se već u spomenicima oko 1196. u ovome savremenom obliku („Изъ Зете“: Гавро Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зете*, Титоград, 1959, 63), iako se i kasnije javljaju stariji oblici: *Zenta*, *Zentae regio* u Dukljanina (1149), *Genta*, *Zenta*, *Xenta* u mletačkim izvorima, *Genta* u Kotorskom statutu, *Zenta* u Budvanskom statutu, *Zenda* u istoriji Balšića Gelcicha (Jelčića, 1899), jer je mletačko D odgovaralo talijanskome T (Sanudo, mletački hroničar od 1496. do 1535. u talijanskome je prijevodu: Sanuto).

² Istovjetnost oblika a različitost značenja nije, naravno, nikakvo čudo ako je riječ o jezicima iste grupe. Česi su imali, a možda i sad imaju, posebne kratke priloge na Radiju za turiste koji idu u našu zemlju. Ako traže bolnicu i kažu im da idu *pravo*, onda to nije *desno*, kako bi bilo u češkome jeziku, nego *primo*. Jer još u latinskom jeziku imamo *laevus* = *slab*, odakle je nastao i naš termin *lijeva ruka* kao sporedna, jer se mač drži u desnoj ruci, čemu odgovara lat. *dexter* = *vješt*, *sposoban*, *desni*, a *dexteritas* = *vještina*, *okretnost*. Dakle, desna ruka je *prava ruka*. Isti je slučaj i s prividno istorodnim imenima *Dušan* i *Dušanka*. Jer u rječniku ruskih ličnih imena Petrovskog (Moskva, 1980), među 2600 imena nema nijednoga Dušana, a ima ženskih imena: *Dúša*, *Dušánska*, *Dúšečka*... Zato što je *Dušanbe* prijestonica Tadžikistana, i taj naziv na njihovom jeziku znači *ponedjelnik*, što nama ne znači ništa ako se ne osvrnemo na tal. *lunedì* (ponedjelnik) = *dan mjeseca*, njem. *Montag* = *dan mjeseca*, franc. *lundi*; engl. *Monday* - u istom značenju. Dakle,

Zeta (rijeka) ostala je, naime, zauvijek u tome obliku imena, iz baltičko-slovenskog areala, i označava *pritoku*. A taj smisao naziva vodotoka sadržan je u semantičkom krugu u kome se nalazi i – *zet*, engl. *son-in-law* = *sin po zakonu*, njem. *Schwiegersohn* prema *Schwiegertohter* = *snaha*, dakle: osobe koje su na osnovu bračnoga ugovora ušle u porodicu, pa je *zet* = *sin*, a *snaha* = *šćer*. Na to ukazuje i rusko *призетиться* = *prišunjati se, privući se*, kao što i *domazet* predstavlja onoga što je došao na ženino imanje, pa se za njega podrugljivo zborilo da je *podrep*, biva – udao se mjesto da se oženi. Taj isti smisao ima i *Zeta* rijeka kao – pritoka!

Da je istovjetnost naziva *Zeta* (rijeka) i *Zeta* (zemlja) čudna, morao je da pomisli svako ko je uočio da kroz Zetsku kotlinu teku Morača i Cijevna, a da se rijeka Zeta ne računa u Zetsku kotlinu³ i jedino spada u političku cjelinu Zetske zemlje (države). Istina, u knjigama se može naći svašta, pa i tvrdnja jednoga prevodioca da je naziv rijeke Morače novijeg postanja jer se donedavno ta rijeka zvala Zeta! Iako ime rijeke Morače nalazimo u Dukljanina („rijeka koja se zove Moracea“), a *Zenta* je u njega jedna od četiri pokrajine, dio države (tetarhije). To se najbolje vidi po tome kako je kralj Prelimir podijelio Zemlju: prvorodenome sinu „Hvalimiru dade oblast Zete sa gradovima, i ove županije: Luška, Podlužje, Gorska, Kupelnik, Oblik, Prapatna, Crmnica, Budva sa K'čevom i Grbalj; Boljeslavu dade Travuniju...; Dragoslavlu dade Humsku oblast...; Prevladu dade oblast koja se slovenski zove Podgorje, a latinskim Submontana...“ A kad je umro kralj Tugomir, a imao je tri sina, podijelio je Zemlju na tri dijela. Prvorodeni Petrislav, otac kneza i mučenika Vladimira, Petar sa onoga čuvenog pečata, kao arhont dobio je Zetsku oblast; drugorođeni Dragimir Travuniju i Zahumlje, a treći, Miroslav – Podgorje.⁴ Dakle, u oba slučaja prvorodeni sin je dobijao Zetsku oblast, kojoj je prijestonica u Krajini, Baru, a potom u Skadru i u kojoj se nalazi Barska (nad)biskupija.

Uglavnom, prije dolaska Slovena u drugoj polovini VI. vijeka, na

dušan je *mjesec*, ali na tadžikskom jeziku. Zato ga nema u Rusa. Nema ga ni u Nemanjića prije Dušana Silnog, kojemu su i majka i žena bile Bugarke. Nema ga ni u Kotorskoj arhivu!

³ Istočno od Plavnice ulijeva se u jezero potok zvani *Zetica*. Sada, zbog povišenoga vodostaja Jezera, ne može se ustanoviti u koju se rijeku ulijevala ova *Zetica* koja je, takođe, bila pritoka.

⁴ *Љетопис Попа Дукљанина*, Титоград, 1967, 226-227; 231-232. Rijeka koja se zove Morača, na str. 270. Prijevod S. Mijuškovića; R Rotković, *Najstarija crnogorska država, Kraljevina Vojislavljevića XI i XII vijeka*. Izvori i legende. Podgorica, 1999, 162, 168.

prostoru današnje Crne Gore bila je rimska provincija Praevalis, zatijem Duklja (grč. Dioklitija), pa Ženta (Xenta, Zenta, Genta) i na kraju Crna Gora. J. Kovačević⁵ naglašava da se granice rimskoga Prevalisa skoro podudaraju s današnjim granicama Crne Gore.

Zeta kao oblast, kotlina, zemlja naseljena precima Crnogoraca koji su došli iz Polablja, u predjele od mora do Tare, Pive i Lima, to jest bivšega rimskoga Prevalisa, dobila je vremenom ovaj oblik stoga što na prostoru rimskoga Prevalisa nije bilo glasa, pa samijem tim ni slovnoga znaka za Ž. Isto je stanje bilo i u grčkome jeziku. Zato se Črnorizac Hrabar i pitao: „Kako da se na grčkom napiše riječ kao što je život?“ Pa je umjesto jedino ispravnoga oblika, sačuvanoga u mletačkoj varijanti *Xent(v)a* (čitaj: *Žent(v)a*), ili, bez nazala, u imenu sela ispod Trešnjevika: *Šenožet(v)a* = *šenokos*, upisivana kao: *Zenta*, *Genta*, a od toga je kasnije, nakon gubljenja nazala, nastala *Zeta*, slučajno istovjetnoga naziva kao i rijeka Zeta – pritoka Morače.

Da je tzv. *Zenta* u vizantijskog pisca Kekavmena, pomenuta uz događaje oko 1042. godine, u vezi s knezom Vojislavom (καστρα Δαλματιας εις την Ζενταν) „domaći izraz za Duklju“ i da je „utoliko Kekavmenova vest dragocenija“⁶, predstavlja tačan ali intuitivan zaključak, jer Ferjančić nije znao što znači taj novi, slovenski naziv za Zemlju, na koji se sigurno nije čekalo pola milenija, ali ranije nije zabilježen!

Treba poći od lit. *ginti*⁷, što je u češkom dalo *žati*, pa otuda u Češkoj i grad Žatec i pleme Žačani. U nas umjesto *žati*, imamo: *žeti* (*žetva*) i *žnjeti*, odakle i rusko pleme *Žnjetaliči* i naše selo iznad Slatine (Andrijevića) – *Šenožeta* < *Šenoženta*, za koje je R. Vešović (1935) smatrao da je „postalo otuda što su tu nekada bili dobri šenokosi“.⁸ Mi smo ovaj toponim zapazili još 1995, kad smo štampali knjigu *Odakle su došli preci Crnogoraca* (Matica crnogorska, 1995), ali tada nijesmo obratili pažnju na činjenicu da je R. Vešović na terenu došao do istoga zaključka kao i mi, da je *šenožeta* = *šenokos*. Ali smo primijetili toponim *Žetina* kod Škofje Loke. Takođe smo na mapi (str. 167) ucrtali pleme *Zentići*, lijevo od *Crnoga jezera* (*Zern*

⁵ *Историја Црне Горе*, књ. 1, Титоград, 1967.

⁶ *Византијски извори за историју народа Југославије*, III, Београд, 1966, 212.

⁷ R. Bošković, *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika*, knj. 1. Fonetika, Beograd, 1968.

⁸ Cit. prema: V. Pulević & N. Samardžić, *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, DANU, Podgorica, 2003, 446.

See) u Polablju, na čijoj je obali takođe stari slovenski grad Potsdam (stari Postampim, grad sojenica na stubovima).⁹

Što se tiče hidronima *Cijevna*, on se izgleda javlja u izvorima prvi put oko 1315. godine u obliku *Цѣм'ва*¹⁰ iz čega je lako izvući ime polja – *Ćemovsko*. Na albanskom je *Cem*, ali to ne treba da zbunjuje jer svi slovenski toponimi u Albaniji i okolini su ekavski, pod uticajem istočnog Balkana.¹¹

Dalje u polju nalazimo nazive: *Čemaken* (1404), nejasnoga značenja, svakako defektno zabilježen, što je Škrivanić ucrtao na skici pored *Cijevne*, ali A. Jovičević, skoro na istom mjestu, ucrtava: *Crne zemlje* kao meteh. „Sitna stoka iz donjih sela izlazi u pašu u Crne Zemlje i u Ćemovsko polje ispod *Cijevne*...”¹² Dodajmo ovome i albansko *Malësi* = *brdovit kraj*, koji počinje baš od Ćemovskoga polja, što je veoma blisko alb. *Mal i zi* = *Crna Gora*. Zato se postavlja pitanje: nije li *Malësi* samo varijanta naziva *Mal i zi*?

Pošto, dakle, *Cijevna* nema veze s *cijevima*, već i zbog staroga oblika *Cijemva*, a pored nje su *Crne zemlje*, a *Malësi* je slična obliku *Mal i zi*, dolazimo do kolorističkog pojma *crno*, a taj ćemo pojam naći u polj. *ciemna*, *ciemny* = *taman*, *mračan*! Zato mi *pretpostavljamo* da je izvorni termin bio *Ciemna* rijeka, Crna rijeka, pored *Crne zemlje*.

Ako je iz baltičko-slovenskoga areala došao do nas naziv rijeke Zete, ako smo iz istoga severnopoljskoga areala imali naše *Macure*, za koje je davno zaključeno da su polj. *Mazuri*; ako u Banjanima imamo *Macavare*, što odgovara polapskom *Mancevare*, polj. *mąka* = *brašno*, po čemu je *macavara* = *brašnovar* (analogno prezimenu *Vodovar*); ako smo otud donijeli čitav fonološki sistem od 33 člana, onda nema smetnje da taj polonizam *Ciemna*, koji je do nas mogao doći i preko Polablja i neposredno uzmemo kao najvjerojatniji izvorni oblik imena rijeke *Cijevne*.

⁹ Na savremenim turističkim mapama nalazi se Zern See, ali građani koji se kupaju u tome jezeru nijesu znali da mi kažu što to ime znači!

¹⁰ Шкриванић, Н.д., 107. Izvor je *Svetostefanska hrisovulja*.

¹¹ А. Селищев, *Славянское население в Албании*, Софија, 1931; Ј. Заимов, u svojim radovima objavljenim 1968, 1970 i 1986.

¹² *Зета и Љешкопоље*, Београд, 1926, 71.

Radoslav ROTKOVIĆ

Da dove provengono i nomi dei fiumi *Zeta* e *Cijevna*

Riassunto

I nomi del fiume Zeta e della pianura Zeta, che era anche il nome di stato nel medio evo, da tanto tempo sono uguali, ma questo non significa che hanno le stesse radici. Il nome del fiume Zeta era sempre lo stesso, e proviene da balto-slavo e significa *l'affluente*, così come il *genero* – *zet* entra nella famiglia attraverso il contratto del matrimonio. E questo diventa più chiaro se guardiamo nel vocabolario inglese: il *genero* (*zet* in slavo) è: *sohn-in-law* = *figlio secondo la legge*, per non confonderlo con il figlio naturale! Dunque, anche lui è un *affluente*.

Il nome della terra Zeta è frutto delle circostanze storiche e linguisticamente sfavorevoli. Gli antenati dei Montenegri sono venuti in un areale greco-romano, dove non esisteva il consonante Ž come in francese: *Jean, jour*, e perciò si scriveva *Zenta, Genta*, invece di *Ženta* = *terra dei falciatori*. Soltanto in veneto, sotto l'influenza slava e francese, si trovava il nome esatto, *Xenta*. Così loro scrivevano: *Xabiacco* = *Žabljak* sul Lago di Scutari. Così loro scrivevano: *doxe*, che non si legge in italiano: *doge* ma : *dože*. Questa forma antica è conservata nei toponimi come: *Sjenožeta*, che vuol dire *fiengione*!

Per quello che concerne il fiume *Cijevna* nella pianura della Zeta (*Xenta*), il suo significato proviene dal polacco: *ciemna* = *oscura, nera*, e alla sua sponda sinistra si trova un terreno chiamato *Crne zemlje, Terre nere*.

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje "Vojislav P. Nikčević"

UDK 321.61:929(497.16)

O PISMU IZVORNIKA HRONIKE KRALJEVSTVO SLOVENA POPA DUKLJANINA

U ovom radu ukazuje se na nedoumicu koja u nauci postoji oko jezika i pisma izvornika srednjovjekovne hronike *Kraljevstvo Slovena* Popa Dukljanina. S jedne strane postoji mišljenje da je hronika izvorno nastala na latinskom jeziku, dok kod autora koji zastupaju tezu o postojanju slovenskog originala nema saglasnosti oko toga da li je izvornik pisan glagoljicom, ćirilicom ili latinicom. Na osnovu poređenja postojećih prijepisa i redakcija latinskog teksta sa tekstem *Hrvatske hronike*, dolazi se do zaključka da je izvornik hronike pisan glagoljskim pismom.

Srednjovjekovna hronika *Kraljevstvo Slovena*, poznatija kao *Ljetopis Popa Dukljanina*, i pored brojnih studija o njoj, izdanja i komentara, pred istraživače postavlja niz neodgonetnutih pitanja. Jedan od tih problema odnosi se na jezik i pismo izvornika hronike. O ovome problemu pisalo se u naučnoj literaturi uglavnom uzgredno, najčešće u sklopu analize kompozicionog ustrojstva djela ili, s tim u vezi, ukazivanja na moguće pisane izvore hronike. Podrobnije se tim pitanjem bavio jedino Vojislav P. Nikčević u dva svoja rada.¹ Bez pretenzija da ponudimo neka konačna rješenja, mi ćemo u ovom radu pokušati da na primjeru jednog dosad nekomentaranog detalja ukažemo na mogućnost da je izvornik hronike pisan glagoljskim pismom.

¹ V. Dr Vojislav Nikčević, *O jeziku i pismu slovenskih originala legende Vladimir i Kosara Zećanina iz Krajine i Ljetopisa Popa Dukljanina*, Stvaranje, 10, Titograd 1979, 1591.1603; Vojislav P. Nikčević, *Još o jeziku i pismu slovenskih originala Kraljevstva Slovena Popa Dukljanina*, u knjizi: *Jezikoslovne studije*, Cetinje 2004, 85-103.

Kao što je poznato, hronika je do nas doprla preko nekoliko poznijih rukopisa, redakcija i izdanja. Tekst hronike je, u prijevodu na italijanski, prvi publikovao Mavro Orbin u svojoj knjizi *Il regno degli Slavi oggi corrottamente detti Schiavoni*, objavljenoj u Pezaru 1601. godine.² Smatra se da je originalu djela najbliža latinska redakcija koju je prvi objavio Ivan Lucić u knjizi *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, čije je prvo izdanje štampano u Amsterdamu 1666. godine. Jedna redakcija spisa, znatno kraća od latinske, u nauci poznata kao *Hrvatska kronika*, pronađena je početkom XVI vijeka u Krajini (Makarsko primorje), đe je pronašao i prepisao sa starog predloška Dmine Papalić, a sačuvana je u prijepisu Jerolima Kaletića iz 1546. godine. *Hrvatsku kroniku* je na latinski preveo Marko Marulić 1510. godine, s predloška koji nije identičan Kaletićevom prijepisu. Najstarijim verzijama smatraju se Vatikanski rukopis, čiji je naslov *Presbiteri Diocleatis Regnum Slavorum* a čuva se pod signaturom Vat. Lat. 6958 u Rukopisnom odjeljenju Vatikanske biblioteke³, i Beogradski rukopis, naslovljen *Deocleanus in Vitis regum Dalmatie et Croatiae*, koji se pod signaturom R-570 nalazi u Narodnoj biblioteci Srbije⁴. Oba rukopisa potiču iz sredine XVII vijeka. Kada se ima u vidu da je u nauci prihvaćeno mišljenje da je latinska redakcija hronike nastala u trećoj četvrtini XII stoljeća⁵ iz ovoga pregleda jasno proizilazi da između najstarijih danas poznatih rukopisa i originala stoji gotovo pola milenijuma. Činjenica da su nam nedostupni stariji prijepisi umnogome je doprinijela brojnim naučnim nesuglasicama po gotovo svakom bitnom pitanju vezanom za ovaj vrijedni srednjovjekovni izvor. Hronici je, periodično, davan pa oduziman značaj kao istorijskom izvoru, dovođeno je u pitanje i vrijeme njenog nastanka, izvori i uzori, žanrovska pripadnost, a raspravljano je naširoko i pitanje autorstva. Sva ova pitanja i nedoumice dodatno opterećuje okolnost da su drugi izvori iz vremena koje hronika opisuje rijetki i šturi. Stoga, najsigurniji metod odgonetanja neke od ovih dilema ostaje proučavanje samog teksta hronike.

² Ovo izdanje hronike prvi je na crnogorski jezik preveo dr Radoslav Rotković u knjizi *Kraljevina Vojislavljevića XI-XII vijeka*, Podgorica 1999, 141-199.

³ Fotokopiju Vatikanskog rukopisa objavio je dr Slavko Mijušković u knjizi *Ljetopis popa Dukljanina*, Titograd 1967, 123-169; kao posebno izdanje priredili su ga Branko Banjević, Marko Špadijer i Danka Barović: *Praesbiteri Diocleatis Regnum Slavorum*, Podgorica-Zagreb 2003.

⁴ Faksimil Beogradskog rukopisa publikovao je Eduard Peričić u knjizi *Ljetopis popa Dukljanina – Sclavorum Regnum Grgura Barskog*, Bar 1999, 95-211.

⁵ V. Nikola Banašević, *Letopis Popa Dukljanina i narodna predanja*, Beograd 1971, 268.

Kao što je već rečeno, pitanjem jezika i pisma izvornika hronike istraživači su se najčešće bavili uzgredno. Latinska redakcija i Orbinov prijevod, za razliku od *Hrvatske kronike*, na početku sadrže autorov uvod. Kako je upravo ovaj dio Dukljaninovog teksta od posebne važnosti za razumijevanje ovog problema, a kako je istovremeno u nauci poslužio za stvaranje različitih, često oprečnih hipoteza, ovđe ćemo ga citirati u cjelosti: „Zamoljen od vas, voljena braćo u Hristu i vrlopoštovani sveštenici svete stolice arhiepiskopata Dukljanske crkve, kao i od mnogih starijih ljudi, a najviše od omladine našeg grada, koja, kako je njihov običaj, ne uživa samo u slušanju ili čitanju o ratovima, već i u njihovom vođenju, da 'knjižicu o Gotima', koja se na latinskom naziva 'Regnum Sclavorum', a u kojoj su zapisana sva njihova djela i ratovi, prevedem sa slovenskog pisma na latinski, evo, unoseći svu moć moje starosti, potrudio sam se da udovoljim vašoj molbi, prinuđen bratskom ljubavlju. Samo neka nijedan od čitalaca ne vjeruje da sam napisao nešto drugo osim onoga što sam čuo da u istinskom pripovijedanju iznose naši očevi i drevni starci.“⁶ Ovim uvodnim fragmentom eksplicirano je, dakle, postojanje slovenskog originala spisa. Neki istraživači koji su se bavili ovom problematikom (Nada Klaić⁷, Nikola Banašević⁸, Norman Ingam⁹), međutim, negira postojanje slovenskog originala smatrajući ovaj navod autorovom mistifikacijom. Većina istraživača, ipak, postojanje slovenskog izvornika smatra neupitnim. Ovđe se nećemo osvrutati na brojne hipoteze vezane za ovaj problem – poput polemika da li *Hrvatska kronika* predstavlja, u uvodu apostrofirani prevedeni segment *Kraljevstva Slovena* ili je pozniji rukopis nastao izdvajanjem i prevođenjem iz latinskog predloška, kao i pitanje da li uvod hronike upućuje na to da je autor preveo, pa zatim dopunio neki stariji, tuđi rukopis, ili je današnji oblik integralni prijevod njegovog vlastitog spisa. Ove nedoumice prevazilaze okvire naše teme tako da ćemo se zadržati samo na onim detaljima koji nam mogu poslužiti za bliže

⁶ Dukljanski prezviter, *Kraljevstvo Slovena*, pripremio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević, preveo Mile Bogeski, Monumenta Montenegrina, knjiga X, Podgorica 2003, 62. Verzija hronike objavljena u ovom izdanju pripada *Švandterijevom korpusu*, objavljena je u Beču 1746. godine i predstavlja, po Šišiću, preštampano Lucijevo izdanje (v. *Letopis Popa Dukljanina*, uredio Ferdo Šišić, Beograd – Zagreb 1928, 29).

⁷ N(ada) Kl(ai)ć, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Enciklopedija Jugoslavije, 5, Jugos-Mak, Zagreb MCMLXII, 566.

⁸ Nikola Banašević, isto, 36.

⁹ Norman V. Ingam, *Mučeništvo svetog Jovana Vladimira Dukljanina*, Letopis Matice srpske, sv. 6, Novi Sad 1990, 879.

određenje naslovom označene problematike. Kod autora koji ne dovode u pitanje postojanje slovenskog originala ne postoji saglasnost oko toga kojim je pismom pisan. Većina njih pretpostavlja postojanje glagoljskog izvornika hronike (P. Popović¹⁰, B. Radojković¹¹, R. Kovijanić¹², D. Dragojlović¹³, L. Havlik¹⁴...), ima ih koji smatraju da je izvornik pisan ćirilicom (Đorđe Sp. Radojičić¹⁵), a prisutno je i mišljenje da je izvornik hronike mogao biti pisan latinicom (V. P. Nikčević, D. Živković¹⁶, R. Rotković¹⁷). Ovo posljednje mišljenje može se odbaciti ako se pažljivije analizira citirani uvod Dukljaninove hronike. Premda je u ranijim prijevodima na naš jezik sintagma «sclavonica littera», iz uvoda hronike, tumačena kao «slovenski jezik»¹⁸ čini se da je tačniji prijevod «slovensko pismo» iz posljednjih izdanja hronike¹⁹. Ovako protumačena sintagma «sclavonica littera» ne ostavlja dilemu – u XII vijeku, kada spis nastaje, «slovensko pismo» može biti ili glagoljica ili ćirilica. Jedan, do sada nekomentarisani detalj mogao bi nam pomoći da odgonetnemo kojim je od ova dva pisma hronika zaista pisana.

Naime, u svim dostupnim verzijama latinske redakcije, kao i u Orbinovom italijanskom prijevodu, stoji da je kralj Svetopelek vladao četrdeset godina i četiri mjeseca («XL annos, et menses quatuor»²⁰), dok

¹⁰ Pavle Popović, *Jugoslovenska književnost oko sredine XII veka*, Godišnjica Nikole Čupića, XLVI, Beograd 1937.

¹¹ Borislav Radojković, *Političke prilike u Srba od doseljavanja na Balkansko poluostrvo do kraja X veka*, Beograd 1940, 19.

¹² *Prednjegoševsko doba*, priredili: dr Niko S. Martinović, Risto Kovijanić, Slavko Mijušković, Čedo Vuković, Titograd 1963, 507.

¹³ Dragoljub Dragojlović, *Ka počecima naše stare književnosti*, u knjizi: Slobodan Kalezić, Crnogorska književnost u književnoj kritici, I, Nikšić 1990, 74-84.

¹⁴ Lubomir E. Havlik, *Dukljanska hronika i Dalmatinska legenda*, Podgorica 2008, 76.

¹⁵ Đorđe Sp. Radojičić, *Razvojni luk stare srpske književnosti*, Novi Sad 1962, 15.

¹⁶ Dr Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, tom I, Cetinje 1989, 126.

¹⁷ Dr Radoslav Rotković, *Kraljevina Vojislavljevića XI-XII vijeka*, Podgorica 1999, 346.

¹⁸ *Ljetopis popa Dukljanina*, latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i «Hrvatska kronika», priredio, napisao uvod i komentar dr. Vladimir Mošin, hrvatski prijevod latinske redakcije: Stjepan Mencinger i Vjekoslav Štefanić, Zagreb 1950, 39; *Ljetopis popa Dukljanina*, uvod, prevod i komentar dr Slavko Mijušković, Titograd 1967, 174.

¹⁹ *Pisci srednjovjekovnog latiniteta*, priredio Dušan I. Sindik u saradnji sa Gordanom Tomović, edicija: Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, knjiga I, Cetinje 1996, 105; Dukljanski prezviter, *Kraljevstvo Slovena*, pripremio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević, preveo Mile Bogeski, Monumenta Montenegrina, knjiga X, Podgorica 2003, 62.

²⁰ *Ljetopis popa Dukljanina*, uvod, prevod i komentar dr Slavko Mijušković, Titograd

O pismu izvornika hronike *Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina*

u *Hrvatskoj kronici*, a tako i u Marulićevom prijevodu, nalazimo podatak da je njegova vladavina trajala četrdeset godina i tri mjeseca («lit četrdeset i miseci tri», odnosno «anno a sua unctioe XXXX^{mo} mense III°»²¹). Zna se da je najstarija poznata verzija *Hrvatske kronike* koju je Dmine Papalić pronašao 1509-1510. godine, bila pisana «hàrvackim pismom», odnosno ćirilicom²². Budući da grafema *g* u glagoljici ima brojnu vrijednost 4, a u ćirilici 3²³, ovaj podatak upućuje na zaključak da je *Hrvatska kronika*, prepisana sa glagoljskog predloška, pri čemu je prepisivač prilikom transliteracije teksta nepažnjom numeričku vrijednost grafeme *g* prilagodio ćirilskom alfabetu.²⁴ Ovaj detalj, dakle, potvrđuje autorov navod iz uvoda hronike – da je postojao slovenski izvornik hronike, поближе određujući da je taj izvornik pisan glagoljskim pismom.

U dalja tumačenja koja bi nam ovo otkriće moglo ponuditi nećemo se upuštati ovom prilikom. Dodajmo samo da posljednja istraživanja Vojislava D. Nikčevića ukazuju na to da je «protoverzija» spisa «Kraljevstvo Slovena», *Hronika Duklje*, «poznata samo po rijetkim navodima malog broja istraživača» nastala u drugoj polovini X vijeka, te da se čuva «u korpusu manuskripata vezanom za Crkvu Slovensku i vizantijsku crkvenu organizaciju u Italiji, poznatom pod nazivom «*Annales Bareses*»»²⁵

1967, 134; U Beogradskom rukopisu «XL annis, et mensis quatuor» (v. *Ljetopis popa Dukljanina – Sclavorum Regnum Grgura Barskog*, faksimil tekst sa prijevodom, priredio Eduard Peričić, Bar 1999, 118), a kod Orbina «anni 40 e mesi quattro» (v. *Letopis Popa Dukljanina*, uredio Ferdo Šišić, Beograd – Zagreb 1928, 308).

²¹ *Letopis Popa Dukljanina*, uredio Ferdo Šišić, Beograd – Zagreb 1928, 400.

²² Bilo je u nauci mišljenja da se sintagma «hàrvacko pismo» odnosi na glagoljicu (Kukuljević, Rački), ali su Jagić, Črnčić i Šišić argumentovano dokazali da je riječ o ćirilici (o tome vidi opširnije u: *Letopis Popa Dukljanina*, uredio Ferdo Šišić, Beograd – Zagreb 1928, 159-160. i 259-285).

²³ Svetozar Nikolić, *Staroslovenski jezik*, I, Pravopis – glasovi – oblici, Beograd 1987, 29.

²⁴ Na ovaj detalj, ne komentarišući ga iscrpnije, prvi je skrenuo pažnju L. Havlik (v. Lubomir E. Havlik, *Dukljanska hronika i Dalmatinska legenda*, Podgorica 2008, 143).

²⁵ Vojislav D. Nikčević, *Autentičnost srednjevjekovnih izvora: «Ljetopis popa Dukljanina»*, predgovor u knjizi: *Dukljanski prezviter, Kraljevstvo Slovena*, pripremio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević, preveo Mile Bogeski, Monumenta Montenegrina, knjiga X, Podgorica 2003, 50.

Aleksandar RADOMAN

**On the alphabet of the original version of The Chronicle of the Priest
of Duklja**

In this work the author is focusing on the dilemma about the language and the alphabet of the original text of the medieval chronicle Slavonic Kingdom of the Priest of Duklja. On one hand, there is an opinion that the chronicle was originally written in Latin language, and on the other hand there are authors who believe in the existence of the Slavonic original. However, the latter do not agree on whether the original was written in Glagolitic, Cyrillic or Latin alphabet. Based on comparison of the existing copies and Latin text versions with the text of Croatian Chronicle, we come to a conclusion that the original chronicle was written in Glagolitsa.

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje "Vojislav P. Nikčević"

UDK 811.163.4.'28

O KLASIFIKACIJI CRNOGORSKIH GOVORA

Postoji neka neulovljiva impresionistička linija koja nam pomaže da čim otvori usta, odmah prepoznamo Crnogorca i razlikujemo ga od svih drugih, pa i Crnogorca novoštokavca od drugih novoštokavaca. Dalibor Brozović (Crnogorski govori, CANU, 1984, str. 60)

Autor daje analitičko-kritički osvrt na dosadašnje pokušaje klasifikacije crnogorskih govora i nudi novi model za njihovu klasifikaciju. Pošavši od "zamjene jata" i akcenatskoga stanja kao osnovnoga načela za klasifikaciju štokavskih govora, crnogorske govore dijeli na tri skupine: jugoistočnu, severozapadnu i govore crnogorskoga Sandžaka. Ova uslovna podjela ne negira tezu o spontano razvijenom *koine* tipu crnogorskih narodnih govora.

Crna Gora je tokom XX. vijeka dala niz izuzetno značajnih dijalektologa. Iako je većina njih živjela i stvarala izvan crnogorskoga prostora, svi su oni dobar dio svojega naučno-istraživačkog rada usmjerili prema Crnoj Gori, prvjenstveno prema crnogorskim govorima. Zahvaljujući toj činjenici, danas se može reći da crnogorski govori spadaju među najbolje izučene govore u slavističkome svijetu. To, naravno, ne znači da je proces njihova izučavanja finalizovan i da su oni u cjelosti izučeni, ali bi se i na osnovu dosadašnjih rezultata moglo pristupiti izradi *Dijalektologije crnogorskoga jezika* kao sinteze tih izučavanja. Ovaj stav najbolje potvrđuje selektivna *Bibliografija govora Crne Gore* Draga Čupića, koja je 1983. godine iznosila impozantnih 568 jedinica.¹

¹ Vidi: Drago Čupić, *Bibliografija govora Crne Gore*, Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984, str. 97-128.

Prvi proučavalac crnogorskih govora bio je Vuk Karadžić, koji je svoje rezultate objavio 1836. godine u predgovoru *Srpskih narodnih poslovice*. Ipak, XIX. vijek neće dati značajnije radove o ovoj problematici. Takvo je stanje uostalom i kod okolnih naroda. Sistematska izučavanja crnogorskoga jezika, prvjenstveno crnogorskih govora, započeće 1927. godine kad izlazi studija *Dialekt Istočne Hercegovine* Danila Vušovića.² Poslije nje nizaće se značajni radovi, studije i monografije. Vrijedno je spomenuti i monografiju *Der štokavische Dialekt* (Wien, 1907) Milana Rešetara, koja nažalost nikad nije prevedena na neki od štokavskih standardnih jezika, a za montenegristikiju je posebno značajna jer je autor veliki prostor posvetio crnogorskim govorima.

Današnje je izučavanje crnogorskih govora u vidnome zaostatku (i kvalitativnom i kvantitativnom) u odnosu na prva tri kvartala XX. stoljeća kad su u mnogo težim uslovima značajne rezultate postigli Danilo Vušović, Mihailo Stevanović, Gojko Ružičić, Radosav Bošković & Mieczysław Małecki, Jovan Vuković, Luka Vujović (jedan od rijetkih koji je živio i radio u Crnoj Gori), Danilo Barjaktarović, Branko Miletić, Mitar Pešikan, Milija Stanić, Drago Ćupić, Dragoljub Petrović, Mato Pižurica i dr. Većini od njih crnogorski je jezik bio maternji, što je svakako bio dobar preduslov za njihova značajna postignuća na ovome polju. Ipak, čini se da je rad na izučavanju crnogorskih govora počeo da stagnira u vrijeme kad se njime počelo koordinirati iz Crne Gore.

Prema veličini terena na koji se odnose, kao najobuhvatnije izdvajaju se četiri studije – pomenimo ih prema redosljedu njihova objavljivanja: *Dialekt Istočne Hercegovine* (1927) Danila Vušovića, *Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore s osvrtom na susedne govore* (1932) Radosava Boškovića & Mječislava Maleckog,³ *Istočnocrnogorski dijalekat* (1933/34) Mihaila Stevanovića⁴, *Govor Pive i Drobnojaka* (1938/

² Danilo Vušović, *Dialekt Istočne Hercegovine*, Srpski dijalektološki zbornik, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zemun, 1927.

³ Rad je objavljen i u Glasniku Odjeljenja umjetnosti CANU, br. 20, Podgorica, 2002, str. 5-13. Iako se autori u naslovu ograničavaju samo na tzv. starocrnogorske govore, oni donose jezički materijal i sa znatno širega područja: Primorje, Zeta, Podgorica, Kuči, Piperi, Bjelopavlići, Pješivci... – i nude klasifikaciju govora toga područja.

⁴ Mihailo Stevanović, *Istočnocrnogorski dijalekat*, Južnoslovenski filolog, knj. III, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1933-1934.

39) Jovana Vukovića⁵ i *Uskočki govor I* (1974) i *II* (1977) Milije Stanića.⁶ Ovim studijama pokriva se većina crnogorskoga terena.

* * *

Većina izučavalaca crnogorskih govora nastojala je da dokaže postojanje dva strogo polarizovana dijalekta koji zahvataju crnogorski prostor (ne poklapajući se s crnogorskim državnim granicama). Za severozapadne crnogorske govore usvojen je termin *istočnohercegovački dijalekat*, dok je preostali dio govora različito imenovan: *istočnocrnogorski dijalekat*, *zetsko-lovcenski dijalekat*, *zetsko-sjениčki dijalekat*, *zetsko-južnosandžački dijalekat*, *zetsko-gornjopolimski dijalekat* i sl. Kao što se vidi, osim termina *istočnocrnogorski dijalekat* kojim je Mihailo Stevanović 1933. godine imenovao govore na teritoriji Zete s Podgoricom i Lješkopljem, Pipera, Kuća, Bratonožića i Vasojevića,⁷ nijedan drugi termin ne sadrži atribut *crnogorski*. I sâm je Stevanović uskoro odustao od toga termina (koji ostali lingvisti nijesu prihvatili) i usvojio imenovanje Pavla Ivića *zetsko-sjениčki dijalekat*,⁸ mada će kasnije i Ivić odustati od ovoga naziva *zato što se pokazalo da Sjenica ne leži na području tog dijalekta*.⁹

Osim ovoga, bilo je jezikoslovaca koji su nastojali da dokažu kako je neodrživa i sintagma *crnogorski govori* jer *na ovoj teritoriji nema pojava koje nije moguće naći na drugim područjima srpskohrvatskog jezika. Zato nije moguće govoriti o crnogorskim govorima sa značenjem pridjevskog dijela ove sintagme „svoj“ a ne i „srpskohrvatski“*. Tako nije moguće govoriti čak ni kada su u pitanju pojedine pojave, ako se eventualno nešto ne bi našlo u oblasti leksike (u kom slučaju treba pomišljati na

⁵ Jovan Vuković, *Govor Pive i Drobunjaka*, Južnoslovenski filolog, knj. XVII, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1938-1939.

⁶ Milija Stanić, *Uskočki govor*, Srpski dijalektološki zbornik, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, Tom I, knj. XX, 1974. i Tom II, knj. XXII, 1977.

⁷ Mihailo Stevanović, *Ibid.*, str. 2.

⁸ Vidi: M. Stevanović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za više razrede gimnazije*, Četvrto izdanje, Obod, Cetinje, 1962. str. 10-11.

⁹ Pavle Ivić, *Osvrt na lingvističke metode dosadašnjih proučavanja crnogorskih narodnih govora*, Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984, str. 32.

slovensku starinu, eventualno na leksički uticaj koji se nije osjetio na drugim područjima srpskohrvatskog jezika).¹⁰ Ovakav stav Draga Ćupića zasniva se na tvrđenju Mitra Pešikana iz njegovoga poznatoga sintetičkog rada *Jedan opšti pogled na crnogorske govore*. Budući da je taj stav ostavio dalekosežne negativne posljedice u pogledu tretmana crnogorskih govora, naročito zbog toga što je potekao od jezikoslovnoga autoriteta kakav je bio Pešikan, neophodno ga je ovdje prenijeti u cjelosti: *Teritorija današnje SR Crne Gore ne predstavlja posebnu dijalekatsku zonu na srpskohrvatskom odn. štokavskom prostoru. Ova tvrdnja kao da protivrječi svakodnevnom iskustvu i zapažanjima, jer čitav niz dijalekatskih pojava s kojima se sreću ne samo jezikoslovci nego i drugi identifikujemo u prvom redu kao crnogorizme, crnogorske dijalekatske osobenosti. Ipak, bliža analiza takvih pojava redovno pokazuje:*

- ili da one nijesu samo crnogorske, nego zahvataju i znatne zone izvan Crne Gore;
- ili da nijesu opštecarnogorske, tj. da ne zahvataju svu (ni uglavnom svu) Crnu Goru, nego izvan njih ostaju znatni prostori republike;
- ili i jedno i drugo: zahvatajući samo dio Crne Gore, mnoge značajne dijalekatske pojave svojstvene su i drugim, često veoma prostranim regijama.¹¹

Razlika između ova dva autora (Ćupića i Pešikana) je u tome što prvi sintagmu crnogorski govori smatra neprihvatljivom, a drugi je i sâm upotrebljava.

Pomenuti stavovi i podjela crnogorskih govora zahtijevaju analitički osvrt sa stanovišta današnjih saznanja iz oblasti crnogorske dijalektologije i montenegristike uopšte.

Podjelom crnogorskih govora na dva dijalekta ističe se njihovo nejedinstvo i činjenica da se ta dva dijalekta prostiru znatno šire od crnogorskih državnih granica. U vezi s ovim drugim je i pomenuto njihovo imenovanje kojim se izbjegava atribut *crnogorski*. Kao što je poznato,

¹⁰ Drago Ćupić, *Ibid.*, str. 103.

¹¹ Mitar Pešikan, *Jedan opšti pogled na crnogorske govore*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, XXI/1, Matica srpska, Novi Sad, 1979, str. 149.

granice govora, dijalekata i jezika samo se u izuzetno rijetkim slučajevima poklapaju s državnim granicama (kad te granice idu kakvim okomitim planinskim stranama, riječnim klisurama, neprohodnim šumama ili kad presijecaju slabo naseljene prostore), pa u tome dijelu ni Crna Gora ne predstavlja nikakav izuzetak. Bitno je odrediti centar javljanja jezičkih pojava koje markiraju određeni dijalekat ili govor. Zahvaljujući izuzetno bogatim dijalektološkim istraživanjima u Crnoj Gori i izvanrednim rezultatima koji su na tom polju postignuti, mi danas sa sigurnošću možemo utvrditi da je upravo Crna Gora središte jezičkih pojava koje se javljaju na njezinoj teritoriji (bez obzira na to što su prisutni i izvan nje). Međutim, kako je od pobjede Vukove jezičke reforme (školske 1863/64. god.) u Crnoj Gori crnogorski jezik zvanično tretiran kao sastavni dio srpskoga, a opštecrnogorske jezičke osobine kao dijalektizmi srpskoga jezika, pomenuta imenovanja dijalekata zaobilazila su crnogorski etnički i jezički atribut. Protiv takvoga imenovanja oglasio se još 1983. godine Josip Hamm istakavši da *u Pregledu srpskohrvatskih dijalekata odobrenom kao stalni sveučilišni udžbenik za slušača Beogradskoga sveučilišta nema crnogorskih govora kao posebne dijalekatske grupe. Postoje šumadijski, šumadijsko-vojvođanski, vojvođanski i slavonski, no nema crnogorskih. Zašto? – Skriveni su pod nazivom „zetsko-južnosandžački”. Mislim da je to diskriminacija koja bi prije pristajala predratnoj malograđanštini nego progresivnom društvu kojemu je jedan od važnih zadataka da realno gleda na činjenice i da stvari postavlja na prava mjesta. Zašto onda krparenje koje ničemu ne vodi? Tko još danas (...) misli na historijsku Zetu (kako se od XI vijeka počela zvati Dioklea-Duklja)? I ako se u nju uključuju južnosandžački govori, šta je onda sa srednjosandžačkima i sjevernosandžačkima? Kuda su oni uključeni i zašto to i u nazivima nigdje ne dolazi do izražaja? Mislim da bi najpoštenije i najpravičnije bilo da se i crnogorski govori zovu crnogorskima, a to što oni jednim dijelom prelaze u južni Sandžak – to ne znači ništa. Opća je značajka dijalekatskih pojava da se one kod nas ne drže, i da se ni u prošlosti nisu držale administrativnih granica, mada se uvijek negdje – na nekim područjima i unutar nekih granica – nalazila njihova jezgra oko koje su se kretala žarišta lokalnih govora. U slučaju oficijoznih „zetsko-južnosandžačkih” govora takvo je središte, nema sumnje, bila Crna Gora, pa i u tom pogledu mislim da nema razloga da se njezini govori ne nazovu crnogorskima (tim više što u njima ima osobina kojih nema – ili barem strukturno i sistemski uzeto*

No, bez obzira na neprihvatljiva imenovanja crnogorskih govora i neodrživost pojedinih interpretacija, doprinos tih dijalektologa montenegristici je nemjerljiv jer su pružili obilje materijala koji služi kao potvrda postojanja crnogorskoga jezika i crnogorskih govora kao cjeline,¹³ tj. građu koja stoji protiv njihove teze o postojanju dva strogo odijeljena dijalekta na teritoriji Crne Gore. Kao i u mnogim drugim oblastima, tako i u jezikoslovlju, hipoteze su nerijetko prihvatane ne u zavisnosti od njihove naučne održivosti nego od autoriteta koji ih je postavio. Takav je slučaj bio i s imenovanjem crnogorskih govora i njihovom podjelom na dva dijalekta, s obaveznom napomenom da ti dijalekti zahvataju znatno širi prostor od crnogorskoga. Ako su iza takvih stavova stajala imena poput Pavla Ivića i Mitra Pešikana, nije čudo što ih je većina ostalih jezikoslovaca, kako savremenika tako i nastavljača, uglavnom bespogovorno prihvatila.

Činjenica da jezičke osobine u Crnoj Gori *nijesu samo crnogorske, nego zahvataju i znatne zone izvan Crne Gore*¹⁴ ne može biti u koliziji sa stavom o postojanju crnogorskih govora kao cjeline, odnosno ne može poslužiti kao potvrda za nepostojanje tipičnih crnogorskih osobina. Ono što je u tome slučaju bitno jeste status tih osobina u crnogorskim govorima (odnosno u crnogorskom jeziku) i govorima okolnih jezika: bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga. Npr. proširenje crnogorskoga konsonantskog sistema glasovima *ś* i *ź*,¹⁵ koji se javljaju i van crnogorske jezičke teritorije, ne znači da se ti glasovi ne mogu smatrati opštecrnogorskim niti tipično crnogorskim osobinama u okviru štokavštine – jer u Crnoj Gori oni predstavljaju markantna jezička obilježja i podjednako su prisutni na cijelome terenu, dok u okolnim državama imaju status lokalizama i dijalektizama koji su danas u iščezavanju (ako već nijesu iščezli), a

¹² Josip Hamm, *Crnogorsko T, D + JAT > ĆE, ĆE*, Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984, str. 80-81.

¹³ U pomenutom radu M. Pešikana (*Jedan opšti pogled na crnogorske govore*) se na istoj stranici đe se iznose teze o izuzetnoj razuđenosti crnogorskih govora i nepostojanju opštecrnogorskih jezičkih crta, kaže i sljedeće: *Kao cjelina* (istakao A.Č.), *crnogorski govori su veoma tipični dio štokavskoga narječja ili dijalekta*. – str. 149, čime autor negira prijetodno iznijete tvrdnje.

¹⁴ Mitar Pešikan, *Ibid.*, str. 149.

¹⁵ Vidi: Vukić Pulević, *Glasovi ś i ź u crnogorskoj toponimiji*, *Lingua Montenegrina*, br. 1, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje “Vojislav P. Nikčević”, Cetinje, 2008, str. 75-94.

porijeklo vode uglavnom sa crnogorskoga jezičkog terena. Nepristupačni crnogorski brdski tereni, teški uslovi života, a naročito neprestane borbe s Turcima od XV. vijeka – usloveli su raseljavanje ovoga stanovništva u okolne bliže ili udaljenije predjele. Prirodno, tim seobama raseljene su i crnogorske jezičke osobine van matičnoga terena, pa se time objašnjava i pojava njihova preko crnogorskih državnih granica.

Značaj ovih seoba isticao je i Pavle Ivić, iako je u pogledu crnogorskih govora, njihove podjele i imenovanja, imao stavove bliske Pešikanovim. Navodeći razloge seoba od početka XV. stoljeća do kolonizacije prema Vojvodini, Slavoniji, Kosovu i Metohiji u XX. vijeku, Ivić ističe da *izvesni naši krajevi odigrali su u istoriji ulogu stalnog izvora seoba. (...) Najjača od svih struja bila je dinarska. Njena matična oblast su planine od gornjeg toka Vrbasa pa do Prokletija, dakle uglavnom visinski delovi Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka. Teritorija preko koje se raspršilo ovo stanovništvo ogromna je. Ona obuhvata Crnogorsko Primorje, dalmatinsko kopno, celu Bosnu, veliki deo Hrvatske i najveći deo Slavonije i našeg naselja u Baranji, veliki deo Vojvodine, svu zapadnu Srbiju i više od polovine Šumadije.*¹⁶ U okviru ove struje, koju je okarakterisao kao najjaču, izdvaja tri epicentra seoba – od kojih su dva ijekavska – oba su crnogorska, a jedan je ikavski (zapadna Hercegovina, dio zapadne Bosne i Dalmacije). Za jedno od crnogorskih žarišta seoba Ivić kaže da se nalazi *u istočnoj Hercegovini, naročito u delovima koji su 1878. i 1913. godine pripali Crni Gori.*¹⁷ *Tu u masivima Durmitora, Sinjajevine, Maglića i drugih planina i u dolinama Pive, Tare, Lima i gornjeg toka Neretve živelo je veoma pokretljivo, snažno i ekspanzivno stočarsko stanovništvo koje se neobično brzo proširilo na sve strane.*¹⁸ Drugi centar iz kojega su potekle crnogorske seobe¹⁹ bio je *u Crnogorskim Brdima i susednim delovima Sandžaka, uključujući tu i sjenički kraj.* Za iseljenike iz ševerozapadnoga dijela Crne Gore kaže da su se naselili po Bosni, Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji, Baranji, zapadnoj Srbiji, donekle ševernoj Srbiji i Vojvodini te po Dubrovačkome Primorju,

¹⁶ Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Matica srpska, Novi Sad, 1956, str. 46-47.

¹⁷ Ono što se ovdje ne kaže, a što je za našu problematiku posebno bitno, jeste da su ovi krajevi (ili njihov najveći dio) i ranije pripadali crnogorskoj državi, a da su i za vrijeme turske uprave bili najviše upućeni na Crnu Goru.

¹⁸ Pavle Ivić, *Ibid.*, str. 47.

¹⁹ Ivić ga naziva „treće dinarsko žarište“. – Isto, str. 47.

dok je drugi dio iseljenika mahom naselio Srbiju, Kosovo i Metohiju.²⁰ Ovi podaci o seobama crnogorskoga stanovništva objašnjavaju porijeklo izvjesnih opštercnogorskih jezičkih osobina na mnogo širem prostoru od onoga koji je omeđen crnogorskim državnim granicama. Činjenica da te osobine nadilaze pomenute granice ne oduzima pravo da se tretiraju kao crnogorske jezičke odlike, kako su to radili pomenuti autori i njihovi sljedbenici. Naprotiv, time se objašnjava upravo njihovo nekadašnje crnogorsko porijeklo, kao što se recimo hrvatski jezički uticaji mogu utvrditi prisustvom pojedinih čakavizama na nehrvatskome prostoru.

Konstatacija M. Pešikana da nema opštercnogorskih jezičkih osobina²¹ u čvrstoj je vezi s podjelom crnogorskih govora na dva dijalekta i s tvrdnjom P. Ivića da *od svih štokavskih govora oni u Crnoj Gori su najjače izdiferencirani. Drugim rečima, nigde drugde nema toliko unutrašnjih razlika na prostoru odgovarajuće veličine.*²² Ako se uzme u obzir činjenica da P. Ivić torlačke govore posmatra kao dio štokavskoga sistema pod nazivom *prizrensko-timočka dijalekatska zona*, teško je opravdati podjelu prema kojoj isti status ima npr. “istočnohercegovački” prema “zetsko-sjениčkom dijalektu” na teritoriji Crne Gore i “prizrensko-timočki dijalekat” prema šumadijsko-vojvođanskom na teritoriji Srbije. Ako se uz to još zna za ogromno dijalekatsko šarenilo u Srbiji, đe su evidentne i strukturalne i tipološke razlike među pojedinim govovima, ostaje neodrživom navedena teza o crnogorskim govovima kao najjače izdiferenciranim. Nasuprot iznijetome mišljenju P. Ivića, Vojislav P. Nikčević je u svojim izučavanjima crnogorskoga jezika došao do zaključka da *u crnogorskome jeziku se razvio i opšti, naddijalekatski ili interdijalekatski tip jezika (koine). U tome tipu znatno prevladavaju i dominiraju zajedničke osobine crnogorskih govora i razlikuju se tri osnovna sloja jezičkih elemenata. U prvi sloj ulaze elementi južnoslovenskoga i praslovenskoga podrijetla, zajednički Crnogorcima, Srbima, Bošnjacima, odnosno Muslimanima, i Hrvatima. Drugi sloj obuhvata elemente koji u crnogorskome jeziku pošeduju*

²⁰ Isto, str. 47-48. Iseljavanja crnogorskog stanovništva prema Hercegovini potvrđuje i Jevto Dedijer u knjizi *Hercegovina*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1909.

²¹ Videti fusnotu 11.

²² Pavle Ivić, *Osvrt na lingvističke metode dosadašnjih proučavanja crnogorskih narodnih govora*, Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984, str. 31.

*kolektivnu govornu, odnosno interdijalektalnu upotrebnju vrijednost. (...) Treći sloj jezičkih elemenata sačinjavaju crnogorski mjesni govori.*²³

Da bismo provjerili ispravnost navedenih tvrdjenja koristićemo se materijalom koji donosi Pavle Ivić u svojoj *Dijalektologiji srpskohrvatskoga jezika*²⁴ i Asim Peco u *Pregledu srpskohrvatskih dijalekata*²⁵ jer oba autora imaju istovjetnu podjelu crnogorskih govora na dva dijalekta, a torlačke govore posmatraju kao dio štokavskoga sistema.²⁶ [Za sada nećemo uzimati u obzir mnoštvo crnogorskih jezičkih osobina koje su opisane u dijalektološkim studijama i monografijama što se odnose na različite krajeve Crne Gore.]

Na osnovu uporedne analize odlika koje pomenuta dva istraživača opisuju kao tipične za “istočnohercegovački” i “zetsko-sjenički” odnosno “zetsko-južnosandžački” dijalekat, dolazi se do zaključka da je najveći broj osobina koje se u njima javljaju zajednički i jednome i drugome “dijalektu”. Većina odlika koje se javljaju u prvome a nepoznate su u drugom “dijalektu” (ovđe ne uzimamo u obzir akcenatsko stanje, o kojemu će kasnije biti nešto više zboru) uglavnom se javljaju izvan crnogorske teritorije, tj. nema ih uglavnom ni u severozpadnim crnogorskim govorima. U zajedničke krupnije osobine o kojima je riječ spadaju prije svega:

1. ijekavica
2. duži oblici zamjeničko-pridjevske promjene (npr. tije(h), tijekom)
3. jekavsko jotovanje (tě > će, cě > ce, dě > de, sě > se, zě > ze)
4. *dvje, svje, cvje* > *đe, še, ce* (npr. međed, šedok, Četko)
5. prilično zastupljeno jotovanje labijala
6. konsonantski sistem proširen fonemima *ś* i *ź*
7. *ě + j* > *i* (npr. cio, sijati), ali u radnom gl. pridjevu nijesu nepoznati ni oblici tipa: *śeđeo, viđeo*
8. *-st, -zd, -št, -žd* > *-s, -z, -š, -ž* (npr. plas, groz, priš, daž)
9. česta upotreba *-j* < *-đ, -ć* (npr. goj, doj, moj)

²³ Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski interdijalektalni/naddijalektalni (koine) standardni jezik*, In: Jezičke i književne teme, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006, str. 187-188.

²⁴ Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Matica srpska, Novi Sad, 1956.

²⁵ Asim Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978.

²⁶ Razlika je jedino u tome što Asim Peco u okviru istočnohercegovačkoga dijalekta izdvaja poseban *severozpadnocrnogorski govorni tip*. – A. Peco, *Ibid.*, str. 75.

10. česta upotreba infinitiva bez krajnjega *-i* (npr. trčat, pričat)
11. dativ i lokativ *mene, tebe, sebe*
12. enklitike *ni* i *vi*
13. aktivna upotreba aorista i imperfekta
14. deklinacija *Pero – Pera – Peru...*
15. poremećen odnos između padeža mjesta i pravca
16. upotreba genitiva umjesto lokativa uz prijedlog *po* (npr. po kuća).²⁷

Ovim spiskom ne iscrpljuju se sve zajedničke osobine crnogorskih govora, već samo one koje su se kod pomenutih autora našle kao osobine dva odijeljena dijalekta. Iščitavanjem literature o crnogorskim govorima dolazi se do mnogo većeg broja paralelnih osobina u dvama opisanim “dijalektima”. Koliko su pak oni stvarno odijeljeni govori sâm spisak.

Ševerozapadni crnogorski govori pošeduju mnoštvo osobina koje ih isključuju iz tzv. istočnohercegovačkoga dijalekta. U pitanju su opštecrnogorske osobine koje se javljaju i u preostalim našim govorima, a ukoliko ih ima izvan crnogorskih državnih granica - uzroke treba tražiti u seobama a ne u čemu drugome. To je i bio razloga što ih je Asim Peco izdvojio, makar i kao poseban govorni tip (ševerozapadnocrnogorski), u okviru istočnohercegovačkoga dijalekta i obradio pod naslovom *Ijekavski govori hercegovačkog tipa van granica Hercegovine*²⁸, opisavši samo nekoliko njihovih distinktivnih osobina u odnosu na preostale govore “hercegovačkog tipa”. Te odlike, kaže Peco, *svedoče da govori zapadne Crne Gore imaju veći broj osobina za koje ne znaju govori današnje istočne Hercegovine, ni Hercegovine uopšte, što tim govorima daje posebno mesto u sklopu ijekavskih govora.*²⁹ Zatim navodi osobine koje su ovome “govornom tipu” zajedničke sa “zetsko-južnosandžačkim” dijalektom i po kojima se on razlikuje od ostatka “hercegovačkih govora”.

Ustaljeni kriterijum za klasifikaciju štokavskih govora predstavlja zamjena *jata* i akcentuacija.³⁰ *Za jezičku strukturu razlike u sistemu akcentuacije imaju mnogo veći značaj nego različita zamena jata. Uprkos*

²⁷ Ova je pojava u ševerozapadnim govorima manje izražena nego u ostalim.

²⁸ A. Peco, *Ibid.*, str. 74-75.

²⁹ Isto, str. 75.

³⁰ Viđi: Pavle Ivić, *Osnovni kriteriji podele štokavskih govora*, In: *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Matica srpska, Novi Sad, 1956, str. 56-61.

tome usvojena je praksa da se pri klasifikaciji štokavskih govora polazi od zamene *jata*, a akcentuacija služi za podrazdele. (...) Sve dosadašnje podele uzimaju zamenu *jata* za osnovni kriterijum.³¹ I jedan i drugi kriterijum teško su primjenljivi na crnogorsku jezičku situaciju. U pogledu *zamjene jata* situacija je gotovo jednoznačna. Crna Gora je dominantno i prepoznatljivo ijekavska zemlja (dijete–đeteta). Dva odvojena ikavsko-jekavska govora (dite–đeteta) - podgoričkih i gusinjskih muslimana - ne mijenjaju znatno tu sliku jer zahvataju vrlo mali prostor, a po ostalim osobinama uklapaju se skladno u skupinu govora kojima pripadaju i u opšternogorski jezički sloj. Situacija je nešto drugačija kad je u pitanju dio crnogorskoga Sandžaka koji je uglavnom ijekavsko-ekavski (mada su odstupanja u tom pogledu znatna, što potvrđuje hipotezu da je u pitanju uticaj teritorijalno bliskih srpskih ekavskih govora). Na mikrostrukturnom planu ovi posljednji govori imaju nešto više zasebnih osobina ili osobina koje su u njima dosljednije zastupljene nego u ostalim crnogorskim govorima. U pitanju je uticaj albanske, bosanske i srpske jezičke granice, te na leksičkome planu značajnije prisustvo orijentalizama. Inače, po ostalim svojstvima i ovi se govori lijepo uklapaju u crnogorski makrostrukturni sloj. Ako još pomenemo specifičnu mrkojevičku situaciju u pogledu alternanata *jata*, iscrpili smo sva odstupanja od crnogorskoga ijekavizma. A, kao što je već rečeno, *zamjena jata* je osnovni kriterij za podjelu štokavskih govora.

Ako se može govoriti o raznovrsnosti i razuđenosti crnogorskih govora, onda je to akcenatsko stanje njihovo. Prema akcentu se bolje nego prema ma kojem drugom jezičkom nivou može odrediti pripadnost crnogorskih govornih predstavnika određenom mjesnom govoru. Nijedan drugi jezički sloj, pa čak niti bilo koja osobina, ne može biti pouzdan faktor u tome jer su mnogi mjesni govori po svim ostalim osobinama izuzetno slični ili podudarni. Crnogorski govori poznaju dvočlani, tročlani i četvoročlani akcenatski sistem.³² Tročlani akcenatski sistem zastupljen je u Lepetanima, Ozrinićima s Broćancem i Gusinju; četvoročlani u severozapadnim crnogorskim govorima, Bjelopavlićima, Donjim Pješivcima, Vasojevićima i crnogorskome dijelu Sandžaka; a dvoakcenatski sistem zastupljen je u svim ostalim govorima.³³ Međutim,

³¹ Isto, str. 60.

³² Podroban opis akcenatskoga stanja u crnogorskim govorima dao je Mitar Pešikan u citiranome radu *Jedan opšti pogled na crnogorske govore*.

³³ Isto, str. 156.

isti akcenatski tipovi razlikuju se u pojedinim govorima. Npr. kratkosilazni akcenat prisutan je u Piperima na krajnjem otvorenom i zatvorenom slogu (npr. nāröd, sestrà), a u susjednoj Podgorici ga u tom položaju nikad nema, osim u antroponimiji (pri tome su i jedan i drugi govor dvoakcenatski), ali se zato u Podgorici javlja redovno na finalnom zatvorenom slogu (npr. nāröd, ali sèstra); ili u okviru četveroakcenatskoga sistema razlikuje se npr. bjelopavlički i susjedni pješivački govor jer se u prvom javlja dugosilazni akcenat na krajnjem slogu (npr. gen. ženê, ali samo žena) a kratkosilazni samo u enklizi (npr. reklä je), dok pješivački govor (tačnije, govor Gornjih Pješivaca) ne poznaje silazne akcente na posljednjem slogu u riječi. Akcenatski raznovrsnu situaciju dodatno komplikuje činjenica da opštercnogorsku odliku čuvanja neakcentovanih dužina remeti barski govor sa okolinom i neki mjesni govori Boke Kotorske.

Kao što se na osnovu iznijetoga kratkog osvrta na crnogorsku akcenatsku situaciju može zaključiti, ni ovaj kriterijum nije od prevelike pomoći u klasifikaciji crnogorskih govora. Ako bi se obuhvatile sve akcenatske razlike, dobio bi se veliki broj govornih grupa koje ne bi odgovarale stvarnom stanju jer, iako akcenatski razučene, one bi po ostalim svojstvima bile gotovo identične.

Već na početku sistematskih izučavanja crnogorskih govora, Mihailo Stevanović i Radosav Bošković odvojeno su došli do istoga zaključka: osobine pojedinih crnogorskih govora uglavnom se poklapaju s plemenskim granicama.³⁴ Na to je svakako uticala specifična podvojenost crnogorskih plemena u pojedinim sferama života. Ipak, uporednom analizom postojeće dijalektološke građe može se utvrditi da ni među

³⁴ R. Bošković & M. Malecki, *Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore s osvrtom na susedne govore*, Gasnik Odjeljenja umjetnosti, knj. 20, CANU, Podgorica, 2002, na str. 11. kažu: *Kad su u pitanju izoglose, one se prostiru skoro celom dužinom granica plemena: podela na nahije i bratstva nije imala većeg uticaja na grupisanje dijalekata. Retke su velike razlike u okviru jednog plemena, ali u okviru nahije se ponekad mogu sresti dosta značajne dijalekatske razlike.*

To je u potpunoj saglasnosti s tvrdnjom M. Stevanovića, izrečenom u monografiji *Istočnocrnogorski dijalekat*, str. 2., da među crnogorskim plemenima *postoje izvesne razlike i u jezičkim crtama. U jednom plemenu, bilo ono manje (od svega jedne opštine) ili više (od nekoliko sreza) – ne računajući odive i doseljenike iz drugih plemena – i za oštro uho i dobro jezičko osećanje razlike su neznatne. Ova se okolnost zgodno iskorišćava za podelu govora u manje dijalekatske grupe i za odvajanje od krajeva koji pripadaju drugim dijalekatskim oblastima.*

pojednim plemenima nema tolikih razlika da bi se moglo govoriti o posebnim dijalektima ili dijalekatskim tipovima na nivou Crne Gore. Ukoliko bi se iz praktičnih razloga pokušala uspostaviti neka uslovna klasifikacija crnogorskih govora, onda bi se moglo govoriti samo o govornim skupinama koje bi se međusobno razlikovale u nekim sitnijim osobenostima (kojih je danas iz razumljivih razloga sve manje), dok bi se po svim važnijim elementima te govorne skupine skladno uklapale u pomenuti drugi (opštercnogorski) jezički sloj koji je definisao Vojislav P. Nikčević. S obzirom na nepostojanje izrazitih diferencijalnih crta među crnogorskim govorima, o zasebnim dijalektima ne može se govoriti.

Teritorija koju su izučavali R. Bošković & M. Malecki i Mihailo Stevanović krajem 20-ih godina XX. vijeka poklapa se u jednom dijelu, ali se njihova klasifikacija prilično razilazi. Kad se ovde doda i klasifikacija crnogorskih govora M. Pešikana u pomenutoj njegovoj sintetičkoj studiji,³⁵ onda je neslaganje još veće.

Bošković & Malecki izdvajaju 4 govorna tipa:

1. cetinjski tip (četiri nahije i priobalje između Boke i Bara)
2. barski tip (Bar s Mrkojevićima i Zupcima)
3. tip govora Kuča i Pipera
4. tip govora plemena Bjelopavlići i Pješivci

Stevanović izdvaja 4 govorne grane:

1. zetskopodgorička
2. piperska
3. kučkobratoonožička
4. vasojevička

Pešikan izdvaja tri posebna dijalekta:

1. zetsko-gornjopolimski dijalekat (“stariji” zetski govori zapadno od Komova, Vasojevići i plavsko-gusinjski kraj) kome pripadaju:
 - a) starocrnogorski poddijalekat (obuhvata četiri nahije)
 - b) primorski pojas
 - c) donjozetski pojas (obuhvata prostor koji je pokrивao

³⁵ Videti tačan naziv ovih studija u fusnotama 3, 4 i 11.

srednjovjekovni naziv Donja Zeta) u kojem se jasno izdvaja južnozetska zona (krajnji jug Crne Gore s fokusom u Mrkojevićima)

- d) pojas starijih brdskih govora (teritorija koju je opisao M. Stevanović u *Istočnocrnogorskom dijalektu* zajedno s Bjelopavličima i Donjim Pješivcima), u okviru kojega izdvaja dva tipa:
- pipersko-kučko-bratonožićki, s prisustvom nekih donjozetskih crta
 - bjelopavličko-vasojevički
2. crnogorski dio južnosandžačkog dijalekta (govori iznad Vasojevića – Bihor i okolina Bijelog Polja)
 3. crnogorski dio novoštokavskoga ijekavskog (istočnohercegovačkog) dijalekta.³⁶

Neusklađenost pomenutih klasifikacija i glomaznost Pešikanovih imenovanja evidentna je. S druge strane, postojeća literatura o crnogorskim govornim najčešće ne ide u prilog pomenutim klasifikacijama. Nema npr. nikakvoga razloga za izdvajanje posebne piperske govorne grane (kako je učinio Stevanović), ali je kučko-piperskome govornom tipu (Bošković & Malecki) neophodno pridružiti i bratonožićki govor. Kad su u pitanju govori ova tri plemena, najprihvatljivije je njihovo svrstavanje u zajednički govorni korpus (kučko-pipersko-bratonožićki), kako to čini Pešikan. Međutim, ako se ide (prema Pešikanovom modelu) ka izdvajanju zasebnih govornih cjelina u okviru crnogorskih govora prema određenim mikrostrukturnim osobinama, onda je “neke donjozetske crte” potrebno izvrstiti iz kučko-pipersko-bratonožićke govorne grane i izdvojiti ih u posebnu zetsko-podgoričku govornu granu, kako je to uradio M. Stevanović. To prije svega zbog toga što mjesni govori ove grane ne poznaju karakteristični izgovor poluglasnika iz prijetodne grane. Takođe, nema nikakvoga značajnijeg razloga za izdvajanje posebne primorske grane koja ne obuhvata govor Bara s okolinom i krajnji crnogorski jug, kako to

³⁶ Za ovaj posljednji Pešikan kaže da je *sa jačim prisustvom nekih zetskih crta u graničnoj zoni, a inače bez izrazitog diferenciranja govora* (Ibid, str. 169). Međutim, građa koju iznose Milija Stanić (u dvotomnoj monografiji *Uskočki govor*), Jovan Vuković (u monografiji *Govor Pive i Drobnjaka*) i Danilo Vušović (u monografiji *Dijalekt Istočne Hercegovine*) u koliziji je sa tim stavom jer su “neke zetske crte” prisutne u mnogo značajnijoj mjeri u ovim govorima, i ne samo u graničnoj zoni nego i duboko u unutrašnjosti. No, slika o tome biće jasnija kad se izradi *Dijalektologija crnogorskoga jezika*.

čini M. Pešikan, jer: a) ti govori čine cjelinu sa njihovim kontinentalnim zaleđem; b) zajedno sa govorima zaleđa skladno se uklapaju u crnogorski naddijalektalni sloj. Svi oni su ijekavski, a međusobno se razlikuju jedino u akcentu (baš kao i njihovo zaleđe), pri čemu grad Perast dijeli ove govore na četvoroakcenatske i dvoakcenatske (s izuzetkom troakcenatskih Lepetana). Povezanost primorskih govora s njihovim zaleđem istorijski je lako objasniti. M. Stevanović izdvaja vasojevički govor u posebnu govornu granu, a M. Pešikan ovome pridružuje i bjelopavličke govore definišući bjelopavličko-vasojevički govorni tip. Međutim, na osnovu raspoložive građe može se ustvrditi da je ovim govorima blizak i donjopješivački govor, pa se može govoriti o donjopješivačko-bjelopavličko-vasojevičkoj govornoj grani. Starocrnogorski poddijalekat (M. Pešikan) se uglavnom poklapa s cetinjским tipom (R. Bošković & M. Malecki), s tim što posljednja dvojica proučavalaca ovome tipu s pravom pridružuju i “priobalje između Boke i Bara”.

Dakle, svaka je dosadašnja podjela crnogorskih govora sporna, i to prije svega iz dva osnovna razloga:

1. zato što se zanemaruje činjenica da su crnogorski govori naddijalektalnoga tipa, tj. da predstavljaju zasebnu cjelinu, a da se glavne razlike među njima tiču akcenatskoga stanja;
2. zato što ne postoji zajednički kriterijum za njihovu podjelu. Ovaj drugi razlog prirodno proističe iz prvoga, a već je viđeno da *zamjena jata* kao osnovni kriterijum za podjelu štokavskih govora nema većeg značaja kad su u pitanju crnogorski govori. S druge strane, ako se za kriterijum uzme akcenatsko stanje mjesnih govora, desiće se da se pojedini govori, koji su akcenatski prilično raznovrsni, poklope u većini drugih osobina.

Ipak, ako se pođe od globalne akcenatske situacije, crnogorski govori se mogu podijeliti na dvije velike skupine: ševerozapadnu (četvoroakcenatsku) i jugoistočnu (dvoakcenatsku) skupinu crnogorskih govora. Kao što se vidi, u ovoj podjeli zanemarene su pominjane troakcenatske govorne oaze. Međutim, iako Bjelopavlići, Vasojevići i Donji Pješivci imaju četvorakcenatski sistem, po nekim drugim svojim svojstvima (poremećen odnos između padeža mjesta i pravca, sudbina vokalske grupe *ao*, postojanje dugosilaznoga akcenta na krajnjem slogu

i još neke sitnije osobine) oni su bliži dvoakcenatskim crnogorskim govovima. Situacija je formalno lakša kad je u pitanju crnogorski dio Sandžaka jer se on na osnovu ijekavsko-ekavske *zamjene jata* (premda su odstupanja znatna), može izdvojiti u posebnu govornu skupinu, koja je opet po mnoštvu drugih osobina bliska dvijema navedenim skupinama. Specifične osobine ove skupine razvile su se kao posljedica prožimanja albanskih, bosanskih i srpskih jezičkih osobina sa izvornim crnogorskim.

Na osnovu onoga što se iz dijalektološke literature zna, među mjesnim govovima severozapadne govorne skupine nema značajnijih distinktivnih crta, mada se i ovdje u okviru pojedinih plemena mogu markirati određene specifičnosti (premda se i takve specifičnosti mogu uglavnom naći u nekim drugim crnogorskim govovima). Isto važi i za skupinu govora crnogorskoga dijela Sandžaka.

U okviru jugoistočne skupine govorne specifičnosti pojedinih plemena nešto su izrazitije. Bez pretenzija na donošenje konačne klasifikacije u ovom trenutku, moglo bi se reći da se u okviru jugoistočne skupine izdvaja 5 govornih grana (poslužimo se terminologijom M. Stevanovića): 1. podlovcenska govorna grana (teritorija četiri nahije i Crnogorsko Primorje od Perasta do Bara); 2. barsko-mrkojevička govorna grana; 3. kučko-pipersko-bratonožićka govorna grana; 4. zetsko-podgorička govorna grana (kojoj pripadaju i Tuzi sa okolinom te govor crnogorske dijaspore u Vraki i Skadru); 5. donjopješivačko-bjelopavličko-vasojevička govorna grana.

Ono što je značajnije od ove klasifikacije jeste činjenica da je broj specifičnosti pojedinih govornih grana nesrazmjerno manji od broja zajedničkih crta jugoistočne skupine, baš kao što je i broj specifičnosti tri navedene govorne skupine (severozapadne, jugoistočne i skupine govora crnogorskoga dijela Sandžaka) u ogromnom zaostatku u odnosu na broj njihovih zajedničkih, opštercnogorskih jezičkih crta. Takođe, važno je istaći da jedinice iz navedene podjele crnogorskih govora nipošto ne mogu biti shvaćene kao zasebni dijalekti jer za takav status ne posjeduju dovoljan broj zasebnih (ni makro- ni mikro-) specifičnosti.

* * *

U zaključku ovoga rada može se sažeti da su crnogorski govori do sada uglavnom tretirani kao suviše raznorodne dijalekatske jedinice koje uveliko nadilaze granice crnogorske teritorije, a ukoliko u njima

ima osobina koje se izvan Crne Gore ne javljaju – onda su tretirane kao lokalne osobine pojedinih mjesnih govora, uz gotovo redovnu tvrdnju da opštercnogorskih osobina nema. U skladu s tim, prevladala je podjela ovih govora na dva oštro suprotstavljena dijalekta, različito imenovana od strane pojedinih autora. Međutim, na osnovu postojeće literature i raspoložive građe, može se zaključiti da crnogorski govori predstavljaju cjelinu koju bitno ne narušava činjenica da se izvjesne crnogorske makrostrukturne osobine javljaju izvan matične teritorije zahvaljujući čestim, ponekad i masovim seobama crnogorskoga stanovništva. Ovome stavu u prilog ide i aksiom da se granice pojedinih dijalekatskih jedinica ne poklapaju s administrativnim granicama.

Bogata literatura koja je nastala na osnovu višedecenijskih izučavanja crnogorskih govora potvrđuje ispravnost teze Vojislava Nikčevića o naddijalekatskom (koine) tipu crnogorskih govora i njegove podjele tih govora na tri sloja: 1. opšteštokavski (zajednički svim štokavcima: Bošnjacima, Crnogorcima, Hrvatima i Srbima), 2. opštercnogorski (jezički elementi koji zahvataju cio crnogorski prostor) i 3. crnogorski mikrostrukturni sloj (kome pripadaju specifične osobine crnogorskih mjesnih govora). U skladu s tim, neodrživ je suprotan stav o postojanju dva strogo odijeljena dijalekta koji presijecaju crnogorsku teritoriju.

Na osnovu osobina iz pomenutoga trećeg sloja crnogorskih govora, moguće je iz praktičnih razloga (radi bolje preglednosti) izdvojiti dvije (i)jekavske govorne skupine: *ševerozapadnu* (četvoroakcenatsku) i *jugoistočnu* (uglavnom dvoakcenatsku) i jednu ijekavsko-ekavsku – *skupinu govora crnogorskoga dijela Sandžaka*. U okviru jugoistočne skupine crnogorskih govora moguće je izdvojiti pet govornih grana: 1. podlovcenska; 2. barsko-mrkojevička; 3. kučko-pipersko-bratonožička; 4. zetsko-podgorička; 5. donjopješivačko-bjelopavličko-vasojevička. Govori preostale dvije skupine slabije su razučeni.

S obzirom na opisano stanje u crnogorskim govorima, pri izradi *Dijalektologije crnogorskoga jezika* biće neophodno izdvojiti dvije cjeline: jedna će obuhvatiti opštercnogorske jezičke osobine, a druga specifičnosti pobrojanih govornih skupina s osobinama njihovih mjesnih govora. Da ne bismo izlazili iz odabrane teme, mi u ovome radu nijesmo ulazili u opis tih skupina i njihovih govornih specifičnosti, već to ostavljamo za drugu priliku.

Citirana literatura

Bošković, Radosav & Malecki, Mječislav. - *Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore s osvrtom na susedne govore*, Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU, br. 20, Podgorica, 2002.

Čupić, Drago. - *Bibliografija govora Crne Gore*, Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984.

Dedijer, Jevto. - *Hercegovina*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1909.

Hamm, Josip. - *Crnogorsko T, D + JAT > ĆE, ĐE*, Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984.

Ivić, Pavle. - *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Matica srpska, Novi Sad, 1956.

Ivić, Pavle. - *Osvrt na lingvističke metode dosadašnjih proučavanja crnogorskih narodnih govora*, Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984.

Nikčević, Vojislav P. - *Crnogorski interdijalektalni/naddijalektalni (koine) standardni jezik*, In: Jezičke i književne teme, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006.

Peco, Asim. - *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978.

Pešikan, Mitar. - *Jedan opšti pogled na crnogorske govore*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, XXI/1, Matica srpska, Novi Sad, 1979.

Pulević, Vukić. - *Glasovi ś i ź u crnogorskoj toponimiji*, Lingua Montenegrina, br. 1, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje "Vojislav P. Nikčević", Cetinje, 2008.

Stanić, Milija. - *Uskočki govor*, Srpski dijalektološki zbornik,

Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, Tom I, knj. XX, 1974. i Tom II, knj. XXII, 1977.

Stevanović, Mihailo. - *Gramatika srpskohrvatskog jezika za više razrede gimnazije*, Četvrto izdanje, Obod, Cetinje, 1962.

Stevanović, Mihailo. - *Istočnocrnogorski dijalekat*, Južnoslovenski filolog, knj. III, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1933-1934.

Vuković, Jovan. - *Govor Pive i Drobnjaka*, Južnoslovenski filolog, knj. XVII, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1938-1939.

Vušović, Danilo. - *Dialekt Istočne Hercegovine*, Srpski dijalektološki zbornik, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zemun, 1927.

Adnan ČIRGIĆ

ON MONTENEGRIN SPEECHES CLASSIFICATION

The author gives critical-analytical review on the former attempts of Montenegrin speeches classification and offers a new model for their classification. Beginning from the substitution of „jat“ and accent state as the basic principle for the classification of štokavian speeches, the author divides the Montenegrin speeches into three parts: south-east, north-west and speeches of Montenegrin Sandžak. This conditional division doesn't deny the thesis about spontaneously developed *koine* type of Montenegrin national speeches.

Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ (Podgorica)

Univerzitet Crne Gore

UDK 821.111(73).09-1 "19"

GLASOVI PJESNIKINJA JEDNOG VIJEKA: RAZLIČITI GLASOVI, RAZLIČITE POETIKE

U ovom radu dat je pregled američke ženske poezije u 20. vijeku, sa posebnim osvrtom na doba modernizma i postmodernizma. Kako bih ukazala na osnovne karakteristike najupečatljivijih poetika, opredijelila sam se za opšti osvrt na pjesnički rad tri pjesnikinje iz američkog književnog kanona. To su Marijana Mur, Edna St. Vinsent Milej, predstavnice američkog modernizma, i En Sekston, koja je pisala u drugoj polovini 20. vijeka. Ukazala sam na osnovne karakteristike njihovih strukturalnih i tematskih preokupacija, kao i na mogućnost analize njihove poezije s aspekta nekih od ključnih teza koje su obilježile feminističku kritičku misao u posljednje tri decenije 20. vijeka.

1.

Američko pjesničko iskustvo s početka 20. vijeka karakteriše specifična polifonija. Posebno intrigantni jesu ženski glasovi. Slične dispozicije, društveni položaj, karakter i stav u građenju pjesničkog jezika obilježili su poetizaciju njihove polifonije. U savršenoj ravnoteži između furor poeticusa i klasicističkog metoda, između Platonovog stava o pjesniku kao mediju ili furli i Aristotelovog o postavljanju prema zakonima vjerovatnoće i nužnosti, one su tvorile pjesnički krug u kojem su svojim glasovima nametale različite uloge. Tematizacija svakodnevnog iskustva, izgradnja posebnog pjesničkog jezika i specifična stilizacija poetskog sadržaja, učinile su da posebnost ženske polifonije postane naročito interesantna u momentu suprostavljanja muškom pjesničkom izrazu, čineći tako fenomen ženskog pisma posebno interesantnim. Zasluga feminističke kritike u reafirmaciji stvaralaštva pjesnikinja višestruka je: pjesme

modernistkinja, smatraju one, ne pišu se samo radi *svoga razgovora*. Njihov personalni diskurs prerasta u univerzalni, ekstradijegetički se u njega umeću glasovi žena-sapatnica; sa težnjom da sva izražajna sredstva u pjesmi izbalansirano funkcionišu, one postižu da kroz izražavanje sopstvenog umjetničkog svijeta ostvare sva pitanja funkcionalne uslovljenosti i dejstva njihovih izražajnih sredstava u cjelini.

Ova priča počinje u doba radikalne transformacije društvenih i ekonomskih sfera u Sjedinjenim Američkim Državama. Nova generacija pjesnikinja morala je da se sa njima suoči i da kroz poeziju odreaguje na njih uz svu hrabrost koju zahtijevaju *naše naročitosti*, kako je govorila Marijana Mur: „Sa zastrašujućom brzinom Amerika se mijenjala i nije prestajala da se mijenja, od zemlje sitnih imanja i pograničnih trgovačkih kuća u zemlju velikih industrija i poslovnih korporacija i, neminovno, iz zemlje farmi i sela u zemlju malih i velikih gradova“ (Grey 1990: 29). Jedan od „suptilnih posmatrača ovih promjena,“¹ (29) američki historičar Henri Adams, ovako je opisao dijete rođeno 1900. godine:

„[...] ono će... biti rođeno u novom svijetu koji neće biti jedinstven, već višestruk. Adams je pokušao da ga zamisli, kao i obrazovanje koje bi mu odgovaralo. Našao se u zemlji u koju još niko nije pronikao; gdje je red slučajna relacija sa odbojnošću prema prirodi; neprirodna prinuda nametnuta je pokretu; protiv koje se svaka slobodna energija univerzuma pobunila; i koja se tek povremeno konačno razlagala u anarhiju.“² (31)

Otkrivanje logosa ženske polifonije pitanje je otkrivanja bliske interferencije sa kontekstom: u metaforičkom smislu u pitanju je pjesnička šuma na čijem se početku, tek utabanoj stazi, naziru otisci stopala Džudit Šekspir. Šuma je metafora za genealogiju pjesnikinja, porodično stablo, kroz koju pravimo sopstvene utabane staze, sopstvene izbore, krećemo se lijevo ili desno. Šuma je ispunjena temporalnim nagovještajima koji nam pomažu da rekonstruišemo precizan slijed događaja. Dok razaznajemo sadržaje i forme u pometnji ženskog iskustva, na samoj sredini šume na

¹ “[...] sensitive observer of these changes.”

² “[...] would... be born into a new world which would not be a unity but a multiple. Adams tried to imagine it, and an education that would fit it. He found himself in a land where no one had ever penetrated before; where order was an accidental relation obnoxious to nature; artificial compulsion imposed on motion; against which every free energy of the universe revolted; and which, being merely occasional, resolved back into anarchy at last.”

početku rekonstrukcije najznačajnijih karakteristika poetika pjesnikinja modernizma, prema zakonima unutrašnje kohezije, posežemo za, kako je to rekao Eko, spoljnim porukama koje okružuju tekst, te tipični paratekstualni signal u slučaju ove priče predstavlja oznaka *žensko pismo* na ulasku u šumu. Kroz polifoniju šume, u pjesmama od suštinskog značaja koje nam pomažu da raspoznamo esencijalnu supstanciju različitosti i raskinemo veze koje povezuju duhovni svijet sa kontekstom, postoji mogućnost klasifikacije koja razdvaja pjesničku šumu na dvije strane, dvije različite polifonije. Rečena klasifikacija, neophodna u eri pragmatizma nauke o književnosti, ima i dva prepoznatljiva subjekta: Marijanu Mur, glas discipline i Ednu St. Vinsent Milej, glas strasti i razuzdanosti. No, svi tekstovi koji su u eri modernizma ispisani od strane Šekspirovih sestara imaju i neke sličnosti: one, kako je to pisala Sjuzan V. Džouns, „dekonstruišu tradiciju naslijeđenu od očeva“³ (Jones 1991: 5). U poeziji Hilde Dulitl, Elizabet Bišop, Elinor Vajli i mnogih drugih u tri prve decenije 20. vijeka, vidljiva je težnja da se „redefinšu termini umjetnik i muza i da se revidiraju književne konvencije koje opisuju ženu kao bespomoćni, pasivni objekat i stoje nasuprot onima u kojima su žene prikazane kao moćni, kreativni subjekti“⁴ (5). One teže povratku u prošlost kroz živote svojih majki. Sa *Našom sobom*, koja je objavljena 1929. godine, Virdžinija Vulf skrenula je pažnju na istoriju ženskog pisma kada je napisala da „ako smo žene razmišljamo kroz vizuru naših majki“⁵ (6). Razmišljamo o tome kako su pjesnikinje percipirale „odnos prema svojim književnim prethodnicama i biološkim majkama“⁶ (6). Dalje, kako navodi Džouns, analizira se konflikt između društvenih uloga koje su naslijedile i njihovih sopstvenih umjetničkih želja, dok u isto vrijeme one istražuju kako na pitanje roda utiču ostale društvene konstrukcije (selekcijom, apstrakcijom i generalizacijom moguće je dodatno izdvojiti ono što se u periodu modernizma manifestuje kao zajedničke karakteristike ženskog pisma. Mogući su brojni drugi primjeri koji potvrđuju navedene teze koje sadrže ključeve za razumijevanje

³ “[...] deconstruct the fathers’ tradition.” Susan W. Jones, ed. 1991. *Writing the Woman Artist-Essays on Poetics, Politics, and Portraiture*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

⁴ “[...] redefine the terms artist and muse and revise literary conventions that depict women as powerless, passive objects in male artists’ lives rather than powerful, creative subjects in their own.”

⁵ “[...] we think back through our mothers if we are women.”

⁶ “[...] their relationships with their literary foremothers and biological mothers.”

ženskog pjesničkog izraza u doba modernizma. Potvrđivanje teza važno je i zbog osvijetljavanja različitosti koje se u modernizmu manifestuju na relaciji subjekat-objekat).

Prije nego što je upitala Elis Voker zašto piše, Krista Bruer joj je ispričala kako je na isto pitanje Džejms Boldvin odgovorio na sljedeći način: „[...] pisci pišu kako bi promijenili svijet“⁷ (10). Odgovor Elis Voker bio je drugačiji: „Ja pišem da bih ostala živa. Pišem da bih preživjela. Bilo je tako od vremena kada sam imala osam godina, pa sve do moje 30. Možda se u periodu od 30 do 36 pripreim za ulogu nekoga ko bi mogao da promijeni svijet“⁸ (10). U potragu za savršenim izrazom, kroz tekst kao otvoreni univerzum, Marijana Mur i Edna Milej krenule su s različitim unutrašnjim doživljajem svijeta, različitim emotivnim reakcijama i različitim promišljanjem o pisanju kao vokaciji. Marijana Mur je u poeziji ostvarila jedinstvene rezultate. Njen pjesnički glas je prepoznatljiv i jedinstven, što potvrđuju početni stihovi njene pjesme „Poezija“:

„Ni ja je ne volim: ima stvari koje su
važne i bez tih besmislica.
Čitajući je, međutim, sa savršenim
prezirom, čovjek otkriva u
njoj ipak mjesta za nepatvoreno.
Ruke koje mogu grabiti, oči
koje se mogu razgoračiti, kosa koja se može dići
ako mora – te stvari su važne
ne stoga što im se
gromoglasna interpretacija može
nametnuti nego što su korisne.“⁹ (Šoljan 1980: 265)

Poseban kvalitet ovih stihova, postavljenih između kontrolisanog i spontanog, kako to precizno navodi Grej u studji o američkoj poeziji 20. vijeka, uglavnom proizilazi iz njene upotrebe srednjovjekovnog postupka *slamanja rime*: „Formalni ishod ovog postupka krajnje je ozbiljna stvar: stihovi tako postavljeni na papir kao da ponavljaju specifične i često

⁷ “[...] writers write to change the world.”

⁸ “I have written to stay alive. I’ve written to survive. That was from the time I was eight years old until I was 30. Then from the time I was 30 until now at 36 maybe I am ready to change the world.”

⁹ Antun Šoljan, ur. 1980. *Zlatna knjiga američke poezije*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.

komplikovane obrasce. Ritam je rijedak, opkoraćenje se javlja kao pravilo, a osjećaj neprekidnog nizanja stihova pojačavaju nevažne riječi i crtice koje su postavljene na njihovom samom završetku¹⁰ (Grey 1990: 185). Česta je upotreba unutrašnje rime koja razara naočigled formalnu shemu; dok shema, sama po sebi, zavisi od takvih radikalnih razlika u dužini stihova, što doprinosi živosti materijala i njegovoj organizaciji. Grej dalje navodi kako pomiješana sklonost prema redu i spontanosti koja se generiše kompleksnom strukturom strofe biva naglašena posebnim odnosom koji Murova ima prema slikama i riječima: deskriptivnost detalja je izuzetna, nekada djeluje neopravdano, ali kao da je sasvim upućena ka čitaočevom fokusiranju na objekte. Ona osvaja precizne konture objekata koje prikazuje na slikarski, gotovo hiperrealistički način. Kao da je željela da sa puno ljubavi posmatramo prikazani objekat i u njemu otkrijemo značaj koji ga prevazilazi.

Njen glas je glas preciznosti koja oslobađa imaginaciju („[...] disciplina pažljivog posmatranja vodi ka imaginativnom opuštanju,¹¹ (186) smatrala je Murova). Preciznost karakteriše i njen jezik - neke od riječi iz njenih stihova „kao da su na papir postavljene pincetom¹² (186):

„U mnogim pjesmama ona se ponaša kao sakupljač verbalnih sredstava ili arheolog jezika: koristeći citate i stavljajući ih među znake uvoda i izvoda, identifikujući ih kasnije u zabilješkama - sve iz razloga što je smatrala „da ako je nešto rečeno na najbolji način, zašto to pokušavati reći na još bolji¹³ (186).

Njen glas je „tačan, aluzivan, direktan i razgovoran. 'Tačnost u kolokvijalnom govoru!' uzviknula je Murova, „Zavidan poduhvat! Upravo za to sam zainteresovana."¹⁴ (186). Njen jezik je sagrađen od zanatske

¹⁰ “The formal outlines are severe: the stanzas based on syllable count, the lines so arranged on the page as to repeat specific and often quite complicated patterns. [...] Rhymes are sparse, and the sense of run-on lines is increased by ending lines with unimportant words and hyphenations.”

¹¹ “[...] the discipline of close observation was, for her, a means of imaginative release.”

¹² “[...] just quoted appear to have been picked out with a tweezer.”

¹³ “In many of her poems, in fact, she behaves even more like a collector or verbal felicities or archeologist of language: using quotations, placing them carefully in inverted commas, and then identifying them in Notes – all on the grounds that, as she put it, ‘if a thing has been said in the very best way, how you can say it better?’”

¹⁴ “[...] perky, immediate, conversational. ‘The accuracy of the vernacular!’ Moore exclaimed, ‘It’s enviable. That’s the kind of thing I am interested in.’”

sklonosti – „[...] nekad je precizan poput epigrama, ali i pun iznenađenja dok se čitaocu obraća direktno, čak intimno, na način najboljih američkih pjesama“¹⁵ (186).

U istoriji američkog pjesništva Edna Milej ostaće upamćena kao vješta manipulatorka klasičnih lirskih oblika: „Ona sintetizuje pronicljivo ikonopoklonstvo, pozitivnu želju da uvrijedi buržoaski senzibilitet i da se poigra sa buržoaskom moralnošću, sa mudrim razumijevanjem tradicionalnih formi i metra“¹⁶ (190). Za kratko vrijeme, tokom dvadestih godina 20. vijeka, ona je bila lirski glas „izgubljene generacije,“ ženski pandan glasu Skota Ficdžeralda. U svojim pjesmama napadala je tradicionalne poglede na vrijednosti, posebno one koje se odnose na ženski rod, na sve Šekspirove sestre koje su se okupile radi *svoga razgovora*. Ona je drska, neustrašiva i mudra:

„Tko ljubio mi usne, kad i kako,
Zaboravih i ruke što se kriše
Pod mojom glavom kroz noć; al sred kiše
Noćas su dusi, uzdišu pred staklom

Odgovor tražeć kucaju mi lako,
A boli srca u čežnju se sliše
Za momcima, što k meni neće više
U ponoć prići s jaukom onako.“ (Šoljan 1980: 321)

Kritičari su primijetili da odbijanjem utilitarističkih struktura i standardnih mjera upotrebe i vrijednosti ona podsjeća na Poa: „Sociološki ona je bila pjesnik emocionalne i seksualne emancipacije žene u godinama poslije prvog svjetskog rata. Pjesnički ona je senzibilni, disciplinirani liričar, majstor male cizelirane forme: kratke lirske pjesme i soneta“ (Šoljan 1980: 319).

Kada se tekstovi njihovih pjesama odvoje od svojih pošiljalaca, njihovih prvobitnih namjera i od konkretnih okolnosti iz kojih su poslali, dok lebde, da parafraziramo riječi Umberta Eka iz studije *Granice*

¹⁵ “[...] it is precise to the point of epigram, yet full of surprises and fresh insights – addressing the reader directly, even intimately, as so many of the best American poems do.”

¹⁶ “Millay combined a lively iconoclasm, a positive desire to offend bourgeois sensibilities and mock bourgeois morality, with an astute understanding of traditional forms and meters.”

tumačenja, u praznini jednog potencijalno beskonačnog prostora mogućih tumačenja, u svojoj različitosti svoju pažnju posebno privlače pitanjem odnosa subjekta i objekta. Murova se 'iscrpljuje' u objektu, ona se sa njim sjedinjava, postaje jedno... U pjesmama Edne Milej subjekat postaje svjestan svoje izdvojenosti od objekta. Ja postaje svjesno sebe postajući svjesno postojanja „svoga Ne-Ja“ (Matvejević 2000: 293). Njen glas je glas Erosa, glas žene koja „teži ka pojačavanju svojih subjektivnih moći“ (294). Diferencijacija odnosa 'Ja i Ne-ja,' ključna je za razumijevanje različitosti njihovih modernističkih poetika: Murova svoju poetiku usmjerava ka uspješnosti prezentacije objekata u tekstu, a Edna Milej ka subjektu, jer samo tako, kroz osvjetljavanje uzora, smatra ona, tekst se može na pravi način shvatiti.

Broj različitosti između njihovih poetike bazira se na trouglu u kojem su osnovne tačke pošiljalac, poruka i primalac, pa je,

1. Glas Murove glas stava o bezličnosti pjesničkog stvaranja. Pjesnikinja „ne izražava sebe, već omogućuje predmetu da se odrazi“ (296); njena „funkcija je pritom primerena omogućavanju uspešnog odraza“ (296). Glas Edne Milej teži ka izražavanju subjektiviteta. Njen glas je glas obdarene ličnosti, „poezija je rezultat delovanja te ličnosti“ (296);
2. Murova pažljivo uči pjesničku vještinu; ona nastavlja staru apolonijsku liniju u poeziji. Njeno pjesničko stvaranje usmjereno je na formu i poredak, harmoniju i jasnoću. Milejeva je strastvena, nemirna i iracionalna;
3. Murova vjeruje u pravila, empirizam i racionalizam u temelju su njenog stvaranja; za Ednu Milej ne postoje pravila i uzori. Neke njene pjesme nastaju na organski način i djeluju iracionalano.
4. Poetika Murove je poetika mimesisa; poetika Milejeve je poetika poiesisa;
5. Murova na specifičan način prikazuje konačno. Njeni predmeti obično su „iz antropomorfnog sveta, osvojnivi: njima treba podrediti postupke ovladavanja predmetom“ (299). U svom stavu prema predmetima Milejeva je ironična, ona mogućnost „osvjetljavanja veze čoveka sa Svim“ (299) sagledava kroz nadmoćan životni stav, ali je u svojoj ironičnoj objektivnosti, koja predstavlja suštinu njene filozofije, humana.

6. Stilu svojih pjesama Murova posvećuje znatnu pažnju; ona, prema Stendalovoj definiciji stila, određenoj misli pridodaje sve ono što je nužno da se postigne potpun učinak koji ta misao treba da postigne; s druge strane, kroz organsko rađanje pjesama, Milej u fokus svog interesovanja postavlja jezik. Jezik je za nju kod, jer ona inklinira otporu prema pravilima i vještinama.

2.

Priča koja počinje u drugoj polovini 20. vijeka slična je u tematskom smislu prethodno ispričanoj što potvrđuje programska pjesma američke pjesnikinje En Sekston pod naslovom *Njena vrsta* objavljena u zbirci *Do Bedlama i pola puta nazad*. Kritičari navode da je to pjesma koja sadrži klicu ili arhetip svih njenih kasnijih pjesama, jer u njoj se Sekstonova suočava sa ograničenjima što je tematska opsesija koju je na razne načine afirmisala u svojim tekstovima. U ovoj pjesmi, konkretno, prema mišljenju kritičara, ona odbija da prihvati preovlađujuće ženske stereotipe i patrijarhalni strah koji žene sputava da prevaziđu granice koje im se nameću u falocentričnom društvu. Jedna kritičarka ukazala je na simbol vještice kojim Sekstonova predstavlja alienaciju žene iz takvog društva koja svojom pojavnošću upućuje na velika područja idejnog svijeta i stoji na mjestu dubokog osjećaja potisnuća i nemogućnosti koji se nameće ženi kada treba da načini sopstveni izbor.

Priča o recepciji pjesničkog stvaralaštva En Sekston podsjeća nas na često afirmisanu tezu o poeziji kao ispovijesti. Svaka njena pjesma bila je ispovijest, pisali su kritičari. Tako nas osvrt na poeziju Sekstonove navodi da preispitamo sopstvena saznanja o nekim od ključnih pitanja koja se odnose na teoriju književnosti. Da li pjesma može biti ispovijest, da li književnom tekstu možemo dati takvu vrstu funkcije? Osim uopštenog pitanja o funkciji književnosti postavlja se i sljedeće: Da li književnosti vrši jednu ili više funkcija? Prisjetićemo se Boasovog *Bukvara za kritičare* u kome ovaj autor „živo obrazlaže pluralizam interesa književnosti i odgovarajuće vrste kritike,“ (Voren-Velek 2004: 52) drugi navode da „ozbiljno shvatiti umetnost ili književnost ili poeziju znači, bar u većini slučajeva, pridati joj neku njoj svojstvenu svrhu“ (52). Mnogi od savremenih autora i autorki na specifičan način odnose se prema ovom pitanju. Doris Lesing napisala je kako je jedna od funkcija književnog teksta o kojoj se

rijetko raspravlja ona prema kojoj nas informišu o nepoznatim predjelima i ljudima. Jedino tako, tvrdi ona, možemo steći pravi utisak o nekom mjestu. Umberto Eko napisao je da zahvaljujući književnosti održavamo jezik i kolektivnu baštinu; književni tekst održava identitet i zajedništvo. Priča o En Sekston sasvim je drugačija jer iako, kako je to pisao Eko, prema jednoj pogibeljnoj kritičarskoj jeresi tipičnoj za naše vrijeme, od književnog djela možemo načiniti što god hoćemo, pronalazeći u njemu sve ono što nam najneukrotiviji nagoni sugerišu, u slučaju En Sekston priča je sasvim jasna, eksplicitna štaviše, jer Sekstonova je u pjesmama ogoljavala svoju dušu, a pred novinarima svoju poetiku: za nju je književni tekst bio terapija, poezija je postajala lijek; književni tekst služio je kao momenat obračunavanja sa neposrednim iskustvom što je bilo tipično za čitavu školu američkog konfesionalnog pjesništva kojoj je pripadala. En Sekston primjer je pjesnikinja koja je u svojim ličnim očajanjima nalazila inspiraciju; u ogoljavanju svoje duše nije poznavala granice. U razgovoru sa Barbarom Kevles koji je vođen 1968. godine, kada je poetika Sekstonove bila već sasvim izgrađena, na pitanje „Da li ste poeziju počeli da pišete nakon prvog nervnog sloma?”¹⁷, Sekstonova je odgovorila, „Priča je vrlo jednostavna. Rekla sam doktoru Ornu: „Nisam dobra; ne umijem ništa da radim; glupa sam”. Predložio je da počnem da se obrazujem prateći program na jednoj televizijskoj stanici u Bostonu. I tako, jedne večeri, slušala sam A. I. Ričardsa kako čita neki sonet i objašnjava njegovu formu. Pomislila sam: „I ja bih ovo mogla. Da pokušam”. Sjela sam i napisala sonet, pa sljedeće nedjelje još jedan. Doktor me je ohrabrivao da pišem i dalje: „Nemojte se ubiti,” rekao mi je jednom, „Vaše pjesme bi jednoga dana mogle pomoći nekom drugom sa suicidalnim nagonom”. Pisanje pjesama dalo mi je osjećaj svrsishodnosti, uzročnosti, zahvaljujući pjesmama ja sam shvatila šta treba da radim sa sobom, iako je moja duša bila već sasvim propala”.

U daljem razračunavanju sa okvirnim kontekstom priče o Sekstonovoj, u namjeri da je smjestimo u određenu književnu tradiciju i konvenciju, iako je u skladu sa savremenim teorijskim promišljanjima logičnije razmišljati samo o intencijama teksta, neophodno je navesti

¹⁷ U pisanju rada o Sekstonovoj koristila sam se do sada objavljenim studijama o njenoj poetici koje su navedene u citiranim djelima i, posebno, biografijom Sekstonove iz pera Dajen Midlbruk. Citati i parafraze u drugom dijelu teksta iz intervju-a su koji je za života davala Sekstonova, a koje je u sjajnoj knjizi o poeziji Sekstonove i kritičkoj recepciji njenog djela priredio Dž. D. MekKlači

sljedeće: En Sekston pjesnikinja je rođena u državi Masačusec gdje je provela čitav svoj život. Sekstonova je direktni potomak hodočasnika koji su na brodu „Mejflauer“ doputovali na istočnu obalu Amerike početkom 18. vijeka, što je spatijalna referenca kojom se nećemo baviti, ali i podatak koji bi mogao interesovati one sklone otkrivanju religijske konotacije u pjesmama Sekstonove. Ipak, ona nije pisala o svojim precima, dok se religiji na specifičan način okrenula u drugoj polovini stvaralaštva; tema njene poezije bilo je neposredno iskustvo. Njena prva pjesnička zbirka *Do Bedlama i pola puta nazad*, nastala je iz iskustava nakon prvog nervnog sloma. Pjesme sakupljene u zbirci *Svi moji lijepi* jednako su konfesionalne. Slične karakteristike otkrivaju i zbirke *Živi ili umri* iz 1966. godine, za koju je dobila Pulicerovu nagradu za književnost, i *Ljubavne pjesme* iz 1969. godine. Pesimističan, sumoran pogled na život čita se u *Transformacijama* iz 1971. godine, u kojima je na specifičan način prepričala najpoznatije bajke braće Grim, kao i zbirka *Užasno veslanje ka Bogu*, objavljena godinu dana nakon što je izvršila samoubistvo.

Svoje mjesto Sekstonova je pronašla među pjesnicima konfesionalne škole za koje je svaki stih bio indikator ličnih karakteristika i podsvjesne meditacije; bili su to pjesnici skloni 'otvorenoj formi' sa stihovima koje je „češće određivao proces udisanja i izdisanja, nego metrička stopa“. Na njihovom čelu nalazio se Alen Ginzberg koji se sa kulturnom zbirkom pjesama *Urlik i druge pjesme* čitalačkoj publici predstavio 1956. godine. Pjesnici okupljeni u toj grupi odbacili su klasicizam akademskih pjesnika i zalagali se za revitalizaciju romantizma, označivši svojim radom 'svojevrsan kontrakulturni protest'. Pisali su stihove o veoma ličnim temama kao što su bračni nesklad, menstrualni problemi, mentalni poremećaji, seksualne inhibicije, borba sa alkoholizmom i na taj način odbacili doktrinu o 'impersonalnosti pjesme'.

Sekstonova je jednom napisala: „Govorim tako mnogo istine da ću ispasti budala ukoliko kažem išta više,“ jer njene pjesme zvuče kao iznuđeno priznanje koje je bolno, direktno i obilježeno „duhovitom ironijom, samoporugom i senzitivnom meditacijom“. Tema njenih pjesama najčešće je mentalni poremećaj i fizički bol, pa ih možemo čitati i kao „putokaz u ludilo,“ specifičnu viziju smrti i iskaz o vremenu provedenom u mentalnoj instituciji u kojoj je boravila nakon svakog nervnog sloma. Bio je to primarni materijal iz koga je razvila viđenje života i smrti koje je u to vrijeme bilo sasvim drugačije i koje je do danas ostalo neponovljivo.

Sopstveno iskustvo transformisala je u složene metafore kojima je izražavala svijest o viktimizaciji, krivici i haosu uz „energičnost i tranziciju koja se očitavala u jeziku kojim je pisala svoje pjesme“. Sekstonova je bila fascinirama smrću, „samoubistvo je za nju bilo način da se ukori život,“ što je bilo posebno tipično za njen rani rad, dok onaj objavljen kasnije, krajem šezdesetih godina, prema riječima kritičara, jeste prilično neujednačen i karakteriše ga emocionalna popustljivost. Ali, zbog iracionalnosti i žestine kojim je pisan bio je, bez sumnje, prodoran i nastavio je da nas prisiljava na razmišljanje, upravo na način kakav je ona željela.

Ukoliko prihvatimo simplifikovanu mogućnost klasifikacije pjesničkog rada Sekstonove, dvije su faze koje ga karakterišu: rani radovi donose svjedočanstvo o preokupiranosti formalnom strukturom i lirskom disciplinom, dok su njen kasniji rad kritičari opisali kao nadrealan, mitski i vizionarski. U jednom od intervjuua ispričala je kako je pod uticajem Lovela naučila šta iz pjesme treba izostaviti; pod uticajem Kuminove, Snodgrasa, Starbaka i Rajta naučila je kako da gotovo sve pusti u pjesmu i to na dva načina: koristeći trikove koji su dozvoljavali da se podsvjesni materijal razvije i rascvjeta kroz mrežu metra i rime ili, po savjetu Rajta, bez propuštanja u tekst pjesme „onih slika koje se pojavljuju kada je pjesnik u nekoj vrsti stvaralačkog transa“.

Iako se kao karakteristika njene poezije navode i duhovitost, lakoća i humor, Sekstonova je najpoznatija po onom dijelu svoga rada koji karakteriše emocionalna težina. Njene pjesme o samoubistvu posebno su kontroverzne. O samom činu samoubistva govorila je kao o suprotnosti stvaralačkom činu, ali, kako to piše u biografiji Midlbrukove, pišući o samoubistvu nadala se da će konstituisati potrebno „istraživanje o ljudskom srcu u nevolji,“ na šta posebno ukazuju njena istraživanja arhetipskih odnosa majki i kćerki, očeva i kćerki, bogova i ljudi, muškaraca i žena. Napisala je jednom: „Jedno je tačno: droge stvaraju zavisnost. Samoubistvo je vrsta zavisnosti, takođe,“ ili, kao što je rekla o pjesnikinji Silviji Plat: „Imala je samoubistvo u sebi. Imam ga i ja. Mnogi ga imaju. Ali, neko ili nešto primorava nas da živimo...“ Samoubistvo Platove „uvuklo ju je dalje u staru opsesiju o ritualizovanoj samodestrukciji“. „Silvija Plat me uznemirava,“ rekla je dr Ornu. „I ja želim smrt. Ona je uzela nešto što je moje. Njena smrt bila je moja“.

Komentarišući pjesmu *Operacija* koju karakteriše „lucidna apstrakcija i snažna kolokvijalna dikcija,“ jedan kritičar primjećuje kako

je sasvim jasno da je Sekstonova prva od nepoetičnih materijala počela da 'pravi književnost' i nakon njene inicijacije tu mogućnost pjesnikinje su koristile bolje od pjesnika. Ona nikada nije prihvatila identifikaciju sa feminističkim pokretom, iako se po tom pitanju primjećuju promjene u njenom stavu od početka pa do samog kraja njenog stvaralaštva.

„U početku je bilo privatno.

Preraslo je potom u više od mog bića;

I bila si ti, tvoja kuća ili kuhinja.“

Snodgras joj je dao dozvolu, kako je sama rekla, da piše o gubitku, neurozama, čak i ludilu, ali pitanje je bilo da li se o tim problemima moglo pisati sa ženske tačke gledišta. U jednom eseju u kome je sa aspekta feminističke kritike čitala pjesme Sekstonove, Džejn MekKejb napisala je kako Sekstonova nikada nije bila feministkinja: ipak, njene pjesme o ličnom iskustvu često ukazuju na važniju problematiku opšteg tipa, jer Sekstonova u svojim pjesmama ne nudi rješenja, ali teži da izoluje i opiše teškoće sa kojima se žena u savremenom društvu suočava, što je primaran predmet interesovanja svih feministkinja, zaključuje MekKejbova. U početku mislila je kako je pravi kompliment za pjesnikinju kada joj se kaže da piše kao muškarac. Ipak, tokom 1969. godine prokomentarisala je: „Sve dok se o jednoj autorki govori da piše kao muškarac i dok god ona takvu tvrdnju prihvata kao kompliment, mi ćemo biti u nevolji“. Od Lovela je, ipak, naučila najviše. „Bilo je to kao da punitе vazу. Napokon, ja o poeziji nisam znala ništa. Do prije dvije godine ja nisam znala ni za jednu pjesnikinju osim za Ednu St. Vinsent Milej“. Pod njegovim uticajem ona se „odvažila da zauzme formalno složen, ali emotivno direktan pristup autobiografskom materijalu“. A evo kako ju je Lovel opisao nakon jednog od prvih susreta: „Upoznao sam En Sekston 1957. godine, u pravo vrijeme čini se, jer pisao sam tada autobiografske pjesme i bio potpuno zanesen Snodgrasovom poezijom. Imala je usko lice, bijele ruke, trideset godina i tek je bila počela da piše poeziju. Tog ljeta upoznala je Snodgrasa i preko noći postala konfesionalna pjesnikinja... U početku njeni stihovi bili su prepoetični, pa sam očekivao da će postati Edna St. Vinsent Milej druge polovine 20. vijeka. Ipak, sasvim sama, razvila je senzitivn, ali i realističan idiom. Osmišljala je sopstvenu, veoma dramatičnu životnu priču... Posmatao sam je kao leptira sa velikim, lomljivim i već prilično uništenim krilima: njen jadni, skriveni, potisnuti život, užasne muke koje je

krila dok se razmetala hrabrošću, životni ritam koji je postajao ubitačan... ali i hrabrost, dok je trajala...“.

Tokom dugih liječenja shvatila je da su simptomi njene bolesti poput metafora; „oni dekodiraju značenja bogata ličnom historijom“. Kroz traganja za takvim značenjima ona se naučila tehnici rapidnih asocijacija. Brinući pažljivo o ritmu svake riječi, Sekstonova je razrađivala složene zvukovne sheme i rime koje bi kasnije do 'vrha punila' slikama, rečenicama i frazama i od skice bi tako stvarala pjesmu. U do sada najboljoj objavljenoj biografiji Sekstonove Dajana Midlbruk opisuje njen stvaralački proces: pisanje pjesme inicira neki formalni problem. Otkucala bi frazu ili stih na vrhu papira, „iz toga bi razvila glasovno podudaranje,“ koje bi je vodilo dalje u razrađivanje nevjerojatno emotivnog sadržaja. Osjećanja postaju slike koje se smještaju u okvire, „ali povremeno dolazi i do njihove dekanonizacije“. Postepeno kanalisana nalet pjesničkih slika srastao bi u umjetničko djelo.

Teško je zaključiti ijedan segment priče o polifoniji ženskog pjesništva tokom 20. vijeka. I možda se upravo priča o „ženskim prevratima“ u američkoj poeziji najpogodnije uklapa u zaključak da je književnost zagonetnost i da „delfijsku stranu književnosti razotkrivamo postepeno ali nikad do kraja. Književnost kao umjetnost pisanja dušom, umjetnost pisanja tijelom. Kada bismo potpuno izložili njenu tajnu na svjetlost dana uništili bismo idealnu suštinu umjetničkog djela“⁴¹ (Tomović-Šundić 2007: 7). Marijana Mur, Edna St. Vinsent Milej i En Sekston na najbolji način predstavljaju razne staze koje vode kroz pjesničku šumu: njihove dinamične poetike, disharmonični senzibiliteti, obraćanje subjektivnom i iracionalnom, objektivnom i racionalnom, raznovrsnost motivsko-stilskih obilježja, dobile su specifičnu funkciju - ostvariti pjesničku slobodu i pjevati pjesme ne samo bogovima i zaslužnim ljudima; one se okreću protiv slova i duha tradicije. Njihov pjesnički rad doseže do svijeta ljudske psihe, iskazujući smjelo sve porive duha do najtananih njegovih vibracija. Pjesnički metodi su različiti, ali u pravom smislu ove pjesnikinje nastavljaju Horacijevu vjerovanje (ovdje, po pitanju roda modifikovano prema Šekspirovim sestrama) da pjesnikinja može da pjeva o svemu što hoće i da sve zavisi samo od njenog dara i rada.

Citirana djela:

1. Bixler, Frances, ed. 1988. *Original Essays on the Poetry of Anne Sexton*, Conway: University of Central Arkansas Press.
2. Colburn, Steven E., ed. 1988. *Anne Sexton: Telling the Tale*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
3. Colburn, Steven E. ed. 1985. *No Evil Star: Selected Essays, Interviews, and Prose. Anne Sexton*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
4. Eko, Umberto 2001. *Granice tumačenja*. Beograd: Paideia.
5. George, Diana Hume 1987. *Oedipus Anne: The Poetry of Anne Sexton*. Urbana: University of Illinois Press.
6. Grey, Richard 1990. *American Poetry of the Twentieth Century*, London and New York: Longman.
7. Jones, Susan W. 1991. *Writing the Woman Artist-On Poetics, Politics, and Portraiture*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
8. Matvejević, Predrag 2000. *Metodologija proučavanja književnosti*. Beograd: Trebnik.
9. McClatchy, J. D. ed. 1978. *Anne Sexton: The Artist and her Critics*. Bloomington and London: Indiana University Press.
10. Middlebrook, Diane Wood 1991. *Anne Sexton: A Biography*. Boston: Houghton Mifflin.
11. Sexton, Anne 1999. *The Complete Poems*. Boston-New York: Houghton Mifflin.
12. Šoljan, Antun 1980. *Zlatna knjiga američke poezije*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
13. Tomović-Šundić, Sonja 2007. *Književno-antropološki portreti*. Podgorica: CID.
14. Velek, Rene, Ostin Voren 2004. *Teorija književnosti*. Beograd: Utopija.
15. Wagner-Martin, Linda W. ed. 1989. *Critical Essays on Anne Sexton*. Boston: G. K. Hall.

Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ

**Voices of Female Poets in the Twentieth Century: Different Voices,
Different Poetics**

The paper offers an overview of American female poetry during XX century, especially in the age of modernism and postmodernism. In order to examine typical characteristics of female poetry the special attention is paid to three poets of completely different poetics: Marianne Moore, Edna St. Vincent Millay and Anne Sexton. Their poetics are closely examined especially by contrasting their thematic and structural concerns in some of the best poems as well as the possibility of applying to their poetry some of the basic thesis stressed by the feminist critics during the last three decades of XX century.

Sanja MIŠKOVIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje "Vojislav P. Nikčević"

UDK 821.163.4.09 Pekić B.

POSTMODERNISTIČKI OKVIR PEKIĆEVIH TEKSTOVA (II)

Cjelokupno književno djelo Borislava Pekića, s jedne strane završava modernističke koncepcije, a s druge strane, postmoderna poetika postaje primarni stvaralački model. Pripovjedni postupci dominantni u prozi druge polovine XX vijeka, defabulacija, demitologizacija, intertekstualnost, citatnost, međužanrovi, ukidanje granice između stvarnost, prisutni su i u prozi Borislava Pekića. Tumačenje Pekićeve djela, zapravo je sagledavanje tih djela, najprije u biblijskom ključu, zatim u ključu mitova, filozofskih reminiscencija, historijskih dokumenata... Može se reći da Pekićevo književno djelo prevazilazi okvire vremena, ne samo po umjetničkim vrijednostima, već i poetičkim, estetičkim, semantičkim. Izražena kroz beletristička djela, eseje i dnevničke zabilješke, njegova eksplicitna poetika, iskazuje jednu osobenu, autopoetičku refleksiju.

Poetičke smjernice Borislava Pekića

Književni opus Borislava Pekića, romansijera, esejiste, kritičara, dramskog pisca, prozaiste, spada u sam vrh crnogorske i evropske književnosti. Pekićevo književno djelo, sa jedne strane završava modernističke koncepcije, a sa druge strane, postmoderna poetika iskazuje se u vidu primarnog stvaralačkog modela.

Kao što smo već rekli, defabulacija, demitologizacija, intertekstualnost, citatnost, međužanrovi, ukidanje granice između stvarnosti i fikcije, neka su od pripovjednih postupaka dominantnih u prozi druge polovine XX vijeka.

Književna tradicija kao vjekovno iskustvo nudila je piscima obilje tema i motiva. Tradicija se često nametala kao uzor, pa ne čudi pojava

intertekstualnosti i citatnosti u književnosti, naročito ako se ima u vidu takvo sputavanje stvaralačke imaginacije. *Intertekstualnost je pojava koja karakteriše umetnost reči od prvog dana njenog stvaranja i u različitim epohama samo je manje ili više, u ovom ili onom obliku, dolazila do izražaja.*¹

Malo je pisaca koji, kao Borislav Pekić, iz knjige u knjigu, ispisuju varijante jedne iste životne situacije. Samosvojno tumačeći i parafrazirajući istorijske ili egzistencijalne situacije, Pekić ništa nepromišljeno ne unosi u svoju prozu. *Literatura neće biti imaginativna ilustracija istorijskog dokumenta – umetničke varijacije na teme specificirane izvodima iz štampe – ili neka vrsta duhovne konfrontacije s jednim zvaničnim ili nezvaničnim shvatanjem stvarnosti, kome se sada suprotstavlja moje, subjektivno, umetničko. Nipošto. Literatura mora da uđe u totalnu simbiozu sa istorijom, umetnički izraz da se sa dokumentom stoji u monolitnu formu.*²

Kritičari su zapazili mitski element Pekićeve proze. Ono što je promjenjivo u njegovom djelu, svakako je promjena perspektive opšteprihvaćenih vrijednosnih paradigmi.

Čitati Pekićeve djela, znači sagledavati ih u biblijskom ključu, zatim u ključu mitova, filozofskih reminiscencija, istorijskih dokumenata... Iz svega rečenog da se naslutiti da je jedna od bitnih odlika cjelokupnog Pekićevog djela, zapravo, kritičnost. Za ostvarivanje kritičnosti Pekić u svojim djelima koristi brojne postupke. Jedan od njih je, svakako, i demitologizacija. *Pre svega, reč je o demitologizaciji hrišćanstva, tj. mita o Hristu kao o jednoj od varijanti mita o proroku. (...) Paralelno ispisivanje priča o biblijskom i Pekićevom svetu na istom palimpsestu pre je, dakle, isticanje artificijelne prirode ovog drugog i kritičko preispitivanje božanskog, nego što je njegovo opovrgavanje.*³ Demitologizacija mitova, zajednička je odlika Pekićevih romana 1999 i *Atlanda*, kao i teksta *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana*.

Kritičnost je problematizovana i kroz odnos realnosti i fikcije. Pekića ne interesuje realnost, istorija, već umjetnička priča o istoriji. Činjenice, fakti, samo su predmet kojim se postiže iluzija stvarnosti.

¹ Milena Stojanović, *Pogled na piščev radni sto (okviri novog čitanja)*, Pančevo, Mali Nemo, 2006, (Biblioteka Hrestomatija), str.29-30.

² Borislav Pekić, *Izabrani eseji*, Solaris, Novi Sad, 2007, str.84.

³ Milena Stojanović, *n.d.* str. 81-82.

Potpuno ostvarenje on pronalazi u simbiozi literature na jednoj, i istorije na drugoj strani, odnosno umjetničkog izraza i dokumenta. *Delo prestaje biti dokumentarno – ne gubeći, međutim, obavezno nijedan drugi kvalitet – ako tokom simbioze sa umetničkom građom, dokumenat, usled njenih potreba, izmeni svoju primordijalnu suštinu, zadržavajući ili ne zadržavajući opštu formu dokumenta.*⁴

Pekićevo pripovijedanje karakteriše i postupak korišćenja tehnike palimpsesta. To je postupak ispisivanja dvije ili više priča, koje nemaju svoju hronologiju, već jedna priča biva zamijenjena drugom, u pogledu mjesta i značenja. *Pekićeva dela su, kada je reč o tehnici palimpsesta, zapravo različite eksplanacije jednog modela, veliki broj varijanti početno postavljenog okvira.*⁵

Kako je postmodernistička citatnost, ilustrativni tip citatnosti, jer se citiraju stari tekstovi, da bi se dobili novi (avangardnu književnost odlikuje iluminativna citatnost, tekstovi se citiraju da bi se osporila tradicija), cijela postmodernistička kultura, ovako sagledana, nova je istorijska kultura mimeze i prepoznavanja. Dakle, cjelokupno Pekićevo djelo svrstava se u okvire ovako definisane postmoderne.

Rekli smo već o načinu građenja Pekićevih djela. On dekomponuje mitove, događaje, istoriju, dokumente, vjerodostojne izvore, mijenja vremenske planove, kombinuje solilokvije i dijaloge, razbija ustaljene granice između književnih rodova i vrsta. Tako su *Pekićevi romani postali dokumenti o onome o čemu nisu svedočili oni „pravi“, „istinski“ dokumenti-izvori, o onome u šta je sumnjao u tim dokumentima „neverni Toma“ - autor romana.*⁶

Borislav Pekić, baš kao i Danilo Kiš, dobrovoljno je postao emigrant. Politička klima vremena u kojem su živjeli i stvarali, uslovila je njihovo dobrovoljno „bjekstvo“, izvan granica. Brojni problemi sa kojima su se susrijetali, a o kojima doznajemo iz Pekićeve knjige „Korespondencije kao život“, ojačala je veze među piscima. I to ne samo između Pekića i Kiša, već i Mirka Kovača, Miodraga Bulatovića, Filipa Davida, Borislava Mihajlovića Mihiza, Dragoslava Mihajlovića. Ova skupina pisaca, rušila

⁴ Borislav Pekić, *Izabrani eseji*, str. 90.

⁵ Milena Stojanović, *n.d.*, str. 90.

⁶ Radomir Baturan, *Romani Borislava Pekića*, NIO „Univerzitetska riječ“, Nikšić, 1989, str.11.

je književne barijere i uspostavila citatnost kao imanentni postupak književnog teksta, u drugoj polovini XX vijeka u svim južnoslovenskim književnostima.

*Pekićeva galaksija označitelja, velika je modna pista. Ta činjenica može da začudi samo onoga ko je potpuno smetnuo sa uma da je Pekić zatočnik građanskog sklopa vrednosti i da je to ostao, u najvećoj meri, i onda kada su se drugi oportuno snalazili u drugačijem društvenom uređenju.*⁷

U Pekićevim djelima, sve je svedeno na relaciju znaka i označenog. Simbolički plan u njegovim djelima obično prati alegorija. U nastojanju da se definiše proces „označavanja“, Lakanovu opoziciju između imaginarnog i simboličkog promijenimo u distinkciju između semiotičkog i simboličkog. U interakciji ova dva pojma odvija se i sam proces označavanja.

Tekstovi Borislava Pekića, nijesu samo književni tekstovi, ne pripadaju samo polju književnosti, oni su sadržajni, pa možemo reći, da na izvjestan način, pripadaju i filozofiji, i religiji, mitologiji, sociologiji, politici... Jer, čitajući ih, prolazimo kroz vjekove, upoznajemo različite kulture, premještamo se iz mjesta u mjesto.

Ne dozvoljavajući kritici, o kojoj nije imao pozitivno mišljenje, da žanrovski određuje njegova djela, Pekić je ispod naslova svakog svog djela dodavao zaštitni znak: „portret“, „povijest“, „novela“, „sotija“, „fantazmagorija“, „antropološki roman“ itd. Ovim postupkom, Pekić je ispoljavao želju da pomjeri postojeće granice među žanrovima, *nadgrađivao je pojedine prozne postupke da bi video koliko mogu da izdrže. Druge postupke je razarao da bi pokazao sve njihove mane. Formu je držao najvećom tajnom umetnosti, onim što se „ne može naučiti“.*⁸

Jedna riječ, smatrao je Bahtin, nosi u sebi različita značenja i vrijednosti koji se aktiviraju u zavisnosti od toga unutar kog žanra je riječ upotrijebljena, dakle, značenje riječi može da se mijenja sa promjenom njenog konteksta. Brojne narativne strategije, kojima se Pekić služi u svojim djelima, posljedica su izražene sumnje u povlašćeni položaj

⁷ Slobodan Vladušić, *Nepodnošljiva lakoća znakova* U: *Anali*, broj 4/Beograd 2007, str.155.

⁸ Radoslav Bratić, *Pekićeva bajka o Atlantidi* u: *Jat new review*, www.montenegrina.net/pages/pages1/knjizevnost/pekiceva_bajka_o_atlantidi.htm-19k-

pripovjedača u odnosu na pripovjedni svijet, odnosno pripovijedanje.

Hronologija, koju čitalac uspostavlja tokom čitanja Pekićeve proze, jeste fabula. Fabula je apstrakcija događaja u narativu, poređanih po hronološkom i kauzalnom redu. Siže je manifestacija fabule, koja uvodi perspektivu (fokalizaciju i glas), kao i temporalne manipulacije redoslijedom, trajanjem i frekvencijom. Korišćenjem izraza *postmoderno pripovijedanje*, otvara se mogućnost izučavanja ovih djela iz perspektive naratologije.

Književni opus Borislava Pekića osoben je, ne samo po imaginaciji i kreativnosti, već i po estetičkom sagledavanju života. U njegovim djelima, romanima, novelama, dramama, esejima, dnevnicima, prepoznamo umjetničku inventivnost, originalne kompozicije, čudne fabule, ali i misli dostojne jednog filozofa. *U njegovim žanrovski heterogenim, unutrašnjom strukturom barokno raskošnim književnim građevinama, no u osnovnom planu ipak potpuno harmoničnim, u tim slojevitim, često palimpsetskim književnim spisima, izgrađenim na fonu nekog mita i legende Borislav Pekić je nagovestio jednu ambivalentnu kosmogoniju i samosvojnu teosofiju... (...) u jednu reč, književni svet Borislava Pekića je snagom imaginacije – umetnički sugestivan; dubinom filozofskog mišljenja – originalan; strukturom dovršen i harmoničan; duhovnim zračenjem – i poetičan i u najboljem smislu didaktičan.*⁹

Dok je pisao, dok je govorio, razmišljao, Pekić je stvarao svoju poetiku. Ona je prokrala sve stranice njegovih beletrističkih djela. Korijeni ove poetike, nalaze se zapravo, na stranicama esejističkih, kritičkih, memoarskih i dnevničkih Pekićevih djela. Vjerovao je Pekić u književnost koja je nastajala 70-ih i 80-ih godina XX vijeka na balkanskim prostorima. Pisanje je, smatrao je on, zapravo život, pa je i prepiska sa dragim prijateljima jednako važna kao i život, a prijateljstvo nije estetsko, već lično.

Estetičke dogme uglavnom nameću pisci i kritičari strasno angažovani u okršajima između umjetničkih grupa ili kritičari epigoni, koji se drže jučerašnjih pravila, pretvarajući ih u vječite kanone. Pekić to ne radi, on stvara sopstvenu estetiku koja se oslanja na novovjekovni racionalizam, platonizam i neoplatonističku mistiku. Zasnivajući svoju „filozofiju“ na

⁹ Milan Radulović, *Estetičke i autopoetičke kontemplacije Borislava Pekića*, u: *Spomenica Borislava Pekića*, SANU, Beograd, 2002, str.2.

dijalogičnosti, Pekić je otvorio vrata novoj disciplini, komunikologiji, jer je smatrao da je književnost zasnovana na neprestanoj komunikaciji i dijalogu sa svim djelima svjetske baštine.

Uzvišenost, tragičnost, komičnost, slikovitost, humor i parodija, kao estetičke kategorije prolamaju se kroz cjelokupno Pekićevo djelo, ustupajući mjesto formi književnog djela. Pekićeve djela, romani, pripovijetke, novele, tekstovi spadaju u šire okvire, oni nude nadnacionalnu tačku gledišta koja obuhvata stanovište različitih naroda, ali ih ne dovodi u pitanje. Pokazujući u svojim djelima da su komplikovane misterije, zapravo alegorične zamjene za bilo kakav pokušaj dosezanja prave istine, Pekić je dokazao da su različite istine nesamjerljive, a pokušaj da se povežu u jednu veliku metanaraciju osuđen je na propast.

Stvaralačko iskustvo one grupe pisaca, koja se pojavila u posljednjoj trećini XX vijeka, u crnogorskoj književnosti, njihov *odnos prema poetici i istoriji, određen autorefleksivnošću i ironičnom distancom (negiranjem prosvetiteljske paradigme), usvojila je trenutno najdelatnija generacija postmodernističkih srpskih proznih pisaca (David Albahari, Radoslav Petković, Svetislav Basara, Dragan Velikić, Đorđe Pisarev, Goran Petrović)*.¹⁰

Kako je polje književnosti, sublimacija ne samo imanentnog (poetičkog) shvatanja književnosti već i onih refleksija čije porijeklo nije samo estetičko, već i etičko, odnosno ideološko i političko, ova generacija pisaca pokazala da je *misliti drugačije* veoma plodotvorno i produktivno za umjetnost. Odlika postmodernizma je sumnja u postojane estetske i moralne vrijednosti i razgradnja istih. Estetske vrijednosti, uslovljene su duhom vremena, a on je kod postmodernista označen krajem jednog vijeka, krajem istorije. Postmodernisti oslonac nalaze u Deridi, koji je inspirisan Ničeom, što znači da je postmodernizam inspirisan Deridom i njegovim stavovima. *Dekonstrukcionistička teza glasi: Značenje je vezano za kontekst, ali je kontekst neograničen*.¹¹ Derida smatra da se svaki znak može citirati, staviti među navodnike, čime on, tj. znak, može da raskine sa svakim datim kontekstom, beskonačno produkujući nove kontekste. Citiranje spaja akt

¹⁰ Mihajlo Pantić, *Tortura teksta*, Oktoih, Podgorica, 2000, str.184.

¹¹ Novica Milić, *Tekst i tekst u kontekstu: dekonstrukcionistička teza U: Tekst u kontekstu*, Institut za književnost i umetnost, Izdavačka radna organizacija „Rad“, Beograd, 1989, str. 85.

čitanja i akt pisanja. Citiranje ponavlja: ono omogućava čitanju da odzvoni u pisanju. Čitanje postaje novo pisanje kao stalno vraćanje i kao pravi pristup *Drugom*. Svaki tekst zahtijeva vraćanje, ponovno čitanje. Značajno za razumijevanje poetike postmodernističkih pisaca, pa i Pekićeve poetike, jeste Deridina filofska misao izražena kroz teoriju metafore i postojanja pisma kao preduslova jezika uopšte. Takođe, i tumačenje subjekta kroz igru tekstualnih razlika, zasnovanih na Ničeovoj slutnji, Derida razgrađuje oduzimajući subjektu ulogu vrhovne i središnje instance. Ovakvi stavovi usloveli su autorovu decentralizovanu ulogu u tekstu, pa otuda ne čudi pojava ovakvog diskursa u prozi postmodernističkih pisaca. Na ovim osnovama i Pekić gradi svoju poetiku, koja bi se mogla najbolje definisati kao *autorefleksivna*.

Stvarajući novi književni svijet, kao i književno-diskursivni jezik, on je eksplicitno pokazao svoju stvaralačku poetiku. Otvoreno istupajući protiv vjere u istoriju, razgrađujući mitove da bi na njihovim osnovama izgradio sopstvene, demonstrirajući blagi humor, ali i ironiju, grotesku i parodiju, ističući pouzdanost načela podražavanja, paradoksalnost rađanja hrišćanstva, opravdavajući ludilo, težeći Apsolutu, Pekić je stvorio filofski koncept koji pruža jednu od mogućnosti u tumačenju njegovih djela.

U duhu humanističke i prosvjetiteljske tradicije, Pekić je ostao na tumačenju koje je dosljedno Hajdegerovoj maksimi da je umjetnost puko saznanje o umjetnosti, dakle, umjetnost može prenijeti korisna saznanja, saznanja koja će podstaći stvaralačku maštu. Svijet koji izvire iz njegovih djela sazdan je na okvirima *heterotopije*. Bez logičkog slijeda, više svjetova, neočekivano, dovedeno je u neposrednu vezu.

Istina i objektivna stvarnost, nepodudarne su u djelima Borislava Pekića, jer *on tematizuje suštu ontološku situaciju u kojoj se nalazi pisac u procesu stvaranja dela; a ta situacija kondezujuje i inspiriše piščevu ljudsku zapitanost nad sopstvenom individualnom sudbinom i smislom ličnog života, odnosno, u krajnjoj instanci, problematizuje položaj umetnikove ličnosti u svetu, ali i moralni smisao njegovog prirodnog, individualnog života, a ne samo smisao njegovog stvorenog dela...*¹²

Postmodernističko nepovjerenje u metanarative, povezano je sa

¹² Milan Radulović, *Estetičke i autopoetičke kontemplacije Borislava Pekića*, U: *Spomenica Borislava Pekića*, SANU, Beograd, 2002, str.8.

antifundamentalističkim stanovištem, koje svaki pokušaj utemeljenja znanja na apriornim pretpostavkama smatra nelegitimnim. Kako je znanje relativno, pitanja “istine“ ne mogu se postavljati, niti se na njih može odgovoriti. Nema viših istina - umjesto njih, postoje narativne instance, decentriranje subjekta i socijalnog svijeta.

Posredstvom svojih likova, Pekić je uspio da sagleda antropološke, civilizacijske, istorijske i socijalne vidove čovjekovog života. Postavši medijum, odnosno transmisija, iz koje nastaje objektivna proza, Pekić je uspio da prevaziđe sopstvenu individualnu egzistenciju. Njegova prozna ostvarenja, prerastaju u jednu književnu filosofiju, ne samo na planu sadržine, već i na planu forme. A pod formom, Pekić je podrazumijevao *dio prirode rukopisa*, unutrašnju stranu književne sadržine, forma je, u umjetnosti, jednom riječju sve. Sublimacijom pojedinačnog u opšte, individualizovanjem likova zaokruženih fiktivnom, a uvjerljivom pričom, Pekić je stvorio književna djela – parabole. Kroz njih je iskazao svoju egzistencijalnu filosofiju, filosofiju kulture, *istoriosofiju*.

Uspostavljajući dijalog između savremenog djela i mita, odnosno moderne i mitske tvorevine, Pekić je otkrio izvore stvaralačke imaginacije. Na taj način, on je svoj književni svijet utemeljio ne samo ontološki, već i antropološki dajući smisao i funkciju sopstvenim književnim tvorevinama.

Brojnim esejima, komentarima, pismima, reminiscencijama, Pekić je neprestano iskazivao sumnju u zadatost pisanja. Smatrao je da *u najvišoj vrlini umetnosti, u njenoj moći da odnos umetnika prema svetu učini opštim, u sposobnosti umetnosti da od svakog Dela učini signum kojim iskustvo obeležava sopstveni razvitak, krije se i njena najzloćudnija urođena mana: opasnost da Delo ne izdržava ništa drugo do svog tvorca*.¹³ Besmisao kao filofska kategorija egzistira u Pekićevim djelima, ambivalentno sa pojmom ništavila. Svijet i postojanje besmisleni su, jer je ništavilo ishodište i utočište ljudske egzistencije.

U brojnim esejističkim, ali i beletrističkim radovima, Pekić je apostrofirao filozofsku misao o slobodi volje, tačnije o umjetničkoj slobodi volje. U tekstu *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana*, iskazana je težnja ka savršenstvu, izražena kroz umjetnost, balet. Međutim, savršenstvo za Ikara

¹³ Borislav Pekić, *Zbog drugih i na druge*, U: *Skinuto sa trake*, Narodna knjiga - Alfa, Beograd, 1996, str.70.

Gubelkijana, nije u virtuoznosti, već u dosezanju ideala, odbrani moralnog identiteta. Umjetnost je samo paravan iza kojeg stoji pobuna protiv moćnih. Simbol umjetničke neslobode oličen je u padu, sunovratu Ikara Gubelkijana. Sujeta i strah sputavaju dostizanje umjetničkog savršenstva. *Jer, sve je taština, veli Propovednik, taština nad taštinama.*¹⁴

Pekiću je *Sveto pismo*, zapravo prototekst, koji on neposredno citira u svojim djelima. Središte koncepcije mudrosti u *Bibliji* upravo je *Knjiga propovjednikova*, iz koje za moto Pekić odabira jednu cjelinu. Pekić koristi riječ *taština* čije metaforičko *jezgro te reči (hebel) je magla, izmaglica, para...*¹⁵ Riječ *taština* paradoksalna je, označava isprazne postupke u ispraznom svijetu.

Čitalac Pekićevih djela, zapaziće da je u njima naglašena tematizacija književnosti i umjetnosti, kao i da je interesovanje za legendu, odnosno istoriju, uvijek metaistorija, te da oni čine samu srž pišćeve poetike. Okrećući se ka istoriji i mitu, kao izvoru za građu djela, Pekić je pokazao jedan iraziti antirealistički stav. *Realizmu u književnosti je odzvonilo. Umetnost više ne može da se zadovolji takozvanom realnošću ako se ona priznaje jedino kao niz kontinuiranih, kauzalno povezanih, pa već samim tim objašnjenih činjenica, niti može proizvoditi dela čija će isključiva svrha biti da te činjenice dramatizuje.*¹⁶

Na svim razinama Pekićevih djela, prepoznatljivi su simboli. Počevši od naslova njegovih djela, svi oni iskazuju jedan osoben korelativ za apokaliptičnu autorovu viziju svijeta. To značenje sadržano je i u naslovu *Vreme čuda, Besnilo, Atlantida, Uspenje i sunovrat..., Odbrana i poslednji dani, Hodočašće..., Novi Jerusolim* itd.

Ostajući dosljedan u pogledu iznijetih stavova o književnosti, Pekić u svojim djelima ostaje dosljedan i visokom stilu. Njegovi eseji odišu više filozofskim, psihologijskim, antropologijskim, nego književnim mislima. Kao što nijesu slučajne posvete na njegovim djelima i odabrani citati, tako nijesu slučajne cjeline iz Dnevnika, uzete za moto odabranog eseja, ni citati iz djela pisaca I filozofa, Andrića, Krležu, Crnjanskog, Joneska, Kafke, Dostojevskog... Sa njima je Pekić, u esejima, vodio polemiku.

¹⁴ Borislav Pekić, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, str.74

¹⁵ Nortrop Fraj, *Veliki kod(eks)*, Prosveta, Beograd, 1985, str.160

¹⁶ Borislav Pekić, *Književnost između činjenice i tajne („Zlatno runo“)*, U: *Skinuto sa trake*, Narodna knjiga - Alfa, Beograd, 1996, str.193.

Kritiku je Pekić posmatrao kao *prevashodno intelektualan i moralan čin*. (...) *Dobru kritiku formira isključivo odnos prema delu. Delo samo. Dobra kritika je, na taj način, neka vrsta suda što ga delo donosi o samom sebi.*¹⁷ Kao da i nakon, skoro pola vijeka (citat je preuzet iz dnevnčkih zabilježki, koje prethode većini Pekićevih eseja, a nastale su 1965. godine), ova teza opominje kritičare kako da pristupaju proučavanju književnog djela. Naime, kritičar mora imati svoj stav, svoj aspekt čitanja koji je različit od drugih kritičara, a prije svega različit od piščevog čitanja. Akcenat je na odnosu pisca i teksta, teksta i čitaoca. S obzirom na to da je zadatak umjetnosti, u tome je što razbija automatizovanu percepciju, što smo zahvaljujući njoj ponovo u stanju da stvari vidimo, a ne samo da ih letimično prepoznavamo, a da je *horizont očekivanja* pojam pod kojim se podrazumijeva spremnost publike da na osnovu svog prethodnog poznavanja književnosti prihvati novo djelo, isključivost Pekićevog „ispravnog čitanja“, ipak nije prihvatljiva. Jer, *način na koji jedno književno delo u istorijskom trenutku svoga pojavljivanja ispunjava, prevazilazi, izneverava ili opovrgava očekivanja svoje prve publike, očigledno može poslužiti kao merilo pri određivanju njegove estetske vrednosti. Distanca između horizonta očekivanja i dela, između onoga što je poznato iz dotadašnjeg estetskog iskustva i “izmene horizonta” koju iziskuje novo delo, određuje u smislu estetike recepcije umetnički karakter književnoga dela...*¹⁸

Književni tekst nije ništa drugo do jedna podvrsta „teksta kulture“, on mora da ima „cjelovito značenje“ i da ispunjava „jednu funkciju“, on mora da posjeduje neku specifičnu organizaciju, a prije svega mora da ima neke svoje granice, tj. okvire. Tekst nije ništa drugo do znak, složeni znak. Ako se književnome tekstu priđe kao nizu znakova, zanimanje će biti usmjereno ka ispitivanju jezika ili koda književnosti, odnosno ka izučavanju informacionog mehanizma u književnome tekstu; ako mu se pak priđe kao cjelovitom znaku, zanimanje će biti usmjereno ka njegovome cjelovitom kompozicionom ustrojstvu, koje mu i omogućuje da kao zatvoren i konačan odražava beskonačnu stvarnost, da ima svoje cjelovito značenje i da u kulturi ispunjava određenu funkciju.

Pekićevo književno djelo prevazilazi okvire vremena, bezvremeno je, ne samo po umjetničkim vrijednostima, već i poetičkim, estetičkim,

¹⁷ Borislav Pekić, *Izabrani eseji*, str. 279.

¹⁸ Hans Robert Jaus, *Teorija recepcije*, Beograd, 1978, str.47-49.

semantičkim vrijednostima. Njegova eksplicitna poetika izražena je kroz beletristička djela, eseje i dnevničke zabilješke, iskazujući jednu osobenu, autopoeitičku refleksiju.

Značenje *Drugog* u prozi Borislava Pekića

Žak Lakan upotrebljava pojam *Drugog*, da bi redefinisao *ja* kao subjekt jezika. Ali, *Drugo* je apstraktna i strukturalna kategorija koju pozicionira apstraktni subjekt svijesti u potencijalnom smislu. Pojam apsurdna u neposrednoj je vezi sa pojmom *Drugog*, dajući osnovni smisao organizaciji Pekićevih tekstova.

Posmatrajući složeni opus Borislava Pekića, čini se da je problem *drugog* suštinski važan za razumijevanje egzistencijalističkog stava koji je naglašen u njegovim djelima. To je onaj element koji omogućava da se otkrije ono što je do tada bilo skriveno, element čovjekove ličnosti koji simboliše tuđe, drugo, nesvjesno i neprihvaćeno.

*Pojavni oblici Drugog koje nalazimo u Pekićevim delima često se međusobno nadovezuju i zbog toga ih je teško jednoznačno razgraničiti i definisati. Pojam Drugog je ambivalentnog karaktera i često nije moguće njegovo jednoznačno vrednovanje.*¹⁹ Pekić na izvjestan način u književni tekst unosi svoje viđenje realne egzistencije. U tim stavovima ima dosta autobiografskih elemenata. Njegovi likovi nosioci su ideologija, a posljedica takvog stava prema životu je otuđenost. Ovaj problem naročito je tematizovan u romanu *Hodočašće Arsenija Njegovana*, povlačenje iz spoljašnjeg života u stvari je iskazivanje otpora prema toj spoljašnjosti.

Čovjek u modernom svijetu osjeća usamljenost i izopštenost. Takav svijet, smatra Pekić, kreće ka neminovnoj propasti. U njegovim tekstovima korespondiraju autobiografija i antropologija. Zapaža se i neprestana borba za prevlast racionalnog nad iracionalnim. Svi navedeni elementi uslovljavaju pojavu pojma *različitosti*, kao najpreciznije odabranog u definisanju proze Borislava Pekića.

Pojam *različitosti* ključni je element Pekićevog mišljenja, prepoznatljiv u načinu konstruisanja književnog teksta. Žanrovska višeznačnost njegovih tekstova specifična je, jer istovremeno odslikava

¹⁹ Sabina Gjergjel, *Problem „drugog“/“različitosti“ u prozi Borislava Pekića*, U: *Anali*, broj 4/Beograd 2007, str.178.

njegove stavove, egzistencijalističke i književne. *Drugo* ili *različito*, pojavni su oblici koji konstituišu Pekićevu *autorefleksiju*, *autopoetiku*. Pojam *različitosti*, prisutan u Pekićevoj trilogiji (*Besnilo*, 1999, *Atlantida*), ukazuje da je povratak stalnom i nepromjenjivom nezavisan od istorije. Istorija se ne može racionalizovati. A između istorije i racionalnog *vaskrsava* mit, kao jedina zakonitost. U razlikovanju riječi *istorija* (history) i riječi *priča* (story), riječ *mit* vezaćemo za ovu drugu riječ, koja znači *ne stvarno istinito*. U svakom slučaju, mitske ili pripovjedačke strukture, istinite ili ne, prisutne su u djelima Borislava Pekića.

Pekićev tekst *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana* „izvještaj“ je o sudbini Ikara, klizača, umjetnika. Međutim, riječi iz naslova „uspenje“ i „sunovrat“ ukazuju na pripovjedno načelo prema kojem je autor, ne samo odabrao, već i rasporedio svoju građu. U tome je sadržan mit, *mythos*. Primarna upotreba riječi *mit*, široka je, a ovdje je dovedena u vezu sa ograničenijim kontekstom, pričama.

U oba Pekićeva teksta, *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana* i *Odbrana i poslednji dani*, postoji niz različitih sadržaja, *uz ponavljanje mitske ili pripovedne forme u kojoj se oni nalaze. Snažno naglašavanje strukture, gde nam se zbog moralnog interesa pripoveda u stvari jedna te ista vrsta priča uvek iznova, ukazuje na to da se pojedinačne priče sastavljaju u skladu s tim obrascem. (...) Prvenstvo se daje mitskoj strukturi ili skici priče, a ne istorijskom sadržaju.*²⁰

Kategorija *Drugog*, jedan je od osnovnih elemenata Pekićeve književno-filosofske koncepcije. Kroz *Drugo* i sa *Drugim*, djelo postoji. Pekić je stvorio sopstvenu koncepciju književnosti. Preoblikovao je stvarnost i stvorio sopstveni književni prostor, bolje reći, međuprostor. Djela Pekićeva nijesu potpuna fikcija, ali nijesu ni stvarnost. Ona su *Drugo*, ali i *različito*.

Mit o antiutopiji

Priroda književnosti je, smatra Fraj, prije svega određena svojim osnovnim utopijskim ciljem koji se javlja u pripovjedačkom i tematskom vidu. Ali pripovijedanje uvijek dotiče i stvarnost kao prepreku utopiji. U tom smislu, možemo reći da se cjelokupna književnost prostire između

²⁰ Nortrop Fraj, *Veliki kod(eks)*, Prosveta, Beograd, 1985, str.68

dvije granične tačke, utopijske zamisli i realističke težnje ka opisu. U zapadnoevropskoj književnosti, primjećuje Fraj, bilo je prisutno premještanje mitskih obrazaca u nove realističke oblike. U tom smislu, Fraj razlikuje pet karakterističnih istorijskih modusa. Prvi je *mitski* i u njemu je junak kao božansko biće. Poslije mita se pojavljuje *modus romanse*, gdje je junak u stepenu nadmoćan nad čovjekom i prirodom. Romansu smjenjuje *visoko mimetski modus* epa i tragedije u kojem je protagonista običan smrtnik, ali ipak junak i vođa. Četvrti je *niskomimetski modus* u kojem junak postaje prosječan čovjek realističkog romana. Najzad, moderna književnost donosi peti *ironijski modus*, u kojem je glavni lik svojom moći ili inteligencijom slabiji od nas, pa osjećamo kao da gledamo prizor zarobljenosti, frustracije ili apsurdna. U tom pogledu, ironično su dati junaci teatra apsurdna, Jozef K., recimo ili Džojsov Blum u *Uliksu*.

Ako je *utopijska zamisao* po Fraju, psihološki pokretač svekolike književnosti, onda su *arhetipovi* takvi osnovni oblici u kojima književnost kao duhovna djelatnost traje, i pod pritiskom istorijskog iskustva se preobražava. U Jungovoj „analitičkoj psihologiji“ i mit je kao „arhetip“ postao sinonim kolektivno nesvesnog.²¹ Pod arhetipovima, Jung podrazumijeva pojavom bliskom onome što se u mitologiji naziva „motivima“. Nesvjesno ima kompenzatorsku ulogu nadoknađivanja onog što je sviješću bilo zabranjeno, propušteno ili zatureno. Ako umjetnost shvatimo kao utopijsku zamisao, čovjekov san je oslobađanje svijesti i stvarnosti pomoću mašte.

Na mitskim osnovama, gdje mit ima ulogu estetskog ideala, Pekić je izgradio originalne književno-filosofske parabole. Iz stvaralačke komunikacije sa mitom, kao što je već rečeno, nastala su Pekićeva prozna ostvarenja. Ipak, osnovna sadržina njegovih djela je istoriosofija. *Ako je u mladosti književnost doživio kao „estetski korelat filosofije“, u zreлом uzrastu on je tu filosofiju konkretizovao i književno realizovao kao istoriosofiju sa mitskim konotacijama.*²² Dakle, pokušavajući da preko mitova spozna suštinu raznorodnih kulturnih i socijalnih formacija u istoriji čovječanstva, Pekić je stvorio sopstvenu *istoriosofiju*.

Mit je kod Borislava Pekića, sredstvo, *vještačka tvorevina*, pomoću koje je nastajala u njegovim djelima nova stvarnost. Razaranje i destrukcija,

²¹ E.M.Meletinski, *Poetika mita*, Nolit, Beograd, 1983, str.31.

²² Milan Radulović, *n.d.*, str.20.

u njegovim djelima, dobili su sasvim novo mjesto, a njihov duhovni značaj zapravo je kreacija i inspiracija. Na ovim osnovama, stvarajući svoja djela, Pekić je pokazao da je dotadašnja književnost iscrpila mitologeme na kojima se zasniva. Nova književnost napušta tradicionalne realističke okvire, pa i njenu formu.

Širina i raznovrsnost Pekićevih tema zahtijevaju širinu shvatanja antiutopijskog. Višeslojna i polimorfna Pekićeva djela žanrovski su neuhvatljiva. Većinu svojih beletrističkih djela Pekić gradi postupkom priče u priči, inkorporiranjem sižea, koji se slivaju u jedno. Pekić uspostavlja takvo ustrojstvo svijeta, u kome je realno ono što je fikcija, a fikcija ono što je realno. Riječ je o *iracionalnoj stvarnosti*. Taj svijet je potpuno uređen, ali nadstvaran. Pekić se poigrava čitaočevim shvatanjem stvarnog i nestvarnog, realnog i irealnog. On ruši granicu između fikcije i stvarnosti. Zato se najčešće Pekićeva djela određuju kao djela sa elementima negativne utopije, antiutopije. *Antiutopija je kritika budućnosti koju utopija prezentuje. Ona je izraz antinostalgije. Kako su utopisti često fanatici, antiutopiste bismo pre mogli nazvati lucidnim. Utopijski roman ističe se formom lažne savesti; antiutopijski – demistifikacijom.*²³

Rečeno je već da je Pekićevo djelo obilježeno duhom „konfrontacija“ sa brojnim djelima svjetske književnosti, sa određenom književno-filosofskom tradicijom. Ideje o moralnosti, etičkom stavu, nametnute su i dovedene u vezu sa filozofijom egzistencijalizma.

Korijeni teksta *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana*, nijesu samo sadržani u mitu o Dedalu i Ikaru, već u Bibliji, u mitu (legendi) o Postanju i čovječijem padu u Postanju. U Postanju *oblici života nastaju „govorom”, tako da oni ili načinjeni ili stvoreni, nisu načinjeni od nečeg drugog.*²⁴ Dualizam čovjekovog postojanja u vremenu i vječnosti, uz čežnju za vječnošću i savršenim životom iznad vremena dosuđenog čovjeku, kao lajtmotiv prisutan je u prozi Borislava Pekića.

Utopija, kao termin, pojam, naziv, potiče od engleskog humaniste Tomasa Mora, a odnosi se na “zemlju koja ne postoji”, zapravo na zamišljeno idealno ustrojstvo države. Međutim, korijeni za *nastajanje* ovoga termina sadržani su u Platonovoj *Državi*, koja je, prema Moru, *fantastično teorijska*

²³ Milena Stojanović, *Književni vrt Borislava Pekića*, Beograd: Institut za književnost i umetnost; Pančevo: Mali Nemo, 2004, str.62.

²⁴ Nortrop Fraj, *Veliki kod(eks)*, Prosveta, Beograd, 1985, str.14.

*utopija. A utopijski roman je roman u kojem se opisuje idealno društveno uređenje u budućnosti, koje može biti suprotno od idealnog (u tom slučaju govorimo o negativnoj utopiji).*²⁵

Spajajući u svom književnom opusu različite civilizacije, (romansku, helensku, vizantijsku, djelimično osmansku, recimo u *Zlatnom runu*), Pekić stvara sopstvenu viziju antiutopizma, smatrajući da je *aktuelna naša prirodna težnja da se iz utopističkih lutanja po nedodijli afro-azijske nesvrstanosti svrstamo najzad među one narode kojima – uz sve korisne razlike – po nekom sumornom antropološkom modelu pripadamo.*²⁶ Dakle, čovječanstvo svoj smisao dobija u naučnoj fantastici, naučnoj. Sa ovako viđenom egzistencijom, problem čovjekove otuđenosti neminovan je, a on vodi dubljem problemu, problemu komunikacije.

Pekićeva opsjednutost negativnim utopijama najbolje je iskazana u trilogiji *Besnilo*, *Atlantida* i *1999*, a neosporno je da, kada je riječ o njihovom sadržinskom planu, antiutopijske elemente kao važan dio strukture sadrže i ostali njegovi romani. Sam Pekić je sebe smatrao *piscem ideja*, ali ne piscem stvarnosti, već piscem ideje o stvarnosti. U neposrednoj vezi sa “pitanjem negativne utopije” je i pitanje žanrovskog određenja Pekićevih djela. U ostvarivanju te zamisli, Pekić je *Besnilo* označio kao žanr roman, *Atlantidu* kao antropološki epos, a *1999* kao antropološku povijest. *Poznato je da Pekićevo romaneskno stvaralaštvo, čiju je opštu žanrovsku prirodu označio terminom antropološki roman, ima kao filozofski lajt-motiv sudbinu Vrste. Uprošćeno rečeno, to stvaralaštvo prožima ona reflektivna nit koju tvore fundamentalna pitanja antropološkog akcidenta.*²⁷

U neprekidnom dijalogu sa mitom, Pekić otkriva izvore stvaralačke imaginacije. Univerzalnost je Pekić pronašao u antropološkoj suštini, naizgled, raznorodnih svjetova i civilizacija. Njegov književni svijet počiva na antropološkim osnovama. Djelima je Pekić pokazivao suprotstavljene svjetove, civilizacije, paralelne svjetove i različite nivoe egzistencije i harmonizovao ih u književnu građu, međusobno čvrsto povezanu. Stvarajući jedan, tematski razuđen opus, Pekić je postavio i pitanja

²⁵ *Rečnik književnih termina*, str. 857.

²⁶ *Drugi o Pekiću*, priredili: Ljiljana Pekić i Mihajlo Pantić, Otkrovenje, Beograd, 2002, str.16.

²⁷ Novo Vuković, „Naučni pesimizam“ i negativne utopije Borislava Pekića, U: *Deveta soba*, „Filip Višnjić“, Beograd, 2001, str.254.

čovjekovog postanja i apokaliptičnog viđenja svijeta. Ali, *mitologija nije "datum" nego "factum" ljudskog postojanja: ona pripada svetu kulture i civilizacije koji je čovek načinio i koji još uvek nastanjuje.*²⁸

Pekić je nastojao da književni obrazac antiutopizma, pronađe u prevođenju mitskog u istorijsko. Njegove antiutopije dovodile su u pitanje mit i njegov status u nauci, romanu, tekstu, ali su postavila i otvorila prostor jednom fantastičnom proseyu, *science fiction*.

Metaproza - okvir Pekićevih djela

Ako bismo slijedili tezu Ipolita Tena da umjetnika možemo u potpunosti objasniti na temelju njegove rase, sredine i trenutka, bez sumnje, Pekić je na osnovu trenutka i sredine, nužno genij evropskih okvira.

Žanrovski razučeno, djelo Borislava Pekića osobeno je u pogledu načina pripovijedanja. Veoma je važno istaći da postoji veza između metaproze, proznog modela, kao termina savremene književne teorije i žanrovskog određenja Pekićevih djela. Sam termin metaproza, ima šire i uže značenje, historiografska metaproza. U načelu, ovakav model pisanja, blizak je Pekićevom načinu pripovijedanja. *Jer njihova je zajednička svrha postizanje – izvesne univerzalne sinteze. 'Epskim digresijama' (Zlatno runo, Atlantis) povezuje se istorija u vremenu i putem razlika i analogija pokušava pronicati u mit kao arhesuštinu humane povesti...*²⁹

Kao prozni model, metaproza, odnosno historiografska metaproza, naziv je za prozu koja nastaje u postmoderni, prozna strategija koja nije stilski i kompoziciono ujednačena. Djelo pripada postmodernističkom diskursu ako je autor ujedno i priređivač, svjedok ili jedan od junaka; ako inkorporira različite dokumente, spise unutar samog djela; ako je djelo sastavljeno od jednog ili više raznorodnih tekstova; ako su tačke gledište parodično suprotstavljenje; ako u djelu postoje alegorija, parodija, ironična distanca i ako se zahtijeva aktivna uloga čitaoca, uvodnim napomenama priređivača, tj. autora. *Među ključne osobine metaproznih tvorevina se, isto tako, najčešće ubraja upotreba – kritika, parafraza i parodija – dvaju popularnih žanrovskih mehanizama: špijunske priče (Pinčon, Kuver, Nabokov, Kiš, Džon Bart, Eko, Basara) i fantastike, osobito naučne*

²⁸ Nortrop Fraj, *n.d.*, str.64.

²⁹ Borislav Pekić, *Arhesušтина humane povesti* (intervju), u: *Književnost*, br.5-6, Beograd, 1985, str.973.

(*Fuentes, Kalvino, Pekić, Tabuki, Andžela Karter, Džulijen Barns*).³⁰

Odrednice Pekićeve proze, metaproza i historiografska metaproza, upućuju na činjenicu da su mnogi elementi postmoderne poetike prisutni u njegovom djelu. Ali, Pekić je stvorio sopstvenu koncepciju književnosti, koja crpi stvarnost i postaje zaseban svijet. Književno djelo, u tom pogledu, nije ni potpuna stvarnost, ali nije ni fikcija. Ono se, zapravo nalazi u nekom „međuprostoru“.

Sagledavajući kroz prizmu metaproze Pekićeva djela, zapaža se autoreferencijalnost, korišćenje različitih postupaka u fikcionalnom kontekstu, kao i povezivanje fikcije i fakata, odnosno izmišljenog i činjeničnog. U duhu osporavanja velikih naracija ili, velikih pripovijesti, prema riječima Linde Hačion, nastaju pekićevska djela koja odlikuje i dekonstrukcija, fragmentarnost, kolažno-montažna tehnika. Od tekstova *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana, Odbrana i poslednji dani*, preko *Atlantide, 1999, Godine koje su pojeli skakavci, Kako upokojiti vampira, Hodočašća do Zlatnog runa*, Pekić je ostao dosljedan u pogledu metaproze, kao modela pripovijedanja. Uloga postmodernističkog autora i jeste drugačija, *pošto tekst nastaje iz drugog teksta ili drugih tekstova, autoru je pripala uloga posrednika između određenih „jezičkih znakova“*.³¹ Borislav Pekić, parodira sve sisteme, od mita do ideologije, kao i „velike naracije“, ili pripovijesti. Međutim, on stvara viziju književnosti - sopstvenu „veliku naraciju“.

Metaprozu neminovno prati istorija. Zato i ne čudi što metaproza, kao model proze, čini okvir Pekićevih djela. Međutim, Pekić ne stvara istorijske romane i tekstove, autentična priroda njegovih djela određena je podnaslovom. Stvarajući genealogiju porodice Njegovan-Turjaški, Pekić je stvorio 100 likova i napisao „knjigu“ od 3260 stranica, koja predstavlja najobimniji roman južnoslovenske književnosti. To je roman-saga o porodici Njegovan-Turjaški posmatrana od 1361. do 1941. godine.

Zlatno runo, u podnaslovu fantasmogorija, kako smatra Pekić, *nema dužnost jedino da ukaže na moj tretman teme, kao kod „Vampira“, već i da na neposredan način ukaže na njenu formu, a na zaobilazan, i na njenu suštinu koja bi, usled privremene prevage ovakvog ili onakvog*

³⁰ Svetislav Jovanov, *n.d.*, str. 98.

³¹ Jasmina Ahmetagić, *Unutrašnja strana postmodernizma*, Raška škola, Beograd, 2005, str.25.

*materijala, načina kazivanja, ove ili one subforme rukopisa, mogla biti jednostrano, pogrešno protumačena.*³² To znači potpunu negaciju teorijskog određenja žanrova, negaciju stvarnosti, dominaciju fikcije, pri čemu je Pekić jasno stavio do znanja čitaocu da ne doživljava samo stvarnost, već i fikciju, kao obzor književnog univerzuma. Zato je moguće govoriti o metaproznom okviru Pekićevih djela, jer, on, slično kao u *Zlatnom runu* i *Vampiru*, i u drugim djelima, prema mitu se odnosi kao prema logici njegovog dekomponiranja, a stapanjem fantastike, stvarnosti, odnosno, zbilje i fikcije, razvija složen sistem aluzija, asocijacija, pseudocitata, koji književni prostor pretvaraju u imaginarni svijet. Tom pripovjednom strategijom biće obilježeni i tekstovi *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana* i *Odbrana i poslednji dani*, pretvarajući formativni obrazac pripovijedanja u svojevrsnu postmodernu poetiku.

Jedan tok piščeve svijesti, predstavlja zapravo, stav prema savremenoj kulturi i književnosti stav koji se izgrađuje tokom stvaranja djela. Drugi tok je eksplicitno iskazivanje tih stavova u konkretnim djelima. To se naročito može uočiti na planu književnog opusa jednog pisca. A književni svijet Borislava Pekića je raznovrstan i raznorodan. Međutim, za razumijevanje date teme, metaproznog okvira, kao i žanrovskih „poigravanja“, važno je Pekićev termin „istorija“ razumjeti kao filozofsku kategoriju, prije svega, jer se ovim terminom predstavlja stanje duha u granicama modela svakodnevice, odnosno života. Smisao kategorije „istorija“, najbolje je objašnjen upravo u njegovim romanima. Jedan od zanimljivih problema koji Pekićeva proza donosi je i odnos realnih i fantastičnih elemenata. S obzirom na to, stvarnost i fikcija, istorija i mit, u Pekićevim djelima (*Zlatno runo*, *Atlantida*), konstituišu, dva naporedo postavljena moguća svijeta. Dakle, stvaraju se opozicije, ne samo u pogledu stvarnosti i fikcije, realnog i izvan-realnog, već i istorije i mita. Međutim, *Borislav Pekić sumnja u samu mogućnost da se dođe do smislenog i pouzdanog objašnjenja istorijskih događaja, bilo uz pomoć istorijskih činjenica, bilo uz pomoć literature. Iako opsednut istorijom i sklon unošenje faktografskog materijala u svoju prozu, Pekić često ističe da su i literatura i istorija bitno ograničene u svojim mogućnostima, da nam one mogu ponuditi samo uslovne interpretacije.*³³ To znači da je svako

³² Borislav Pekić, *Vreme reči*, Beograd, BIGZ, SKZ, 1993. (izbor Ljiljana Pekić), str.225./ „Iskustvo romansijera“ – razgovor vodio Pavle Zorić, „Savremenik“, Beograd, XXV, juli 1979.

³³ Jasmina Lukić, *Metaproza: čitanje žanra*, Stubovi kulture, Beograd, 2001, str.10.

tumačenje istorije Pekiću samo uslovna konstrukcija. U tom pogledu, može se govoriti o povezanosti Pekićevog djela sa postmodernom poetikom, ali i sa relativizmom novog istorizma. Sam Pekić kaže, *mene ne interesuje istorija po sebi, već ono iza nje, što je bira, pokreće, upućuje, komanduje, ili ono što je inhibira. Ukratko, na bazi prototipa balkanskih, pa time i prvih evropskih mitova – određuje. Mene zanima njena antropološka, a ne istorijska funkcija. Izato ja to svoje „Zlatno runo“ smatram antropološkim, a ne istorijskim romanom.*³⁴

Kritičko interesovanje u metaprozi, biće usmjereno na proces konstruisanja teksta, ali i na ulogu čitaoca u tom procesu. Jer, u metaprozi, fiktionalni elementi podjednako su realni i istiniti kao i empirijski objekti naše stvarnosti. Povezanost djela i čitaoca, još jedna je od karakteristika Pekićeve proze. Taj proces povezanosti je unutrašnje ogledanje, autorefleksija. Metaproza se na taj način razlikuje od ranijih proznih formi. Postmoderna i zahtijeva aktivnu ulogu čitaoca, samosvijest.

U *Zlatnom runu* naglašen je Pekićev odnos prema istoriji kao fantazmagoriji, kao i prema istorijskom iskustvu kao sopstvenoj negaciji, realno se miješa sa fantastičnim, nestvarnim, magijskim. To znači da „stvarnost“ nije jednostavno data, već je na neki način proizvedena. Ali, ako prihvatimo ovu tezu, da pekićevski prozni svijet kreira svoj „mogući“ svijet, moramo se zapitati na koji način to čini metaproza, kao poseban, odnosno karakterističan postmoderni žanr? *Metaproza dovodi u neposrednu vezu međusobno različite, pa čak i međusobno isključive moguće svetove. Granica između empirijske datosti i mogućeg sveta teksta često biva narušena. Uloga pripovedača uvek je relativizovana, a njegov autoritet pod znakom pitanja, isto kao i stabilna tačka gledišta oko koje bi mogla da se organizuje naracija.*³⁵ U tom slučaju, istorija postaje „alternativni svijet“, takođe fiktionalan koliko i alternativni svijet književne proze, a metaproza se okreće istoriji, pokazujući da je moguće i pisanje neke druge istorije koja nema ulogu da potvrđuje ili opovrgava istinitost.

Na granici iscrpljenosti u pogledu traženja ili ispitivanja istinitosti, nalazi se fantastika. A izraz „fantastična književnost“, odnosi se na određenu vrstu književnosti, odnosno književni žanr. Tako određen, književni svijet u diskontinuitetu je sa realnim svijetom, književni tekst dobija neobičan

³⁴ Borislav Pekić, *Izabrani eseji*, Solaris, Novi Sad, 2007, str.161.

³⁵ Jasmina Lukić, *n.d.*, str.45.

pristup datoj temi. Zajednička odlika fantastičnog književnog djela i realističkog, jeste realnost u pogledu čovjekovog položaja u svijetu. Tekst, smatra Todorov, *treba da primora čitaoca da svet književnih likova smatra za svet živih ljudi i bude neodlučan između prirodnog i natprirodnog objašnjenja događaja o kojima se govori. Zatim, tu neodlučnost isto tako može osećati neki od likova; na taj način je uloga čitaoca, da tako kažemo, poverena jednom liku, a u isto vreme neodlučnost je predstavljena, ona postaje jedna od tema dela; u slučaju naivnog čitanja, stvarni čitalac poistovećuje se sa likom. Najzad, važno je da čitalac zauzme određen stav prema tekstu: on će jednako odbaciti alegorijsko tumačenje, kao i „pesničko“. Ova tri zahteva nisu jednake vrednosti. Prvi i treći uistinu sačinjavaju žanr; drugi i ne mora da bude zadovoljen. Ipak, najveći broj primera ispunjava sva tri uslova.*³⁶

Svojim djelima, Pekić prikazuje realnost, ali kada su u pitanje djela naučne fantastike, logičnim slijedom, realnost postaje fantastični realizam. Na tragu mitova, koje je često inkorporirao u svoja djela, Pekić stvara, po ugledu na mitološka bića, čudne likove, koji se pretvaraju u pse, imaju telepatske moći, robote koji postaju ljudi... Ali, Pekićeva fantastična proza ima svoje granice. Potvrdu o potrebi korišćenja fantastike u pripovijedanju, pronalazimo u njegovim esejima, iz kojih saznajemo da je Pekić na realnost gledao kao na niz uzročno-posljedičnih činjenica koje ne mogu da zadovolje njegovo poimanje umjetnosti. Zato je potrebno, smatra Pekić, pronaći novo, drugačije. *Fantastično tkivo Pekićevih romana realistički diskurs ne oseća kao „strano telo“.* Naprotiv, *podvrgava ga zakonima nadstvarne logike svog književnog sveta i tako očuđen inkorporira u sebe.*³⁷

Dakle, fantastika, zapravo kritička fantastika, kao osobina metaproznih tvorevina, odlikuje prozu Borislava Pekića, označenu kao naučna fantastika. Ostale osobine metaproznih tvorevina, čine okvir preostalih Pekićevih djela. Već smo rekli da postoji povezanost između metaproze, kao proznog modela i žanrovskog određenja proze Borislava Pekića. Koliko je ova j pisac želio da ostane jedinstven i neponovljiv, govori i činjenica da je, ako ne podnaslovom, onda u pismu upućenom nekom od brojnih prijatelja, ili u esejima, ili pak u dnevničkim zabilješkama, bliže žanrovski određivao svoja djela. Sam Pekić u razgovoru sa Pavlem Zorićem

³⁶ Cvetan Todorov, *Uvod u fantastičnu književnost*, Rad, Beograd, 1987, str.37.

³⁷ Milena Stojanović, *n.d.*, str.78.

za *Savremenik*, godine 1979, kaže: *Oduvek sam želeo da što bliže odredim rod kojem pripada neka moja knjiga. Za samu knjigu, naravno, ta oznaka ne mora imati nikakav značaj. U „Ikaru“, „Odbrani“ i „Hodočašću“ ga, na primer, zaista i nema. (...) Reč autoportret ispod „Hodočašća“ tek je prividno određene. Termin hronika kod „Vremena čuda“, uz neki predikat možda, ima izvesne šanse da znači nešto više od nekog reda nekih događaja tek kad ga završim, ako ga završim – naravno. (...) Ako budem stigao to da dovršim, moći ću uočiti pravo značenje knjige, koja je sada i u ovakvom krnjem obliku zarasla u manihejski nihilizam bez protivrečnosti u nadi, bez koje ni zlo ne može biti ubedljivo, ma koliko, inače bilo pobedonosno. U „Vampiru“ i „Runu“, međutim, podnaslov koji zamenjuje termin „roman“ nisu bez odnosa sa temom. Sotija je za „Vampira“ oznaka mog ugla gledanja na temu, putokaz za otkrivanje njenih unutrašnjih značenja, svetlost u kojoj treba posmatrati događaje iz knjige. (...)”³⁸*

U kasnijim radovima, esejima i polemika, naići ćemo na izvjesna odstupanja od ovdje iznesenih stavova. Prije svega, to se odnosi na tekstove *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana* i *Odbrana i poslednji dani*. Stoga, u daljem radu jedan od problema kojima ćemo se baviti jeste i pitanje žanra.

Posmatrajući Pekićevo žanrovski razučeno a obimom opsežno književno djelo, da se zaključiti da je on, iskazujući sumnju u zadate književne oblike, zapravo provukao liniju postmoderne kroz cjelokupno stvaralaštvo, ostavljajući brojne nedoumice u pogledu pokušaja analize njegovih književnih ostvarenja. Na principu poredbene analize, pokušaćemo da ukažemo na tematske i poetičke srodnosti testova *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana* i *Odbrana i poslednji dani*. Polazni okvir analize predstavljaju zaključci izneseni u prethodnim poglavljima.

³⁸ Borislav Pekić, *Vreme reči*, str. 203.

Sanja MIŠKOVIĆ

POSTMODERN FRAMEWORKS OF PEKIĆ'S TEXTS (II)

Narrative methods dominant in the prose of the second half of the XX century are also present in the prose of Borislav Pekić. Interpreting Pekić's work is actually trying to understand those writings, firstly through the Bible key, then through the key of myths, philosophical reminiscences, historical documents... One can say that Pekić's literary work supersedes frameworks of time, not only by artistic values, but by poetic, aesthetic, and semantic values as well. Expressed through the works of fiction, essays and dairy annotations, his explicit poetics renders a distinctive, autopoetic reflection.

Jakov SABLJIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera

UDK 821.163.4.09-31

IMAGOLOŠKI ASPEKTI ROMANA *OGLEDALO* IGORA ĐONOVIĆA

Analizom imagoloških aspekata povijesnog romana *Ogledalo* (1996) Igora Đonovića nastojat će se otkriti kako se semantika teksta autorskom intencijom usmjerava prema specifičnim pripovjednim ciljevima koji osciliraju između želje za potvrđivanjem europskosti, ali i vlastitosti crnogorskog nacionalnog identiteta. U tom smislu Đonovićeve roman predstavlja recentni prijelaz crnogorske tekstualnosti iz funkcionalne ideologemičnosti jezičnog znaka u estetski utemeljenu antiideologemičnost. Također će se na primjerima pokazati kako su pripovjedni ciljevi u romanu bili osobito usmjereni na tekstualnu dekolonizaciju, odnosno dekonstrukciju usmenoknjiževnog nasljeđa kao u Crnoj Gori duboko ukorijenjenog civilizacijskog koda.

IGOR ĐONOVIĆ I NAJNOVIJI NARAŠTAJ CRNOGORSKIH PROZAİKA

Na prijelazu iz XX. u XXI. stoljeće o crnogorskoj se književnosti, i to prije svega prozi, počelo govoriti kao o incidentu, slučaju ili ju se pak uopćeno određivalo uz pomoć opisnih etiketa poput na primjer "crnogorskog književnog promiskuiteta" (Jovanović, 2005: 32). Za sadržajnu elaboraciju takve kritičarski ponešto pretenciozno karakterizirane tendencije simptomatičan je crnogorski pisac Igor Đonović¹ koji u svojem

¹ Igor Đonović rođen je 1966. na Cetinju. Život je izgubio nesretnim slučajem 1994. Studirao je "srpskohrvatski jezik i jugoslovensku književnost" na Filološkom fakultetu u Beogradu. Pored proze, pisao je kratke eseje i poeziju. Roman *Ogledalo* pronađen je u njegovoj ostavštini.

dnevničkom zapisu izdvojenom kao uvodnik naglašava da bi njegovo djelo trebalo biti “evropski roman koji će u sebi imati jednu tanku nacionalnu nit, veoma tanku” (Đonović, 1996: 6). Takva pozicija o pripovijedanju sukladna je autorskoj politici izbjegavanja neposrednog ideološkog angažmana, a ideja da crnogorska književnost zasluženo postane dijelom baštine europske i svjetske kulture izraz je znanja o pisanju kao iskazivanju stajališta i želja. U tom smislu treba shvatiti naglašavanje **razumnog** i **konstruktivnog**² pripovijedanja (6) suptilno prožetog nacionalnom problematikom u službi privlačenja stranog čitatelja te buđenja interesa za nepravedno zapostavljenu crnogorsku knjigu. Prema tome, Đonović je zaokupljen: a) percepcijom i recepcijom djela, tj. onim o čemu piše, pa tako prevažna povijesna i društvena problematika mora biti pažljivo obrađena, te b) onim kako i komu piše pa ga obilježava spisateljska samosvijest koja vodi računa i o čitateljima i o problemima šire recepcije. Takvim formulacijama Đonović artikulira svoju usmjerenost prema tekstualnoj tranziciji ili poetološkoj smjeni u kvalitativnom smislu, a može se reći i da sve odrednice njegove uvodne riječi tvore svojevrsan autopoetički književni program koji bi se mogao smatrati književnim programom svih njegovih naraštajnih suvremenika kao što su: Balša Brković, Andrej Nikolaidis, Milovan Radojević, Dragan Radulović, Ognjen Spahić i dr. U drugoj polovici devedesetih godina XX. te u nultim godinama XXI. stoljeća navedeni crnogorski pisci bili su svjesni svoje aktualnosti, dinamičnog iskoraka u nove narativne i tematske prostore te svoje uloge u prekidanju s obrascima tradicionalističkog diskursa. U tom pogledu riječ je o iznimno važnom periodu crnogorske književnosti koji se oformio po svojim netom navedenim sastavnicama književnoga djelovanja mlađeg naraštaja romanopisaca, a koji je svojim postojanjem povratno utjecao na nastavljanje procesa daljnjeg tkanja teksta crnogorske književnosti.

KONTEKSTUALIZIRANJE ROMANA

Roman *Ogledalo* uzoran je primjerak recentnog crnogorskog romana jer funkcionira kao rekapitulacija dugo vremena u interesu “viših” ciljeva često prešućivanih tema koje se nastoje detabuizirati. Riječ je o revizionističkoj narativizaciji tema koje su Đonoviću dovoljno zanimljive da bi mogle “natjerati inostranca da zaviri i vidi o čemu se radi ne samo tu nego i u

² Istaknuo J. S.

ostalim dijelovima crnogorske književnosti, koja je surovo utopljena u neke nacionalne podjele i kojoj je na taj način učinjena nepravda” (6). Prema tome, roman se objašnjava kao fikcionalna isplata duga dotad slabo ili gotovo nikako dotaknutim sadržajima koji se u zbilji shematično opetuju: “Mislim da ovim romanom (ako nastane) neće biti rečeno puno toga što je novo” (5). No unaprijedno osviještenim aktom pisanja roman dobiva simbolički status iskupljenja deskribiranjem nacionalne rascijepljenosti koja, paradoksalno, kao vrhunska tema trenutka nepravedno zapostavljenoj književnosti zasluženno osigurava mjesto u europskoj literarnoj republici.

Prethodni citati ujedno su i dijelovi uvodnika koji ima ulogu objašnjenja nastanka autorove stvaralačke ideje te je zato naslovljen “Umjesto predgovora (*Iz dnevnika*)” s navedenim nadnevkom 21. 04. 1992 (5). Dnevnički ulomak uvodnički uklopljen u inicijalni dio romana postaje eksplikacijski sažetak poetičkih sastavnica namjeravanog djela. Takav uvod znači da autor, koji svojim imenom potpisuje dnevnički izvadak, na jednom mjestu i u okvirima vrlo ograničenog tekstovnog prostora objašnjava sljedeće poetičke odrednice:

- a) formu,
- b) temu i vrijeme radnje,
- c) društveni kontekst,
- d) temeljni način oblikovanja pripovjedne građe,
- e) žanr,
- f) autorsku namjeru.

Đonović pojašnjava da se dvoumio između dvaju načina formalne organizacije teksta, u oba slučaja tematski zaokupljenog pretresanjem crnogorskih povijesnih dvojba i pojedinih (polu)istina. Pri tom se Đonović odlučio za sadržajno supostavljene, ali razmjerno samostalne i različite fabularne dionice u obliku prozne tematizacije razgovora ili, točnije, uzajamne ispovijedi dvojice komita vremenski smještenih u vrijeme balkanskih ratova početkom XX. stoljeća. Ti su dijelovi pripovjedno uokvirani uvodnom napomenom autorskog pripovjedača te zadnjim poglavljem u kojem je vrijeme radnje locirano na izmak samog stoljeća. Autor se odlučio za potonju mogućnost jer mu je postupak uokviravanja dopustio veće discipliniranje građe uz istodobno “više sloboda i mogućnosti rasplinjavanja” (5). “Sloboda” i “rasplinjavanje” apstraktne su poetičke odrednice uglavljene u vremenu sazrelog za zamah literarne detabuizacije crnogorskog nacionalnog kompleksa te njegove prošlosti, sadašnjosti i

budućnosti, vremenskih dimenzija kojima se pripisuju oznake identičnosti i cirkularnosti. Takvim procesom negativno-regresivne temporalne karakterizacije obuhvaćene antropološke dimenzije crnogorstva Đonović se pridružuje slično oblikovanim historiografskim matricama koje su ispisali, primjerice, Miljenko Jergović (*Dvori od oraha*, 2003; *Gloria in excelsis*, 2005), Igor Štiks (*Dvorac u Romagni*, 2000) i Predrag Sekulić (*Made in Jugoslavia*, 2002; *Harem*, 2004). No u *Ogledalu* naglasak se s negativnog izjednačivanja egzistencije u njezinoj uvijek istoj *vremenitosti* prebacuje na kružnu istost crnogorskog identiteta koji generira različita *prostornost*. Amerika i Rusija kao poprišta zbivanja nisu pripovjedno uobličena (samo) zbog zgodnog poklapanja svjetskih imigracijskih odredišta s europejstvom suvremene crnogorske književnosti koju Đonović neskriveno priželjkuje i u smislu kulturno-baštinske afirmacije. Amerika ili Zapad te Rusija ili Istok funkcioniraju kao kulturološki konteksti u kojima se rubnost crnogorskog iseljništva izjednačuje ocrtavanjem gotovo simetričnih pozicija njihove izdvojene “drugosti”. Raskrinkavanje proizvodnje identiteta ovisno o prostorno-vremenskim okvirima njegove smještenosti jedan je od dokaza protiv pripisivanja kompromitirajuće agresivne angažiranosti autorovim spisateljskim namjerama u smislu pojednostavljenog shvaćanja svodivog na preslikavajući odnos referentne zbilje kroz prizmu favorizirane ideološke pozicije. Ta pozicija postoji i moguće ju je svesti na jednu riječ – **crnogorstvo**. Ono je u romanu neosporno eksplicitno posredovanjem pričanja reprezentativnih figura iz naroda, ali nije ograničeno jednodimenzionalno budući da se premrežuje postmimetičkom strategijom pri-kazivanja izvorišno tuđeg, ali i domaćeg ontološkoga konstruktivizma tematiziranog u okvirima prikladnog žanra historiografske fikcije.

Đonović konzekventno razdvaja žanr povijesnog romana od ikakvih nacionalističkih pretenzija što upućuje na oprez vezan uz opasnosti dugoročne traume nedovršenog utemeljenja crnogorske nacije / države / jezika. Riječ je o instancijama koje se i više nego često u pokušajima identitetnog samooblikovanja povezuju s devetnaestostoljetnim (zlo)rabljenjem povijesnog romana kao hijerahijski povlaštenog žanra upravo zbog visokog stupnja njegove moguće izrazito društvene angažiranosti i pridavanja naivnih didaktičkih svrha. Osim toga, Đonović uvodi razlikovnicu *svjetovni roman – duhovni roman*, određujući *Ogledalo*, u skladu s drugom odrednicom, kao roman-ogledalo crnogorskog duha, mentaliteta i tradicije, istodobno izražavajući strah zavodljivosti tematske preokupacije povijesnim kao životnim literarnim i komentatorskim

opredjeljenjem (6). Izbjegavajući bilo kakav oblik autorske i romansijerske preuzetnosti, Đonović pisanje romana shvaća kao misiju u koju se mora otisnuti jer se potreba za njezinim ispunjenjem dugo taložila u njemu samom od kojeg prema vlastitom priznanju ima mnogo boljih pisaca (7). Budući da slične konstrukcije u uvodnim dijelovima književnih djela obično imaju status toposa autorske skromnosti, Đonović smještanjem takve izjave u dnevnički / intimni diskurs, kojem se funkcionalno prenamjenjuje uloga objašnjavačkog uvoda u roman, naglašenije svraća pozornost na vlastite autorske ciljeve i iskrenost nužnoga pokrića za njihovo doseganje u pokušaju pripovjedalačke realizacije.

(DE)KONSTRUIRANJE STEREOTIPA U CRNOGORSKOM I RUSKOM KULTURNOM KONTEKSTU

Radnja romana ravnomjerno je podijeljena na dvije fabularne okosnice čiji su nositelji naratori imenovani kao Mašan i Jovan. Obojica “brdareći” nakon smrti kralja Nikole Petrovića prkose novouspostavljenoj vlasti odani starom uređenju i tradiciji. Iščekujući daljnje sukobe iznose jedan drugom svoje životne storije koje postaju reprezentativnim primjercima na temelju kojih se egzemplarno mogu uočavati neuralgične točke starije / novije crnogorske historije. Tako Mašan kao kadet koji je poslan na školovanje u Rusiju izvještava o svojim nadama i strahovima koji su ga snašli u tuđini nastojeći pri tom raskrinkati stereotipe i predrasude koje je afirmirala tradicija nedodirljivoga “čojstva”:

pokušavam da napravim raskid s lažnijem moralom, sa lažima o idealnijem junacima na koje nikad nije pala ni dlaka, koji nikad ne prozboriše ružnu riječ i ne učiniše lošu stvar, kojima niko ništa ne može, koji su nedodirljivi, bezosjećajni i tvrdi ka da su od čelika, kojijema nikad srce ne zatrepta, suza ne kanu i koji nikad ne pogledaše tuđu ženu, a sve to radili su često samo što se o tome nije valjalo pričat da se ne bi pokvarila lijepa slika o njima ili stvorila ona druga – ružna, koja ih stavlja u redove besprizornijeh.

Vazda sam se trudio da u Rusiju pokažem kako su i Crnogorci ka i ostali ljudi, da i oni plaču, smiju se, kopaju, muče se, čuvaju decu i stoku i da nijesu Špartanci iz priča niti to žele bit, a i za Špartance sumnjam da su bili ka što su ih opisali no su i oni morali činjet još ponešto do rata i stvari vezanijeh samo za rat. U rusku prijestonicu to nijesu lako primali ili nijesu šćeli čut. Oni su mi sa te strane bili glupi. Nijesu umjeli razumjet Crnogorca za ralom, sa sjekiroom ili kosijerom u ruke; znali su samo za Crnogorca

ratnika, za njegove puške, džeferdare, sablje i okinute turske glave koje se ne kidaju već pedeset godina (70).

Upravo za roman *Ogledalo* karakteristični su takvi i slični ulomci s apelativnom ulogom, tj. posrednim pozivanjem domaćeg i stranog čitatelja na nužnost literarne destereotipizacije semantičke strukture čojstva. Kao što je vidljivo, postupak je istodobno usmjeren na dvije pogubne inačice imagoloških konstrukata – **autostereotipe** i **heterostereotipe**. Ponajprije treba istaknuti prve navedene, tj. slike koje zajednica ili skupina stvara o samoj sebi. Riječ je o tom da se u skladu s crnogorskom ratničko-plemenskom ideologijom i strogim, tradicijski posvećenim kodeksom oblikuje nadindividualni etički model kojem podliježe imaginiranje o samom sebi pa se takve slike nazivaju autostereotipima. Budući da se najveći broj sociokulturnih zapreka vezuje uz crnogorski nacionalni mit koji izrasta iz epske i herojske patetike, u crnogorskoj književnoj tradiciji nastajala je poetika uvjetovana oblikovanjem monolitnih i plošnih likova podložnih predvidivom postupanju, automatizmu ponašanja i potisnuću njihove izrazitije tjelesne, čulne i osjećajne dimenzije (Bečanović, 2006: 348). Zbog toga pripovjedač Mašan i naglašava proces naturalizacije razmišljanja o Crnogorcima kao junacima “kojijema nikad srce ne zatrepča, suza ne kanu” i “koji nikad ne prozboriše ružnu riječ i ne učiniše lošu stvar”. Naravno, cilj je takvog ponašanja utvrđivanje čvrstog kolektivnog identiteta koji kanalizira želje kao što je estetizacija egzistencije po pravilima epskog shvaćanja svijeta, ali i strahove kao što je krhkost fizičke i emotivne konstrukcije maskulinog subjekta. Komentar iz Đonovićeve romana izniman je primjer po tom što omogućuje zamjećivanje mehanizama kojima želje i strahovi “stvaraju imagologiju, imagologija stvara ideologiju, ideologija stvara diskurs, diskurs stvara stereotipe kao posljednje, okamenjene identifikacijske točke, koje se naknadno naturaliziraju, tj. pretvaraju u prirodne i autentične biti” (Oraić Tolić, 2006: 30). Pripovjedač zato namjerice u autokomentaru progovara o motivskom odabiru koji strukturira njegovo izvještavanje protkano prešućivanjem, zatamljivanjem i tabuiziranim emotivnim polom “lirike” svakodnevnog života u kojem nema nema mjesta objektivnom pripovijedanju o “epski” stiliziranim junaštvima: “sigurno te čudi što pričam o čišćenju lišća, snijega, vode, spremanju tuđijeh kreveta, služenju kod tuđijeh ljudi, strahu, jezi i neprijatnijem osjećanjima” (69).

Osim toga, poništava se i isključivost visokoga etičkog vrednovanja

likova te s njim skopčane retorike usmenoknjiževnoga pjevača. Humanizirano preispisivanje epskoga izraznoga koda zamjetno je po Mašanovoj uporabi subverzivnog rječnika iz nižih registara pučkoga humora koji je obilježen koprolalijom i vulgarizmima: “Svi pamte Vuka Mandušića ka velikoga junaka, svi pamte njegov prelomljeni džeferdar, poneko pamti i njegove suze za tijem džeferdarom, ali niko ne pamti bale koje su mu curile preko usana dok je sanja kumu – milu snahu Milonjića bana (posprdno).” (70) I dalje: “među (...) ližisahane koji zajedno pišaju u jednu tikvu ne radeći ništa (...)” (82); “za pare bi i guzice dali (...)” (96) itd. Denunciranje konstruirane kulturne mito-logije i jezičnom oštricom u službi je raskrinkavanja svake univerzalističke logike koja se teleskopski stvara odozgor prema dolje kao kontinuitet kulturnih, socijalnih i kognitivnih generalija poput patrijarhalnog kodeksa ponašanja i jezika ratničko-plemenske paradigme. Takvom univerzalizmu suprotstavlja se kontinuitet kulturno manje posredovanih, mikroskopskih narativnih partikularija kao što su: tijelo, strah, bol, svakodnevice, razgovorni jezik itd. U tom kontekstu Mašanov komentar kritika je folklorne kulture u kojoj je društveno iskustvo značajnije od osobnog i u kojem proizvodnja standardiziranog i jedino prihvatljivog modela egzistencije potire individualane, “neslužbene” mogućnosti ostvarenja izvan stabilizacijskih i homogenizacijskih silnica podvrgavanja konzervativnom društvenom poretku.

Druga inačica konstruiranja identiteta odnosi se na imaginarne slike koje izvorišno jedna zajednica, skupina ili pojedinac stvara o drugim zajednicama, skupinama ili pojedincima pa se nazivaju heterostereotipima.³ Iako je Đonović odabrao formu povijesnog romana ideološki se svrstavši na stranu obespravljenog crnogorstva, pripovijedanje ipak nije sveo na didaktično domoljublje obilježeno nacionalističkim pretenzijama koje književnu riječ podređuju političkom programu. Vidljivo je to i u izjednačenju “zasluga” koje u stereotipizaciji pripisuje ne samo domaćoj sociokulturnoj klimi epskogenosti i guslarstva, već i pasivnom, gotovo kolonijalnom percipiranju karakterističnom za ruski društveni kontekst, a uzrokovanim posredovanjem srpskog centra moći kojem (je) politički odgovara(la) okamenjena slika o crnogorskoj “neciviliziranosti” utemeljenoj na zastarjelim obavijestima i predrasudama o Crnoj Gori kao

³ O literarnim stereotipima o Crnogorcima s naglaskom na engleskim izvorima usp. primjerice u: Goldsworthy, Vesna. 2001. *Izmišljanje Ruritanije: imperijalizam mašte*. Beograd: Geopoetika.

poslovičnoj zemlji ratnika, narikača, zaostalosti, sirovosti i surovosti. Uostalom, zbog toga je roman i nastao jer Crnogorci “nijesu Špartanci iz priča niti to žele biti” (70).

Za tradiciju ruskog imaginiranja crnogorstva osim npr. citata iz *Ane Karenjine* (1875-1877) Lava Nikolajeviča Tolstoja⁴ indikativan je primjer ruskog pomorskog oficira Vladimira Bronevskog koji je Crnu Goru 1807. usporedio sa Spartom tvrdeći da je u njoj “vidio republiku u doslovnom smislu riječi, domovinu istinske slobode gdje običaji zamjenjuju zakon, junaštvo čuva slobodu, mač osvete sprječava nepravdu”⁵ (Čagorović i Carmichael, 1998: 65). Takva karakterizacija mnogo duguje viziji disciplinirane Sparte Jeana Jacquesa Rousseaua u odnosu na moralno posrnulu Atenu (Rousseau, 1978: 19, 67) iz njegove “Rasprave o podrijetlu i osnovama nejednakosti među ljudima” (“Discours sur l’origine et les fondementes de l’inégalité parmi les hommes”, 1755). I sam Petar II. Petrović Njegoš u “Gorskom vijencu” opetuje i utvrđuje tako konstruirane koordinate **utopiografije**⁶ suprotstavljajući dekadenciju Venecije čojstvu Crne Gore (Njegoš, 1990, stihovi 1385-1692). No za razliku od takve tradicije imaginiranja najnovije crnogorske romane obilježuje **antiutopiografija**. O tom, primjerice, svjedoči Đonovićevo dekonstrukcija mehanizama mitologizacije / mistifikacije crnogorskih ljudi i prostora, potom distopijska projekcija Crne Gore u romanu *Auschwitz Café* (2003) Dragana Radulovića te napokon privatna, za razliku od one službene u “Gorskom vijencu”, vrijednosno obrnuta verzija Njegoševa imaginiranja geantropoloških karakteristika na relaciji *Venecija – Crna Gora* u romanu *Harem* Predraga Sekulića (Sekulić, 2004: 14).

Valja istaknuti da Đonovićevo osporavanje tradicionalnoga kompleksa crnogorskoga čojstva i herojstva nije prodor u područje dotad neobuhvaćeno kritikom kanonizirane društvene regulative, konvencija i

⁴ Citat je sljedeći: “No što, kakvi su Crnogorci. Od prirode borci” (Tolstoj, 2004: 680).

⁵ S engleskoga preveo J. S.

⁶ “Poput kakva prividenja Sparta je bila izvor zapadne tradicije političke utopiografije. Atenski mislioci sokratskog usmjerenja držali su Spartu dovoljno različitim i udaljenim mjestom na koje su projicirali svoje težnje za domaćim radikalnim političkim promjenama, a takvo razmišljanje slijedili su mnogi kasniji mislioci, uključujući i Rousseaua.” (Cartledge, www: 2008) S engleskoga preveo J. S.

vrijednosti.⁷ Tako je, primjerice, u *Lelejskoj gori* (1957) Mihaila Lalića tradicionalni socijalni kontekst i dalje obilježen epsko-ratničkim, mitskim modelom svijeta, ali i modificiran aktivacijom inače potisnute tjelesne / čulne komponente lika. U romanima Miodraga Bulatovića kao što su *Heroj na magarcu* (1967) i *Rat je bio bolji* (1968), navedeni crnogorski sociokulturni kod izložen je procesima posvemašnjega izvrtanja i groteskizacije pa čitav herojsko-ratnički sustav biva izvrnut naglavce: “tako se čojstvo pretvara u nesojstvo, reč u laž, smisao u besmisao, snaga u slabost, i konačno delo u zlodelo” (Bečanović, 2006: 349). Igor Đonović nastavlja takvu poetiku osporavanja, ali u skladu s postupcima i implikacijama izrazito postmoderne provenijencije, s tim da njegov roman zbog toga nije eksplicitno postmodernističan. Postmoderna kao kulturna paradigma osobito je zainteresirana za konstruiranje historiografskoga / literarnoga teksta, povijesnoga / fikcionalnoga subjekta, ideoloških konstrukcija, povijesno i kulturno uvjetovanih diskurzivnih formacija pa na tom tragu *nacija* postaje *naracija* – priča o kolektivnom identitetu (Oraić Tolić, 2006: 30). *Ogledalo* je ogledni tekstualni uzorak na temelju kojeg je moguće uočiti kako identitet (klasni, etnički, rodni, nacionalni ili civilizacijski) nije pitanje neke unaprijed same po sebi dane biti, već tvorba koja se oblikuje i posreduje, među ostalim, ideologijom, uopćavanjima, predrasudama, politikama diskriminacije, nacionalnim simbolima, stereotipima itd.⁸ Dakako, riječ je o postmimetičkoj strategiji **virtualizma** kojom se literarnim sredstvima uočavaju protokoli transformiranja imaginarnog u realno te njihovo izjednačivanje. Upravo takvom politikom postmodernoga čitanja zbilje u okvirima specifičnih tematsko-žanrovskih pristupa i upotreba i Đonovićev roman može se pridružiti ostalim književnim tekstovima crnogorskih pisaca koji općenito pišu po načelima

⁷ “(...) kultura dvadesetog veka bespoštedno razara epske, herojske modele egzistencije, pa i u crnogorskoj književnosti dolazi do razgrađivanja semantičke strukture čojstva i junaštva.” (Bečanović, 2006: 347)

⁸ Da imagologija crnogorskog sociokulturnog koda ni s hrvatske strane nije nevinna pokazuje primjer iz monografske studije o crnogorskoj epici naslovljene *Junak pera hrvatskog književnika Mate Hanžekovića*: “Izgrađeni, čitavi, velebni u herojskom zanosu, zatočnici najčišće slavenske etike, stvaraoči najljepše slavenske epike, savršenije od Ilijade i onih spjevova viteških vjekova, bezbrojni Leonide, vitezovi smrti, krasnici, srce i krv narodnih gusala, istupaju pred nas u nepreglednoj povorci, i mi, upoznavajući ih, ostajemo bogatiji senzacijama spoznaje o sačuvanosti Helade u brdima. Prolaze orlovski likovi sa vedrinama neba na čelu, ponosni, sa zvijezdama slave u ostrim očima, branitelji krsta i pravde (...)” (Hanžeković, 1938: 113).

razotkrivanja konstruiranja zbilje / granice / identiteta (prije svega, u romanima Andreja Nikolaidisa, Dragana Radulovića i Ognjena Spahića). Ti tekstovi ujedno su pogodni za imagološku analizu u skladu s kojom tekst nije univerzalna, izvanvremenska i od predrasuda lišena kategorija budući da se tekst ovdje smatra proizvodom svojega vremena i njemu odgovarajućeg društvenog okvira.

Oblicima proizvedenosti mogu se u *Ogledalu* shvatiti i ostale referencije na (uvijek istu) sudbinu crnogorstva, i to preko njegova konstruiranja ovisno o društvenim uvjetovanostima trenutka i odnosima moći u procesu pridavanju značenja. Mašanov ideološki protivnik i siva eminencija koja zlorabi svoj nadređeni položaj utjelovljeni su u liku srpskog kapetana Gligorića. Primjenom terminologije postkolonijalnih teorija utvrdivo je kako Gligorić u svrhu političkoga podvrgavanja, potom izražavanja nadmoćnosti i ostvarenja aspiracija Srba na dioništvo u skup povlaštenih naroda od Mašana konstruira tipičan kolonijalni subjekt. Hegemonizam na djelu dvolično se opravdava izjednačivanjem s ostalim već oblikovanim *subjektima* istoga tipa, a pri tom se upotrebljava tipična terminologija kolonizatorskoga diskursa (“sluga”, “pravi kršni Crnogorac”, “domorodačka odijela”, “provincija”, “kolonija”). Takav diskurs formira centrizam povlaštene pozicije govorenja kao kvaziimperijalističke prakse poželjnoga svrstavanja “ukroćenih“, podređenih *subjekata* svedenih na objekte dekorativne živopisnosti i demonstracije sile njihovih “vlasnika” i osvajača:

Ponudio me da sjednem i otvorio oni paket. U njega je bila zapakovana najljepša crnogorska roba, kakve još nijesam gleda nako u gospodara; uz nju su bili još jedan levor i jatagan. Reka je kako neće da ga bilo ko služi, nego treba da se vidi kako mu je sluga pravi kršni Crnogorac, koji podiže ugled svojega pretpostavljenoga i svijeh koji se nalaze u njegovu blizinu. Po njegovijem riječima nije to bilo ništa neobično, jer ću uskoro videt kako na visoke prijeme predstavnici turskoga sultana, engleskoga kralja, francuskoga i austrougarskoga cara, isto tako, imaju zaštitnike obučene u njihova domorodačka odijela koja potiču iz Egipta, Indije, Alžira i Bosne – provincija koje su imale status njihovijeh kolonija (41).

U očima visokog petrogradskog društva Mašan postaje inkarnacija crnogorskog stereotipa u najčišćem obliku. Ozbiljena fikcija svoj uspjeh duguje Gligorićevu inzistiranju na što većem stupnju autentičnosti pa Mašan pušta brkove, petrogradskim ulicama hoda s oružjem zataknutim

za pas “ka da se nalazi u svoje planine” (43) te na prijamima “ka papagaj ponavlja istu priču, iste bojeve, iste doživljaje i iste muke i radosti” (43). Ako srpski kapetan takvo oblikovanje prikladnoga identiteta opravdava političkim oportunizmom i željom za uspostavom civilizacijske i kulturne nadmoćnosti, visoko rusko društvo takvu istu identitetnu tvorbu prihvaća radi zadovoljenja svojih projektivnih potreba vezanih uz zaborav licemjerne lažnosti vlastitog jastva.⁹ U ozračju hipokrizije Mašan počinje funkcionirati kao hodajuća fikcija koja gubi svoj čar egzotičnosti i krvološtva ako se poništi olakšavajuća iluzija samozaborava diktirana hegemonijskim nametanjem subalteriteta – podređene “drugosti”:

U oči tih žena vidio sam želju da me dodirnu i vide jesam li stvaran, da me potegnu za ruku ili pomiluju po kosi, ali to sebe nijesu smjele dozvoliti. Kad bi im kaza da sablja koju nosim za pas nije nikoga posjekla i kako Crnogorci sa domaćijem Turcima već dvades i koju godinu žive ka da nikad nijesu ratovali, onda bi okretale glave, odile i tražile novo krvoločno društvo; tada više za njih nijesam bio nešto novo, egzotično i krvoločno, no sam postaja dio njih koji su pokušavali bar na trenutak pobjeć od samijeh sebe u priče o junačkim djelima i podvizima, kad već nijesu mogli skupiti snage da i sami nešto učine (44-45).¹⁰

Donovićev roman zanimljiv je upravo po uspostavljanju viđenja sličnosti i razlika među razmatranim etničkim, kulturnim i civilizacijskim entitetima. Važnim se zato čine i odbljesci bačeni na poantirano uočene paralele između Kavkažana i Rusa s jedne strane te s druge Crnogoraca i Srba. Unatoč kulturološkim razlikama, jednakost društvene i povijesne pozicije ugnjetavanosti uzrokuje Mašanovo simpatiziranje dostojanstva i samostalnosti kavkaskih plemena pa susret dvaju udaljenih, a opet sličnih kulturnih rubova blagotvorno djeluje na pripovjedačevo osvješćivanje bitnih elemenata vlastitoga i kolektivnoga identiteta. Prema Mašanu više se identitetnih sličnosti može pronaći između Kavkažana i Crnogoraca, nego između Crnogoraca i Rusa. Unatoč religijskoj i slavenskoj istosti te gravitiranju istom političkom centru – Rusiji – religijska različitost

⁹ Jer, po Mašanu, dama ne može istodobno biti poštena i bludničiti, a gospoda se i uznositi i podvoditi mladiće bludnicama (44).

¹⁰ Mašan nije nimalo naivna figura jer postupno postaje svjestan pravila “igre” koju polako počinje okretati u svoju korist jer prisilnu kostimografiju i nametnute društvene obveze sagledava u svjetlu mogućnosti potajnoga propagiranja slike crnogorstva kakvom ju sam poima i kakvu priželjkuje da ju drugi napokon vide.

kao što je muslimanstvo¹¹ Kavkažana, asocijativno vezano uz turski kompleks, nije dovoljno presudna za hipostaziranje razlike. Odlučujućom se pokazuje egzistencijalna uvjetovanost i sličnost nezavidne povijesne marginaliziranosti Crnogoraca i Kavkažana – “malih naroda” (75), kako ih imenuje plemenski vođa Hamadan kan, suprotstavljenih gramzivosti tzv. “velikih naroda” poput Rusa i Turaka: “I jedni i drugi oće osvajanja na brzinu, žele ugrabiti što više za svojega života da bi poslije generacije pripovijedale kako nije bilo vladara i ratnika koji su više učinili za svoj narod i svoju državu od njih, a pritome ne razmišljaju kolike žrtve se prilažu radi zadovoljenja njihove sujete i da ih zbog tih žrtava njihovi narodi više mrze no što ih vole” (75).

Osim prokazivanja pretendiranja imperijalnih sila na osvajačku nadmoćnost, vidljiva je i njihova težnja za imperativom pozitivne memorabilnosti. Međutim, u prokazivanju ultimatumata divinizirane memorije u svrhu ciljane akumulacije moći kan osviješteno negira diskurs “velike naracije” koji proizvodi ideje o “velikim” i “malim” narodima. Takvi idejni nanosi neutraliziraju se u iznesenom govoru Hamadan kana koji govori o pravima i snazi “malijeh naroda” te prividnoj jakosti “prava jačega” (75). Pored toga, on posredno uočava nemogućnost identitetnoga utemeljenja dvostrukoga kulturnoga ruba – kavkaska plemena rubna su zemljopisno / kulturno i u odnosu na ruski i turski politički / kulturni centar. Naime, rusko zanemarivanje izgradnje identifikacijskih točaka kavkaskih plemena, kao što su škole i džamije, potom uskrata ovlasti te inzistiranje na ratničkom mentalitetu koji silom nameće pozitivnu memoriju opet na štetu kulturnoga ruba, u zbilji posljeđuje krhkom i nestabilnom zemljopisnom granicom. Nju Hamadan kan, uz pretpostavku spomenute potpore tvorbi identiteta, zamišlja kao “mirni Kavkaz koji bi bio sigurna zaledina ruskoj granici prema otomanskoj imperiji” (75). Kavkažanin očito uviđa da u tom slučaju artikulacija pozitivne memorije: “Danas bi imali ljude koji se dive njihovoj moći i izdižu je do zvijezda” (75), ne može biti spojiva s ikakvom politikom kulturnoga imperijalizma. Naravno, takva je politika svaka ona koja doslovnu velikost i malenost potencira i simbolički. Time

¹¹ Zanimljivo je da Mašan i sam u početku podliježe stereotipizaciji kao konceptualnom kategoriziranju pa muslimansku vjeru jednostranu izjednačuje s pripadnošću Turcima općenito: “Reka sam mu i to da mi prije pedeset godina niko ne bi vjerova da ću bez oružja sjedit sa Turčinom i pit vino za istijem astalom, a kamoli da ćemo se bratski izljubit” (74).

se ozakonjuje imaginiranje o “velikim” i “malim” narodima budući da procesi neravnomjernog i neravnopravnog uvećavanja (maksimizacije) i smanjivanja (minimizacije) na čitavoj ljestvici ubrojivih značenja projiciraju cijeli niz odnosa poput, primjerice, sljedećih: *superiornost* – *inferiornost*, *razvijenost* – *zaostalost*, *bogatstvo* – *siromaštvo*, *snaga* – *slabost* itd.

U tako postavljenoj konstelaciji analogije između Crnogoraca i Kavkažana nameću se postojanjem brojnih jednačenja u samom tekstu. Tako kapetan Gligorić Mašana preporučuje za pregovarača s kavkaskim plemenima jer im je u svojoj navodnoj “poludivljosti” mentalitetno posve blizak; uhvaćeni Kavkažani također znaju biti pokazivani u ruskoj prijestolnici kao utjelovljenja divlje egzotike; kavkaska plemena prema mjesnim legendama baštine nasljeđe plemena Alana koji su imali ulogu obrambenog štita od prodiranja azijskih horda u Europu (slično odnosu Crna Gora – Turska); zatim zemljopisna brdovitost i Kavkaza i Crne Gore; izloženost podvrgavanju političkom i kulturnom imperijalizmu (Kavkaz ≠ Rusija, Turska; Crna Gora ≠ Turska, Austrougarska, Srbija); nedovršenost procesa krajnjeg utemeljenja nacije, države, jezika; status kulturne / političke rubnosti itd. Međutim istost također nije pojednostavnjeno totalna jer i ona zbog civilizacijskih uvjetovanosti odstupa u određenim elementima, npr. kad se uspoređuje ciljane rusizacija kavkaske djece s crnogorskim „poturicama“. Naime, poturice zbog vrlo rane dobi odlaska nemaju osjećaj identiteta koji u mnogo višem postotku čuvaju oteta djeca zrelije dobi iz kavkaskih plemena.

S druge strane, zanimljivim se može učiniti način Mašanova imaginiranja elemenata pripadnih drugačijim kulturnim kontekstima unatoč postojećim sličnostima. Vidljivo je to ponajprije u vanjskim opisima likova prožetima indikativnim značenjskim utisnucima proizašlih iz Mašanove interpretativne vizure. U tom smislu vrlo su važna dva fizička opisa. Prva značajna deskripcija odnosi se na ruskog cara: “Ima je neki oštri, ledeni pogled koji je moga bit opasniji od ruske zime. Bio je visok i pravoga držanja, žut – pravi Rus” (49). Drugi opis vezan je uz prvi susret s Hamadan kanom: “Bilo ga je divno videt – ličio je na turske junake iz našijeh pjesama. Sav je bio okićen zlatom, roba prošivena zlatnijem trakama i turban isto tako, dugačka puška i drška od noža bile su ukrašene zlatom, srebrom i sedefom, a na noge je nosio opanke” (62). U opisu mladog ruskog cara istaknut je najpoznatiji oblikujući klišeji ruske nacije

vezan uz katakterističnu zimovitost pa asocijativno i uz zimsku ratnu “taktiku” koja je Rusima osigurala pobjedu u ratu protiv Napoleona. Tako se internacionalno najpoznatiji simbol otpora – ruska zima – “ubojito” zrcali u carskim očima, a opisu se na temelju izdvojeno uopćenih fizičkih karakteristika pridružuje i kvalifikacija “pravi Rus”.

Iako je *Ogledalo* protkano negativnim shvaćanjem misaone i jezične klišeizacije, ne može se ne uočiti makar i podsvjesna težnja da se pokaže nemogućnost otpora zaključivanju nastalom pod utjecajem snage stereotipâ koji svoj djelatni potencijal ne otkrivaju toliko istinitošću svojega sadržaja koliko enormnošću izražajne moći (Szabó, 2006: 18). Tromost mišljenja pod utjecajem naslijeđenih spoznaja prisutna je u Mašanovu rezoniranju o kavkaskom starješini koji se kao objekt novoga razumijevanja, dakle recepcijski, poima s uporištem u mehanizmu stereotipa: “ličio je na turske junake iz našijeh pjesama” (62). Mašan je u susretu predstavnik ruske vlasti pa se Hamadan kan isprva i čudi njegovom interesiranju za kavkaska ratnička odijela. Doživljaj odjeće kao izvanjskosti u susretu s nepoznatim prelama se kroz optiku iskustveno poznatoga pa se može reći da postaje i dijelom procesa spoznajnoga pripitomljavanja koje katkad poprima i kolonijalne definicije, npr. kad Mašan jezik kavkaskih plemena naziva “tandara mandara jezik” (69).

Razmišljanje o stereotipu ne bi smjelo uključivati stereotip o stereotipu kao “preoblikovanju opažanja s pomoću starijih tipologija ponašanja koje su većinom iščitane iz vlastite kulture” (Stanzel, 1998: 73).¹² Stereotipi ne nastaju naknadnim pripisivanjem značenja onomu što je zamijećeno, odnosno oni nisu izvanvremenske kategorije. Dakle, takvi oblici mišljenja nisu oslobođeni temporalnosti budući da se ona u tvorbi stereotipa preokreće u nadvremensko te “poznatome odriče svaku mogućnost promjene i prema tome nestaje u utopijskome savršenstvu značenja” (Szabó, 2006: 17). Iz primjera s Hamadan kanom razvidno je također da je djelovanje stereotipa značenjski neobvezno, tj. ambivalentno. Njegova se aktivacija u situacijama komunikacijskoga dijaloga u Đonovićevu romanu otkriva kao o njemu ovisno kulturno pozicioniranje (uporaba stereotipa u susretu s kanom), a u situacijama razotkrivanja

¹² Citirano prema: Szabó, Ernő Kulcsár. 2006. Tragovi neraspoloživog? O spoznajnom doprinosu stereotipa. U: *Kulturni stereotipi. Koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Ur. Dubravka Oraić Tolić / Ernő Kulcsár Szabó. Prijevod: Milka Car. Zagreb: FF press. Str. 13-27.

njegove monologične isključivosti aktivan udio pruža ideološka pozicija Mašana-pripovjedača pa će ona biti uglavnom eksplicitno osporavalački utemeljena u kritici nesavladive epske svijesti u korijenu jezičnoga razumijevanja i konstituiranja zbilje: “Kako bi ti povjerova ministar strane države da te oni [Srbi] ugnjetavaju i da ti pale kuće kad je njima dosta, samo da pokažu naše pjesme u kojijema smo ih onako opjevali i podigli na takve visine. Nije li to njihovo najubojitije oružje, nije li svaka napisana riječ sto puta ubojitija od svakojeg metka; ona ostaje vječno, a metak prozuj, pogodi nekoga ili promaši i nestane” (108).

Pisani trag ponikao iz vlastitoga kulturnoga kruga diktira emocionalnu stimulaciju oživljenu simboličnim svijetom narodne epike koja se uvjeravalački propagira i u školskom okruženju (pre)odgoja: “Učili su nas da drukče i ne može bit ljudima srpske krvi i da naši prađedovi, čijima je žilama tekla srpska krv kosovskih junaka, nijesu mogli spjevat onakve pjesme da su drukče činjali” (23). Posvećujuća idealizacija pokazuje svoju moć manipulacije racionalizacijom u okvirima isključivo pozitivnoga znanja: “Mnogo smo mi idealizovali taj narod, mnoge smo pjesme i bajke čuli o njima i to su nam bila saznanja o jednome narodu” (95). Racionalizacija po narativnim predlošcima usmenoknjiževnoga svijeta isključiva je upravo zbog svoje plošnosti, tabuiziranosti, redukcionizma, pojednostavnjenja i tendiranog cenzorstva koje eliminira negativne primjere epske egzistencije i znanja o njima: “Ruska saznanja o Crnoj Gori bila su stara po pedeset godina, a naša o Srbima zaustavila su se u vrijeme Miloša, Lazara i drugih junaka toga doba... Da smo spominjali Brankovića, koliko smo pjevali o Obiliću danas nam se ove stvari ne bi događale” (96).¹³ Može se zaključiti da pripovjedač nije toliko kritički usmjeren na potpunu dekonstrukciju epskogenoga diskursa, koliko na pogubnost jednoobraznoga oblikovanja lažno uzorite fikcije. Lažnost takvih fikcija nije samo ograničena na usmenu epiku, nego na svaki izmišljajući diskurs koji manipulira činjeničnostima, ponajprije njihovom hiperbolizacijom i približavanjem fantastici.¹⁴ Priče kadeta u ruskoj školi

¹³ Rekonstrukciju načina i motivacije s kojom je vladika Petar II. Petrović Njegoš stvorio crnogorski kult Miloša Obilića kao i raščlanjenje sociopolitičkoga konteksta u kojem je Obilićeva divinizacija zadobila mitske dimenzije v. u: Radojević, Danilo. 1988. O pojavi lika Miloša Obilića kao mitskog junaka u svijesti Crnogoraca. U: *Ars*, 1, 83-98.

¹⁴ Mašan se pita: “Uopšte, ima li istine koja nekoga veseli i odgovara mu, a da drugoga ne pogađa; ima li pare sa dva lica ili svaka mora imat lice i naličje” (106).

uzdižu pričatelje na razinu jednog Vuka Mandušića i Mirka Petrovića pa je bilo teško “razabrat granicu između istine i ljucke mašte, pošto su te priče toliko puta ispričane da je i najveća laž poprimala oblik prave istine” (56). Svijet predimenzionirane ljudske mašte koja namjerice iskrivljuje zbilju ironizira se usporedbom takvih iskaza s onima epske prirode: “E, sad, ako bi moga povjerovat da Marko Kraljević može zlatnijem šestoperom pod oblake potrefit vilu Ravijojlu, onda bi moga povjerovat i polovini ovijeh priča” (56-57).

Ako se misaonost u *Ogledalu* ne može unatoč kritici osloboditi epskoga duha, to isto vrijedi i za jezik koji je prožet riječima, izrazima i frazemima tipično narodnoga podrijetla: “od kad je svijeta i vijeka” (171), “njihovo poštenje i obraz” (95), “svijetlo oružje” (72), “bijeli svijet” (138), “pošto bi greota bilo” (53), “Junaci tih gora” [za Kavkažane] (60), “pa kad pođeš pred boga” (105), „zaraditi neku crkavicu“ (136); pa sve do tipično epski ponavljačkoga oblikovanja događajne građe: “Još se čuje plač od Taraboša do Mojkovca i Lovćena. Još se čuje lelek po Brdima i nahijama – lelek za mladošću i Crnom Gorom, još se čuje gruvanje turskijeh, austrijskijeh i srpskijeh topova (...) Još se čuje odjek neprijateljskih čizama i opanaka (...)” (97) itd.

(DE)KONSTRUIRANJE STEREOTIPA U AMERIČKOM KULTURNOM KONTEKSTU

Ontološki horizont tvorbe zbilje, granice i identiteta o Crnogorcima u *Ogledalu* obilježuje i sljedeću, Jovanovu naraciju u kojoj se protagonistički smješta na sasvim drugi kraj globusa – u Ameriku, kamo se masovno kretalo crnogorsko iseljništvo početkom XX. stoljeća. Njegova biografija metonimija je za sve crnogorske imigrante i radnike u pogubnim uvjetima rada u američkim tvornicama i posebice rudnicima u kojima su Crnogorci činili jednu od etničkih skupina u borbi za preživljavanje. I taj drugi dio romana, iako izmijenjenoga pripovjedačkoga očišta, identitetno je ipak komplementaran prvom dijelu, no tu analogije izviru iz uspostavljenoga odnosa crnaca i bijelaca, tj. Crnogoraca i Srba.

Imigranti najprije na preookeanskom brodu bivaju strogo klasno izdvojeni, a zatim odmah po dolasku u Ameriku doživljavaju zatvaranje u “karantinu” kako bi se vlasti uvjerile da ne donose zarazu i kako bi ih naučili osnovama engleskoga jezika koji postaje nositeljem oblikovanja njihova

novoga identiteta, barem što se tiče onih koji vlastiti jezik s vremenom posve zanemaruju. Izdavanje imigranata vezano uz mogućnost kliconoštva razvija se u globalnu metaforu stranosti koja je inače već uobičajena u romanima mlađih crnogorskih književnika kao što su: *Sin* (2006) Andreja Nikolaidisa, *Auschwitz Café* Dragana Radulovića i *Hansenova djeca* (2004) Ognjena Spahića. Mašan zato karakteristično konstatira sljedeće: “bježali su od nas ka da smo bili bolesni od kakve zarazne bolijesti i tada sam počeo uviđati da svijet u koji ja idem ne razlikuje ljude po tome jesu li dobri ili loši (...) već po tome koliko para imaju” (126).

Izdavanje je samo početak niza kulturoloških šokova kojima su iseljenici izloženi u dodiru s drugačijim civilizacijskim matricama. Jer živjeti kao Crnogorac u SAD-u početkom XX. stoljeća i odnositi se prema, primjerice, ženi u skladu sa značajkama sredine – izvorišne ili strane kao što je američka – značilo je biti s jedne strane proglašen “ženskom podrepušom” koju žena “mota kako oće” (130) ili divljakom zaostalih shvaćanja budući “da njihovo i naše vrijeme nije isto i ka da živimo na različite zvijezde koje nemaju veze jedna s drugom i čiji žitelji ne znaju ništa jedni o drugijema” (130). Američki san u Jovanovu izvjestiteljskom monologu pokazuje svoje lice i naličje. Naime, ispostavlja se da se radi o zemlji čija je snovitost građena na neiskrenim i iskrivljenim pričanjima crnogorskih povratnika koji ističući samo pozitivne strane bogaćenja u biti zasljepljuju zainteresirane za odlazak u Ameriku. Doista, i sam Jovan opisuje svoj prvi susret s blještavilom američkoga bogatstva retorikom karakterističnom za pojedinca čija se spoznaja svijeta gradila na usmenoknjiževnom iskustvu: “O blagu koje sam vidio tamo, prije toga sluša sam samo u pjesme iz starijih vremena kad su našijem gorama jezdili Ivan-beg, Balšići i prvi Petrovići” (139). Patrijarhalni kod duboko usađen u kolektivnu memoriju inhibitor je ne samo izražavanja emocija, nego i govorenja istine zbog ograničavajućih jezičnih pravila koja su zbog tabua rezervirana samo za deskribiranje vanjštine. Zato crnogorski povratnici izvještavanje o američkom životu jednostrano oblikuju retorikom uljepšavanja koja prešućuje bolest, patnju i “nejunačku” smrt:

Pričali su o čudima tehnike, o onome što je malo ko moga povjerovat, o lijepijema ženama, ogromnijema kućama, Nijagarinim vodopadima, lijepijema kafanama, bogatijem prodavnicama (...) ćutali su o rudnicima, prepunim barakama, stjenicama, prsloj robi, glibu, jadnoj hrani, žali za domovinom. Ćutali su o tome kako se po rudnicima gine zato što se ne zna rukovat dinamitom (...). Nijesu ni pomišljali da se požale nekome

kako im po svu noć škripe pluća izgorena rudarskom prašinom. Ćutali bi o toj svojoj bolijesti kojoj nije bilo lijeka i tek kad bi ih postavili na mrtvački odar ljudi oko njih bi se zapitali kako to da danas tako mladi ljudi umiru prirodnom smrću (111).

Idealizirana Amerika postupno postaje prostor nepogodan za očuvanje crnogorskog identiteta pa u određenom smislu bezobzirnost kapitalističkog uređenja podređenog profitu od Amerike postvaruje svojevrsnu repliku “tamnice naroda”.¹⁵ Angažiranost pripovjedača izrazito je na djelu u pasażima koji su posvećeni opisivanju odnarođenja Crnogoraca unatoč sjećanju na tradiciju i domovinu. Tome doprinosi i usmjeravanje pozornosti na zaboravljanje jezika ukorijenjeno među mladima, nizak društveni status i položaj doseljenih u “zemlji s najviše prava”, ali koja se ostvaruju tek nadljudskim naporima i uz cijenu gubitka zdravlja. Povišena emocionalnost uzrokovana ogorčenošću dovodi do Jovanove retorike angažiranog borca za crnogorska prava, a takvi iskazi često su natopljeni romantičarskim klišejima i prispodobama o domovini kao napuštenoj udovici (150), plemenskoj krvi (174), crnogorskim ratnicima (158), prađedovskim kostima (150), problematici poturica (74) itd. Što se tiče formalne razine romana valja još svakako istaknuti kako je Đonović nastojao što vjernije lingvistički rekonstruirati crnogorski jezik XIX. stoljeća ne samo zbog jezične karakterizacije likova, nego i zbog simboličke težine koju ima umjetnički tekst zaokupljen politikom samoutemeljenja subjekta te njegovom uvjetovanošću sociokulturnim nanosima.

Nadalje, Jovana obilježuje strah od mogućnosti gubitka identiteta u bilo kojem obliku – jezičnom, zemljopisnom, tradicijskom, političkom, vjerskom. Pa ako je Mašanov susret s Kavkazom značio usporednicu crnogorskog pojedinca kao posrednika u dijalogiziranju dvaju civilizacijski različitih, ali identitetno bliskih prostora, Jovanov susret s SAD-om uspostavlja značenjsku razlikovnicu između crnogorskog doseljeničtva i novoponuđenog kulturnoga okvira koji karakterizira potiranje crnogorstva, ali sada pasivnom asimilacijom i klasnim podvrgavanjem. Očito je Đonovićev cilj bio takvim jednačenjima naglasiti da se unatoč različitosti

¹⁵ Jovan ističe: “Trebalo je preživjet Ameriku, kako bi se jednom moglo pričat, ali iskreno pričat, kako nam je tamo i kako se patimo, ponižavamo i mučimo radi šake dolara i kore suvoga leba umočene u malo čaja, samo da bi nešto stekli i vratili se u domovinu da ostatak života provedemo ka ljudi, a ne ka robovi i stoka” (142-143).

društvenoga konteksta neke matrice izvorišnoga konteksta ponavljaju, npr. crnogorski otpor plaćanju danka Talijanima (Talijani = Turci), pripisivanje divljačkih sklonosti i surovosti Crnogorcima u Rusiji te njihov gubitak identiteta i podložnost kolonijaliziranju u Americi. Izravna komunikacija s Afroamerikancima, čiji se položaj definira analogijom, ne uspostavlja se, osim u rudokopima, zbog rasne segregacije i izdvojenosti nacionalnih / rasnih skupina koje se homogeniziraju unutar njih samih ili u sklop “standardnog” američkog društva. Naravno, s Afroamerikancima izvorno “očuvani” Crnogorci povezani su elementom egzotičnosti koja uočljivom postaje ne samo u očima Amerikanaca, nego i s motrišta asimiliranih Crnogoraca koji se ne žele naviknuti na “jednoga đeda koji je izgleda ka da nije mrda iz katunske nahije (...) i mora da su ga mještani gledali ka kakvo čudo. Bio je obučen u crnogorsku robu i za pas mu je bio zataknut jatagan koji je mora skrivat kad izlazi na izvan, da ga ne bi uzaptili” (171). Upravo takav društveni status napadno je identičan onom Mašana i kavkaskih zarobljenika u ruskoj prijestolnici. Crnogorstvo kao razlikujuća “drugost” opetuje se i u Americi budući da se sličnost egzistencija potlačenih manjina gradi i na književnopovijesnoj memoriji jer je prezimenjak Igora Đonovića, Janko Đonović, u crnogorskoj lirici poznat po antologijskoj poemi “Crnci i Crnogorci” (1929) u kojoj se zvukovna sličnost označitelja rasnog i nacionalnog imena upotrebljava za naglašenije izjednačenje “crnaca” i Crnogoraca u kontekstu društveno-socijalne istosti u nehumanim uvjetima američkih rudnika.¹⁶ Istodobno se kritika američke kolonijalističke politike i izrabljivanja preslikava u crnogorske okvire isticanjem karakteristične pozicije liminalnosti u kontekstu domaćeg imperijalizma: “Danas smo ti mi crnci u sopstvenu zemlju. Danas nas Srbi gledaju ka crnce, ka nižu rasu, ka ljude nedostojne mjesta na koje se nalazimo” (155).

PROSTORNO-VREMENSKE ANALOGIJE

Na temelju analiziranih pripovijedanjem proizvedenih usporednica, moguće je uspostaviti njihov sažetak koji tvori sustav analogija cijeloga

¹⁶ “U plamsaj jutarnjeg sunca / koje se toplo izdigne / nad američkim rudokopima, / prođu praznim, / širokim ulicama, / između ostalih drvoreda, / k'o sjenke suvi, koščati, / sa budacima na ramenu / i vrućim hljebom u torbi, / Crnci i Crnogorci. // Pred njima rudnik, golem i žut, / i san o kolijevci na drugom kontinentu (...). (Đonović, 2006: 278) I dalje: “A kad na grlima podzemnih jama / žuta svjetlost karbituše utrne, – / Crnce i Crnogorce / zemlja vraća – / i jedne crne i druge crne” (Đonović, 283).

romana:

Kavkažani = Crnogorci	≠	Rusi = Srbi
		Rusi = Turci
		Talijani = Turci
Crnogorci = Afroamerikanci ("crnci")	≠	Amerikanci = Srbi

Sažeto rečeno, paralele se u romanu umrežuju, međusobno isprepleću i osvjetljuju s ciljem elaboriranja ontološkoga tvorenja identiteta ovisno o prostornim, vremenskim, ideološkim i drugim odrednicama njihove uspostave. Fluidnost, promjenjivost i krhkost samoutemeljenja, ali i strepnja pred temporalno-prostornom kružnosti, koja frustrirajuće ponavlja *status quo*, glavni su strahovi koji obilježuju naraciju obje fokalizacijske točke *Ogledala*. Zato je njihova retorika protkana vokabularom nacionalno-domoljubne patetike koja žestini unatoč ipak ne zapada u frazerstvo isključivosti,¹⁷ već samo diskvalificira vlast, režim, hegemoniju, izvor diktature i asimilacije, ukratko centar moći koji teži određujućem podvrgavanju i nasilnom rastakanju izvornoga identiteta. Upravo takvo pripovijedanje koje je Đonović još u uvodu romana pojasnio kao globaliziranje ili univerzalno kontekstualiziranje crnogorske partikularnosti, tj. kulturne posebnosti razlikuje *Ogledalo* od naizgled poetički i politički bliskog romana *Knjiga o Milutinu* (1985)¹⁸ srpskog pisca Danka Popovića. Spomenuti roman prekršio je tabu koji je u bivšoj Jugoslaviji postojao sve do osamdesetih godina prošlog stoljeća. Naime, Popović je u romanu dekonstruirao jugoslavenstvo nadomjestivši ga svojim narodskim, populističnim viđenjem "prave", "srpske" slike povijesti dovodeći u pitanje bratstvo naroda Jugoslavije stvaranjem antagonističke sliku o "nama" (Srbima) i "drugima" (Hrvatima, Bosancima, Albancima).

¹⁷ Zato Mašan napominje: "Moramo učiti našu decu da se vole s njihovijem narodom, ali ih moramo podučiti da njihovome režimu ne vjeruju ni riječ i da ga se paze ka od zmije otrovnice" (108).

¹⁸ *Knjiga o Milutinu* bila je izdavačka uspješnica u Srbiji osamdesetih godina XX. stoljeća jer je za manje od godinu dana tiskano dvadeset izdanja i prodano preko sto tisuća primjeraka knjige. U romanu se opisuje povijest Srbije od balkanskih ratova (1912–1913) do otprilike poslije Drugog svjetskog rata s motrišta srpskog seljaka Milutina.

Upravo je taj roman oslanjanjem na (re)produciranje međunacionalnih stereotipa ogledan uzorak na temelju kojeg je razvidno kako je tekstualno tumačenje povijesti, religije i etniciteta moglo krajem XX. stoljeća postati polje za nadograđivanje ratne propagande. Dakako, Đonovićev cilj nije bila proza koja bi stvarala netrpeljivost fetišiziranjem historijske nepravde učinjene Crnogorcima. Stereotipi o Crnogorcima poslužili su mu za kritiku procesa njihova štetnog opetovanja, a dekonstrukcija nekih od njih među ostalim za stvaranje pozitivne, i prema njemu “istinitije”, no nikako antagonistične imagološke slike. Ta projekcija stvorena je formiranjem konkurentne kulturne razlikovnice u odnosu na ostale nacije, tj. osiguranjem mjesta razlike koja bi bila dovoljno intrigantna i specifična da bi u sebi akumulirala kvalitetan i prepoznatljiv estetski potencijal. Uz to je zaključivo da navedeni sustav dihotomiziranja nije bio ideološki usmjeren prema njihovoj apsolutizaciji (npr. Crnogorci kao isključive žrtve, Srbi kao demonizirani tlačitelji itd.) budući da se u romanu posredno propitivala opravdanost inzistiranja na takvim polarizacijama ako one već zaista “prirodno” postoje.

Nadalje, posebnost crnogorskog nacionalnog kompleksa u *Ogledalu* je došla do izražaja različitim, katkad i dijametralno suprotnim prostorno-vremenskim prebacivanjima njegovih predstavnika te je zbog toga nužno analizirati i narativno perspektuiranje samoga romana. Određenje pripovjedačkih očišta nije svedeno samo na dva do sada spomenuta izvorišta pripovjedalaštva u romanu. Znakovito je da su oba opisana kao fikcije glasa autora-pripovjedača koji je uočljiv u prvom uvodnom i završnom dvadeset i drugom poglavlju romana, a dijelovi tih poglavlja kurzivom su naglašeno izdvojeni od preostalih dijelova teksta. Pored toga, autorski narator javlja se na kraju četvrtoga i četrnaestoga poglavlja da bi, u prvom slučaju, opisao unutarne stanje likova (30), te da bi, u drugom slučaju, naznačio kraj Mašanove i početak Jovanove storije (112). Zanimljivo je da uvodni i završni ulomak, fokalizatorski pripadni spomenutom ekstradijegetskom pripovjedaču, imaju i karakteristike metakomentara jer se u njima naglašava:

- proces konstruiranja priče: “Ova pripovijest nastaje u iznajmljenoj sobi (...)” (9); “Priča nastaje noću daleko od tuđih, znatiželjnih pogleda” (10),
- fiktivnost likova: “Mogla je to biti bilo koja [planina] od njih, ali su se glavni junaci, po nagovoru autora, opredijelili za Konj građanski” (10),

- uspostavlja se komunikacija s impliciranim čitateljima izravnim obraćanjima: “Da se ne bi čitalac premorio od detalja (...)” ili “Ali vratimo se onoj maglovitoj noći kojom smo sve i počeli” (13),

- uspostavlja se zajednički obzor vrednovanja likova i priziva bliskost naratora i čitatelja: “Smrt je često vrebala naše junake (...) i ako smrt bude daleko od njih kao što je to večeras onda će poživjeti, poput starozavjetnih junaka, stotinama godina” (11),

- komentiraju se i opravdavaju naratorski postupci: “Pošto ste se složili da zajedno stignemo dovde, složićete se da zajedno zavirimo u njegovu glavu, da vidimo što radi, o čemu misli i što smjera. Ovaj naš poduhvat nećemo nazvati voajerizmom (...)” (182).

Narator također nudi dvostruko kronotopno određenje. Mjesto njegova stvaranja precizirano je kao iznajmljena soba u jednoj od novoprobijenih beogradskih ulica, gdje stvaralački mir zna poremetiti tek odjek “rijetkog rafala nekog razuzdanog polupijanog ratnika” (10). No ako je pisanje smješteno na početak ratnih devedesetih, radnja priče koja će se pripovijedati odvija se 1921. u zaklonišnom mlinu na crnogorskoj planinini Konj građanski. U tom kontekstu indikativnim se čini metakomentar u kojem je iskazana proizvoljnost i lako moguća zamjenjivost određenja prostora / mjesta radnje: “Glavno mjesto radnje nije ovaj grad [Beograd], mada bi to lako mogao biti, nego neka od planina u Crnoj Gori. Mogla je to biti bilo koja od njih, ali su se glavni junaci, po nagovoru autora, opredijelili za Konj građanski” (10). Relativizmu i zamjenjivosti prostornoga odabira na kraju romana pridružuje se i shvaćanje relativnosti lako zamjenjivoga vremenskoga određenja: “Ne napredujemo, ne mrdamo, a cijeli svijet hita u novi vijek. Amerikanci i Rusi šetaju po mjesecu, crnci se kandiduju za predsjednike, Kavkažani su davno dobili svoja prava, a mi drvimo o istim stvarima” (183). Takva proizvoljnost spacijalno-temporalnog definiranja svijeta romana u ulozi je naglašavanja u biti antičkog shvaćanja povijesti. Time se upozorava na motrenje crnogorske zbilje s filozofskog aspekta cirkularnosti povijesnih događaja, društvenih uloga i kulturnih pozicija. Svođenje različitosti vremena i prostora u Đonovićevo romanu na njihovu jednolikost temeljna su njegova karakteristika. No upravo na toj osnovi moguće je uspoređivati Đonovićevo roman s ostalim primjercima historiografske fikcije u najnovijoj crnogorskoj prozi – npr. s romanom *Čuda i pokore* Ognjena Radulovića (1992) ili već spomenutim romanima Predraga Sekulića.

ZAKLJUČAK

Analiza imagoloških aspekata romana *Ogledalo* Igora Đonovića otkriva kako se semantika teksta autorskom intencijom usmjeravala prema specifičnim pripovjednim ciljevima koji osciliraju između želje za istodobnim potvrđivanjem europskosti i vlastitosti crnogorskog nacionalnog identiteta. U tom smislu analizirani roman reprezentira prijelaz crnogorske tekstualnosti iz funkcionalne ideologemičnosti jezičnog znaka u estetski utemeljenu antiideologemičnost pri čemu je pripovijedanje osim specifičnoj povijesnoj fabuli težilo realizaciji tekstualne dekolonizacije, odnosno dekonstrukciji usmenoknjiževnoga nasljeđa kao duboko ukorijenjenog civilizacijskog koda Crne Gore. No dekonstrukcija autostereotipa i heterostereotipa (homerski ideali rata i poezije itd.) neizbježno je posljedovala novim autostereotipima i heterostereotipima (kolonijalni mentalitet, neprestano stanje ratne sukobljenosti, američko-ruske političke usporednice itd.) pa se povratnom spregom povijesna građa mitologizirala. Stoga je demitologizacija posljedovala novom mitologijom jer se narativna dekonstrukcija jednog referentnog okvira transformirala u konstrukciju novog, favoriziranog područja referencije. Takve reperkusije mogu se interpretirati uzimanjem u obzor razmatranja osobitosti povijesnog razdoblja u kojem je roman napisan. Općenito govoreći, svijest o (ne)crnogorstvu bila je od 1996. kao godine tiskanja romana značajno zastupljena u djelima najmlađih romanopisaca. No nacionalna svjesnost ipak je bila zastupljena u zdravorazumskoj mjeri, tj. onoj koja ne šteti estetskoj fundiranosti teksta zbog njezine možebitno ciljane ideologemičnosti i neposredne apelativnosti. Takva stvaralačka pozicija utvrdiva je tim više što su se kolektivni problemi razmatrali kritički te se nisu neutralizirali isključivošću romantičarske divinizacije nacije. Budući da su pitanja poput naziva jezika te sporenja oko ostalih elemenata simboličke vrijednosti ostala aktualna i nakon proglašenja samostalnosti Crne Gore 2006, valja pretpostaviti da će u dogledno vrijeme nacionalna mitologija i njezina (re)valorizacija također biti bilo središnji bilo rubni, ali uvijek prisutan tematski izvor za romanopisce koji predstavljaju mlađe generacije crnogorskih pisaca.

LITERATURA

Bečanović, Tatjana. 2006. Poetizacija narativne paradigme u Bulatovićevom romanu *Crveni petao leti prema nebu*. U: *Savremena crnogorska književnost*. Ur. Vojislav P. Nikčević. Nikšić: Filozofski fakultet. Str. 347-363.

Bulatović, Miodrag. 1986. *Heroj na magarcu*. Beograd: Prosveta, "Vuk Karadžić", Mladinska knjiga, BIGZ.

Bulatović, Miodrag. 1986. *Rat je bio bolji: roman u četiri dela s epilogom*. Beograd: Prosveta, "Vuk Karadžić", Mladinska knjiga, BIGZ.

Cartledge, Paul. 1998. "The Socratics' Sparta And Rousseau's". <http://www.history.ac.uk/eseminars/sem23.html> (datum posljednjeg posjeta: 30. svibnja 2008).

Čagorović, Nebojša. **Carmichael**, Cathie. 2006. Constructing and Rethinking Montenegrin National Identity. U: *Narodna umjetnost*, 1, 59-74.

Donović, Igor. 1996. *Ogledalo*. Cetinje: Dignitas.

Donović, Janko. 2006. Crnci i Crnogorci. U: *Crnogorska moderna: Risto Ratković, Mirko Banjević, Radovan Zogović, Janko Donović, Stefan Mitrović, Aleksandar Leso Ivanović*. Priredio: Branko Banjević. Zagreb: Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Matica crnogorska.

Goldsworthy, Vesna. 2001. *Izmišljanje Ruritanije: imperijalizam mašte*. Prijevod: Vladimir Ignjatović i Srđan Simonović. Beograd: Geopoetika.

Hanžeković, Mate. 1938. *Junak pera. Književna studija o Mićunu M. Pavićeviću*. Zagreb: Tiskara Stunković i Poljak.

Jergović, Miljenko. 2004. *Dvori od oraha*. 2. izd. Zagreb: Durieux.

Jergović, Miljenko. 2005. *Gloria in excelsis*. Zagreb: Europapress holding.

Jovanović, Borislav. 2006. Najnoviji crnogorski roman: dekonstrukcija, autopoetika, diskontinuitet. U: *Savremena crnogorska književnost*. Ur. Vojislav P. Nikčević. Nikšić: Filozofski fakultet.

Lalić, Mihailo. 1990. *Lelejska gora*. Sarajevo: Svjetlost.

Nikolaidis, Andrej. 2006. *Sin*. Cetinje – Zagreb: Otvoreni kulturni forum, Durieux.

Njegoš, Petar Petrović. 1990. *Gorski vijenac*. Sarajevo: Svjetlost.

Oraić Tolić, Dubravka. 2006. Hrvatski kulturni stereotipi: Diseminacije nacije. U: *Kulturni stereotipi. Koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Ur. Dubravka Oraić Tolić, Zagreb: FF press (Filozofski fakultet, Zavod za znanost o književnosti). Str. 29-45.

Popović, Danko. 1986. *Knjiga o Milutinu*. Beograd: NIRO Književne novine.

Radojević, Danilo. 1988. O pojavi lika Miloša Obilića kao mitskog junaka u svijesti Crnogoraca. U: *Ars*, 1, 83-98.

Radojević, Milovan. 2001. *Dominik*. Podgorica: Crnogorsko društvo nezavisnih književnika.

Radulović, Dragan. 2003. *Auschwitz Café. Dystopia*. Budva: Drakar.

Radulović, Ognjen. 1992. *Čuda i pokore*. Beograd: Akvarijus.

Rousseau, Jean Jacques. 1978. *Rasprava o podrijetlu i osnovama nejednakosti među ljudima. Društveni ugovor*. Zagreb: Školska knjiga.

Sekulić, Predrag. 2002. *Made in Yugoslavia*. Podgorica: Oktoih.

Sekulić, Predrag. 2004. *Harem*. Podgorica: Oktoih.

Spahić, Ognjen. 2004. *Hansenova djeca*. Cetinje – Zagreb: Otvoreni kulturni forum, Durieux.

Szabó, Ernő Kulcsár. 2006. Tragovi neraspoloživog? O spoznajnom doprinosu stereotipa. U: *Kulturni stereotipi. Koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Ur. Dubravka Oraić Tolić / Ernő Kulcsár Szabó. Zagreb: FF press (Filozofski fakultet, Zavod za znanost o književnosti). Str. 13-27.

Štiks, Igor. 2000. *Dvorac u Romagni*. Zagreb: Durieux.

Tolstoj, Lav Nikolajevič. 2004. *Ana Karenjina*. Prijevod: Stjepan Kranjčević. Zagreb: Globus media.

Jakov SABLJIĆ

**IMAGOLOGICAL ASPECTS OF THE IGOR ĐONOVIĆ'S NOVEL
*OGLEDALO***

Summary

Analysis of imagological aspects of the Igor Đonović's novel *Ogledalo* (1996) shows authors intention to direct textual semantics towards specific narrative goals which oscillate between desire to constitute Montenegrin national identity by means of reinterpretation its historical particularities and simultaneously by emphasizing its Europeaness. In that context Đonović's novel represents significant shift in recent Montenegrin literature from ideologically functional production to aesthetically based antiideological textuality. This paper also deals with Đonović's literary interests oriented towards textual decolonization, i. e. deconstruction of epical tradition as a deeply rooted civilisational code in Montenegro.

Vladimir VOJINOVIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje "Vojislav P. Nikčević"

UDK 821.163.4.09-32

821.163.4.09. Đilas M. (091)

KARAKTERISTIKE ĐILASOVIH MEĐURATNIH PRIPOVJEDAKA

Autor ovoga teksta analizira pripovijetke Milovana Đilasa, objavljene između dva svjetska rata. Konstatujući da je nemoguće uopštavanje pripovjednih postupaka, autor naglašava da je dijegetičko (pripovjedno) vrijeme u većini pripovjedaka neometano temporalnim deformacijama. Autor analizira početke i svršetke, status unutrašnjeg monologa, status tuđe riječi u riječi lika, funkcije pripovijedanja, jezik u pripovijetkama, i zaključuje da je dominantan konstruktivni princip Đilasovih pripovjedaka postupak scene.

Vodeći se tipološkim parametrima koji se oslanjaju na obim teksta, lako možemo zaključiti da je u Đilasovoj međuratnoj pripovjedačkoj zaostavštini prisutna jedna dominantna prozna vrsta i njena podvrsta.

Kratke priče zauzimaju više od dvije trećine ukupne međuratne pripovjedačke zaostavštine Milovana Đilasa. Isto tako, više od dvije trećine kratkih priča, kako je ranije navedeno, objavljene su uglavnom na po jednoj novinskoj stranici, dok je 11 kratkih priča objavljeno na stranicama (ne više od 5) maloga, časopisnog formata. Navešćemo naslove svih kratkih priča: *Dvije ljubavi, Suša, Na virovima, Za spas duše ljudske, Kap života, Nešto iznad smrti i života, Smrt hajduka Jovana, Božji kiridžija, Sali, Hajduk Marko se ženi..., Mitra, vodeničareva kći, U novi život..., Kuća tuge, Crna Gora, brate..., Nevidljive rane, Student Mile Mlekadžija, Demoni, Priča o radnikovim rukama, Žito, žito, žito..., Junaštvo, Jupio čergaš, Motocikl u palanci, Pokošena livada, Obična priča, Slika, Razbijeni krčag, Istinita priča o hajduku, Seljakova smrt, Svakodnevni poljubac u čelo, Obmane, Sitnice,*

Poplava, Odlazak, Žalost kod Dimićevih, Ramovo ždrijelo, Ciganska priča, Jedan jesenji dan, O mrtvim ribicama, Rajac i Priča o ženskim darovima.

S druge strane, pripovijetke zauzimaju trećinu ukupne međuratne pripovjedačke zaostavštine Milovana Đilasa i objavljene su u časopisima (18), u periodu od 1930. do 1939. godine, a to su: *Tajanstveno otkrovenje, Smrt Ilije Markovića, Siže za „Priču o velikoj duši”, Unutrašnja rasipanja, Stric umire, Priča Roka Kirigina, Momci posle rata, Dečaci u izlozima, Demonska snaga, Bog stvara ljude, Gorštaci na raskršću, Nepoznata htenja, Žena, Ocevi i djeca, Začeće čovjekovo, Devojka iz kantine, Na puškomet od Mojkovca i Sat.*

Prvo čitanje navedenih pripovjedaka potvrđuje pozitivne rezultate klasifikacije po dužini teksta, odnosno po obimu proznih vrsta, jer je prostor na stranicama časopisa uticao na strukturu pripovijetke obrnuto proporcionalno intenzitetu uticaja prostora novinskih stranica na strukturu kratke priče. Za razliku od većine kratkih narativnih tekstova Milovana Đilasa, u kojima je bilo moguće uočiti strukturalnu shemu kao posljedicu zahtjeva za poštovanjem precizno određenih *granica* umjetničkoga teksta, u pripovijetkama su odnosi između elemenata makrostrukture takvi da je svako uopštavanje pripovjednih postupaka, u skladu s potencijalnim strukturalnim shemama, izlišno. Dijegetičko vrijeme u većini pripovjedaka rijetko je ometano temporalnim deformacijama, a nijesu brojne ni analepse, prolepse, kanonske forme pripovijednog ritma i umetnute priče. S druge strane, dominantan konstruktivni princip Đilasovih pripovjedaka je organizacija scene (postupak scene), pri čemu svi drugi elementi makrostrukture imaju ulogu didaskalijske podrške – to je slučaj i sa deskriptivnim pauzama, i sa unutrašnjim monolozima, i sa komentarima, i sa slikanjem radnji likova. Sa tim postupkom podudaraju se i (ne)namjerna prelivanja fokalizatora, dok se tek u nekoliko pripovjedaka sriječemo se dijegezom koja ne služi postupku scene, već koju scena oplemenjuje efektima očuđavanja. Riječ je uglavnom o pričama sa takozvanim infantilnim pripovjedačem. Krenimo redom.

Počeci i svršeci Đilasovih pripovjedaka nemaju oblike i funkciju stereotipnih početaka i svršetaka iz kratkih narativnih tekstova. U pojedinim pripovijetkama prisutan je početak sa *identifikacijom lika pregaoca*, koji ima funkciju *kodiranja*, ali ne i druge karakteristike stereotipije o kojoj je bilo riječi u prijetodnoj glavi. Primjere takvoga početka (eksterna fokalizacija heterodijegetičkoga pripovjedača) nalazimo u pripovijetkama

Dečaci u izlozima, Tajanstveno otkrovenje i Sat:

Mali dvanaestogodišnji Mika, sin Jane, pralje u palati „Oslobođenje”, peo se, živo i brižno, uz strmu ulicu ka gradu.¹

Tale Pila, drhtavo i mučno, otvori poziv.²

Ivan Marković uđe kao i obično u tri sata u kancelariju.³

U samo četiri Đilasove pripovijetke moguće je prepoznati konstruktivni princip kratke priče, zahvaljujući počecima s identifikacijom lika pregaoca za kojim slijede analepse i umetnute priče:

Jovan Perić Hromac nihao se, kao obešena krpa na vetru, na uglu ulice.⁴

Kasno u zimu, kad su smetovi zavijali sve puteve ka gradu i planini, rodi se seljaku Ivanu Mariću djevojčica.⁵

Bora Mihajlović, student filozofije, mrzovoljan i siv, spuštao se lagano ulicom...⁶

Tada stari Ismail Hanović zamrže cio svijet.⁷

Postupak „odlaganja identifikacije”, sličan paraliptičnom ispuštanju informacija, javlja se u priči *Unutrašnja rasipanja*. Od sličnoga postupka u konstruisanju kratke priče, ovaj slučaj odlikuje se prisustvom on-fokalizatora u segmentu teksta koji prijetodi identifikaciji:

Da je, bar, da pobjegne, kudgod, preko bijela svijeta, iza svih stvari, želja i pomisli. Da zaboravi sve, utopi u ravnodušje, zakopa na dnu sebe. I da sam, ne vežući ničiji život sa svojim, učini sebi kraj, ako ne iznikne spasenje... Ovako: vezao je živote žene i djeteta za svoj, pa ga tišti da ih prenebregne. Smrt bi bila odmor, sunčan san za njega; ali oni ostaju nezbrinuti, na sred puta, Bog zna kome. Kleće

¹ Milovan Đilas, *Dečaci u izlozima*, Književna krajina (Banja Luka) I/1931, 7, 295.

² Milovan Đilas, *Tajanstveno otkrovenja*, Venac (Beograd), 16, 1931, 4-5, 351.

³ Milo Nikolić, *Sat*, Umetnost i kritika (Beograd), I, 1939, 1-2, 21.

⁴ Milovan Đilas, *Siže za „Priču o velikoj duši”*, Južni pregled (Skoplje), VI, 1931, 5, 195.

⁵ Milovan Đilas, *Bog stvara ljude*, Na krčidbi (Podgorica), 1932, 13.

⁶ Milovan Đilas, *Nepoznata htenja*, Pregled (Sarajevo) VIII, 1932, 6, 97, 390.

⁷ Milo Nikolić, *Ocevi i djeca*, Naša stvarnost (Beograd), 1936, 3-4, 58.

ga što ne pomisli na njih, pod zemljom će mu se kosti prevrtati...

I kad se, s vrata okrenu na sobičak, cio krastav i išaran od trošnosti i starosti, Jovo Kekan se naježi od smrada i neke tavnne, hladne pustoline što ga šinuše otud.⁸

Početak sa ja-fokalizatorom (homodijegetički pripovjedač) javlja se u pripovijetkama *Demonska snaga* i *Devojka iz kantine*:

Nikad neću moći da zaboravim vedre noći djetinjstva u kojima me budio daleki, kao iz snova i zebnji, cilik zvoncadi.⁹

U proleće, kad izađem van grada, zamiriše mi zemlja na krv...¹⁰

Pripovijetke *Stric umire* i *Na puškomet od Mojkovca* započinju opisima soba i likova ranjenika (eksterni ili on-fokalizator), a tek nakon uvodnih pasusa javlja se ja-fokalizator, koji postaje jedna od konstanti teksta. U početku *Priče Roka Kirigina* javlja ekstradijegetičko pripovijedanje:

Ovu priču mi je ispričao Roko Kirigin, negdašnji ložičar na brodu, obijač, klovn, beskućnik, pijanac; rođen – ko zna kad? – na otoku Braču, u nekoj ribarskoj kljetari, urasloj u kamen, lozu, pavit i tamnu tugu siromašne obale; mladost je proveo, od Carigrada do Napulja, Egipta i Trsta, ali nije u očima poneo nimalo sunca, bure, plaveti i neutoljive želje za daljinom, nego nešto mrtvo, trulo, poput vlažnih i satrulih alga...¹¹

Za razliku od kratkih priča, u kojima počeci i svršeci imaju povlašćeni položaj pri *formiranju pripovednog sveta* (funkcija kodiranja, funkcija praga između osnovne i uokvirene priče, funkcija razdvajanja/spajanja osnovne priče sa temporalnim deformacijama i, na kraju, uspostavljanje direktne međusobne veze upotrebom istih *znakova*, čime se doprinosi efektu strukturalne zaokruženosti i cikličnosti u strukturi), privilegija dirigovanja pripovjednom svijetu „oduzeta” je počecima i svršecima u većini pripovjedaka. Budući da se na kraju pripovjedaka, umjesto *nezaključenog kraja* i uspostave direktne veze s početkom, obično javljaju redovi sa ideološkom funkcijom pripovijedanja koja, paradoksalno ili ne, upućuje na prosvjetiteljske paradigme, stiže se utisak da je upravo

⁸ Milovan Đilas, *Unutrašnja rasipanja*, Život i rad, Beograd, IV, 1931, 7, 40, 291-292.

⁹ Milo Nikolić, *Devojka iz kantine*, Naša stvarnost (Beograd), 1938, 15-16, 62.

¹⁰ Milovan Đilas, *Demonska snaga*, Južni pregled (Skoplje), VI, 1931, 12, 453.

¹¹ Milovan Đilas, *Priča Roka Kirigina*, Misao (Beograd), XIV, 1932, 38, 7/8, 405.

zbog dužine teksta autor „zaboravljao” način kojim je započeo tekst. Tome u prilog idu i neusklađenost oblika pripovijedanja u počecima i svršecima. Očigledan primjer javlja se upravo u pripovijeci sa ekstradijegetičkim početkom, u kome narator obavještava da je priču **čuo**, odnosno da mu je priču **ispričao** Roko Kirigin. Međutim, u završetku te pripovijetke, koji se javlja nakon zaključenja *raspleta*, saznajemo da ekstradijegetički pripovjedač upravo **sluša** priču:

Priča Roko, priča... U kafani je mnogo dima, pijanog vazduha i cike. Magla lagano treperi pred nama. Nihaju se stolovi, misli, ljudi. Vino nas polako hvata... I što god dođe Roku u svest on pljune na njega. Na Matiju, Hektora kojega su docnije pregazila kola; na sebe, na mene, na Boga. Inače: on je mrtav i truo za sve. Nema snage više ni za greh. Uostalom, za njega i nema greha. Greše samo zdravi, jaki ljudi, oni koji mogu ispaštati.

Roko Kirigin, jedino, pljuje na sve. Za njega nema svetinja, jer njih imaju samo živi ljudi.

*Pljujem i ja, nemam ih ni ja...*¹²

U pripovijeci *Stric umire* svršetak sa homodijegetičkim pripovijedanjem takođe je dat sa ideološkom funkcijom i bez direktne veze s početkom:

*(...) To kajanje me naučilo da i sada odbolujem, stostruko, svaku, ma i slučajnu, neznatnu sreću i vedrinu. Jer: ljudi se ne smeju radovati...*¹³

Pripovijetka *Demonska snaga* započinje homodijegetičkim pripovijedanjem (ih-fokalizator), a završava se iznenadnim obraćanjem ekstradijegetičkog pripovjedača:

*Znate li, prijatelju, da se ovde ne završava moja priča? Život je tekao kao i ranije. I mi smo ostali istovetni u njemu.*¹⁴

Ekstradijegetički pripovjedač javlja se i u završetku pripovijetke *Tajanstveno otkopenje*, koja je započela heterodijegetičkim pripovijedanjem:

¹² Ibid, 425.

¹³ Milovan Đilas, *Stric umire*, Mladost, X, 1931,1, 6.

¹⁴ Milovan Đilas, *Demonska snaga*, 462.

*O tome novom životu će novi čovjek, svakako, reći nečuvene riječi...*¹⁵

U pojedinim slučajevima završeci se odnose na spoljni opis sredine (*Devojka iz kantine*, *Unutrašnja rasipanja*, *Gorštaci na raskršću*), ili postupak scene (*Nepoznata htenja*, *Žena*, *Začeće čovjekovo*, *Ocevi i djeca*, *Sat...*), ali usamljen primjer usklađenosti početka i kraja javlja se u pripovijeci *Bog stvara ljude*. U toj pripovijeci početak je dat u heterodijegetičkom pripovjedačkom obrascu (eksterni fokalizator), a upravo takav je i njen kraj:

*Ruka Ivanova, žilava i teška, ostala je nepomično kao otsječena, do same zore, na Milevinom truhu.*¹⁶

Umetnute priče javljaju se u pripovijetkama *Priča Roka Kirigina* (gornji prag označen je brojkom i „povlačenjem” ekstradijegetičkoga pripovjedača u pozadinu – donji prag bjelinom ispuštenoga reda i „povratkom” ekstradijegetičkoga pripovjedača), *Siže za „Priču o velikoj duši”* (gornji prag označen je promjenom dijegeze – donji sa tri tačke), *Bog stvara ljude* (gornji prag označen je supstitucijom eksternog i on-fokalizatora – donji ukrasnom linijom), *Dečaci u izlozima* (gornji prag označen je promjenom dijegeze - donji s tri tačke i zvjezdicom) i *Nepoznata htenja* (đe su i gornji i donji prag označeni sa tri tačke i promjenom dijegeze). Izuzetak je pripovijetka *Devojka iz kantine*, s okrnjenom okvirnom pričom, u kojoj je gornji prag umetnute priče označen „povlačenjem” ekstradijegetičkoga pripovjedača u pozadinu, dok se donji prag poklapa sa završetkom uokvirene priče.

U Đilasovim pripovijetkama, za razliku od kratkih priča, manje su prisutni ahroni oblici, anizohroni oblici, odnosno kanonske forme pripovjednog ritma. Analepse su najčešći oblik narativnih ahronija u Đilasovim pripovijetkama. Spoljašnje, eksplikativne analepse javljaju se u pripovijetkama *Siže za „Priču o velikoj duši”*, *Demonska snaga*, *Žena*, *Na puškomet od Mojkovca*, *Smrt Ilije Markovića*, *Momci posle rata*, *Gorštaci na raskršću*, *Ocevi i djeca* i *Začeće čovjekovo*. Izuzetak je pripovijetka *Priča Roka Kirigina*, u kojoj se javlja iterativna analepsa:

Svake večeri, već deset dana, izvodio je on, pred gomilom publike iz

¹⁵ Milovan Đilas, *Tajanstveno otkrovenje*, 360.

¹⁶ Milovan Đilas, *Bog stvara ljude*, 20.

*pregrađa, akrobacije na konopcu; skokove, puzanja, premošćavanja. I kad bi bio gore na vrhu, izgledao je ovima ozdo tajan, trepeljiv kao sen sa temenom koje je nestalo u tvrdom jesenjem nebu i bezdanom mraku. Bled u kostimu od lažne, svetle crne svile, gibak i lak, sa nemirnom i toplom strepnjom koja obuzima čoveka pred ponorom, uzeo bi motku, stao nogom na uže i poslednji put, zastavši nekoliko trenutaka, nesvesno bi obuhvatio pogledom sve.*¹⁷

Pripovijetka *Devojka iz kantine* nije specifična samo zbog okrnjene okvirne priče, već i zbog pojave analepse čiji domet ne seže dalje od vremena događaja o kojima je heterodijegetički pripovjedač govorio u uokvirenoj priči, neposredno prije te analepse (*Juče, dok je besposleno i dokono ležao...*). Nepotrebno gomilanje narativnih ahronija u toj pripovijeci doprinosi lomljenju dijegeze, o čije se krhotine može povrijediti i sama recepcija. Neadekvatan tretman dijegetičkoga vremena u pripovijeci *Nepoznata htenja* rezultirao je pojavom oblika sličnog heterodijegetičkoj prolepsi: *Dohvati kaput i šešir i krenu ka vratima (docnije se čudio kako nije zaboravio na njih!)*.¹⁸

Uporedivši pripovijetke sa kratkim pričama, lako se da zaključiti da je pseudovrijeme pripovijedanja u pripovijetkama u manjoj mjeri podložno uticaju anizohronija, odnosno kanonskih formi pripovjednoga ritma te da, za razliku od načina njihove primjene u kratkim pričama, ne doprinose stvaranju *utiska vremena*, već je u većini slučajeva riječ o iznuđenim postupcima kojima se premošćavaju praznine u pripovijedanju. Takvo postupanje samo pokriva površinu pomenutih praznina a ne ispunjava ih, budući da se zbog njihove zgusnutosti na malom prostoru javljaju „čiste”, niti ubrzane niti usporene, nesrazmjerno veće cjeline narativnog teksta, koje same po sebi obesmišljavaju postojanje ubrzavajućih i usporavajućih oblika.

Najmanje „problematičan” oblik kanonskih formi pripovjednoga ritma, oblik elipsoidnoga ubrzavanja, javlja se u pripovijetkama *Priča Roka Kirigina (Sutradan je kiša padala...)*, *Devojka iz kantine (Ivan se probudi dockan..., Još više se otegoše ljetnji dani...)*, *Stric umire (đe funkciju elipse obavlja bjelina ispuštenoga reda)*, *Unutrašnja rasipanja (Usamljen, zapušten, proveo je osam dana...)*, *Sat (Bio je maj i cvjetale su ruže...)*,

¹⁷ Milovan Đilas, *Priča Roka Kirigina*, 405.

¹⁸ Milovan Đilas, *Nepoznata htenja*, 400.

Demonska snaga (Prišla mu je jednog dana...), Žena (Bilo je Badnje večer i padao je sneg...), Na puškomet od Mojkovca (Poslije nekoliko dana...), Smrt Ilije Markovića (Za šest dana...) i Začeće čovjekovo (U suton selo oživlje...).

Deskriptivne pauze javljaju se u pripovijetkama *Dečaci u izlozima, Unutrašnja rasipanja, Tajanstveno otkrovenje, Začeće čovjekovo* i *Smrt Ilije Markovića*:

Prolećno jutro se slivalo zamagljenim potocima niz ulice. Senke razlivene i tople, lepršale su iznad visokih zgrada, koje su kao iznikle iz zemlje. Rasipale se niz krovove, blokove, vitke tornjeve i uvijale ih u nešto tajanstveno i tamno. Oblaci zgrušani, prolomljeni na jednom mestu, sipali su iz osmehmute, tople vedrine snop zraka koji se kao slap survao daleko iza grada...¹⁹

Sjenke su puzale zemljom, jezive, hladne, strahotne. Mjesečina ih je uvijala u proziran, treperiv veo; natapala sive i duge krstače srmom i snom. Kao vojska stražarilo je groblje, sivo zlokobno, na brdu.²⁰

Rasli, okolo, plotovi, suvi i mrki. Uz njih se vili zeleni i modri osmjesi vinjaga. Žita, talasava, zarudjela, mirisala zrenjem i žegom. Groblje, na dnu sela, bijelilo se kao mrtvo jato golubova. A trnje, u rano ljeto, mirisalo pjano i duboko...²¹

... Bilo je docno ljeto i berba grožđa, čiji se gusti sok lijepio za sve i tekao svud. Uveče su gorele vatre po proplancima i isto tako su gorele zvijezde na nebu koje se širilo, izbljedjelo i beskrajno...²²

Proleće je cvetalo svud, trave su se nihale meko i lagano; žita pupila iz modrih uvijenih pera. Miris, rosan, dubok, svež, lagano je opijao...²³

Samo pripovijetka *Priča Roka Kirigina* donosi sažet pregled (summary):

Od tada je nastao preokret u odnosu između Roka Kirigina, Matije Lovraka i Hektora. Roko, ma da se još uvek plašio Matije, gledao

¹⁹ Milovan Đilas, *Dečaci u izlozima*, 295.

²⁰ Milovan Đilas, *Unutrašnja rasipanja*, *Život i rad* (Beograd), IV, 1931, 7, 41, 362.

²¹ Milovan Đilas, *Tajanstveno otkrovenje*, 352.

²² Milo Nikolić, *Začeće čovjekovo*, 135.

²³ Milovan Đilas, *Smrt Ilije Markovića*, 27-28.

*ga je s nekim nipodaštavanjem, omalovažavanjem, smejući se, u sebi, u lice. (...) Matija se od nestanka Marijina (koju je Roko, tako mu je rekao, video gde je otišla sa nekim oficijom i poručila Matiji da neće da ga vidi više), nemilosrdno propio. Osećao je neku blagonaklonost prema Hektoru, kojega je Roko prebijao svakom prilikom i držao gladna po nekoliko dana. Inače se povukao, stišao i mršaveo iz dana u dan.*²⁴

Ranije smo naveli da je postupak scene konstitutivni princip pripovijetke Milovana Đilasa, te da kao takav prevazilazi oblik i ulogu kanonske forme pripovjednoga ritma.

Karakteristike pripovjedaka jesu i rijetki oblici učestalosti, odnosno pseudo-iterativnoag pripovijedanja (*Stric umire, Nepoznata htenja, Devojka iz kantine* itd.).

*- Umrla je naša kuća, ako nešto od njega ne bude... – govorio je mome ocu. (...) Tada sam se sećao jedne očeve priče.*²⁵

*Uzimao sam zmiju, još živu, odnosio je natrag u baru i ostajao, satima, nad njom čekajući da oživi. Sutra sam počinjao iznova. (...) Posle sam tiho, u samoći, plakao, ne znajući zbog čega.*²⁶

*Kao dečak od jedanaest godina prikradao se kroz rumen vrbljak pred proleće, do vode, penušave hučne. Svoje male, svetlucavo-mutne oči je široko otvarao (...).*²⁷

*„Ima tu posla dosta a i u selu ćemo da zaradimo, samo sreće i zdravlja tebi da bog da. A još nijesmo ni nagnuli kukuruz, ni oplijevili luk, ni posadili kupus, ni... ima tu preko vrh glave posla, Ivane” – govorio je otac.*²⁸

Kada je riječ o fokalizaciji u pripovijetkama, onda se može zaključiti da suštinske razlike između smjene fokalizatora u pripovijetkama i kratkim pričama nema. U počecima pripovjedaka takođe se javlja i eksterni fokalizator i fokalizatori lika, dok se prelivanja javljaju naročito u segmentima sa funkcijom *zapleta*, doprinoseći stvaranju *napetosti*, odnosno

²⁴ Milovan Đilas, *Priča Roka Kirigina*, 417-418.

²⁵ Milovan Đilas, *Stric umire*, 5.

²⁶ *Ibid*, 6.

²⁷ Milovan Đilas, *Nepoznata htenja*, 390.

²⁸ Milo Nikolić, *Devojka iz kantine*, 69.

gradeći okolnosti koje vode do kulminativne tačke. I u pripovijetkama ta prelivanja često bivaju uzročnik strukturalne haotičnosti.

U dužim narativnim tekstovima česta su prebacivanja istoga fokalizatora sa jednoga na drugi lik. Tipični primjeri takvih prelivanja fokalizatora nalaze se u pripovijetkama *Dečaci u izlozima* (đe tri tačke obavljaju funkciju granice između dva on-fokalizatora) i *Začćeće čovjekovo* (đe je uloga granice pripala postupku scene).

Otac se branio, urlao, mlatarao rukama. Nekoliko puta prosu na njih grube, silovite pretnje, kletve, psovke. U duši mu beše nejasno i uzano. Želeo je da bije, kolje, pred očima su mu bili, jedino, oganj i krv... Sve dok oca ne izbaciše na ulicu Mika osećaje u srcu neku plahu, treperljivu radost koja ga je dražila na smeh, večan, neiscrpan.²⁹

Pokuša da se pribere; i baš kad osjeti da bol minu, njoj blago pođoše suze.

- Bože, koliko to traje... nesrećnica, mora da joj je teško... Teško joj je... Nešto mi je žao, možda ni kriva nije, nesrećnica...

Mita je kao u snu čuo sestru.³⁰

Specifičnost pripovjedaka, kada su u pitanju fokalizacijske mijene, odnosi se i na prelivanja fokusa koja je Boris Uspenski definisao kao *promjene tačke gledišta na frazeološkom planu*. Riječ je o čestom postupku u dužim narativnim tekstovima Milovana Đilasa, koji na momente postaje i parametar razlikovanja fokalizatora, budući da eksterni fokalizator ne *označava* likove imenicama koje koriste drugi likovi (ili imenovani lik). Međutim, ovaj postupak autor ne sprovodi dosljedno u svim slučajevima, već u pojedinim pripovijetkama *frazeološka tačka gledišta* navodi na pogrješan trag pri rasvjetljavanju značaja fokalizacijskih mijena u elementima makrostrukture.

U pripovijeci *Ocevi i djeca* eksterni fokalizator u većini slučajeva za likove koristi imenice *otac, sin, snaha*, na osnovu kojih sudimo i o funkcijama heterodijegetičkoga pripovijedanja, dok se u slučajevima sa on-fokalizatorom koriste vlastita imena. Taj *običaj* narušen je u više navrata, pa eksterni fokalizator koristi vlastita imena, a on-fokalizator imenice

²⁹ Milovan Đilas, *Dečaci u izlozima*, 334.

³⁰ Milo Nikolić, *Začćeće čovjekovo*, 130.

otac, sin, snaha... I ovaj primjer nemarnoga odnosa prema vlastitim pripovjedačkim obrascima posljedica je dužine narativnoga teksta.

*Fatka se ćutke spusti kraj muža, privuče kolijevku, nagnu je i zadoji dijete. Osjećala je da je Jusufu teško i da je umoran do mrtvila.*³¹

Fokalizacijske „varke” u dužim narativnim tekstovima Milovana Đilasa ne bi smjele navesti na pogriješan sud o statusu unutrašnjega monologa. Đilas je često pribjegavao kalemljenju on-fokalizatora i riječi lika u istoj sintaksičkoj jedinici, koje, uprkos tome što slične postupku gradnje unutrašnjeg monologa, nijesu sintaksički sklop neupravnoga govora.

*Zatim zabaci ruke na leđa i čvrsto pređe kuhinjom: bogamu šta su on i njegova familija krivi, tu se treba prenuti, oduprijeti nećemu.*³²

Unutrašnji monolog u pripovijedanju sa on-fokalizatorom javlja se samo u jednom dugom narativnom tekstu, i to dvostruko označen i izdvojen:

*I djeci je zapečaćena budućnost, kći će se ozloglasiti, a sin („ah, to proketo derište koje neće da uči”)... a on, on će stradati najviše, oči čitave čaršije će se izbuljiti u njega (...).*³³

Sličan ovom postupku gradnje neupravnoga govora je i slučaj iz pripovijetke *Sat*, ali sa tom razlikom što se u tome dugom narativnom tekstu dvostruko označeni i izdvojeni unutrašnji monolog javlja umetnut u pripovijedanje sa eksternim fokalizatorom.

*Sin mršav i crnpurast sjedeo je na tronošću i čitao, a kći, vitka plavuša („Jedno crno, drugo plavo – na koga li liče ta deca” – zapita se Ivan prvi put u životu), kći je sjedela i vezla crveni cvijet na prljavom platnu.*³⁴

U drugim pripovijetkama unutrašnji monolog uokviren je navodnicima:

*„Ko zna šta mu je?” pomisli majka. „I gde je bio? Ali ne pomaže, nema se, gladije se, a ja se dići ne mogu...”*³⁵

³¹ Milo Nikolić, *Ocevi i djeca*, 60.

³² Milo Nikolić, *Začeće čovjekovo*, 126-127.

³³ Ibid., 128.

³⁴ Milo Nikolić, *Sat*, 22-23.

³⁵ Milovan Đilas, *Dečaci u izlozima*, 297.

„Šta je to? Ja možda nijesam ni vidio tu ženu, nego mi se prividelo... I đe sam ja? Đe smo mi to?... Ah, da li smo... Simo je pao sa skele, pa su ga poslije sjekli i meni uzeli krv? Đe? Kad?...”³⁶

„Pomisliće da sam nedrug, da nisam muško... Svejedno, uzeću. Bože, šta je ovo sa mnom? Ja drhtim, kao da ću da ubijem čoveka. Baš sam kukavica! A oni ništa, kao da popiju čašu vode...”³⁷

I u pripovijetkama kao i u kratkim narativnim tekstovima unutrašnji monolog je u tijesnoj vezi sa ideološkom funkcijom pripovijedanja. Hibridni slučajevi su rjeđi, upravo zbog „viška” prostora i mogućnosti pripovjedača da slobodno komentariše, ali, uprkos toj činjenici, broj komentara u dužim narativnim tekstovima proporcionalno nije veći od broja komentara u kratkim pričama.

Važno je to u ovoj zemlji biti poslanik – to je bogatstvo veza, bogatstvo poslova.³⁸

Čovek jednog dana, pa i jednog sata, može promeniti bezbroj košulja i čudi. Za svaki sekund je u novom odelu, pod novom maskom – toliko je to lukava i promenljiva zver.³⁹

Ah, ti ljudi! Nikad oni neće razumeti čoveka!⁴⁰

Seljaci u ljubavi slabo mare za nježnost; nemaju ni vremena za nju, jer na 14 sati rada dnevno ne može se dodati 5 sati milovanja i ljubakanja. Oni sve to svršuju brzo i grubo, da olakšaju tijelu kao kad jedu.⁴¹

Bolje prepući, krepati kao pas, samo da ne cîkneš, ne kucneš na vrata koja u tebi ne vide čovjeka. Jer, imali ili nemali, bolovali ili pucali od jedrine, svi smo ljudi; i iz toga kruga niko se još ni krajičkom misli nije makao...⁴²

S pažnjom valja posmatrati i jedan fenomen koji je čest u Đilasovim dužim narativnim tekstovima (a nije nepoznat ni kratkim pričama). Riječ

³⁶ Milovan Đilas, *Gorštaci na raskršću*, Ravršje (Nikšić), 1, 1932, 1, 4-5.

³⁷ Milovan Đilas, *Momci posle rata*, Beograd, 1932, 10.

³⁸ Milo Nikolić, *Začecje čovjekovo*, 127-128.

³⁹ Milovan Đilas, *Momci posle rata*, 24.

⁴⁰ Milovan Đilas, *Priča Roka Kirigina*, 407.

⁴¹ Milovan Đilas, *Bog stvara ljude*, 18.

⁴² Milovan Đilas, *Unutrašnja rasipanja*, 292.

je o iskazima koji imaju funkciju mota, a koji se javljaju između naslova i početka pripovijetke, odnosno ispred glava koji čine manje strukturalne jedinice narativnog teksta. Moto se u Đilasovim narativnim tekstovima najčešće javlja kao jedna posebna vrsta autorskog iskaza, koji ima cilj da čitaoca pripremi na sadržaj i time pokuša da usmjeri recepciju. U mnogim slučajevima moto i ideološki boji narativni tekst ispred kojega se javlja, a takav postupak jedan je od osnovnih konstruktivnih principa pripovjedaka. U mnogim Đilasovim pripovijetkama javlja se i usred dijegeze, kako bi najavio novu glavu, odnosno novi posebno *motivisani* element makrostrukture. Budući da međuratna slovoslagačka tehnika u većini slučajeva nije mogla da ispoštuje zahtjev za pojavom mota usred teksta, to je čest slučaj da iskaz zaluta u osnovni tekst i poremeti raspored elemenata makrostrukture. Od osnovnoga narativnog teksta, odnosno dijegeze, lako ga je razgraničiti u onim slučajevima kada mu prijetni numerička oznaka nove glave pripovijetke, ali u slučajevima kada se najprije javlja moto a za njim broj glave što slijedi može doći i do zabune, do stvaranja lažnoga utiska o remećenju mira makrostrukture naglom pojavom ekstradijegetičkoga pripovjedača, ili naprasnim i neočekivanim komentarisanjem pripovjedača koji je po volji autora „uspavan” u završetku prijetne glave. U svakom slučaju, neophodno je učiniti napor da se moto pripovijetke, ili moto glave pripovijetke - uoči, definiše i izoluje, i time spriječi njegovo širenje i uplitanje u pripovjedačev svijet, đe bi mogao biti dočekan kao *iskaz* sa ideološkom funkcijom, odnosno funkcijom komentara.

Komentari i funkcije pripovijedanja i u pripovijetkama upućuju na problem *svojine nad riječju*. Ni u pripovijetkama nije čest *linearni hod* riječi, dijalektički razvoj monofonije, odnosno sterilnih riječi likova (pregalaca). Kao i u kratkim pričama, u pripovijetkama se likovi u nepravnom govoru oslanjaju na tuđu riječ, riječ *kolektiva*, odnosno riječ *sredine*. To je onaj isti princip koji smo prepoznali u kratkim narativnim tekstovima a koji se tiče unutrašnje *polemike* i ogledanja likova u tuđim riječima. U pripovijetkama je polifonijska arhitektonika takođe oslonjena na uticaj tuđe riječi, koja se javlja i u obraćanju pripovjedača i u upravnom govoru.

Tuđa riječ u govoru pripovjedača vjesnik je ironijskoga i parodijskoga odnosa prema *vlasniku* citirane riječi:

*A on nije bezdušan čovjek, on ne nagoni nikoga; on samo kaže „ako nećeš ti, drugi će”.*⁴³

⁴³ Milovan Đilas, *Bog stvara ljude*, 18.

*Bubu, gospodin Bubu, išao je u raskorak, kako idu svi snažni, siledžije-ljudi i pričao nešto Matijaševiću.*⁴⁴

Sličan efekat izazivaju tuđe riječi u upravnom govoru:

- *'Oću da idem... I idi... Oči ti se ne videle... A i imaš kud s tujem obrazom...'*⁴⁵

- *Kvit, može biti i ne bi bilo kvit... A otkud tebi te riječi? Kvit! A juče si rekao kad smo se odmarali – pajtos, pajtos se zbori na džadi, a mi, mi se odmaramo i nema pajtosa. I nema kvita – ti si moj sin, Ivane, mi imamo lijepere riječi, ili ću ja okrenuti prema tebi drukčije.*⁴⁶

Upotreba tuđe riječi u upravnom govoru, s druge strane, otvara prostor postupku *prljanja sebe u drugome* i stvaranju *odstupnice*:

- *Živeo sam kao skitnica, bez brata, druga, oca. Razumeš li: sa ženama iz javnih kuća, ubicama, pijanicama. I... bilo mi je dobro.*⁴⁷

- (...) *Ja znam sve o sebi, dodao je tiše jecajući. Ja sam podlac – brat i zlikovac, sin. Ja prokockah novac kojim bi majka, možda, kupila zdravlje. Ali šta sam ja? Ništa. Niko.*⁴⁸

- *Ti me voliš, a? A znaš li ko sam ja? Najpodliji sin od Adama do mene. Slušaj i – nećeš me voleti kad me pojmiš...'*⁴⁹

Najuticajnija tuđa riječ je ona koja se javlja u neupravnom govoru i koja dobija status posmatrača lika što se u toj riječi ogleda. Zahvaljujući tom postupku, narativni tekstovi, kao što smo već iznijeli, dobijaju očigledan polifonijski karakter. Istovremeno, pojava samosvjesnoga lika postaje finalni proizvod narativnosti.

*„Šta se ti zavaravaš? A? Šta se, tobož, spotače prvo... A ti si, momče, došao jedino zato da vidiš nju, ili neku drugu, ili ma šta, pa da juriš luduješ, utopiš se, zaboraviš u njoj... To je ono, to. A sitnica se mahni, ne pomaže ti varanje sama sebe...'*⁵⁰

⁴⁴ Milovan Đilas, *Momci posle rata*, 8.

⁴⁵ Milovan Đilas, *Unutrašnja rasipanja*, 363.

⁴⁶ Milo Nikolić, *Devojka iz kantine*, 64.

⁴⁷ Milovan Đilas, *Smrt Ilije Markovića*, Zapisi (Cetinje), V, 1931, 9, 1, 25.

⁴⁸ Milovan Đilas, *Momci posle rata*, 22.

⁴⁹ *Ibid.*, 31.

⁵⁰ Milovan Đilas, *Nepoznata htenja*, 397.

„Laž beskraja”, - reći će ljudi. „Bolja od vaše ukalupljene, konačne istine”... No, vraga, šta znam?... Demon sam ja, đavo, rušilac. I da imam snage (on pogleda s bolom na svoje suve ruke), rušio bih zgrade, ljude, crkve, sve...⁵¹

Karakterizacijski instrumentarij Milovana Đilasa istovjetan je u kratkim pričama i pripovijetkama. I u pripovijetkama su likovi slikani i spolja i iznutra - i postupkom scene i oblicima pripovijedanja, a u većini slučajeva riječ je o samosvjesnim likovima. Izuzetaka ima, ali ih je malo, jer za razliku od likova u kratkim pričama, *monološki ustrojeni likovi* u pripovijetkama pretežno su i faktor *očuđavanja*. To su one pripovijetke čiji su glavni likovi, likovi pregaoci (odnosno dinamičke ličnosti, koje mimo svoje volje i očekivanja prelaze *granice* između svjetova, poput službenika Ivana iz pripovijetke *Sat*) rukovođeni nepremostivim psihološkim barijerama. Ili je, s druge strane, riječ o pripovijetkama s infantilnim pripovjedačem (*Na puškomet od Mojkovca*), u kojima je, zahvaljujući konstruktivnim principima koje ta situacija nameće, fokalizacija glavnoga lika ograničena i svedena na prepoznavanje i nabranje postupaka u radnjama *odraslih*. Osim toga, likovi pregaoci u pripovijetkama su po pravilu i rušitelji i žrtve granica među sociokulturnim kodovima, budući da je paradigmatička osnova likova u suprotnosti sa dominantnim sociokulturnim kodovima sintagmatske ravni. Ti likovi sazđani su na sljedećim protivrječnostima: radnici/poslodavci, sinovi/očevi, sluge/gazde, deca/vojnici, studenti/kockari itd; a granice između pomenutih sociokulturnih kodova najčešće su potcrtane u govoru likova koji su pripadnici svojih sociokulturnih kodova.

Likovi pregaoci i u pripovijetkama predstavljaju vezivne komponente hronotopa, ali za razliku od većine kratkih priča, prostor u dužim narativnim tekstovima nije „okovan”. Likovi su naslikani u neprestanim kretnjama (hronotop puta), nijesu vezani za jedan prostor, iako svaki novi ambijent sličijem prijetnom. Riječ je o dvostrukome kretanju likova, kroz prostor i vrijeme – što su pokretljiviji, to im brže atrofiraju i tijelo i duh. *Vidjeni* su i u javnim kućama i u studentskim sobama i na varoškim ulicama, u fabrikama, trgovačkim radnjama i bolničkim sobama, ali i u seoskim krčmama, mračnim kolibama, njivama i kolskim putevima. O tome kojom brzinom *vrijeme izmiče* likovima na sceni govori podatak da distance i amplitude **malobrojnih** temporalnih ahronija, za razliku od

⁵¹ Milovan Đilas, *Smrt Ilije Markovića*, 29.

kratkim priča, u pripovijetkama ne sežu dalje od dvije decenije.

To je direktno uticalo na izbor glagolskih oblika u pripovijedanju. Već smo kazali da ima primjera učestalosti i pseudo-iterativnoga pripovijedanja, ali da su malobrojni, jer za razliku od kratkih priča, u kojima je specifikum iterativni imperfekat (koji označava izuzetno dugo trajanje radnje, naporednost radnji i njihovu učestalost), *oslobođeni* prostor časopisnih stranica inicirao je *linearno pričanje* u dužim narativnim tekstovima. Upotreba specifičnih glagolskih oblika u kratkim pričama (odnosno potreba da se ukaže na učestalost radnji likova i time *preskoči* dugi vremenski period) uticala je, međutim, i na pojedine pripovijetke u kojima je prisutan imperfekat, čije je porijeklo u crnogorskom narodnom jeziku (*zanimaše, puzijaše, rastijaše* itd.).

Đilasov pokušaj usklađivanja jezika pripovjedaka različitim normama, kojima su se rukovodile redakcije pojedinih časopisa, kao i u kratkim pričama rezultirao je brojnim nedosljednostima. Anomalije su i u pripovijetkama vidljive na fonetskom nivou (u riječima sa takozvanim dugim ili kratkim *jat*) i na morfološkom nivou. U anomalije ne spadaju i pojedini primjeri govora pripovjedača (*Devojka iz kantine* i *Na puškomet od Mojkovca*): *Niti ko viđe njega niti on koga.*; *...on mu je našao đevojku (...)*; *...ubi neki Simović brata Ivanovog đeda (...)*; *Čula se daleka đevojačka pjesma (...)*; *...sjedeli su nepomično Akan i Jana (...)*; *Gđe je duša umrlog vojnika (...)*; *...i negđe u drugom plemenu majku i rođake...*; koji uz živopisnu metaforiku (*Sunce, zaklano za brdom, šikljalo tankim, crvenim mlazevima.*), jesu ključne karakteristike stila pripovijedanja Milovana Đilasa.

Za kraj „suđenja” Đilasovim pripovijetkama valja problematizovati i pitanje tendencije uvezivanja manjih narativnih cjelina u veće, odnosno potencijalno spajanje više kratkih priča u jednu pripovijetku, kao i mogućnost da više pripovjedaka formira veću narativnu cjelinu. Popović je primijetio da su neke priče podnaslovima označene kao odlomci iz širih problemsko-tematskih cjelina, te da pet narativnih tekstova potiče iz rukopisa „*Zavičajno srce*”, a *gdekoja* da je pripadala rukopisu „*Dokumenti*” (podnaslovi tih narativnih tekstova su *Iz „Zavičajnog srca”* i *Iz „Dokumenata”*).

Razlog što su priče i pripovijetke sa pomenutim podnaslovima u ponuđenim oblicima stigle do nas, Popović je vidio u Đilasovoj težnji da

zadovolji *sužene okvire novinske priče*. Analize kratkih priča i pripovjedaka potvrdile su tezu da se Đilas rukovodio prostorom na novinskim i časopisnim stranicama, ali rezultati istih analiza nijesu pokazali i da se on nakon objavljivanja teksta na bilo koji način vraćao datoj priči ili pripovijeci. Ima slučajeva „cijepanja” pripovjedaka na dva dijela, dva nastavka koji, bez obzira na to što su objavljeni u dva broja časopisa, čine jedinstvenu cjelinu, ali na to ukazuje i redakcijski tretman datog umjetničkog teksta (isticanje da je riječ ili o prvog cjelini ili svršetku narativnoga teksta).

Da je uzaludno u Đilasovoj međuratnoj umjetničkoj zaostavštini tražiti početak i kraj (prološku i epilošku granicu) veće narativne cjeline, pokazuje i poređenje kratkih priča *Slika* i *Razbijeni krčag*, objavljenih istoga mjeseca, novembra 1937. godine, u *Politici*. Uprkos tome što je ime lika pregaoca isto u obje priče, što se u *Razbijenom krčagu* „nastavlja” priča o (zatvoreničkoj) sudbini toga lika, motivisanoj u prijetodno objavljenom *Slici*, te što se „ponavljaju” i imena pojedinih sporednih likova, a istovremeno se „proziva” i isti hronotop, specifično pripovjedačko postupanje u jednoj i u drugoj kratkoj priči doprinijelo je da finalni proizvodi budu u toj mjeri različiti, da se samo zahvaljujući kozmetičkome nivou mogu dovesti u istu ravan. Đilasova *Slika* je kratka priča sa veoma uspješnim strukturalnim rješenjima, a nepoštovanje tih narativnih obrazaca iniciralo je kidanje čvrstih veza među elementima makrostrukture *Razbijenog krčaga*. *Slika* plijeni pažnju prelivanjima fokalizatora, doziranjem informacija koje narator iznosi, vještini i umjerenim kombinovanjem analepsi s osnovnim tokom priče, cikličnošću koja je postignuta usaglašavanjem početka i svršetka... Nasuprot tome, u *Razbijenom krčagu* pažnju izazivaju narativni viškovi, neusklađenost početka i kraja, neoprezan tretman fokalizatora, okrnjene eksplikativne analepse, aljkavost u ophođenju prema likovima (u jednom trenutku, a o tome je već bilo riječi, dolazi do miješanja imena likova), zbog čega se estetski predmet nepovratno odliva, poput vode iz *razbijenog krčaga* koji se pominje u toj priči. Na taj način skončavaju svi pokušaji da se spoje dvije zaokružene kratke priče u veću narativnu cjelinu, dok o uvezivanju pripovjedaka, o čijim je „slivenostima” takođe bilo riječi, ne može biti ni pomena.

Vladimir VOJINOVIĆ

SOME CHARACTERISTICS OF ĐILAS'S INTERWAR STORIES

The author of this text analyzes short stories of Milovan Đilas, published between the two world wars. Stating the impossibility of generalizing narrative methods, the author stresses that the diegetic is in most of the stories undisturbed by temporal deformations. The author analyzes beginnings and endings, the status of internal monologue, the status of someone else's word in a word of a character, the functions of narration, the language in stories, and concludes that the dominant constructive principle in Đilas's stories is the scene method.

Milena IVANOVIĆ (Podgorica)

Filozofski fakultet – Nikšić

UDK 821.163.4.09-31

PRIPOVJEDAČKI POSTUPAK U ROMANU *NEVIDBOG*

Pripovjedačka situacija uslovljava kompozicioni sklop djela, organizaciju vremena i postora, modelovanje likova, upotrebu određenih pripovjedačkih tehnika. Sa stanovišta pripovjedačke situacije roman *Nevidbog* je najbliži personalnom romanu, tj. onom tipu proze u kojem je pripovjedač nevidljiv i kao takav vuče konce skriven iza svojih junaka.

U romanu *Nevidbog* autor u narativnu strukturu uvodi jedan personalni medij, Vaska Jeremića. Ali problem narativne zbilje i njenih predmetnosti riješen je i korišćenjem auktorijalne tačke gledišta na šta upućuje prisustvo jednog ličnog pripovjedača koji se oglašava miješajući se u pripovijedanje.

Većinu kritičara iznenađuje činjenica da je autor izbjegao pripovijedanje u prvom licu koje bi najviše odgovaralo autobiografskom tonu i lirskoj boji ovog romana.

Pripovjedač je glas ili lik čijim posredstvom nam se predstavlja neka epska radnja, od epske distanciranosti do unutrašnje identifikacije s ograničenim vidokrugom junaka. Na značaj pripovijedanja ukazuje i Roman Jakobson, označavajući ga kao jednog od najvažnijih *epskih junaka*.

Pripovjedačka situacija uslovljava kompozicioni sklop djela, organizaciju vremena i prostora, modelovanje likova, upotrebu određenih pripovjedačkih tehnika. Od nje zavisi konstituisanje semantičkih struktura na svim nivoima teksta.

U različitim narativnim tipologijama pojedini aspekti pripovednog teksta nisu bili jasno razdvojeni jedni od drugih. Najčešće su se mešale činjenice narativnog načina (perspektive ili tačke gledišta) i činjenica narativnog glasa. Ili jednostavnije rečeno, mešala su se pitanja ko vidi i ko

govori, u pripovednom tekstu. To su dve od ukupno tri kategorije na osnovu kojih Žerar Ženet proučava problem nativnog diskursa.¹

Mi ćemo u ovom radu koristiti tipologiju Žerara Ženeta i Franca Štancla i pokušati da razjasnimo pripovjedački postupak u romanu *Nevidbog*.

Ženet, razdvajajući aspekte narativnog načina i narativnog glasa, u okviru ovoga drugog razmatra pitanja koja se tiču odnosa između subjekta iskazivanja (pripovjedača) i samog iskaza (pripovjednog teksta). **Glas** se tiče odnosa pripovjedača prema predočenom fikcionalnom svijetu, koji može biti dvojak. Ako je pripovjedač dio fikcionalnog svijeta, Ženet ga naziva **homodijegetičkim pripovjedačem** (*homodijegeza* ili pripovijedanje u prvom licu), a ako pripovjedač nije eksplicitno prisutan u fikcionalnom svijetu priče onda je to **heterodijegetički pripovjedač** ili *heterodijegeza*.

U okviru **načina** on se poziva na kriterij pripovjedačevog znanja. Pripovijedanje čiji način nije uslovljen nikakvom restrikcijom u pogledu znanja i koje može raspolagati potencijalno neograničenim znanjem Ženet označava kao **nefokalizovano pripovijedanje ili pripovijedanje s nultom fokalizacijom**. Druga mogućnost je da se znanje ograniči na perspektivu jednog ili više likova tako da se čini da pripovjedač zna onoliko koliko znaju i oni. Pripovjedač usvaja tačku gledišta lika, odnosno njegov fokus i ovu vrstu pripovijedanja Ženet naziva **fokalizovanim pripovijedanjem**.

Ako restrikcija znanja dopušta uvid u unutrašnji život ličnosti, to je pripovijedanje sa unutrašnjom fokalizacijom, a ako se opisuju samo njihovi postupci onda govorimo o spoljašnjoj fokalizaciji.

U analizi narativnog **načina** Ženet govori o dva osnovna modaliteta podešavanja narativnih informacija, različite tehnike regulisanja narativnih informacija – *distanci i perspektivi*. *Narativna informacija ima različite stepene. Pripovedač može upoznati čitaoca sa manje ili više pojedinosti, on to može učiniti manje ili više direktno, držeći se pri tom (...) na većoj ili manjoj distanci od onoga što priča. Osim toga podešavajući informacije, pripovedač ne mora uvek da se služi istim filterom. On informacije može regulisati oslanjajući se na znanje ovog ili onog aktera zbivanja usvojivši ili praveći se da je usvojio, kako se to obično kaže njegovu tačku gledišta. Na taj način izgledaće da pripovedač priču sagledava iz ove*

¹ Andrijana Marčetić, *Figure pripovedanja*, Beograd, 2003, str.13.

ili one **perspektive**. Ovako privremeno nazvane i određene – **distanca i perspektiva** predstavljaju dva glavna modaliteta podešavanja narativnih informacija – to jest načina.²

Dakle, **perspektiva** ispituje probleme u vezi s tačkom gledišta, da li pripovjedač zbivanja prikazuje iz sopstvene, sveznajuće perspektive ili, usvojivši *fokus* nekog od likova u romanu, zbivanja prikazuje iz njegove, ograničene perspektive. **Distanca** ispituje posredovanosti narativnog predstavljanja – da li pripovjedač posredno, u formi **pripovjedačkog izvještaja**, svojim glasom govori o događajima ili zbivanja predstavlja neposredno, u **scenskoj formi** ustupajući mjesto samim likovima. Perspektiva se odnosi na vrstu *kanala* kojim se narativna informacija prenosi na čitaoca. *Informativni kanal* označava tačku gledišta s koje se sagledavaju zbivanja predočena u romanu.

Uobičajeni termin tačka gledišta Ženet zamjenjuje terminom fokus, odnosno fokus pripovijedanja. *Podfokalizacijom podrazumevam restrikciju polja to jest selekciju narativnih informacija u odnosu prema onom što se tradicionalno naziva sveznanje*.³ A kada je u pitanju status pripovjedača, Ženet je naporavio dvije distinkcije koje razlikuju **ekstradijegetičko** pripovijedanje, u kojem je pripovjedač izvan dijegezisa, i **intradijegetičko**, u kojem je pripovjedač dio dijegezisa.

Oslanjajući se na kriterijum prisustva pripovjedača u fikcionalnom svijetu, odnosno na stepen posredovanosti narativnog toka, Franc Štancl razlikuje tri osnovna tipa romana (auktorijalni, roman u prvom licu i personalni) i na osnovu toga tri pripovjedačke situacije - auktorijalnu, personalnu i pripovijedanje u prvom licu.

U romanu *Nevidbog* smjenjuje se nefokalizovano pripovijedanje u trećem licu i fokalizovano, koje podrazumijeva vezivanje tačke gledišta za jedan lik, lik Vaska Jeremića. On postaje lik čiji se sadržaj svijesti iznosi tehnikom unutrašnjeg monologa i doživljenog govora. Vasko Jeremić je *fiktivni subjekt opažanja* čije utiske, kako spoljašnje tako i unutrašnje, pripovjedač registruje. *Restrikcija znanja* u romanu *Nevidbog* zasniva se na smjenjivanju spoljašnje i unutrašnje fokalizacije, odnosno heterodijegetičkog i homodijegetičkog pripovjedača.

² Andrijana Marčetić, *Figure pripovedanja*, Beograd, 2003, str.57.

³ Citirano prema: Adrijana Marčetić, *Figure pripovedanja*, Beograd, 2003, str.57.

Ako primijenimo Štanclovu tipologiju, uočićemo da je u romanu *Nevidbog* uspostavljena složena pripovjedačka situacija, koja predstavlja sintezu personalne pripovjedačke situacije i auktorijalnog pripovjedačkog modela. To ukrštanje dviju pripovjedačkih situacija dovodi do dinamizacije pripovijedanja i pruža složeniju sliku narativne zbilje.

U romanu *Nevidbog* pisustvo jednog pripovjedača, koji se oglašava miješajući se u pripovijedanje i komentarišući ga, upućuje na auktorijalnog pripovjedača (*nefokalizovano heterodijegetičko pripovijedanje*). Kao posrednik u priči, na pragu između fiktivnoga svijeta romana i autorove i čitaočeve stvarnosti, on sa svoje, spoljašnje tačke gledišta vrednuje narativnu zbilju ovoga romana i sve njene predmetnosti te omogućava čitaocu indirektno suočavanje sa prikazanim svijetom, uz usmjeravanje i komentarisanje. Auktorijalni pripovjedač ne pripada hronotopu likova. Kao sveznajući, auktorijalni pripovjedač oduzima dozu neizvjesnosti u razvoju događajnog toka i recipijent je u poziciji da zna više od samih likova. Njegova perspektiva nije ograničena, i on posredno govori o zbivanjima.

Auktorijalni pripovjedač omogućava ulazak u fiktivni svijet romana, a isto tako on recipijenta izvodi iz toga svijeta, pa su prološka i epiloška granica ovoga romana konstituisane sa njegove tačke gledišta. Modelovanje prološke granice dato je sa spoljašnje tačke gledišta, ali se tehnikom unutrašnjeg monologa, s infantilne pozicije, čitaocu otvara i svijest Vaska Jeremića. Na taj način nagoviješteno je prisustvo personalnog medija i prelazak na unutrašnju tačku gledišta: *Trenutak iskušenja za Vaska : njemu se prvi put ukazuje prilika da se osveti za sve dane strahovanja. Da ih ubijem ali dvojica su dok jednog...drugi....*⁴

Na epiloškoj granici auktorijalna pripovjedačka situacija se manifestuje u udaljenoj prostorno-vremenskoj perspektivi, sažimanju dužih vremenskih intervala, odnosno ubrzanoga proticanja vremena, na šta upućuje i sam naslov- *Posle deset godina*. U pojedinim primjerima sveznajući pripovjedač pozajmljuje svoju tačku gledišta liku, što se može vidjeti u sljedećem primjeru: *Pred sam polazak stiže u opšti logor i Obrad Jeremić. Polupijan, razbesneo konja, vitla moskovkom lako iznad glave. Govoraše krupno i nekako naročito naglašeno. Samo je on sam osećao sram u dnu sebe. I strah. Onaj isti strah što ga i ostali skrivahu. Zaista ne treba žaliti misljaše otprilike, jer kako god su dobili slobodu treba je i*

⁴ Risto Ratković, *Roman, drama, Izabrana djela*, knjiga II, Nikšić, 1991, str.34.

*braniti. Treba se boriti za otadžbinu, za Crnu Goru, protivu te Austrije...*⁵ Autor nas tehnikom doživljenoga govora uvodi u igru misli Obrada Jeremića i na taj način dinamizuje pripovijedanje te omogućava plastičnije oblikovanje prikazanih predmetnosti.

Po Štanclovoj terminologiji, ovaj roman je blizak personalnom romanu, *onom tipu proze u kojem je pripovjedač nevidljiv i kao takav vuče konce skriven iza svojih junaka*.⁶ Za personalnu narativnu paradigmu (u Ženetovoj interpretaciji - *fokalizovano homodijegetičko pripovijedanje*, jer je pripovjedač dio fikcionalnog svijeta) karakteristično je prelamanje predočene zbilje kroz svijest i opažajno-doživljajne mehanizme jednog lika koji djeluje nezavisno od autora, i zauzima povlašćeno mjesto u strukturi romana. *Ako se pripovedač ne meša u priču, ako je neprimetan iza likova u romanu toliko da čitalac više nije svestan njegovog prisustva, čitalac će steći iluziju da se sam nalazi na pozornici zbivanja ili da prikazani svet posmatra očima jednog od likova romana koji, međutim ne pripoveda sam, već se zbivanje u neku ruku odvija u njegovoj svesti*.⁷ U romanu *Nevidbog* autor u narativnu strukturu uvodi jedan personalni medij, Vaska Jeremića. U odnosu na njega on zauzima unutrašnju tačku gledišta i koristi niz introspektivnih tehnika pomoću kojih rekonstruiše sadržaj njegove svijesti, njegove misli i emocije. Unutrašnji monolog, koji nije dominantan u strukturi romana, služi za predočavanje, to jest rekreiranje psihičkog stanja ovoga lika, a doprinosi i poetizaciji narativnog teksta: *Dakle zato? ... Zbog siromašenja...Od straha pred prosjačkom torbom...Kad se menjaju prilike onda se čovek menja iznutra, znači, a? Pazi, molim te ! A ja to nisam znao...*⁸ Ta tehnika približava roman *Nevidbog* modernim narativnim strukturama, a teži da prenese intenzivnu igru misli, osjećanja i asocijacija. Po mišljenju Uspenskog, unutrašnji monolog predstavlja slučaj minimalne razlike između autorovog govora i govora lika, pa sa autor usredsređuje na ono šta je rečeno, a ne kako je rečeno. Ali unutrašnji monolog, iako paradigmatičko obilježje personalne pripovjedačke situacije, sporadično je prisutan u samom tekstu. Nasuprot njemu, nailazimo na veći broj primjera doživljenog govora pomoću kojih se konstituše sadržaj svijesti

⁵ Isto, str.87.

⁶ Novo Vuković, *Između modernog i eksperimentalnog*, predgovor romanu *Nevidbog*, Cetinje, 1994, str.12.

⁷ Ftanc Štancl, *Tipične forme romana*, Novi Sad, 1987, str.

⁸ Risto Ratković, *Roman, drama, Izabrana djela*, knjiga II, Nikšić, 1991, str. 145.

personalnog medija, što je uslovljeno auktorijalnim pripovjedačkim modelom, odnosno nefokalizovanim pripovijedanjem. *Sasvim iznenada ne znajući šta ga navede na tu misao, Vasko zapita samog sebe: šta bi bilo da mu otac pogine. U isto vreme on oseti sa zaprepašćenjem šta bi bilo sa njihovom kućom.*⁹

Slika svijeta koju emituju personalni mediji zavisi od njihovog intelektualnog, moralnog i emotivnog sklopa, odnosno od njihove psihološke, frazeološke, prostorno-vremenske i ideološke tačke gledišta. A kako je na početku romana Vasko, kao personalni medij - dječak, modelovanje pojedinih segmenata predočene zbilje dato je sa infantilne tačke gledišta.

Vasko Jeremić, kao personalni medij egzistira u istom hronotopu, to jest u istom prostoru i vremenu kao i ostali likovi.

Personalna pripovjedačka situacija u znatnoj mjeri zadovoljava zahtjev za objektivnošću, *a budući da objektivizovanje u romanu uvek znači i dramtizovanje,*¹⁰ ova pripovjedačka situacija počiva na ukrštanju narativnog i dramskog koda. U pojedinim segmentima teksta *uvođenjem naratora u minus postupak autor se približava dramskoj paradigmi jer se zbivanje više ne prepričava, već se prikazuje tako da umesto dijegetičkog posredovanja, tipičnog za narativne strukture koristi se mimetički ili scenski prikaz, tipičan za dramske strukture.*¹¹

Ali predmetni svijet romana *Nevidbog* u pojedinim segmentima ne sagledava se epskom objektivnošću, nego se na narativnu osnovu sveznajućeg pripovjedača dodaju lirske funkcije, što dovodi do modifikacije njegove narativne strukture i ujedno čini jedno od osnovnih sredstava poetizacije teksta. *Na domaku varoši, ispod, trošnih nadvišica, noć je puzala po drveću. Nekada su tim provalijama mraka meketali nevidljivi jarci i odronjavali kamenje na prolaznike. Nekada je mesec padao na bare, gadan i sablasan kao veštičiji tanjir. Obrad bi tada pdomotavao crveni pojas, da mu ne visi protivu priviđenja. Putem su ga sretale žene visoke kao telegrafski stubovi.*¹² A kako je poetizacija, odnosno lirska intonacija ostvarena u tekstu i drugim sredstvima (lajtmotiv smrti, rekreiranje

⁹ Isto, str.34.

¹⁰ Tatjana Bečanović, *Poetika Lalićeve trilogije*, Podgorica, 2006, str.71.

¹¹ Isto, str.71.

¹² Risto Ratković, *Roman, drama, Izabrana djela*, knjiga II, Nikšić, 1991, str.57.

individualnih psihičkih stanja, organizacija govornog niza po pravilima lirskog koda), to nas upućuje i na hibridizaciju ove narativne strukture, što *Nevidbog* približava modernim narativnim strukturama.

Personalna pripovjedačka situacija nudi čitaocu pogled na svijet i sistem vrjednovanja predočene zbilje prividno neredigovan od strane autora i lišen njegovih komentara i moralnih poruka. Vaskova funkcija personalnog medija nije stalna, već se smjenjuje sa situacijom u kojoj je on izjednačen s ostalim likovima i javlja se samo kao objekt posmatranja auktorijalnog pripovjedača. Stoga u romanu *Nevidbog* možemo govoriti samo o elementima personalne pripovjedačke situacije.

Dakle, cjelokupna narativna zbilja ne pripovijeda se s jedinstvene tačke gledišta, već se smjenjuju spoljašnja, tačka gledišta auktorijalnog pripovjedača i unutrašnja, tačka gledišta personalnog medija. Dok auktorijalni pripovjedač, čija je tačka gledišta nadređena svim ostalim, nudi panoramski, sveobuhvatni prikaz, personalni medij nudi subjektivnu projekciju predočene zbilje. Slika svijeta koju emituje Vasko, kao personalni medij, podređena je njegovom ograničenom znanju o narativnoj zbilji. Ali kako personalna pripovjedačka situacija nije dominantna, spoljašnje zbivanje nije redukovano, jer to ne dozvoljava auktorijalni pripovjedač. Iluziju neposrednosti ipak potiskuje dominacija dijegezisa, koji potiskuje scensko-mimetički prikaz.

Štanclov tipološki krug ne tiče se samo posredovanosti predstavljanja činjenica u vezi sa narativnim glasom, kako bi rekao Ženet, već i činjenica u vezi sa narativnim načinom, perspektive iz koje su zbivanja predočena.

U romanu *Nevidbog* problem vrjednovanja narativne zbilje i njenih predmetnosti riješen je korišćenjem tačke gledišta i auktorijalnog pripovjedača i personalnog medija, dakle i spoljašnje i unutrašnje tačke gledišta: *Kod pijanih osta samo Vasko, dečak Obradov. Povaljene puške, a ljudi leže gore nego u snu. Trenutak iskušenja za Vaska. Njemu se prvi put ukazuje prilika da se osveti za sve dane strahovanja. Da ih ubijem ali dvojica su: dok jednog...drugi...probudi se jači je.*¹³ Ideološka, vrjednosna tačka gledišta auktorijalnog pripovjedača nadređena je svim ostalim i dominantna u modelovanju predočene zbilje.

Kada je u pitanju frazeološka tačka gledišta, karakteriše je odsustvo

¹³ Risto Ratković, *Roman, drama, Izabrana djela*, knjiga II, Nikšić, 1991, str.34.

govorne diferencijacije. Frazeologija sveznajućeg pripovjedača je lirski intonirana, pa se selekcija verbalnih jedinica približava nadrealističkom kodu. Čak i u organizaciji govornog niza vidljivo je odstupanje od norme: *...noć je puzala po drveću. Nekada su tim provalijama mraka meketali nevidljivbi jarci, i odronjavali kamenje na prolaznike. Nekada je mesec padao na bare, gladan i sablasan kao veštičiji tanjir. Obrad bi tada odmotavao crveni pojas, da mu ne visi protivu priviđenja. Putem su ga sretale žene visoke kao telegrafski stubovi...Nekada su tu u strahu obradovu igrale kolo vile.*¹⁴ Ovako organizovana frazeologija umnožava lirske funkcije sveznajućeg pripovjedača. Na taj način sveznajući pripovjedač sa svojom epskom objektivnošću poprma obilježja liričara. Predmetni svijet se modeluje elementima lirske intonacije i subjektivno obojene slike svijeta.

Ideološka tačka gledišta personalnog medija pomjera se u trenutku kada Vasko napušta zavičaj. Konstituisanje novog hronotopa u Tirolu uslovljava i Vaskovu oneobičenu tačku gledišta kada je u pitanju katolički kulturni model. Vrijedonosni sud o zavičaju, strašnom Sandžaku, promijeniće se boravkom u Tirolu.

Kritičare iznenađuje činjenica da je autor izbjegao očekivano pripovijedanje u prvom licu, Ich-form, koje bi najviše odgovaralo autobiografskom tonu, ali i lirskoj boji ovog romana. Autobiografsku utemeljenost možemo objasniti postojanjem prototipova za sve važnije aktere, a to su članovi piščeve porodice, dok bi centralni lik bio piščev alter-ego.

Novo Vuković izbjegavanje pomenute pripovjedačke situacije obrazlaže sljedećim argumentima: *S obzirom na okolnost da roman slika razvojni put junaka; njegovo biološko i misaono sazrijevanje, roman u prvom licu bi u konkretnom slučaju morao i na planu psihološke analize i misaonih spekulacija slijediti logiku tog sazrijevanja, odnosno logiku postupnosti u širenju misaonih i opažajnih mogućnosti u jednoj generalnoj sposobnosti saznavanja svijeta u kom rastući junak živi. Svijet bi i eksplicite bio posmatran iz ugla tog tog rastućeg junaka, a ne iz ugla sveznajućeg pripovjedača. Osim toga, izbjegavanjem pomenute situacije formalno se objektivizira događajnost i uspostavlja distanca na relaciji pripovjedač-priča. A kako Ratkovićeva poetika u vrijeme nastanka romana*

¹⁴ Risto Ratković, *Roman, drama, Izabrana djela*, knjiga II, Nikšić, 1991, str. 57.

*Nevidbog gravitira ka socrealističkom modelu, svakako da mu je bilo stalo do objektivizacije.*¹⁵ Bez obzira na naglašenu referencijalnost, na brojne podudarnosti Ratkovićevoga života sa pojedinostima u romanu, to nije kvaziautobiografski roman, jer Ratkovića kao pisca i kao ličnost koja postoji van narativne strukture treba razlikovati od autora njegovih romana, kao što autora opet treba razlikovati od pripovjedača ili naratora koji je samo jedan od elemenata narativne strukture. *Postoji jedna stara navika u timačenju književnosti da pisce poistovećujemo sa nekim njihovim likom. U svakom je liku do izvesne mere prisutan pisac, ali se nijedan lik ne može poistovetiti sa piscem, čak i kada je hotimično građen autobiografski.*¹⁶ Jer, po Kajzerovom mišljenju, *roman je slika sveta u duši jednog fiktivnog pripovedača.*¹⁷

Ali osim auktorijalnog i personalnog pripovjedačkog modela, u romanu postoje i elementi pripovijedanja u prvom licu. *Kada priča kao subordinirani deo složenije strukture, to jest romana, ima svog pripovedača stepen njene autonomije se uvećava.*¹⁸ Takva je priča sestrično pismo, gdje se Vaskova sestra Miluša javlja kao pripovjedač u prvom licu. Narativne informacije se regulišu s tačke gledišta njegove sestre. Kao neposredni učesnik u događajima, ona komentariše zbivanja, pa je u ovom segmentu njena tačka gledišta nadređena svim ostalim. Možda i nije slučajno što autor bira da s tačke gledišta Vaskove sestre, koja je u tekstu konstituisana uz izrazitu lirsku intonaciju, modeluje ovaj segment narativne zbilje sa naglašenom socijalnom notom.

Literatura:

1. Bečanović, Tatjana.- *Narativni mozaik Davidove zvijezde*, predgovor knjizi Zuvdija Hodžić, *Davidova zvijezda*, Almanah, 2005.

¹⁵ Novo Vuković, *Između modernog i eksperimentalnog*, predgovor romanu *Nevidbog*, Cetinje, 1994, str.23.

¹⁶ Novica Petković, *Dva srpska romana*, Beograd, 1988, str.89.

¹⁷ V. Kajzer, *Jezičko umetničko delo*, Beograd, 1973, str.112.

¹⁸ Tatjana Bečanović, *Narativni mozaik Davidove zvijezde*, predgovor knjizi Zuvdija Hodžić *Davidova zvijezda*, Almanah, 2006, str.16.

2. Bečanović, Tatjana.- *Poetika Lalićeve trilogije*, Podgorica, CANU, 2006.
3. Ingarden, Roman.- *Doživljaj, umetničko delo, vrednost*, Beograd, Nolit, 1975.
4. Ivanović, Radomir.- *Poetika Rista Ratkovića*, Nikšić, Univerzitetska riječ, 1990
5. Kajzer, V. - *Jezičko umetničko delo*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1973.
6. Lešić, Z; Petković, N.- *Moderna tumačenja književnosti*, Sarajevo, 1980.
7. Lotman, Jurij.- *Struktura književnog teksta*, Beograd, Nolit, 1976.
8. Marčetić, Adrijana.- *Figure pripovedanja*, Beograd, Narodna knjiga, 2003.
9. Petković, Novica.- *Dva srpska romana*, Beograd, Narodna knjiga, 1988.
10. Ratković, Risto.- *Roman, drama, Izabrana djela*, knjiga II, Nikšić, Univerzitetska riječ, 1991.
11. Stamać, Ante; Škreb, Zdenko.- *Uvod u književnost*, Zagreb, Globus, 1986.
12. Štancl, Franc.- *Tipične forme romana*, Novi Sad, Književna zajednica, 1987.
13. Tomaševski, Boris.- *Teorija literature*, Beograd, Srpska književna zadruga, 1972.
14. Uspenski, Boris.- *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*, Beograd, Nolit, 1979.
15. Zbornik *Književno djelo Rista Ratkovića*, CANU, Podgorica, 2004.

Milena IVANOVIĆ

NARRATIVE ASPECT OF THE NOVEL *NEVIDBOG*

Considering narrative aspect, novel *Nevidbog* is the closest to the personage novel, the other words, to the type of prose in which the story teller is invisible, so that he pulls the threads being hidden behind his heroes.

In the novel *Nevidbog*, the autor introduces in his narrative reality a personal medija Vasko Jeremic. But the problem of the narrative reality has been solved by presence of authorial narrative mode. The greatest number of critics is suprised by the fact that author avoided to narrate in the first person, which would suite the most an autobiographic tone and lyrical color of the novel.

Dušan IČEVIĆ (Beograd)

Univerzitet u Beogradu

UDK 821.163.4.09 Petrović Njegoš P. II

NJEGOŠEV POIESIS

U ovome radu Njegošev poiesis tumači se kroz prizmu različitih disciplina: filosofije, psihoanalize, teologije, fizike... U središtu autorovog interesovanja su Njegoševe misaone pjesme i Luča mikrokozma koje sagledava iz nekoliko aspekata: odnosa mislioca i pjesnika, pozicije Božijeg glasnika, čestično-talasne misli, poetske transcendencije, umjetničke istine i dara, mašte, nadahnuća, rada umjetnika.

Koliko se Njegoš lelujava između *m i m e s i s a*, (p)odražavanja, i *p o i e s i s a*, stvaranja, i *n o e s i s a*, saznanja?

Svaki pravi stvaralac sazda je iz sopstvenoga bića, i "okruženja", koje čini i ono poznato, i ono naslućeno i djelotvorno.

a) Mislilac i poeta

Najavu sebe kao poete mislioca rano (već 1837. godine) daje u odi posvećenoj mislima. One, misli, postaju svevideće i djelotvorne u hramu poete:

Ti u trenuč često osnovaješ
drugi svijet i biće prirode
i tečenje stvarih vidimijeh,
samo kad si u hramu poete.

(Vjerni sin noći pjeva pohvalu mislima)

Trenuč je nadahnuće, koje obuzme pjesnika. U svojim mislima osniva svjetove. Pjesnik je tvorac. Vidimije stvari su iz života, kojima je okružen. A zvanije je svešteno poete, kako uzvisuje poetsko zanošenje.

Nije Njegoš samo onako uzvisio poetu u žreca oltara svesvetija koji je najbliži božestvu. Upravo je u sveštenom zvaniju poete moguća odgonetka taine kako je Njegoš providio kroz prostor/vrijeme. U pismu Ludvigu Augustu Franklu (12. oktobra 1851. godine) navodi da je ljubitelj poezije, pa nikako da razabere je li “ona iskra besmrtnoga ognja ili burna klapnja”. Nije imao savršenije tehničke uređaje da proučava Vasionu. Međutim, poetski dar i tajne čar uzvinuli su ga u beskrajne nebesa da čita otvorenu knjigu. I kaže: kada se čovjek popne više samoga sebe vidi ljudsku bijedu; kada je poeta može reći da je žrec oltara svesvetija. “Poeta je klik smrtnoga s burnoga našega brijega, poeta je glas vopijućega u pustinji, on sanja o besmrtiju, dovikuje ga i za njim se topi”.

Pustinjak cetinjski u samštini, unesen u sebe, uznesen u visine, stapa se sa vasseljenom i otkriva čudesa postojanja, bivanja. Poeta, kaže, “vidi veliki list od knjige mirobitija otvoren, u njemu čita čudestva stvoriteljeva. Oni su njegovo najslade piće, on se njima opija, on silom voobraženija izvodi iz blatne zemlje klicu nebesnoga života, t r u l i n u b o g o t v o r i (podvlačenje moje – D. I.). Njegov se edem širi na lukovima tvrdi”.¹

Ko se zanese samo tekstom, samim tekstom, ko hoće samo tekstovno da razumije i tumači Njegoševu Luču može da se zagubi, makar koliko se zadubio, u “smutu” misala prepunih značenja, simbola, slutnji, očekivanih biblijskih prizora, neočekivanih Njegoševih alegorija, metafora, jezičkih koprena, voobraženija.

b) Božji glasnik

Nebeska knjiga je svakome otvorena, samo “plameni poeta” umije da “čita”, da “voobrazi”, maštom osvjetli. U pjesmi *M i s a o* upravo otkriva koja je sudba i dražest poete: kada mu Tvorac zaždi dušu vatrom poezije, – duša mu se topi, zaigra lira, pojave se gomile čudesah među koje stane i počne ih pitati. A svemogućstvo svetom tajnom šapti samo odabranima, samo duši plamena poete. I u vrhu: poeta je božji glasnik/izaslanik, svjedok proteklih i nepojamnih zbivanja. Otuda i Njegoš jeste “svjedok” svega što se nekada zbivalo i što može biti. I budućnosti svoje kakvost i sudbinu može pravo vidjeti. No, budućnost je velika tajna od koje ćemo nešto vidjeti, “al’ za grobom samo”. Kakva zaumna misao: budućnost s one

¹ Petar Petrović Njegoš, *Djela*, CID, Podgorica 1998, str. 880.

strane ovozemaljskoga života! Ipak, ima nade, pošto sveštena misao, slatka pišta duše, jeste častica ognja besmertnoga, koja ima “svojstvo sa ocem svijetah”.²

I pjesnik ima svojstvo s Tvorcem, pa otuda i vjerovanje da poeta s božanskom iskrom u sebi može da zađe u tajne svjetova.

Luča nije samo obiknuto napjevavanje religijskih tema. Nije svakako ni prepjevavanje spjevova npr. Miltonovog epa, koje je čitao. Nije samo ni oprobavanje stihovanja, koju je već pokazao u oponašanju deseterca narodnih junačkih pjesama (Ogledalo srpsko). Njegoš je htio i bio više od stihotvorenja. Bio je Potpuni poeta, makar ga je “proza života” često odvajala i odvrćala od “božanske namisli”.

Vođen angelom, koji prinadleži liku arhangela Mihaila, prvoprestolnoga, doseže do bezdna Vaseljene: “Nebesni je prostor beskonačan”,³ koju obasjava svojom “iskrom boženstvenom”. Povede ga “sretnji duh nebesni” da motri i da neposredno doživi razgovor boga sa svojim “doglavnicima”. I tamo gdje ginu sva ponjatija, gdje voobrazi sami sebe gone, i gube se u neizvjesnosti, poeti je dato da može da prozre tajinstvo bivanja, bića i svemogućega tvorca.

Moguće tumačenje Njegoševe spoznaje taina je upravo u tome što je poet,

Sin prirode najbliži božanstvu
od drugije sviju umni tvari...

Poeta može da sazda svjetove, isto kao otac premoćni, koji ih sazda i kaže:

Svemogućstvo svetom tajnom šapti
samo duši plamenog poete.

Njegoš baš tako poetizuje i svjedoči sve što je i kako je bilo.

Je li Njegošev bog pjesnik?

Njegošev bog ne pjeva, nego tvori. Bog nije Pjesnik koji sklapa stihove, nego Tvorac koji sazda svjetove. Poiesis Njegov je u djelu. Nikolaj Velimirović, međutim, smatra da “Bog stvara kao pesnik što

² *Misao*, str. 549, 551.

³ *Luča mikrokozma*, I, 145.

sastavlja pesmu. Delanje Božje to je poezija, delo Božje to je pesma – ne jedna pesma, no sve i jedna.” Pravi Pjesnik Njegoš naizgled daje povoda i za takvo poimanje. I “običan” pjesnik bogotvori, kako ne bi Tvoritelj svega, koji sjedi na svome tronu tvoritelnom zanjat poezijom...

Božji um besprestano
tvoritelnom blista poezijom...
Djelatna je Božja Riječ,
svemoguće slovo stvoritelja,
koje prostor puni mirovima,
a mirove sretnim angelima!⁴

Poređenje s pjesmom je samo metaforično, ne i doslovno. Božja pjesma je po Velimiroviću “uvek dovršena i savršena; duh je njen uvek neizmenljiv, jer je to duh savršene poezije”, mada je forma uvijek druga, nova. Pošto je “...Tvorac sveta veliki poeta, pesnici se, naravno, najvećma približuju Bogu...; pesnik je polu-bog, demiurg, koji stvara ili kroz koga Bog stvara. Pesnik je nadčovjek...”⁵

Savršenstvo boga je, znači, u svakom trenutku. Sumnja li Velimirović, kako čini Njegoš, da i Zemlja, koju je Bog stvorio za utjehu i pokoru Adamovom rodu, jeste savršenstvo Božjega uma? Iskaz o nadčovjeku neću komentarisati. Njegoš jeste dao povoda da se bog proglasi i za pjesnika, i da se pjesnik uzvisi u tvorca novih svjetova. Međutim, ne bih im izjednačavao tvoraštvo.

Prema Bibliji, Božja Riječ, Slovo, Logos jeste sve stvorila. U Jovanom jevanđelju, Riječ (u prevodu Vuka Karadžića), odnosno Logos (u prevodu Sinoda SPC) je početak svega. “U početku bješe riječ, i riječ bješe u Boga, i Bog bješe riječ. Ona bješe u početku u Boga. Sve je kroz nju postalo, i bez nje ništa nije postalo što je postalo. U njoj bješe život, i život bješe vidjelo ljudima.” (1, 1-5). Riječ je živodajna, i posta tijelo, zapravo Isus, sin jedinorodni od oca, pun blagodati i istine.

U tumačenju Pola Dila, Isus nije čovjek, nego Riječ, istinski Bog, koji je postojao od ranije, od početka, i koji je u datom trenutku odlučio da uzme ljudski oblik. “Mit o Otelovljenju je simbolički duboko objašnjenje života u evoluciji. Taj je mit stvorila nadsvesna i istinoljubiva uobrazilja

⁴ Luča, III, 3, 33-34.

⁵ Ep Nikolaj Velimirović, *Religija Njegoševa*, isto, str. 18-19.

da bi umirila metafizičku strepnju izvesnošću da je patnja savladiva i da je tajanstvena intencionalnost evolucije, imanentna životu (simbolički: “namera Božja”, “Reč Božja”) po sebi blagotvorna i razumljiva u svojim vidljivim objavljenjima.” Simbolički, Bog je nepronična tajna porijekla, Riječ očevidna pojava, a Sin evolutivna nada čovječanstva. U Jovanovom Prologu, nema Svetoga duha. Simbolično, i istinsko, trojstvo su: Otac, Riječ i Sin.⁶

Riječ je tvoračka snaga svega postojećega, i u razvoju. I Božja i Njegoševa Riječ stvaraju nove svjetove. I Bog je glasnik Njegoševe misli, pošto su pjesničke metafore dobile božju milost. Pjesnička riječ, slovo su u osnovi stvaranja. Čovjek slovi, i tako opstoji. Moć riječi je otuda i doslovna, i simbolička, uvijek tvoračka.

U logogoničkoj ideji religije bogočovječanstva, N. Berđajev proglašava: stvaralaštvo je religija. Čovjek je pozvan da nastavi čin Božjega stvaranja. Hristologija je zapravo učenje o nastavku stvaranja. “Božje stvaranje se nastavlja u ovaploćenju Hrista – Logosa”. A stvaranje se može okončati samo u Duhu. Trojica mu je “okvir” u kome se sve dešava. “Proces svetskog stvaralaštva prolazi kroz sve ispostasi Trojice. U Trojici se odigrava svetski proces”. Primjećuje da su hrišćanska kosmologija i kosmogonija ostale starozavjetne. Osnovni stav Berđajeva o nedovoljnosti sedmodnevnoga stvaranja jeste: “Svetski proces je – osmi dan stvaranja, stvaranje koje se nastavlja”. Značajna mu je misao da se energija u svijetu neprekidno i stvara upravo u stvaralaštvu, a ne samo raspodjeljuje. Zadatak je da se prevazilazi i a) naučna svijest o nemogućnosti povećanja energije u svijetu, i b) religiozna svijest o nemogućnosti stvaranja svijeta. Ograničenje je materijalnog /tvornog/ bića što ne stvara bića, pošto bića stvara samo Tvorac. U složenoj i protivrečnoj prirodi stvaralaštva, sklon je da ga “obogotvori”.

“Istinsko stvaralaštvo je teurgija, bogodejstvo, zajedničko delovanje s Bogom”.⁷

Uprkos uzdizanju stvaralaštva u vrhunsku djelatnost, Berđajev ga je, bar po doslovnom iskazu, zatvorio u crkveno, svejedno što objašnjava hristološku tajnu stvaranja.

⁶ Pol Dil, *Simbolika u Bibliji*, isto, str. 199-200.

⁷ Nikolaj Berđajev, *Smisao stvaralaštva*, isto, str. 89, 108-109, 112, 99, 265.

Stvaralaštvo mogu i ja da smatram potpunom posvećenošću, ali nije samo, i sve, religiozno, pogotovo Trojično, ili hristoliko. Ako bi doslovno iščitavali Njegoša, Hristos je samo pomenut na završetku Luče, što ne znači i da po smislu, kako ga shvata Berđajev, ne može biti tako nasmjeren.

c) Čestično-talasna misao

Kako, od koga Njegoš saznaje kako je, zašto je sve stvoreno?

Je li instinkt ili duhovni vođa?

Je li Isidora naslutila da u prvobitnom “prirodnom čovjeku” obitava kosmička sposobnost neposredne spoznaje svega što ga okružuje, što se zbiva? Je li samo “genialni primitivac” obdaren božanskim promislom? Jesu li tragovi u mitskim naslagama, koje se otkrivaju samo “pozvanima”, onima koji ih arhetipski nose u sebi i iznose iz kolektivno nesvjesnoga u budnu svijest prometnutu u poetsku čaroliju. “Ni mnogo učen, niti mnogo načitan, Vladika je išao za intuicijom izuzetno darovitog primitivca. Genialan primitivac može da bude maksimalan stvaralac: ima spoj vatre i nepogrešne mudrosti”. Ubraja u njih Vuka i Njegoša. “Takvim ljudima sama vasiona daje zadatak, koji oni, kao svi genialni, moraju izvršiti”. Vasiona je, znači, svjesno biće, koje zadaje poslove posebno nadarenima da otvore i obznane istine bivstva. Spominje Isidora davnoga Platona, koji je mitom dokazivao istinu, pa Dantea, Milтона i Getea, koji su istinu objašnjavali mitom. I njen Vladika Rade je još od prvih svojih pjesama imao metafizičke vizije i vasijske spekulacije o srodstvu čovjeka sa Velikim Tvorcem, sa idejama u svijetu ideja.⁸

Mladi Rade Tomov uzvisuje misao u hitru posrednicu

među ljudstvom i među božestvom,

koja je vrgla stubu kako zraku sunca ognjenoga. Je li misao čestično-talasna sila shodna sunčevome zraku? Koju energiju ona nosi, koja je energija požiže i podiže? A poeta ima svojstvo da mu misao stvara nove svjetove.

Ti u trenu često osnovaješ
drugi svijet i biće prirode
i tečenje stvari vidimijeh...
samo kad se u hramu poete.
(Vjerni sin noći pjeva pohvalu mislima).

⁸ Isidora Sekulić, *Njegošu knjiga duboke odanosti*, isto, str. 216-217.

Je li sila elektrizma ona koja tvori misao? Ona usiljava čojka da zaždi svjetlilo u bezdne čudesah:

da otkrije jasno smrtnijem očima
sva čudesa božja – tainstvenu knjigu...

Čak je moguće da misaono providi i budućnost, kako sam već naveo. Ono što zadivljuje svakako jeste da budućnost nije samo ono što će samo po sebi naići. Jeste tajnovita, i mnogima skrovita da je naslute. Snovide je ili provide oni koji su misaono nadareni da u biću svome i u svijetu oko sebe intuicijom prodru u bezdne vasseljene, pošto je i budućnost proistekla otkuda je i biće čovjeka (Misaon).

Je li u poeti “znanie” prekognicije, koje otkriva preegzistenciju? Snuje li se budućnost iz onoga što je bar vremenski prošlo, ili se samo preoblikuje u novo, pa je nepoznato, ili se ponavlja na način koji nije prepoznatljiv svakome. Ako je sve u jonosferi, oko nas, u nelokalnoj kosmičkoj svijesti, od “začetka” do “svršetka”, pa ga i individualnom lokalnom sviješću, “samo” valja spoznati, osmisliti, onda odista jesu nadareni “podobni” i “pozvani” da nam odsjajuju skrivene istine. Pošto nema apsolutnog početka/svršetka, nego je sve otvoreno u pokretu i u promjenama, onda jeste blaženstvo duha da se sva čovjekova bila i čula otvore za primanje, poimanje, prosudbu, pa upotrebu za svrhe čovjeka i života.

Je li Njegoš otkrio tajnu svjetlosne formule pjesništva kada je zapisao:

Strune su moje lire zrake sunčane i svijeh svjetilah.⁹

Svjetlost je sve porodila. Zrake nose i misaonu energiju. Poete su prosvijetljeni pro-vidnici svekolikoga bivstva.

U kvantno-hologramskoj mogućnosti spoznaje jeste pretpostavljeni proces u kome dolazi, kako tumači Vuk Uskoković, do kolapsa talasne funkcije iz superpozicije beskonačnoga broja mogućih stanja u jedno izmjereno stanje, što smatra misterijom moderne kvantne teorije. Sam kolaps talasne funkcije nije moguće izmjeriti, niti locirati uzročnik. U pojedinim interpretacijama se izvodi zaključak da je “ljudska i/ili božanska svesnost upletena u proces kolapsa talasnih funkcija”. Čak se i tvrdi da se svijest može “definisati kao deo uma koji indukuje kolaps talasne funkcije,

⁹ Njegoševa Bilježnica, isto, str. 137.

pri čemu različita stanja svesti, odnosno različita neurofiziološka stanja indukuju kolapse u različita stanja. Kolapsi talasnih funkcija bezbrojnih kvantnih događaja, koji su sastavni djelovi makroskopskih primjetnih događaja, odvijaju se, kaže, kao prethodnica svih ljudskih čulnih, svjesnih ili nesvjesnih opažanja ili razmišljanja. U spoznaji svijeta oko nas ljudi su svjesni samo klasičnih efekata, odnosno kolapsiranih stanja talasnih funkcija. Proces kolapsa talasnih funkcija u jedno nepredvidljivo stanje je, međutim, u jezgru ljudskoga apsolutističko-indeterminističkoga odnosa prema Prirodi. U određenim interpretacijama kvantne teorije se pak vjeruje da ljudska svijest bira buduća stanja svijeta kolapsima talasne funkcije.¹⁰

Primjećujem da je uobičajeno tumačenje procesa mjerenja u kvantnoj teoriji primjenljivo i na poetsko-misaona djela. Međutim, ona su sama po sebi nemjerljiva. I kada, ako, “zađu” u kosmičku nelokalnu svijest, u povratku ne “padaju”, kolapsom talasne funkcije u samo “jedno stanje”. Poete iz mnoštva svemirskih doživljaja “prevode” u odgovarajući “rečenički sklop” više značenja. Svakako jesu izvan/iznad klasičnoga stanja svijeta kada tvore.

d) Poetska transcendencija

Koliko je Njegoš u imanenciji, je li sveobuhvatno u transcendenciji?

Poete transcenduju stvarnost u više “sfere” doživljaja, osjećaja/osjećanja, misli.

Rečnički, transcendentan: prelazi granice iskustva, nalazi se izvan granica prirodnog svijeta, prelazi područje čovjekove svijesti, onostran, natprirodan, nepoznatljiv, koji nadilazi ljudska shvatanja...¹¹

U Kantovom transcendentnom idealizmu, kako je nazvano njegovo učenje, posebno u Kritici čistoga uma, transcendencija je sveobuhvatno razmatrana. Transcendentalna teorija o elementima sadrži Transcendentalnu estetiku, logiku, analitiku, dijalektiku, dok se u Transcendentalnoj teoriji o metodu nalaze disciplina, kanon, arhitektonika i istorija čistoga uma, svakako uputna za teorijsko promišljanje transcendencije i odgovarajuću primjenu na umjetničko stvaralaštvo. Za Bloha je predskazujuća i naslućivačka uloga umjetnosti u aktu “premašanja”, “presezanja” ili

¹⁰ Vuk Uskoković, isto.

¹¹ Dr Dragoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi, kratica i izraza*, isto, str. 1292.

“prekoračenja” u “smislu transcendiranja pukog postojanja prema nekoj budućoj slobodi”.

Egzistencija i Transcendencija čine realnost, objektivnu i subjektivnu, kako Jaspers tumači Lešek Kolakovski u svom razmatranju metafizike. Ne mogu se tako objektivizovati da bi ih prisvojila nauka, ni naći u unutarnje-svjetovnom iskustvu. Egzistencija (ili sloboda, ili ja sam), i Transcendencija (ili Sveobuhvatnost) su neodoljivo vezane, pri čemu druga postoji samo za Egzistenciju. /Čudno je da se odbija mogućnost da navedena realnost može postati pozitivno dostignuće intelektualnog napora, ili estetske, emocionalne ili religiozne intuicije./ Sveobuhvatnost čini “tlo u kojemu su korijeni ljudskog digniteta: ako ne pokušamo da preskočimo barijeru “spornog univerzuma”, ne možemo ni prevazići osjećanje da je naš život besmislen.” Pokušaji da se pobijede smrt i poraz, ma koliko bili neuspješni, nemoćni, nijesu i uzaludni: “oni su, zapravo, ono što nas i čini ljudima.”¹²

Sam Jaspers upotrebljava Sveobuhvatno: **b i t a k p o s e b i**, kojim smo obujmljeni, ili **b i t a k k o j i s m o m i**, da bi zamislio cjelinu.

“Bitak koji nas obujma naziva se svet ili transcendencija.

Bitak koji smo mi naziva se postojanje, svest uopšte, duh, naziva se egzistencija.”

Tumači, u znaku Šopenhauera, da je svijet ideja, a ne predmet. Transcendencija je bitak koji nikada ne postaje svijet. “Transcendencija jest samo onda kada se svet ne sastoji samo od sebe samog, kada nije zasnovan u samom sebi nego upućuje i izvan i preko sebe. Ako je svet sve - onda nema nikakve transcendencije”. Sveobuhvatno je: a) **b i t a k k o j i n a s o b u j m a**, b) **t r a n s c e n d e n c i j a**, c) **b i t a k k o j i s m o m i** (mi smo postojanje, mi smo svijest uopšte, mi smo duh, mi smo mogućna egzistencija, čija je suština u nedovoljnosti, u onome neuslovljenom, u neprestanoj težnji prema Jednom, u svijesti o jednom neshvatljivom sjećanju, u svijesti o besmrtnosti).¹³

Transcendencija je za Martina Hajdegera baš “biti izvan bivstvujućeg”,

¹² Lešek Kolakovski, *Užas metafizike*, isto, str. 60.

¹³ Karl Jaspers, *Filozofska vera*, Plato, Beograd 2000, str. 14-16.

što u filozofskom žargonu koji koristi znači: unesenost tu-bivstvovanja u Ništa.¹⁴

Navedena, posebno Jaspersova sažeta viđenja transcencije sadrže suštine koje je i Njegoš u svom pjesništvu – obujmio.

Njegoš je transcendentni optimista. U poređivanju Njegoša i Šopenhauera, B. Petronijević uviđa da je “Imanentni pesimizam Njegošev u suštini isto tako strog kao i Šopenhauerov, ali transcendentni optimizam, koji Njegoš veže za svoj transcendentni pesimizam, pozitivniji je od Šopenhauerovog.” Izvor Njegoševog transcendentnog optimizma je u njegovoj vjeri u Boga, teizmu i vjeri u besmrtnost ljudske duše. Zanimljivo je da Petronijević pomenute vjere naziva dogmama, koje je Njegoš direktno uzeo iz hrišćanstva, dok mu je pesimizam po prirodi “spontano duboko uverenje jednog znatnog filozofskog uma i jedne velike duše.” Naravno, svoje gledište pokazuje stihovima iz Njegoševih spjevova. Ipak, Njegošev transcendentni optimizam svodi na vjeru u besmrtnost duše zajedno sa vjerom u viši svijet, u kome više nema borbe između duše i tijela, nema više ni zla, i na vjeru u Boga. Refleks Njegoševog imanentnog pesimizma u svijetu je moralni optimizam u obliku humanizma i službe zla i bola dobru.¹⁵

Transcencija je iz procesa stvaranja pretvorena u sistem mišljenja. Je li sva transcencija u vjeri, svejedno kakvoj i u koga? Kako samjeriti Bakovićev depresivni optimizam svakodnevnoga života Crnogoraca sa Petronijevićim transcendentnim optimizmom vjerovanja u “više sile”?

U misaonim pjesmama i Luči, Njegoš ima primjese i gnostičko-manihejskih vjerovanja, naročito onim što je natčulni transcendentalni svijet, kako označava M. Flašar, obilježen – monistički – “Jednim”, kao carstvo svjetlosti i izvorište svjetlih emanacija. Kod manihejaca su neprekidno u sukobu svijet duha i svijet materije, dobra i zla, svjetlosti i tame. “...Izlivu transcendentalnoga svetloga načela, njegove emanacije, neprestano prodiru u materijalni svet. Tako je stalno u toku kozmička borba između sila svetlosti i demona mraka...” Za primjer transcendentalne monističke i emanatističke koncepcije Flašar navodi Njegoševu sliku nebesa “prestolodržnoga” Boga-Tvorca i njegove svjetlosne “krune”,

¹⁴ Martin Hajdeger, *Putni znakovi*, isto, str. 106.

¹⁵ Dr Branimir Petronijević, isto, str. 63-65, 72.

čije zračenje pobjeđuje Sataninu vojsku. Pjesnik-vizionar kazuje da iz “duhovnih nebesa”, iz transcendentalnog “sveta svetova”

...luče besamrtne
na sve strane rjekama sipahu;
da otuda
...teku izobilne luče
sa dobrotom svojom besamrtnom
u prostore opširnoga bića.

Navodi i stihove, kada Bog riješi da skrši protivnike-pobunjenike:

Zaigra mu kruna nad prestolom
u cijeloj lučesipnoj slavi.

K o l i j e v k a (Luča, II, 122...) je takođe oznaka za transcendentalni, natkosmički svijet Boga-Tvorca, “gde je izvorište i začetak svega što jeste”.¹⁶

Mnogi Njegoševi stihovi nadilaze puku materijalnu stvarnost.

Koliko je Njegoševa transcendentna moć od “ovoga svijeta”, ili je “onostrana”, metafizička i mistička? Baviću se time u raspravi o Njegoševoj mistici.

Psihoanalitičari pridaju transcendentnosti realniju podlogu sa pojmom *t r a n s c e n d e n t n a f u n k c i j a*. Ona nije, objašnjava Karl Gustav Jung, ništa tajanstveno, ni nadčulno ili metafizičko, nego psihološka funkcija, koja proističe iz spajanja *s v j e s n i h i n e s v j e s n i h* sadržaja. Pri tome, svijest formira *t r e n u t n i p r o c e s p r i l a g o ě d a v a n j a*, dok nesvjesno sadrži sav zaboravljeni materijal individualne prošlosti, i sve naslijeđene, strukturalne funkcione tragove čovjekovog duha uopšte, i sve one kombinacije mašte koje još nijesu dostigle pragovne vrijednosti a koje će vremenom, pod odgovarajućim uslovima, stupiti na svijetlo svijesti.¹⁷

Pošto se ne bavim psihoterapeutskim postupcima psihoanalitičara zastaću u razradi transcendentne funkcije. Bitna je postavka da se time proširuje svjesno. U psihoanalitičkoj praksi je potreban *p r e n o s* u spoju svijesti i nesvjesnoga da bi pacijent došao do novoga stava. Samo dodajem Jungovu opasku da se npr. konstruktivna metoda koja predstavlja sugestiju,

¹⁶ Miron Flašar, *Njegoševa “Luča mikrokozma”*, str. 20-21; Objašnjenja uz “Luču mikrokozma”, str. 209.

¹⁷ Karl Gustav Jung, *Dinamika nesvjesnog*, Matica srpska, Novi Sad 1984, str. 145.

zasniva na tome da se simbol (slika sna ili fantazije) ne procjenjuje s e m i o t s k i, nego s i m b o l i č k i (str. 152). Nesvjesnom se ne smiju poturati racionalne namjere i psihologija svijesti, kako Junga tumači I. Nastović, niti misli na način kako mi podrazumijevamo “mišljenje”. Ono samo stvara sliku koja pruža odgovor na stanje svijesti, koje bi, slike, mogle nazvati u m j e t n i č k o m vizijom.¹⁸

Psihoanalizujući Njegoša i njegovo djelo, Jovan Striković nalazi da je “dolazio u posebna psihička stanja kada su se brisale granice koje... odvajaju pojmljivo i nepojmljivo...”, pa je bio “... u nekom transcendentnom stanju.” Posjedovao je veliku intuitivnu moć psihološke i vizionarske vrijednosti.¹⁹

Naravno, veliki pjesnik jeste bio, naročito u skladanju Luče mikrokozma, u “napregnutim” psihičkim stanjima, koja nadilaze pojmljive granice. Kako se ona mogu shvatiti? Jesu li dovoljna psihoanalitička posmatranja?

Novija naučna istraživanja izmijenjenih i proširenih stanja svijesti upućuju na složenije i slojevitije “tragove” umjetničkoga procesa.

e) Umjetnička Istina

Postoji li jedna istina za sve, ili svako ima svoju istinu? Je li svako umjetničko djelo istina po sebi/za sebe?

Svojom tvrdnjom da je novozavjetna jevanđeljska istina apsolutna, jedino spasavajuća istina, pobudila me da pomnije zagledam u sklisku, možda i neuhvatljivu tajnu Istine. I pravi hrišćani, i oni koji su svjesno napustili hrišćanstvo, i racionalisti “osećaju jedinstvenost, izuzetnost, neuporedivost Hristove istine”. Nikolaj Berdajev opsežno izlaže hristoliku istinu, koja je zamamna za vjernike, privlačna i za ne-vjernike, ali nikako ne može biti jedina istina. Zatvorena u jevanđeljske spise ni kao literatura, makar bili sveti, ni kao cjelokupna životna mudrost i stvarnost, ne može biti sveobuhvatna i konačna. Za mene je još spornija Berdajevljeva tvrdnja:

“U svojoj konačnoj, tajanstvenoj suštini stvaralaštvo je, naravno,

¹⁸ Ivan Nastović, *Snovi, Psihologija snova i njihovo tumačenje*, drugo izdanje, Prometej, Novi Sad 2001, str. 54.

¹⁹ Jovan Striković, *Putevima Njegoševe psihoanalize*, Unireks, Podgorica 1996, str. 157, 159.

crkveno". U slijedu teksta govori o religioznom stvaralaštvu koje stvara svjetsko bogočovječansko tijelo,²⁰ što bi navelo na primisao da izjednačuje crkveno i religiozno. Berđajev je slojevit mislilac, koji ima dosta prigovora i hrišćanstvu, pa je začudno da tako "crkvenjački" sudi o stvaralaštvu.

Ako se traga za istinom kao cjelokupnošću svega, i umjetničkom istinom u procesu stvaranja i živoga djelanja, onda je razložno da se otvaraju sve mogućnosti. Religiozna objava može biti saznanjno vjerodostojna, primamljiva i prihvatljiva, ali nije sva "punina i suština bića". Čak i Bog, svejedno kako ga ko nazivao, makar mu se pridavala apsolutna moć, nije svima jednaka i jedina istina. Novija proučavanja svemira koji je svjestan, nadaju drugačije poimanje i svevažee istine. Naravno, i ona samo otkrivaju mogućnosti potpunije spoznaje.

Je li sve već sadržano u jonosferi, pa se samo prima: ko može, i prenosi: kako ko shvata, i prebira kako umije, i "skladišti" koliko ko "hoće", pa kada ustreba, ili kada "probije" iz sopstvenog "pamćenja", kolektivno-nesvjesnoga, u svijest, iz intuicije u osjećanje i mišljenje, iz instinkta u iskustvo, pronese u pjesničku tvorbu, iz slutnje u doživljaj, iz uma u misao, pa sve preobradi u umjetničko djelo. Ili se jonosfera neprekidno puni novim sadržajima koji se sustižu, prepliću, sublimišu, pa čovjek otvoren za sva "čudesna" obrće svakojake naume, misli, tvorbe. Ili je čovjek samo u okvirima postojećega i mogućega u prilici da prenosi: u sebe, i izvan sebe, i da tumači ono što je dato. Ili je prava čovjekova mogućnost da i sam neprekidno tvori u novim oblicima/ obličjima, da proširuje i probija granice sopstvenoga svijeta.

Je li i Njegoš u svemu: samo to isto/ samo malo drukčije, ili je izvorni saznavatelj svemirskih, ljudskih i božanskih tajni, koje umjetnički pretvara u lučevitu istinu.

Je li u jonosferi sve "zapisano", zapamćeno?

Je li Istina jedna jedina nepromjenljiva, vječna, pa se samo saznaje, saopštava:

spiritualno
djelatno
pojmovno,
ili je neprestano u stvaranju

²⁰ Nikolaj Berđajev, *Smisao stvaralaštva*, isto str. 72, 265.

u promjeni podložna svakoj provjeri
preinačenju
tumačenju.

Apsolutne istine nema. Ako je ona sve što postoji (postojalo, postojaće) nije zavisna jedna jedina. Sve je u promjenama/nastajanju/propadanju, novom stvaranju. Svako ima svoju istinu i pravo na istinu. Istina je – relativna, da upotrijebim poznatu oznaku. Samo je umjetnička istina “apsolutna”. Umjetnička istina je ono što stvori spisatelj, slikar, vajar, muzičar... po svome: naumu, osjećanju, čulnosti, imaginaciji. Umjetnici stvaraju svoje istine života, koje su “istinitije” od pravoga života. Istovremeno, sam “život piše romane”, koji su istinitiji od svakoga umjetničkoga djela. Umjetnici stvaraju nove svjetove, koji ne postoje u stvarnosti, ali postaju sopstvena stvarnost. Svako u umjetničkom djelu traži svoju istinu, kako je čitalac, gledalac, slušalac... koristi, poima, prima, doživljuje.

Nauka objašnjava da se u fizičkom svijetu čestično-talasne prirode, fermiona, bozona i infona, smještenih u biološkom svijetu, DNK kodova, mikrotubula, klatrina i vodenih klastera – začinju svi (ne)živi procesi opstajanja i razvoja mikrokosmosa i makrokosmosa. Slutim da na dohvat čovjeka prebiva i stvarnost opstojeća u svom posebnom svijetu, naporednom sa vidljivim “senzacijama” života. Naravno, nije sve podložno provjeri. Neću zalaziti u mističnu magmu koju samo maštovita zamišljanja ili nadčulna iskustva naziru. Umom se sve ne doseže. Jer, um je, kako i Njegoš kazuje, kratkoga dometa da bi opisao božje veličestvo (Crnogorac k svemogućem bogu).

f) Dar/uobrazilja/nadahnuće/rad umjetnika

Šta je umjetnički dar, jesu li isto uobrazilja i mašta, kako se zbude nadahnuće?

Psihoanalitičari su, zalazeći u čovjekov mentalni svijet, nastojali da razjasne i suštinu umjetničkog stvaranja.

O d a r o v i t o s t i, koja je dio stvaralačkog procesa, psihoanalitičari priznaju da imaju malo što da kažu. Darovitost je relativno rijetka pojava, koja se vjerovatno nasljeđuje, kao i druge osobine ličnosti: temperament, inteligencija, karakter. U ispoljavanju darovitosti udio ima libidinalna energija. Darovite osobe intenzivno sanjare i maštaju, izrazito su sposobne

za nadahnuće, uvijek spremne za doživljaj i razradu doživljenoga.

Dar umjetnika za Slobodana Tomovića jeste “sposobnost da otkrije estetske vrijednosti prirode po sebi, njihovu transcendenciju. Umjetnička intuicija ide ispred racionalne moći duha”. I za Njegoša je umjetnost inventivno razotkrivanje “osnovnih entiteta prirode, preko skladno poređanih boja i linija, konsonantnih zvukova i melodija, zvonkih i virtuoznih stihova, slikovito improviziranih rečenica, monumentalnog spomenika i građevina”. Spori se sa “nekim mjerodavnim komentatorima Njegoševih estetski nazora” koji izraz “poezija tvorca” ne nalaze u značenju ontološke suštine lijepoga, nego u prvobitnom platonovsko-skolastičkom smislu stvaranja, odnosno stvorenja božjega. Razloge da se izbjegne takvo tumačenje je “da Njegoš shvata ljepotu kao objektivnu supstanciju u naročitom kosmološkom značenju”. Naravno, ne poriče da se tvoračka sila prirode i “poezija tvorca” i podudaraju kod pjesnika, ali je pojam stvaranja “za Njegoša striktno povezan sa afirmacijom reda, pravilnosti, harmonije u kosmosu”. Biće ljepote je u oblikovanju kosmičke mase. “Umjetnički lijepo je, prema tome, objektivizacija transcendentne suštine u fizičkom, empirijskom i istorijskom biću ljudi i čovječanstva”. “Svučena” sa neba na zemlju, ona je “produžetak, nastavak, trijumf totalne svemirske ljepote u oblasti društvene stvarnosti čovjeka”. Primijenjena, “Njegoševa transcendencija ima prije svega umjetnički, estetski, a ne cerebralni cilj”, pa se možemo diviti “visprenom poletu njegove mašte u predjele stravične kosmičke bezdani... uzletom misli i fantazije koja ne poznaje granice stvaralačke moći čovjeka”.²¹

Zastupnici biofizičkog tumačenja svijesti kao opšteg načela Svemira mogu potvrditi Tomovićevo naslućivanje. Za moguće naučno razumijevanje pjesničkog pro-nicanja u svemirski beskrajni prostor/vremenski kontinuum svakako je vrijedno samjeravanje i prirodnog i društvenog, ontološkog i empirijskog procesa čovjekove, osobito umjetničke djelatnosti.

U o b r a z i l j a (fantazija) ili m a š t a (lat. imago – slika) je sposobnost stvaranja slika. Pojmovi uobrazilja i mašta se najčešće poistovjećuju. Oni koji ih razlikuju “Uobrazilju smatraju bitno životnom ulogom duha, živom snagom i glavnim činiocem svekolikog ljudskog opažanja, dok je mašta oblik pamćenja oslobođen stege vremena i prostora,

²¹ Slobodan Tomović, *Njegoševa Luča*, isto, str. 144-145.

iako je povezan i preinačen onim empirijskim fenomenom vremena volje koji nazivamo i z b o r”.²²

Primijetio bih nadohvat da se uobrazilja ne može svesti na opažanje, svejedno koliko sveobuhvatno bilo, niti je mašta samo oblik pamćenja. Opažanje je čulno, pamćenje je – nakupljeno znanje. Uobrazilja/mašta je sposobnost otvorenog stvaralačkog duha da misli: umišlja/izmišlja/zamišlja, pa osmisli/oduhovi.

Psihoanalitičari razrađuju da je odnos svjesnih i nesvjesnih sadržaja u uobrazilji srodan sanjanju, dok joj je zaštitna funkcija da čuva ego od mogućega nadiranja straha i drugih psihopatoloških sadržaja. Posredstvom uobrazilje i sanjanja, ljudi ostvaruju svoje potisnute i tajne želje (Frojd). Uobrazilja je mišljenje koje nije praćeno akcijom (Oto Fenihel). Uobrazilju čine nesvjesni psihički procesi, koji predstavljaju seksualni nagon (Melani Klajn). Podsjeća se i na Aristotelovu katarzu/pročišćenje. Podsticaji kojima je stalno izložen stvaralac dolaze iz okoline, za čije rešavanja nadražaja je potreban praktični smisao, i iz sopstvene unutrašnjosti, koju izgrađuju i određuju mehanizmi biološke i psihičke regulacije, koji traže mnogo uobrazilje. Rudi Supek ponavlja da se velika djela ne mogu stvarati bez napornog rada, ali ni bez uzleta uobrazilje i sanjarenja.²³

Njegoš je rado upotrebljavao rusku riječ voobraz za uobrazilju, što sam navodio u raznim kontekstima.

N a d a h n u ć e se uobičajeno definiše kao božji dar ili natprirodno svojstvo, svakako urođena obdarenost umjetnika. Kliničari ga vezuju sa “delimičnom izmenom svesti”, praćeno vrstama nekoordinisane motorne aktivnosti. Većina psihoanalitičara ga posmatra u odnosima i komunikaciji svjesnoga i nesvjesnoga. U stanjima nadahnuća, nesvjesno djeluje veoma dinamički, na interakciji želja i uobrazilje. Ponekad se pričinjava da djeluje duh ili neko drugo biće. Navodi se da su veliki stvaraoci svoje nadahnuće objašnjavali uticajem sudbine, slučajnosti, viših duhovnih bića ili nepoznatih činilaca. Jung povezuje nadahnuće sa kolektivno nesvjesnim i arhetipskim nasljeđem. U nadahnuću je stalna izmjena nivoa svijesti, “postepeno izbijanje

²² Ljubomir Erić, *Psihoanaliza i psihopatologija likovnog izraza*, Institut za mentalno zdravlje, Beograd 2000, str. 65.

²³ Isto, str. 66-68.

nesvesnih sadržaja u sferu svesnog, što se ogleda u iznenadnoj pojavi vizija i misli ili se, jednostavno rečeno, zbiva kao blesak misli.”²⁴

Najnovija naučna istraživanja su pronašla tačku nadahnuća u desnom dijelu mozga. Istraživači Mark Jung–Bimen i Edvard Boumen, sa Univerziteta Nortvestern, i Džon Kunios, sa Univerziteta Dreksel, utvrdili su da različiti mehanizmi mišljenja dovode do prosvjetljujućih trenutaka. U EEG (elektroencefalogram) mjerenju primijećeno je čudno neurološko zbivanje: oko sekundu i po prije uvida, iznad desnoga dijela mozga, nazvanog *Posterior cortex*, dolazilo je do povećanja aktivnosti u niskofrekventnom području (alfa talasi), što je prestajalo kada je počinjala visokofrekventna aktivnost iznad drugoga dijela mozga. Tumači se kao “slabljenje vizuelnoga signala” koje omogućava početnoj maloj aktivnosti mozga da u svijesti eksplodira kao uvid.²⁵

Naučno egzaktno lociranje mjesta gdje nastaje nadahnuće može dati podlogu za razumijevanje refleksa umjetnika. U holističkoj kvantno-hologramskoj “paradigmi”, međutim, nije pripadljivo da se razdvajaju moždane hemisfere i svakoj posebno podaruju svojstva odjelitoga djelovanja. Mozak je cjelina u čovjeku koji svojim čitavim bićem biva unesen u doživljaj. Umjetnici su senzori i sebe i Svemira, “umotani” i u vidljivi i u nevidljivi svijet. Ako je pouzdana Bomova zamisao o implicitnome poretku, onda su pjesnici osobito “uronjeni” u tajnoviti prostornovremenski kontinuum.

Mnogi stvaraoci bi vjerovatno potvrdili, zavisno od vrste umjetnosti, da se u njima nakuplja, taloži, “nadima”, pa u trenutku nadahnuća probija ideja, misao, slika, znak, simbol, koje oni zapisuju, skladaju, crtaju, slikaju.... Njegoš je Luču mikrokozma u zgusnutom vremenu, “trenuč jedan”, za četiri nedjelje, i Posvetu za jedan dan, – “iznio iz sebe”, dugo se pripremajući: saznajno, osjećajno, čulno, misaono, duhovno. Veliki bljesak je porodilo originalno djelo.

I tamo gdje “zapire spoznaja”, samo čulom i umom se ne stiže do željene celji taine. Poeta sno-vidi/pro-vidi, sluti i misaono transcenduje u skriveni svijet, “nešto nevidimo”. Zajedno s njim možemo da nazremo što je u čovjekovoj sudbi.

²⁴ Isto, str. 71-73.

²⁵ Eureka, to je Eureka, Politika, 25. april 2004, str. B3.

U misaonim pjesmama i naročito u Luči mikrokozma mogu se naći odbljesci Njegoševe transcendentalne spoznaje. Misao transcenduje um, koji joj ne može staviti granicu. Ona smjelo prelazi granicu ljudske moći. Velika ga je “žalost s užasom morila” kada je iz prelesnih polja u povratku prešao granicu,

iz besmrtnog stana u predjele smrtne. (Misao)

Mogao je kada god zaželi da prelazi svjetove. Transcendencija se neposredno otkriva u pjesnikovim otkrovenjima.

Istraživanje me navodi da za umjetnike, osobito poete mislioce, svakako i za Njegoša, transcendenciju, nadahnuće, darovitost nalazim i u sposobnosti da zalaze u osvjetljavanje kvantno-holografske slike vidljivoga/nevidljivoga svijeta. Svojom imaginacijom i misaonom tvoračkom moći prolaze kroz Ajnštajn-Rozenove tunele u kolektivnu kosmičku svijest, i “pribiraju” utiske, doživljaje, saznanja, koja preoblikuju u umjetnička i misaona djela. Cjelina daje otisak za svaku pojedinost.

U kosmičkoj svepovezanosti, kako tumači V. Uskoković, iz jednoga djelića holograma može se rekonstruisati čitava hologramska slika, “i pojedinačne ljudske svesti kao delovi kosmičkog holografa mogu pod određenim okolnostima imati pristup hologramskoj slici Kosmosa kao celine i informacijama koje one nose”. U kosmičkom holografu ne postoji izdvojeni posmatrač, pa nema potrebe da se kreće, pošto je “posmatrač istovremeno svugde”. Promjena tačke gledišta, a ne vremena i prostora, dovodi do spoznaje. “Pojedinačni lokalizovani umovi su na osnovu hologramskog modela samo računanje u okvirima sveukupnog i sveprisutnog hologramskog uma Prirode”. Autor napominje da je u skladu sa hologramskim kosmičkim ustrojstvom i pretpostavka o postojanju holosvijeta kao implicitnoga reda iz koga izranja pojavni svijet.²⁶

U holističkome pristupu, umjetnost čine sve djelatnosti i postupci koji nas povezuju sa čitavim svijetom, istovremeno i Put koji ukazuje na samoga sebe. Umjetničko djelo posjeduje osobine samo u kontekstu posmatrača.²⁷

Pjesnici mislioci vjerovatno imaju potpunija razvijena “čula” za svemirske “odjeke” u sebi. Pošto je čovjek u Svemiru, i Svemir u čovjeku,

²⁶ Vuk Uskoković, *Na putu redukcionističko-holističke ravnoteže savremene nauke i društva*, isto, str. 85-86, 83.

²⁷ Isto, str. 186.

prirodna je prilika da se čezne i hoće da osjeti, obujmi i spozna svekolika stvarnost. U kvantno-holografskoj suštini svijeta čovjek nalazi mogućnost da se i svjesno, i umjetničkim tvorbama poistovjeti sa cjelinom.

Dušan IČEVIĆ

Njegoš's Poiesis

In this work the literary creation of Petar II Petrovic Njegos is interpreted through different disciplines: philosophy, psychoanalysis, theology, physics, etc. The author is focusing on Njegos's philosophical poems and *The Ray of the Microcosm*, which are analyzed from several aspects: the relation between the philosopher and the poet, the position of the God's messenger, poetic transcendence, the artistic truth and the gift, imagination, inspiration, work of the artist.

Vojislav D. NIKČEVIĆ (Podgorica)

UDK 94(497.16)

94(497.13)

U POTRAZI ZA IZVORNIKOM: KRALJEVSTVO SLOVENA – MIT ILI STVARNOST?

U ovom tekstu autor se bavi pitanjima koje već stoljećima pred nauku postavlja srednjovjekovna hronika «Kraljevstvo Slovena», anonimnog dukljanskog prezvitera, poznatija kao «Ljetopis popa Dukljanina», koja je do nas doprla kroz prijepise iz perioda XV do XVII vijeka. Brojni neusaglašeni stavovi vezani za izvore, porijeklo i karakter ovog spisa sagledavaju se iz optike najnovijih saznanja.

“Kraljevstvo Slovena” anonimnog autora, opštepoznato kao “Ljetopis popa Dukljanina”, zaokuplja pažnju istoričara i istraživača još od kraja XV stoljeća, kada se, sa slomom države Nemanjića i Kraljevstva Bosne a institucionalizacijom otomanske sile na balkanskim prostorima, na nepokorenim slovenskim teritorijama, vezanim za Rim i pontifikalnu kancelariju, pojavio pokret učenih ljudi zadojenih duhom Renesanse, koji je htio da obnovi sjećanje na minula vremena moći - čuvajući tradiciju, nekritički je prenoseći i preoblikujući, tražio se način da se sačuva duh slovenskog postojanja na Balkanu i obnovi nešto od njegove ratničke prošlosti, po cijenu da se sve što je u protivnosti sa proklamovanom politikom zapadnih sila i kanonom kurije odstrani, čak i uništi. Slovenski svijet, ne samo na Balkanu, stoljećima stub moći Vizantije, čiji su potomci često dolazili na imperijalni tron a rijetko, i to pukim slučajem ili sticajem okolnosti, na stolicu ekumenskog patrijarha, svoju je istoriju, dok je postojalo Romejsko carstvo, vezao za Konstantinopolj, dosljedno izvršavajući njegovu političku volju u korpusima najamnika na svim ratištima Evrope, od Iberijskog poluostrva do Persije i Saharske Afrike. Vezana za Vizantiju koja je održavala tradicije antičkog Rimskog carstva, po svaku cijenu želeći da od Konstantinopolja načini prijestonicu

“svjetske imperije hrišćana”, koristeći vojnu silu najamnika da to ostvari, slovenska populacija se izgubila u anonimnosti broja vojnih kontigenata, a vjerski potpuno prepustila vladajućem helenofilskom duhu koji je, u stalnom nadmetanju sa Rimom i njegovim pontifeksom koji su u odgovor nudili militantni latinitet, sve građane Romejskog carstva koji nijesu bili porijeklom Grci, Arameji, Jevreji ili Kopti smatrao “varvarima”, uprkos činjenici da je dobar dio tog svijeta bio manje ili više pokršten ili, bar, priznao vizantijsku suprematiju u pitanju upravljanja i vladanja svijetom¹.

Kao što je u sumrak antičkog doba Rim od Helena preuzeo teoriju o nadmoći rase, proglašavajući Italike za “gospodare svijeta” a dotadašnje

¹ “Tokom kontakta sa Istočnim rimskim carstvom, ušavši krajem V i početkom VI vijeka u njegove granice, stari Sloveni počeli su da stvaraju postojane državne zajednice a zajedno sa njima počinju da razrađuju sopstvene političke teorije bez kojih je, u to smo ubijedeni, bilo nemoguće stvoriti državnost. (...) Stoga bi bilo izuzetno važno, makar i u najopštijim crtama, okarakterisati idejnu (ideološku - primj.) poziciju Slovena u odnosu na Vizantiju, na čiju su zemlju upali u VI stoljeću, i na kojoj su osnovali svoje države, i duboko i obuhvatno istražiti svestrane uticaje koje su pretrpjeli tokom nekoliko vjekova. Samo se po sebi razumije da se kod toga radi o položaju višeg društvenog sloja među starim Slovenima, koji je kod njih stvorio aristokratiju. Svakako, pod najopštijom pažnjom te aristokratije morali su da budu, po svemu sudeći, i širi slojevi vojnika-pripadnika zajednice: slovensko više društvo organizovalo je pohode na imperiju, bilo je obavezno da za njih motiviše učesnike, da im uliva nadu u pobjedu, da se zalaže za neophodnost čvrste odbrane zadobijenih zemalja od vizantijske vojske. (...) O gledištima Slovena na vizantijsko društvo može da se sudi samo po riječima samih Vizantinaca, čije je opažanje “varvarskog svijeta” bilo ne manje netačno i subjektivno od predstava “varvara” o imperiji. (...) Vizantijska hrišćanska civilizacija i paganska kultura starih Slovena (kao i drugih “varvara” epohe države koja se zasnivala na vojnoj demokratiji) principijelno su neuporedivi, kao potpuno različite pojave. (...) Izvještaji vizantijskih pisaca o Slovenima i drugim “varvarima” uočljivo su pod pečatom tradicionalizma koji proističe iz poznoantičke historiografije a koji je uslovljen, na jednoj strani, čuvanjem istočnorimske državotvornosti i kontinuiteta državno-političke teorije (po kojoj je Vizantija neposredni nastavljaj Rimskog carstva), a na drugoj aktuelnošću i oštrinom “slovenskog problema” koji je bio pred vizantijskim društvom: pitanje “ko-koga” od VI do VIII vijeka ne samo da nije bilo riješeno već je, naprotiv, dostiglo krajnju oštrinu. Naznačeni tradicionalizam najčešće se izražavao tako što su vizantijski autori svuda i redom davali ne konkretno-individualnu već uopšteno-sintetičku karakteristiku raznih etnosa, slijedeći još od antike naslijeđenu podjelu “varvara” na “divlje lovce”, “nomade pastire” i “stalno nastanjene zemljoradnike”. Sloveni su se, osim u rijetkim izuzecima, svrstavali u treću kategoriju, ali je njihovo opisanje lišeno etno-kulturnih osobnosti...” (Г. Г. Литаврин: “Представления “варваров” о Византии и Византийцах в VI-X вв.”, ВВ, № 46, Москва 1986, р. 100-101).

Ahajce pretvarajući od “božanske djece” u potčinjene, tako je i Vizantija, objedinjavajući od Konstancijeve vlasti prostore nekadašnjeg Rimskog carstva, tu državno-političku teoriju vratila na prostore nastanka, na Istok, oglašavajući sebe za imperiju “rase hrišćana” - ostali poredak svijeta, po pravilima koje je utvrdila još Platonova i Aristotelova Helada, bio je predodređen da bude “varvarski”. Kao što su u antička vremena Heleni širili i nametali kulturu narodima Evrope, tako je Vizantija, ako se prihvati da su temelje njene buduće moći postavila dva cara rodom sa Ilirikuma, “paganin” Dioklecijan i “prvi hrišćanski imperator” arijanac Konstantin, počela da nudi novu ideologiju-monoteizam svim tradicionalnim helenskim saveznicima, preko nje konstituišući “novi svjetski poredak”, čiji je cilj bio obnova jedinstvene države na prostorima nekadašnje rimske sile - sada ideološki uniformne i jedinstvene, hrišćanske. U odgovor Vizantiji, tada još Istočnom rimskom carstvu, u posljednjim decenijama IV stoljeća, nakon kratkotrajne Julijanove vladavine koja je pokušala da izvrši političku restauraciju paganstva izjednačavajući ga po zakonu sa hrišćanstvom², posljednji imperatori Zapada, bez prave moći, oslonjeni na pontifikalno sjedište kao čuvara i nosioca nove ideologije na prostorima Italikuma, pokušali su preko njegove kancelarije, nizom dekreta koji su nosili potpis pontifeksa, da politički obnove rasnu teoriju, ali vezujući je samo za prostore svog dijela imperije: po tom političkom programu koji je odmah, zahvaljujući brzini papske administracije koja je željela da sebi osigura prvenstvo u dijelu carstva, ugrađen u hrišćanstvo, Italici su oglašeni

² Najnovija istraživanja ukazuju da je Julijan, koliko vođen osvetom zbog ubistva najbližih, jer je Konstantinov sin Konstancije naredio svojim Skitima i Gotima da istrijebe tokom 337. i početkom 338. godine sve najbliže povjerenike svog oca i rodbinu koja je mogla da pretenduje na imperijalna znamenja moći, toliko iznuđen silom svojih najamnika, pagana i poluhrišćana, morao da nađe političko rješenje koje bi “smirilo uzavrele duhove” a najviše pagansku skitsko-gotsku vojnu silu, na kojoj je počivala moć carstva, koja nije željela da bude “građanin drugog reda”. Predvodivši svoje Skito-Sarmate “Julijan je potukao Alamane kod Strazbura 357. i opkolio Franke zauzevši Paris, (...) i nakon toga svoju rezidenciju smjestio u Kapadokiju” (*M. L. Angrisani Sanfilippo: “Julien l’Apostat”, DECA, vol. II, Paris 1990, p. 1370-1371*) Nakon velike pobjede nad Kvadima i Sarmatima-Slovenima, stupivši na carski tron zahvaljujući volji trupa kojima je komandovao 360. godine, a preuzevši svu vlast nakon Konstancijeve smrti naredne godine, Julijan je proklamovao da je najvažnije biti “Grk među Grcima”, “obnovio je helensku religiju (pagansku), prešavši put od prve faze tolerancije do otvorenih progona hrišćana. (...) Ali, paganizam, ubuduće fosilizovan u starim formama kulture, bio je nesposoban da sprovede namjere imperatora...” (*ibid. p. 1372*).

za "rasu Rimljana" koja nastavlja tradiciju antičkih "vladara svijeta" sa svim prerogativima moći koje im daje nova ideologija, hrišćanstvo³. Svijet je tako, krajem IV stoljeća, počeo da se dijeli po obrascu koji su utemeljile od davnina dvije surevnjive i nepomirljive političke doktrine, iznjedrene jedna na Istoku druga na Zapadu, a od Konstantina zamišljena jedinstvena ideologija jedinstvene imperije, hrišćanstvo, počela je tu diobu da ubrzava, produbljuje, vezujući se za dva centra ekumenske moći - Rim i "Novi Rim", Konstantinopolj.

Kada je krajem XIV vijeka na Zapadu i u okrilju pontifikalne kancelarije počela da sazrijeva svijest da je nakon propasti države Nemanjića Vizantija na izmaku jer se južnoslovenski svijet, podijeljen i u sukobu, nije mogao suprotstaviti turskoj vojnoj sili, da je pitanje godina kada će se ugasiti Istočno rimsko carstvo, sve je podređeno nizu političkih i vojnih aktivnosti da se utvrde linije razgraničenja sa turskom vladarskom kućom: prvo, da se zaštite najveća hrišćanska svetišta na prostorima Palestine, već tri stoljeća pod islamom, za šta je bio neophodan trajan ugovor o miru sa turskim sultanima i vodećim vjerskim ličnostima muslimanskog svijeta, drugo, da se postigne niz trgovinskih sporazuma u vidu protokola koji će obezbijediti nesmetanu plovidbu Mediteranom i protok roba sa Istoka na Zapad i obrnuto, za šta su bile zadužene velike italske luke Venecija, Đenova i Napulj, i treće, da se, uz pomoć i političko posredništvo posljednjih vizantijskih vladara, sklopi barem prećutni dogovor o podjeli sfera uticaja na Balkanu, po tradiciji koju su utemeljili još u IV stoljeću Teodosije i Valentinijan II, a koji se od epohe do epohe obnavljao sporazumima Konstantinopolja i Rima i imao za cilj da zaštiti interese hrišćana-katolika i obezbijedi, barem na zapadnom Ilirikumu, suprematiju rimskog pontifeksa i njegovu suverenu vjersku jurisdikciju. Promišljene političke aktivnosti pontifikalne kancelarije odmah su došle u sukob sa pojedinačnim interesima vladarskih kuća francuskih i germanskih vladara, sa neposlušnošću ekonomski moćnih velikih italskih luka koje su težile da sklope zasebne ugovore sa Turcima i muslimanskim svijetom, koji bi im obezbijedili ekskluzivna prava na trgovinu sa Istokom a najviše

³ "Julijanove aktivnosti uslovile su obnovu latinske paganske historiografije nakon 360. godine. U eliti, pokršćavanje u hrišćanstvo praćeno je "šegrtovanjem" na novoj istoriji i uvođenjem biblijske prošlosti u poznoantički mentalitet. (...) Na Zapadu, godine od 378. do 381. bile su odlučujuće..." (*Hervé Inglebert: "Les Romains chrétiens face à l'histoire de Rome", Paris 1996, p. 683*).

sa moćnim slovenskim vladarima na prostorima Rusije koji su smatrali da jedini imaju pravo jurisdikcije nad zemljama slovenskog svijeta⁴. Paleolozi, na smiraju imperije, već su bili vazali sultana, učestvujući u turskim vojnim aktivnostima na prostorima Male Azije i Balkana, u ratovima protiv preostale sve nemoćnije jermenske i slovenske vlastele koja se uzdala u tradiciju⁵ - nadajući se pomoći sa Zapada pružala je otpor Turcima, tražeći po navici stečenoj vjekovima najamničke ugovore za borbu sa islamom.

Strateški, jedino je kurija imala namjeru, predstavljajući se kao politički lider razjedinjenog i u međusobnim zadjevicama zapadnog svijeta, da utvrdi pravila ponašanja prema Turskoj i islamu; pozivajući se na pravo vladanja vjerom ona je pokušavala da objedini svoje dijeceze na slovenskom Balkanu, bez obzira kojoj državi ili vladaru pripadale, i da na svoju stranu privuče što više pravoslavnog življa, naročito onog koji

⁴ Ruski veliki duks (slovenska tradicija prevodi njegovu titulu kao “knez”, mada ona ne odgovara ovom vojno-administrativnom činu utemeljenom u epohi rane Vizantije, koji označava jednog od najviših vojnih komandanata i zapovjednika vojne uprave nad jednom ili više zemalja ili oblasti) Ivan III oženio se, uz blagoslov pape Ksista IV, Sofijom, kćerkom brata posljednjeg vizantijskog cara, da bi 1472. godine sklopio uniju sa papom, dobio nezavisnost od nikejskog patrijarha, osamostalio sopstvenu crkvu i da bi sa Rimom uspostavio prijateljske odnose. Ivan III se, po pravu ženidbe, smatrao “za legitimnog nasljednika prava koja su vizantijski carevi imali nad crkvom, zbog braka sa princezom njihove krvi. (...) Od ovog vremena on ih primjenjuje u svakoj prilici. On saziva sabore po primjeru vizantijskih careva, predsjedava im preko svog opunomoćenog izaslanika. U situaciji koja je nastala od tog časa Ivan III nije imao nikakav interes da se približi Rimu i da papi ustupi moć koju je prigrabio. Od ovog doba on postaje najglasniji protivnik Rimske crkve i najopasniji progonitelj svih koji su branili vjerske obrede ujedinjene Crkve Istoka...” (*Jacques G. Pitzipios: “L’égglise orientale”, Rome 1855, vol. II-III, p. 66-67*).

⁵ Na zahtjev Jovana Paleologa 8. oktobra 1438. godine pravoslavna i katolička crkva su se ujedinile, na “ekumenskom” saboru u Firenci, ali pomirenje nije dugo trajalo: “Arsenije, episkop Cezareje u Kapadokiji (koja je već bila pod turskom vlašću), stigao je u Jerusalim pod izgovorom da posjećuje sveta mjesta. Izgleda da su ga poslali Turci u tajnu misiju a povodom unije dvije crkve. Arsenije, pošto je stigao, zatražio je od Filoteja aleksandrijskog patrijarha, Doroteja, antiohijskog patrijarha, i Joakima, prvosveštenika Jerusalima, da sazovu sabor i odluče da je akt unije pravoslavlja i hrišćanstva iz Firence bogohulan. Ova tri patrijarha su oglasila da je Metrofan, konstantinopoljski patrijarh - protivno kanonu na patrijarhalnom prijestolu u Konstantinopolju. U aktu izlažu da je konstantinopoljski patrijarh Metrofan uljez, da se ujedinio sa Latinima (...). Aktom su data sva prava izvršenja ovih odluka u Aziji arhiepiskopu Cezareje i sve dijeceze na tom prostoru date su pod njegovu jurisdikciju (sve su već bile pod turskom vlašću). Istovremeno su napisali pismo Jovanu Paleologu u kome su mu zaprijetili ekskomunikacijom ukoliko nastavi da štiti konstantinopoljskog patrijarha i da opšti sa Latinima....” (*ibid. p. 59-60*).

nije bio pod jurisdikcijom isihastičkih⁶ i kanonski nepriznatih patrijarhata Srbije i Bugarske⁷. U tom razdoblju ona ne dobija neophodnu podršku velikih vladarskih evropskih kuća, najviše francuske i njemačke, zauzetih osavremenjivanjem državnog aparata i polaganim preuzimanjem dijela administrativnih poslova iz ruku do tada neprikosnovenog sveštenstva. Na drugoj strani, van kurijinih aktivnosti, brinući o sopstvenoj dobiti, težeći da iskoriste priliku koja im je omogućavala da učestvuju u velikoj preraspodjeli bogatstva Istočnog rimskog carstva na izmaku, veliki italički gradovi-luke sklapali su sopstvene sporazume sa jadranskim slovenskim, a preko njih i sa islamskim svijetom, tražeći pravo povlastica, potvrdu i zadržavanje prava koja im je nekada dala Vizantija, što je podrazumijevalo i sopstvene kvartove u najvećim malo i srednjoazijskim i mediteranskim gradovima pod vlašću emira i zastupnika sultana. Strahujući od prekida ekonomskih veza sa Istokom odakle su se uvozili plemeniti metali, skupocjene robe i roblje, a izvozili oružje i hrana, zapadnoevropske administracije podržavale su Napulj, Đenovu i Veneciju, ne postavljajući pitanje utvrđivanja granica i sfera uticaja prema Turcima i islamu, a Balkan im se činio kao bogomdani prostor za nalaženje saveznika sa zajedničkim interesima. Kurija je bila osuđena da ostane bez pomoći, naročito vojne, zemalja Zapada; neuspjeh dvoipovjekovnih krstaških ratova koji su slomili vizantijsku vojnu moć a gotovo u potpunosti ekonomski iscrpjeli njemačku i francusku, naveli su Zapad i njegove sile da pragmatično sagledaju situaciju - da Vizantiju prepuste njenim vjerskim raspravama, trvenjima za vladarski tron, bezuspješnim pokušajima da se suprotstavi Turcima i islamu i zadrži nešto

⁶ Najvećih protivnika saglasja sa latinskim svijetom - isihasti su podržali sve odluke starih patrijarhalnih sjedišta u Antiohiji, Aleksandriji i Jerusalimu, i na taj način unijeli nove podjele među slovenski živalj na Balkanu, posredno omogućavajući Turcima da se više politički nego vojno brzo institucionalizuju kao vlast na prostorima južno od Save i Dunava.

⁷ "Kada je okončana Velika Šizma? Istraživači nemaju jedinstveno mišljenje: može da se navede 1417. godina, godina izbora Martina V; 1429. godina potčinjavanja Klimenta VIII; 1449. godina kada je Feliks V odustao od tijare; 1451. godina smrti Feliksa V... Sve je i ovog puta stvar ličnog izbora. Mora se reći da se od 1431. godine (kada je izabran Eugenije IV) papstvo zaodjenulo autoritetom, ako ne i prestižem. Velika Šizma sadrži posljedice koje će odrediti budućnost Crkve i njene političke moći. Paradoksalno, ali samo naizgled, Šizma je ponovo vratila mir u pontifikalnu monarhiju i dozvolila kralju Francuske da promisli o svojim odnosima sa Crkvom prihvatanjem *pragmatica sanctio* i da konsoliduje ustrojstvo Države..." (Jacques Bouineau: "Histoire des institutions I-XV siècle", Paris 1994, p. 513).

od uticaja kod nekadašnjih saveznika, najviše Slovena. Sa Vizantijom se u potpunosti slama i južnoslovenska vojna moć: ruski veliki kneževi već otvoreno traže da im se prepuste imperijalna znamenja Istočnog rimskog carstva, pregovaraju sa francuskim i njemačkim vladarskim kućama o podjeli sfera uticaja na islamizovanom Istoku, tražeći način da neke od sunarodnika sa Balkana privuku, preko vjere, na svoju stranu, u svoju zonu uticaja. Dva vijeka, XV i XVI, razdoblje su velike preraspodjele tradicionalnih rimsko-romejskih prava vlasti nad teritorijama i narodima, posebno nad Balkanom; Venecija, uz podršku pontifeksa, pozivajući se na znamenja Akvilejskog patrijarhata, već nekoliko stoljeća potpuno latinizovanog i germanizovanog, oglasila je svoje pravo jurisdikcije nad njegovim nekadašnjim teritorijama na Ilirikumu - Panonijom i Dalmacijom⁸. Počela je da se uspostavlja podjela vlasti prema Turskoj, uz diobu teritorija: neisihasti, pristalice kanonskog pravoslavnog hrišćanstva, u Panoniji i Dalmaciji stavili su se pod vjersku zaštitu kurije postajući vazali ugarskih vladara i austrijskog vojvodstva, kao i katolički živalj, dok su se isihastičke crkve Srbije i Bugarske i nekanonske, tačnije jeretičke, poput bosanske i zetske, vezale za volju posljednjih vizantijskih vladara i ekumenskih patrijaraha, prihvatajući suverenu vlast Turaka. Turski sultani prisvojili su insignacije moći istočnih rimskih careva i počeli da rukopolažu ekumenske patrijarhe u Konstantinopolju i poznije Nikeji - stari patrijarhati nastavili su da budu njihovi podložnici i nekadašnju vizantijsku crkvenu administraciju, sve učene ljude koji su po pravilu pisali na dva ili tri jezika, stavili su, uz nadoknadu, Velikoj Porti: isto su učinili i njihovi sufragani,

⁸ “Jedan saborski dekret od 22. decembra 1435. godine oglasio je pravo Venecije da (u Akvilejskom patrijarhatu) potpuno uspostavi svoje privilegije. (... Papa Eugenije) se lako saglasio sa Mletačkom republikom i dao joj patrijarha koji joj je odgovarao, jednog od njenih podanika, Padovanca Lodovika Skarampija iz Mecerote (*Mezzarota*), koji je bio u papinoj službi kao ljekar a već je bio imenovan za arhiepiskopa Firence. Imenovao ga je 1440. godine (papa Eugenije) za kardinala i legata *a latere* u provincijama Akvileje i Gradoa. Legat uopšte nije obavljao svoju funkciju i rijetko je boravio u svojim oblastima tokom dvadeset šest godina svoje vlasti. On ih je preveo u papsku nadležnost, kroz različite oblike izvršenja i misije, i zadovoljio se da upravlja preko generalnih vikara, potčinjenih mu episkopa u provinciji, a po nahođenju Najviše Visosti (papska titula u to vrijeme - primj.) (...) Istorija patrijarhata je okončana; tokom vjekova ona nudi samo jalove rasprave između Rima i Venecije oko toga ko će biti nosilac patrijarhalnih znamenja, koji će ubuduće biti isključivo Venecijanac...” (P. Richard: “*Patriarcat d’Aquilée*”, *DHGE, Paris 1924, vol. III, p. 1135-1136*).

patrijarhati Bugarske i Srbije⁹. Prostore pod jurisdikcijom akvilejskog patrijarha i njegovog zaštitnika Mletačke republike podijelili su Mađari, Austrijanci i Venecijanci, organizujući pristalice pravoslavne kanonske crkve u nezavisne opštine ili “vojna područja” u graničnim oblastima prema Turskoj; pravoslavni Sloveni na tim prostorima u tom času postaju najamnici zastupnika rimskog pontifeksa ali, u isti mah, i veza kurije sa pravoslavnom crkvom i rijetkim latinskim zajednicama na prostorima pod islamom, neophodna za održavanje trgovinskih veza između zapadnoevropskih država i Turske.

XV, XVI i prva polovina XVII stoljeća su razdoblje kada na prostorima Zapadne Evrope potpuno nestaje klasična “hrišćanska historiografija” utemeljena na retorskim pravilima antike; Renesansa je ponudila novi obrazac pisanja istorije - svjedočenja starih pisaca obavezno moraju, u slučaju korišćenja i preuzimanja, kritički da se preispituju i usaglašavaju sa zahtjevima znanja novog vremena, uz obaveznu preporuku poštovanja liste zabrana koju su propisali brojni sabori održani pod okriljem pontifikalne kancelarije. Više nema poziva na Bibliju i njene tekstove, ni prenošenja predstava istorijskih zbivanja po hronološkom redu od vremena Stvaranja svijeta, Adama ili Noja. Taj stari obrazac hrišćanske historiografije koriste samo rijetki pisci-sveštenici, po pravilu kada pišu takozvanu “sveopštu istoriju” i koriste tekstove dostupnih manuskripata: istoričari novog doba pišu o događajima kojima su očevici, tražeći u hrišćanskim historiografijama i antičkim tekstovima uzore ili za stil ili tipove junaka i djela koji se daju probitačno porediti sa istaknutim ličnostima njihovog vremena. Za razliku od latinskog svijeta koji se polako oslobadja stereotipa hrišćanske književnosti imperijalne epohe Vizantije, stvaralaštvo i historiografija pravoslavnog življa pod islamom, uglavnom zatočeni u manastirske zidove i krugove bogatih koji održavaju tradiciju sjećanja na dane moći Istoka i slovenstva, opstaju na prepisivanju starih kodeksa, na njegovanju kulta podražavanja, tokom redakcije starih spisa mijenjajući sadržinu ili navode izvornika u skladu sa trenutnim političkim potrebama

⁹“Turci su znali cijenu koja je pripisivana ovim svetim spomenima (relikvijama, darovima nekadašnjih slovenskih vladara pravoslavnoj crkvi - primj.). Muhamed II je u svoju palatu Saraja smjestio brojne relikvije pred kojima je palio kandilo, koje je takođe, u zgodnoj prilici, mogao da ponudi *pro numere* kako bi procijenio istinitost pobožnosti onog ko se stavlja u službu Bogu...” (A. Frolov: “*La relique de la vrai croix - recherches sur le développement d’un culte*”, Paris 1961, p. 93).

i sopstvenim interesima - cilj je održati veze i prijateljstva sa moćnim slovenskim enklavama, najviše trgovačkim, na prostorima Zapadne Evrope, udovoljiti njihovim potrebama za nadmetanjem i prestižom u krugovim učenih zapadnjaka, a jedno od moćnih sredstava je i predstava sopstvene istorije. Ona se sa istim namjerama dotjeruje i ispravlja i u krugovima stvaralaca na prostorima pod jurisdikcijom pontifikalne kancelarije: na, slobodnim od islamskog iga, prostorima Zapada treba dokazati da su Sloveni nekada imali državu dostojnu poštovanja, da takvo isto poštovanje, po mjerilima epohe, moraju da uživaju i potomci tog naroda, mada u tom času bez države i bilo kakvog izgleda da je u dogledno vrijeme, bez tuđe pomoći, stvore. Svijet slovenskih enklava na Zapadu, trgovačkih i vjerskih, vezanih za velike i bogate hramove koje su sami gradili ili su u pitanju bile zadužbine nekadašnjih velmoža i vladara, dijeli se: na rimokatolike koji su potpuno slobodni u djelanju i ispovijedanju vjere, ali kojima je uskraćeno pravo da iskažu sopstveno nacionalno biće i, stoga, u strahu da u budućnosti budu asimilovani, i pravoslavne koji se povezuju sa enklavama drugih pravoslavnih naroda Istoka, kakvi su Jevreji, Jermeni, Kopti, Sirijci, a koji, zbog pisma, ćirilice, nemaju priliku da sopstvenu kulturu i potvrdu da pripadaju slovenskom svijetu predstave svom snagom velike tradicije - svim Slovenima je, praktično, ostavljena samo sloboda u vjeri i pravo da se za egzistenciju bore ravnopravno sa građanima država u kojima su se stekli. U takvom poretku stvari jedina mogućnost za isticanje, za pokazivanje i dokazivanje prestiža je - historiografija.

Mediterranski svijet i epoha brojnih prepisa “Ljetopisa popa Dukljanina”: Problem sa kojim se suočava slovenski primediterranski i svijet u enklavama Istočnjaka u Zapadnoj Evropi postaje izuzetno složen tokom XVI i u prvoj polovini XVII vijeka kada Poljska postaje evropska vojna sila i kada češki vladari, u rodbinskim vezama sa ugarskim i austrijskim dvorom, počinju da se pojavljuju kao izuzetno uticajni sudionici u političkim zbivanjima koja se tiču razgraničenja zapadnih sila i Turske na Balkanu. Rusija je zaokupljena brigom da se institucionalizuje kao “Treći (pravoslavni) Rim”, namjerna da oko sebe okupi slovenske zemlje i sama počne pregovore o razgraničenju sa Turcima, istovremeno težeći da obnovi prijateljske i rodbinske odnose sa njemačkim i francuskim vladarskim kućama koje, zveckajući oružjem, prijete neskrivenim namjerama pontifikalne kancelarije da se u ime “bitke za duše svih hrišćana” samostalno pojavljuje kao najznačajniji pregovarač sa Otomanskom imperijom. Nad

kuriju se nadvija prijetnja starih političkih suparnika, koji, sa svoje strane, sa neskrivenom zebnjom gledaju u nove slovenske sile na prostorima Evrope, najviše na Poljsku¹⁰, pažljivo procjenjujući situaciju i pribojavajući se mogućeg objedinjavanja slovenskog svijeta. Njemački vladari odlučuju da primoraju kuriju da ustukne - cilj je politički razvlastiti rimskog pontifeksa, dovesti u pitanje njegov neprikosnoveni autoritet u zapadnom svijetu i u toj ga mjeri oslabiti da mu najveće vladarske kuće Evrope postanu ravnopravni partneri u svim odlukama koje se tiču hrišćanstva, naročito na teritorijama pod islamom: priprema se veliki pokret Reformacije, nasljednik velikih ideja poznorenesansnih zapadnoevropskih humanista koji su stvorili teoriju o neophodnosti “novog društvenog dogovora”, u kome će crkvena i vladarska vlast biti ravnopravne i sjedinjene¹¹, a koji germanskim vladarima treba da vrati prestiž i uticaj i u pitanjima vjere.

¹⁰ “Jezik i pismenost Kijevske države, uz bjelorusko posredovanje, postaju državni jezik Litve. To važi za religiju, socijalno-ekonomsku strukturu, zakonodavstvo. Unija Litve i Poljske 1569. godine utemeljila je početak postepenog sve većeg poljskog uticaja, koji počinje da prevladava krajem XVI vijeka...” (A. B. Липатов: “Славянское просвещение в общеевропейском контексте”, Литература эпохи формирования наций в центральной и юго-восточной Европе, Москва 1982, p. 85). Varšavska konfederacija stvorena 1573. godine bila je, na posredan način, odgovor Ruskoj pravoslavnoj crkvi, i njeni akti su utemeljili Poljsku kao imperijalnu silu: “ona je garantovala ravnopravnost svih religija, slobodu savjesti i vjersku toleranciju. U XVII vijeku, sa pobjedom Protivreformacije, ova se situacija izmijenila nagore i to radikalno, što je izazvalo talas nacionalnog protivljenja u Ukrajini...”

¹¹ “U prvoj glavi I knjige svojih “Promišljanja nad prvom dekadom Tita Livija” Makijaveli izlaže teoriju mješovitog organizovanja države, na taj način formulišući ideju društvenog dogovora: “Načini upravljanja slučajno su se pojavili među ljudima; na početku svijeta, kada je stanovništvo na zemlji bilo malobrojno, ljudska bića su neko vrijeme živjela u rasutosti (*dispersi*), slično životinjama, potom, kada se njihovo potomstvo umnožilo, ona su se ujedinila (*si ragunarono insieme*), a da bi se bolje zaštitila, počela su između sebe da biraju silnijeg i hrabrijeg (*piu robusto e di maggior cuore*), načinivši ga svojim vođom (*come capo*) počeli su da mu se pokoravaju. Iz toga se rodilo saznanje o dobrim i časnim djelima za razliku od rđavih i prestupničkih. (...) Kao rezultat toga potom, kada se došlo do biranja gospodara (*eleggere un principe*), ljudi nijesu slijedili silnijeg već mudrijeg i pravednijeg. Ali, kako se kasnije vlast počela predavati po nasljeđu, to su nasljednici počeli brzo da se orođavaju po običaju predaka... (...) Posljednji (riječ je o konačnoj fazi razvoja državne organizacije - primj.) zavisni na sami spomen monarha (*di un solo capo*) između sebe samih birali su upravitelje (*constituivano di loro medesimi un governo*)”. Kod Makijavelija nalazimo gotovo sve komponente ideje društvenog dogovora sve do prava naroda na raskid i ustanak protiv zloupotrebe vlasti upravitelja, što nijesu promislili ni Hobs, ni Lok, a što je jedino revolucionarnim učenjem obrazložio Ruso...” (И. П. Медведев: “Идея общественного договора в эпоху Ренессанса и её античные

U svojoj raspravi “O autoritetu u vremenu i u kojoj mu je mjeri neophodno pokoravanje” Martin Luter “pokazuje istinu sveopšte politike. Autoritet i pokoravanje stvaraju jedinstvo moći vladara”¹². Stvara se nova teorija države po kojoj “vlast znači vladanje tijelima (živim bićima)”; “pravi hrišćanin na zemlji ne živi zbog samog sebe, već zbog sopstvene budućnosti i da bi joj služio, te tako ispunjava, saglasno prirodi svog duha, ono za čim sam po sebi ne osjeća potrebu ali što je korisno i neophodno za njegovu budućnost. Dakle, mač je od velike koristi i neophodan je svima da bi se održao mir, da bi grijeh bio kažnjen i da bi postao prepreka za nevaljalstva. Stoga slijedi da se hrišćanin, potpuno dragovoljno, podvrgava vlasti mača, plaće poreze, slavi autoritet, služi mu i pomaže, čineći sve što je za njegovu korist...”¹³ Vojna služba vladaru postaje obaveza pravog hrišćanina - pojedinac više ne služi rimskom pontifeksu, ovaj nema pravo da oglašava pozive za vojnu; nema više nevjernika, postoje “tjelesa” država koja sačinjavaju “tjelesa” njihovih podanika, odgovornih jedino sopstvenom vladaru, koji je, sa svoje strane, odgovoran Bogu. Kurija prestaje da bude vrhovni sud po pitanjima vjere - ona je zastupnik duša svih hrišćana pred Bogom, i njena administracija je zadužena da saraduje sa vladarskim kućama, bude im na usluzi, politički posredujući između kraljevstava Zapada da bi se očuvala ideja o “imperiji jednovjernih”, njen uticaj je unutar laičke vlasti i prije svega je politički, ne i upravni. U toj situaciji pravoslavna crkva, koja se vezala za Rusiju i “Treći Rim” - Moskvu, na jednoj strani, a na drugoj za Visoku Portu i politiku sultana koji je imenovao, preko institucije “kupovine položaja”, prvosveštenike nekadašnjih vizantijskih patrijarhalnih sjedišta, takođe je imala isključivo ulogu upravljača na od islama zaposjednutim teritorijama: njena dužnost bila je da ubira svoj i obavezan carski porez, da obezbjeđuje nesmetanu administraciju između zemalja sa hrišćanskim življem i da štiti ugled sultana kao nasljednika imperijalnih “božanskih” moći nekadašnjih careva

kornu”, Античное наследие в культуре Возрождения, Москва 1984, p. 139).

¹² “Na prvom mjestu moramo da nađemo pravi osnov u zakonu i u maču vremena, da niko ne bi posumnjao da je to po volji i zapovjesti Božjoj, koji postoje u poretku svijeta...” (*M. Luther: “De l’ autorité temporelle et dans quelle mesure on lui doit obéissance”, Paris 1973, p. 73).*

¹³ *Ibid. p. 91.* “Duša nije potčinjena Cezarovoj moći, on ne može ni da je pouči, ni da je vodi, ni da je ubije, ni da joj daruje život, ni da je sputa, ni da je odveže, ni da joj sudi, ni da je osudi, ni da je prisvoji, ni da je napusti. (...) Suprotno ovome, za tijelo treba načiniti dobra i čast, jer to proizlazi iz njegove moći...” (*ibid. p. 133).*

Istoka. Hrišćanima Istoka je, za razliku od njihove braće po vjeri na Zapadu, oduzeto “pravo mača” - ulaskom u vojsku oni su morali da prihvataju islam, a isto je bilo i sa poslovima vezanim za državnu administraciju i njene ispostave širom hrišćanskog svijeta. Pravoslavna hrišćanska crkva bila je garant mira među svojim vjernicima, kao “gospodar duša” njihov politički zastupnik pred Portom i branitelj njihovih interesa pred kurijom: pravoslavni živalj na Zapadu, vezan za pravoslavne opštine, po pitanjima vjere, baš zbog toga, postao je građanstvo “drugog reda” - imao je isti status kao i njihova sabraća po vjeri na prostorima koje je zauzela Turska.

Dok na Zapadu počinje epoha štampanja knjiga, u slovenskom i pravoslavnom svijetu pod islamom knjige se i dalje pišu - rade se uglavnom prepisi crkvenih tekstova u koje se uključuju izvodi iz starih vizantijskih ili hronika koje su pisali anonimni slovenski pisci epohe Nemanjića, a u enklavama u Zapadnoj Evropi ti se spisi nanovo prepisuju ili dopisuju u nastojanju da se održi ćirilaska tradicija koja tada počinje da se poistovjećuje sa “nacionalnim pismom” slovenskog svijeta, i to najviše zahvaljujući propagandi koju je sprovodila Ruska pravoslavna crkva. XVI stoljeće je epoha kada se javljaju, naporedo sa velikim štampanim istorijama najmoćnijih evropskih zemalja i prvim kodeksima izvorne latinske građe neophodne za utemeljenje novih pravila historiografije u službi novih pravila vlasti koje su stvorili Reformacija i Protivreformacija, i prva slovenska istorijska djela - prepisi još nepronađenog izvornika iz pera anonimnog dukljanskog prezvitera pod naslovom “Kraljevstvo Slovena”. Svi prepisi javljaju se na slovenskim prostorima pod presudnim uticajem katoličke crkve i upravnom vlašću Venecije ili Austrije i Ugarske¹⁴, u najrazvijenijim trgovačkim i intelektualnim sredinama južnoslovenskog svijeta te epohe - na dalmatinskoj obali, na prostoru između Splita i Dubrovnika i u Boki Kotorskoj gdje se nalazi sjedište barske arhiepiskopije; na toj teritoriji još su jaki ostaci nekada moćnih slovenskih najamničkih družina, sada pod nadležnošću Venecije i Ugarske koje ih koriste za držanje granice prema Turskoj, najviše prema islamizovanom slovenskom živilju koje sačinjava vojne granične otomanske odrede u Bosni. Ova “krajina”, kako

¹⁴ “Slovaci koje su Ugri pokorili u XI vijeku, i Hrvati koji su s Ugarskom bili vezani od 1102. godine u Personalnu uniju, našli su se u sastavu Austrije na način kojim su joj prisajedinjene ugarske vlasti tokom XVI i XVII vijeka. Teritorijalno ne u sastavu Svete Rimske Imperije, ovi narodi i ovako i onako bili su vezani za nju austrijskim posredovanjem...” (A. B. *Junakov, op. cit. p. 81*).

je najčešće nazivaju slovenski izvori te epohe, koristi još u službenoj upotrebi uz latinski jezik i ćirilicu, dok se zvanični akti, vezani za kancelarije Venecije i ugarskog ili austrijskog dvora pišu nekom osobenom mješavinom slovenskog, italijanskog ili njemačkog i latinskog jezika koji često postaje i jezik rijetkih književnih djela koja se stvaraju pod uticajem pozne italijanske renesanse ali u duhu Protivreformacije¹⁵. U pravoslavnim manastirskim enklavama prepisuju se i grčki tekstovi, među njima najviše žitije Svetog Jovana Vladimira kralja Dalmacije, ali poznovizantijske redakcije (*βασιλεως Ἰωαννου του Βλαδιμηρου*); tada je već izvršena potpuna prerada grčkog (?) izvornika nastalog krajem prve polovine XI stoljeća, i taj se spis među slovenskim historiografima i proučavaocima ćirilsko-vizantijskih srednjovjekovnih tekstova naziva Ljetopisom popa Dukljanina¹⁶ - na taj način se Kraljevstvo Dalmacije i potom Slovena, utemeljeno u Duklji i Prevalitani, svodi na samo dva, eventualno tri vladarska imena, Petra Slovena (*Petrus Slavus, Petrislaus*), njegovog sina Vladimira (*Blandimirus, Βλανδιμυρωσ, Βλαδιμηρωσ*) i njegovu ženu, Samuilovu kći, Kosaru (*Coxara, Cossara, Κοζαρη, Κωσσαρας*)¹⁷. Među

¹⁵ Izuzetno je značajan dubrovački ćirilski spis iz 1520. godine poznat pod naslovom “*Либри од мнозиех разлога*” u kome se u prvom dijelu nalazi fragment za sada izgubljene istorije koja počinje sa epohom Jovana Zlatoustog, od časa kada je proglašen za konstantinopoljskog ekumenskog patrijarha. Iz prve polovine XVI stoljeća je i takozvani “*Шибенички зборник*” u kome se na folijima 103-108. nalaze izvodi iz besjeda Jovana Hrizostoma sa izvodima nekog istorijskog spisa. Nešto kasnijem razdoblju, pisan je 1602. godine, pripada “*Законик Јована Злокруховића*” u kome se na foliju 166. nalazi nekoliko osuda latiniteta i rimskog pontifeksa, naročito čin pričešća i krštenja, što ukazuje na žestok otpor potomaka nekadašnjih slovenskih najamnika nasilnoj katolicizaciji koja je od vremena do vremena pokušavala da živalj Krajine veže i vjerski za katoličku crkvu: “*поведа нам и злоу и лоукав’ноују веру...*” (*Vladimir Mošin: “Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije”, Zagreb 1955, p. 79*). Još nijesu proučeni spisi koje je Bogišić sredio (popisao) a među kojima se nalazi niz dragocjenih svjedočenja o slovenskim i vizantijskim hronikama koje pripovijedaju o slovenskoj državi na balkanskom jugu.

¹⁶ Grčki tekst koji se koristi ovom prilikom iz fonda je Viktora Grigoroviča, koji se nalazi u Biblioteci Lenjina u Moskvi, zaveden pod brojem 167 (820). Kratka opaska uz sačuvane samo četiri strane grčkog manuskripta: “Odlomak iz žitija nekog Jovana, savremenika cara Samuila i Vasilija Bugaroubice (kraj X vijeka), pisanog na papiru, brzopisom XVI veka, na dva folija...” (*V. Tapkova-Zaimova: “Un manuscrit inconnu de la Vie de S’ Jean-Vladimir”, EB, vol. 6, Sofia 1967, p. 183*).

¹⁷ Postoje tri takva grčka rukopisa koja potiču iz epohe od početka XVI do sredine XVIII vijeka, što nedvosmisleno ukazuje da se nasilnoj latinizaciji suprotstavljala anahrona i radikalna vizantinizacija, po cijenu potiskivanja ćirilice i nanovnog uvođenja grčkog pisma, što postavlja niz pitanja od kojih je najvažnije: da li je pokret učenih Dalmatinaca

ćirilskim rukopisima nastalim na dalmatinskoj obali i u njenom nešto bližem zaleđu, prevodima sa grčkog, najznačajniji je korpus tekstova iz Poljica, nedaleko od Krajine kod Makarske, gdje se najduže, sve do kraja XVIII vijeka, zadržala prepisivačka ćirilska škola koja je bila u tijesnoj vezi sa dubrovačkim vlasteoskim krugom, “slavjanskim - nacionalnim”, kome je pripadao i Dmine Papalić jedan od “nalazača ćirilske redakcije Ljetopisa popa Dukljanina”, koji je po svom i svjedočenju savremenika ovu hroniku preveo na latinski jezik¹⁸.

u dobu od XVI do XVIII vijeka podržavao proces “vizantijske renesanse” u krajevima ne samo pod turskom već i vlašću Venecije, Austrije i Ugarske? Činjenica je da se u tim spisima Jovan Vladimir, inače duks vizantijskih najamnika i upravnik (da li i *princeps*?) Dalmacije, naziva “βασιλευς” otvara niz pitanja na koja bar za sada nema pravog odgovora; u tim spisima se vizantijski car naziva “...ο Πορφυρογεννητος Βασιλειος, ο των Ρωμαιων Βασιλευς, εκουρσευς και εκυριευος τα Βουλγαρικα, Σερβικα, και Γερμανικα...” vladarem Bugarske, Srbije i Germanike (“*Un manuscrit inconnu de la Vie de S' Jean Vladimir*”, p. 186). To ukazuje da je poznovizantijska, tačnije poznogrčka, jer Vizantija ne postoji već gotovo jedno stoljeće, redakcija “Života svetog Jovana Vladimira”, u kojoj se on naziva βασιλευς Δαλματιας (Δελματικας), nastala kao prepis u skriptorskoj radionici koju je organizovao Teodor Metohit u XIV vijeku, na osnovu predloška ili iz epohe Aleksija Komnena kome su vlastela-učesnici u Prvom krstaškom ratu položili zakletvu na pokornost priznavši ga za “svog imperatora” pa stoga Γερμανικα (*Paul Cristophe: “L’eglise dans l’histoire des hommes”, Limoges 1982, vol. I, p. 360-361*), ili iz vremena prvih godina Latinskog carstva kada su Venecijanci, kao nosioci insignacija moći Akvilejskog patrijarhata, postavši ekumenski patrijarsi, reorganizovali grčke skriptorije sa ciljem da oglase jedinstvo Istoka i Zapada, na šta zapačuje nekoliko dokumenata po kojima su Mlečanima na upravljanje prepušteni Srbija i Bugarska. Postoji i treća mogućnost, istog stepena vjerovatnoće kao i prethodne, da je Žitije Jovana Vladimira napisano prije ili za vladavine Konstantina Monomaha, po nalogu imperijalne kancelarije koja je Italikum i Dalmaciju sa prostorima Balkana u zaleđu do Drine i Drima, smatrala jedinstvenom administrativnom cjelinom - u tom slučaju Γερμανικα bi označavala nekadašnji dio donjedunavskog limesa do ušća u Crno more, koji je taj naziv povremeno nosio, kao dio provincije Trakije, već od Konstancijevog vremena. Indikativno je da se članovi porodice imperatora Romana Argira, koji je vladao na prelomu prve i druge četvrtine XI vijeka, spominju u nekim dokumentima vezanim za Kraljevstvo Slovena, kao vlasnici velikih posjeda na jugu Italije i u Epiru što, za sada posredno, naznačava da je prvo vizantijsko Žitije Jovana Vladimira nastalo za njegove vladavine upravo na tim prostorima.

¹⁸ Pogledaj: Ferdo Šišić: “Letopis popa Dukljanina”, Beograd-Zagreb 1928, p. 259-263. Poljički knez 1482. godine bio je Dmine Papalić; vinovnik što se Ljetopis anonimnog Dukljanina nazvan “Krvatska kronika” je Jerolim Kaletić koji je uspostavio da su “vgiedne chnijge pisane **harvacchom pismom i ispisah receni dmine ric po ric...**”, iako je knez Juraj Marković (ili Marović, to je još sporno) u pismu mletačkom duždu naveo da je spis “preveden sa slovenskog” (*letera traduta di schiavo*). U pismu koje je Marko

U Poljičkim rukopisima, inače neproučenim, najstariji je pisan takozvanom “bosanskom ćirilicom” (bosančicom) krajem XV ili početkom XVI stoljeća, a poznat nam je po prepisu iz XVIII stoljeća, na foliju 220-221 koji svjedoči o okupljanju sitne slovenske vlastele i nekadašnjih najamnika 12. oktobra 1677. godine, naslovljenom “Odluka zbora na Obliku o nevernicima”, nalazi se uputan navod koji svjedoči da je tačan navod Dmine Papalića da je jedna od verzija spisa “Kraljevstvo Slovena” nađena na tom području - po svemu sudeći taj tekst pripadao je najstarijem, za sada izgubljenom, korpusu ćirilskih tekstova nastalih u toj vojnoj krajini¹⁹. “Brdo Oblik” je motivski najznačajniji dio Žitija svetog Jovana Vladimira, u svim za sada poznatim verzijama pa i onoj koja je predstavljena u desetom tomu “Monumenta Montenegrina”; ovaj, još nelociran geografski prostor, mjesto je na kome slovenski vladar, suočen sa velikom neprijateljskom vojskom i neizbježnim porazom, kada njegove već iscrpljene bojovnike napadne nova pošast, zmije-otrovnice, simbol božanske kazne za ljudska sagrješenja, prvi put pokaže svoje svetačke, božanske moći i uspijeva da izbavi svoje ljude. Vladimir na Obliku djela kao “sveti čovjek” - ostali dio povijesti u njegovom žitiju, podrazumijevajući njegovo izbjavljenje iz tamnice, ljubav i brak sa Kosarom, samo su razvijanje unaprijed zadate teze koja ima za cilj da južnoslovenskog vladara deifikuje i na taj način kanonski potvrdi krunu Kraljevstva Slovena i Dalmacije i njen primat nad “samozvanim” imperijalnim znamenjima bugarskog samodršca. Brojne istorijsko-geografske analize tvrdile su da je brdo Oblik nedaleko

Marulić uputio Papaliću 1510. godine navodi se da je spis koji je Papalić predstavio “*Dalmatico idiomate compositum*”, što će reći nije pisan na “hrvatskom” (još manje na “srpskom”) već na “dalmatinskom” ili “Dalmaciji svojstvenom jeziku”. Marulić takođe jasno razdvaja Dalmaciju i Hrvatsku: “*Croatiae Dalmatiaeque regum*” = “Dalmacije i Hrvatske”, ili prostor koji je pod jurisdikcijom hrišćanskih sila Zapadne Evrope, ali ne i pontifikalne kancelarije.

¹⁹ Sačuvan je i Poljički istorijsko-bogoslovski zbornik sa kraja XVIII vijeka, pisan takođe “bosančicom”, u kome se pored elemenata koji se nalaze u do sada poznatim latinskim prepisima Ljetopisa popa Dukljanina na foliju 9^a nalazi spis o Sibinjanin Janku. Takođe, u Hopovskom zborniku sa kraja XVI vijeka, rukopisu takozvane “srpske redakcije”, nalaze se elementi iz Ljetopisa popa Dukljanina, ali uklopljeni u rodoslov srpskih despota, i to na foliju 119: “*Бело Оурош роди Техомимьла. Техомил’ же роди Неманю, иже есть свети Симеон...*” Na foliju 120 nalazi se rodoslov Vukana, kralja Dalmacije i Duklje, takođe preuzet iz nekog za sada nepoznatog ćirilskog ili latinskog manuskripta, ali se u njemu Vukan naziva “velikim knezom”, što ukazuje da je Ruska crkva već izvršila presudan uticaj na dobar dio pisara i prepisivača u crkvama i manastirima pod otomanskom i austrougarskom vlašću.

od Skadra, nedaleko od istoimenog jezera, između Splita i Makarske, itd. Nijedan od proučavalaca ove slovenske istorije nije uočio da se ovaj geografski pojam nalazi isključivo u Žitijima Jovana Vladimira - Vladimir se sa porodicom i pratnjom (ne i vojskom!), pred Samuilom koji je zauzeo gradove u Srednjoj Dalmaciji, povlači na Oblik, dok se vojska samozvanog cara upućuje ka Ulcinju, kako to navodi i povijest u "Kraljevstvu Slovena" u desetom tomu edicije Monumenta Montenegrina.

"Oblik" je latinizovana grčka kovanica "ὄβελος" koja označava "stub pred svetištem"²⁰ i simbolički, u skladu sa retorskim pravilima koja se odnose na pisanje "žitija svetih", ukazuje da je Vladimir, poput Mojsija na brdu, tada dobio "Blagoslov Božji". Time je predoređen za svetačku misiju među Slovenima na balkanskom jugu. Na latinskom ovaj grčki izraz dobio je niz novih značenja; "oblicus" = "obliquus" nema isključivo simboličko sakralno značenje, već i alegorijsko - to je kosina, padina, zaobilaznica, sporedna strana, ali istovremeno znači i "dvoličnost". Posljednje značenje, u strogo crkvenom pojmovniku epohe od X do XVII vijeka, znači "prikriivanje istinitog djela" koje je jedino Božje, ali i padinu na kojoj se nekada, ili i u tom času, nalazio paganski hram u kome se obavljala i služba za hrišćane - sa doslovnim značenjem "nešto naopako", "nešto što uopšte nije ispravno". Kada ovaj termin upotrebljavaju retori da bi pokazali sopstvenu učenost, a oni su uglavnom pisali žitija svetih po nalogu ili narudžbini, njime se označava "vijugav put" ka iskupljenju, "sporedni put" ka spasenju, ali isto tako i "ljubomora", "zavist željna nečega", "surevnjivost", "nezaštićenost", "opasnost", "iskazivanje želje", "neprijateljsko raspoloženje prema nekome", "prativnost", "tama", "nepoznatost"²¹. Jovan Vladimir, to je očito, povukao se na položaj u

²⁰ "ὄβελος" = "šiljasti stub, četvorouglast, u visinu sve tanji, završujući se malom piramidom, kakvih ima često u Egiptu pred hramovima..." (S. Senc: "Grčko-hrvatski rječnik", Zagreb 1988, p. 644). U isti mah "obelos" znači i "ražanj", u prenosnom smilu "biti na vatri kušanja - iskušenja", što je kao termin naširoko koristila vizantijska hagiografska književnost.

²¹ Emile Chatelain: "Lexique latin - français", Paris 1893, p. 512. Značenje "tama", koje je konotacijski u *oblicus*, označava "življenje u mraku", "bez pravog saznanja", posredno, simbolički i alegorijski "bez božanskog prosvjetljenja" i "bez dodira sa Bogom". Latinska retorika epohe Rimskog carstva utvrdila je i značenje "gledati s podozrenjem, ispod oka", *oculo obliquo aspicere*, čak "dvosmisleno govoriti", *oratio obliqua* (H. X. Дворецкий: "Латинско-русский словарь", Москва 1976, p. 687), što nagoni na pomisao da je latinski autor žitija, nesumnjivo izuzetno učen i iz neke benediktinske skriptorije sa područja Gornje Dalmacije (Duklje), bio vrstan poznavalac slovenske pagansko-

otkrilju paganskog slovenskog hrama²², uzdajući se u božansku zaštitu; u času kada njegovu pratnju napadne pošast, simbol paganske vjere, ali i jeretičkog hrišćanskog sveštenečkog reda, unutar tada već veoma moćne Crkve slovenske, koji se nazivao “poštovaocima (Velike) Zmije”²³, vladar odlučuje da se za pomoć obrati hrišćanskom Bogu. Vladimir je pred svojim najvećim iskušenjem, opredjeljuje se između paganstva i hrišćanstva: kako se hrišćanski Bog odaziva, izbavljajući ga, Vladimir, da bi postao “hrišćanski slovenski βασιλειωζ”, mora da prođe kroz još jednu veliku kušnju, tamnicu samozvanog cara Samuila, jeretika i otpadnika, zaštitnika masalijana i bogumila²⁴, da bi iz nje, “oslobođen i očišćen”, ali i potpuno

hrišćanske tradicije. Na to zapućuje i takozvani “Vladimirov krst” koga spominju svi tekstovi “Kraljevstva Slovena”: on je “drven”, u skladu sa bogumilskom i masalijanskom praksom koje su ukrašavanje drveta, predodređenog da bude “sveti znak”, skupocjenim materijalima i dragocjenostima, smatrale najvećim grijehom i sknavljenjem koje vrši Sotona u liku visokih sveštenih lica kanonske crkve.

²² А. П. Ковалевский: “Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений”, Москва 1973. р. 86. Dosadašnja istraživanja sporadično i rijetko navode paganizam Slovena i to isključivo po navodima putopisaca sa Istoka u epohi od IX do XI stoljeća; istraživači, zatečeni navodima u manuskriptima koji još nijesu u potpunost iščitani, ističu da se opisi paganskih slovenskih hramova graniče sa “fantastičnim”, jer su u pitanju velebna zdanja u kojima se, sudeći po dosadašnjim saznanjima, odvijala i služba hrišćanskom bogu. U svim pripovijestima vezanim za Jovana Vladimira, ova epizoda je više nego uputna: slovenski ratnici predvođeni Samuilom, protivnici Vladimirovi, nijesu htjeli da stupe na tlo brda Oblik, najvjerojatnije jer se radilo o “svetoj zemlji” paganskih slovenskih božanstava. Pomnija analiza ovog dijela žitija ukazala bi i na postojanje čitavog niza svetilišta posvećenih solarnim kultovima, porijeklom persijsko-skitskih, koje su štitili maniheji i njima bliske grupe gnostika, a čiji su ostaci nađeni širom Dalmacije i u njenom daljem zaleđu (podrazumijevajući i današnju Crnu Goru) tokom arheoloških istraživanja.

²³ Radi se o Ofitima (οφις = zmija, zmajevo sjeme), veoma uticajnoj sekti u nestorijanskim i manihejskim krugovima, tačnije pokretu gnostičkog hrišćanstva koji se pojavio već u II stoljeću i čiji se tragovi na slovenskim prostorima prate do XVI stoljeća. Ofiti su smatrali da je materijalni poredak stvarnosti puteno, tjelesno, prvobitne nemani, gospodara Haosa, koju je savladao Bog na početku stvaranja svijeta, pa da su, sljedstveno tome, sva živa bića, među njima i ljudsko, refleksi, odbljesak, sile Haosa koja je prvordna u istoj mjeri koliko i božanska sila svjetlosti. Kako riječ “oblicus” ima i to značenje, više je nego očito da su sve latinske redakcije nastale na osnovu grčkih, jer su svi do sada poznati tekstovi i manuskripti vezani za ofite, među njima su i “Ilovička” i “Moračka krmčija”, isključivo vizantijski, arapski i slovenski.

²⁴ Vizantijski su tekstovi Žitija Jovana Vladimira nedvosmisleni i jasni - masalijani i bogumili nalaze se, tačnije preovlađuju, u Bugarskoj, Meziji, Albaniji, Dalmaciji, Iliriku i Srbiji: “...αρετικων Μασσαλιανων, και Βογομιλων των Βουλγαρων, της Μυσιας,

hristijanizovan, bio izbavljen - preko "djevice" Kosare, uzdarja koje mu je poslao Bog. Sa njom Vladimir, gospodar prostora na kojima preovlađuju masalijani i bogumili, stvara **prvu kanonsku hrišćansku dinastiju slovenskih vladara**, gospodara koji nijesu poklonici jeretičke Crkve slovenske već vazali konstantinopoljske i rimske.

Sporadično se, tokom posljednjih decenija, među istraživačima spominju i neke nove naznake vezane za ovaj dio Žitija Jovana Vladimira: riječ je o masalijanima i bogumilima i vjerskom konceptu koji su, kao hrišćanski, ispovijedali balkanski Sloveni i koji je bio ideološki osnov koji im je omogućio da stvore sopstvenu državu, od svih u svijetu uvažavano kraljevstvo. Masalijani su bili žestoki protivnici monofizita, podržavali su prećutno, u epohi stvaranja, islam na prostorima Antiohijskog patrijarhata, pod čijom se vjerskom jurisdikcijom nalazila ne samo Dukljanska mitropolija do pada 980. godine, već i njeni sufragani Ohridska i Skadarska. Protiv masalijana, u namjeri da zaustavi diobe teritorija Antiohijskog patrijarhata, žučno ih napadajući, oglasio se tokom VII stoljeća monofizitski antiohijski patrijarh Sever, jedan od najučenijih ljudi svoje epohe, namjeran, po za sada posrednim naznakama, ne samo da zaštiti moćnu monofizitsku crkvu već i njene veze i "crkve-podložnice" na Ilirikumu²⁵ - monofizitska

‘Αλβανίας, Δαλματίας, ‘Ιλλυρικού, και Σερβίας...’ (“*Un manuscrit inconnu...*”, *op. cit.* p. 183) Ovo nabranje krajeva u kojima prevlađuju jedna isključivo slovenska (bogumili), a druga nestorijansko-arapsko-persijska moćna gnostička škola (masalijani), nameće niz pitanja u ovom času bez pouzdanijeg odgovora, među kojima je i koja je provincija u tom času bio "Ilirikum" - da li je to bila oblast u Donjoj Dalmaciji, kao u protovizantijsko doba, u središtu ili na jugoistoku Balkanskog poluostrva, ili se radi o previdu pisara-piscaprepisivača?

²⁵ Antiohijski patrijarh Sever je u sporovima, koje su dijelom nametnuli i rani slovenski teolozi (*monachos scythos*), pristalice monotelitskog učenja koje je u okrilju Antiohijskog prvosveštenog sjedišta imalo namjeru da izmiri monofizitski program vjere sa kanonskim, pored žestokih napada na masalijane tražio i izopštenje rimske crkve iz kanonske, na taj način stvarajući moćni monofizitski front otpora mogućoj latinizaciji, što je dovelo do velikih trvenja na Balkanu. Sever je tražio da se ponište odredbe Halkidonskog vasseljenskog sabora koji je osudio monofizite i da se baci anatema na rimsku crkvu i njene prvosveštenike koji poštuju halkidonske odluke: "Halkidonski sabor i Lav koji upravlja Rimskom crkvom (...) po pravdi moraju biti predani anatemi..." (Алексеј Сидоров: "Проблема "единого действия" у Анастасия I Антиохийского", *BS*, vol. L, p. 25-26). Sukob monofizita i masalijana, uprkos svoj žestini, još je obavijen velom tajne - razlog je što nije sagledan dogmat ovog moćnog i dugovjekog jeretičkog pokreta, jer nijesu iščitani slovenski manuskripti, ali i dio arapskih koji pripadaju nestorijanskoj crkvi. Protiv masalijana oglašavaju se i sve tri verzije "Sinodika pravoslavlja" iz XIV vijeka, među njima i pljevaljska.

“osovina moći”, koja je povezala patrijarhe Antiohije i Akvileje, omogućila je Slovenima na Balkanu da sačuvaju nasljeđe arijanstva, manihejsva i niz drugih gnostičkih-heretičkih učenja sve do institucionalizacije, voljom patrijarha Fotija, u drugoj polovini IX stoljeća, automne Crkve slovenske sa dva ravnopravna sjedišta, bogumilskim bugarskim, kanonski priznatim od Konstantinopolja, i manihejsko-paganskim Crkve Dragovita koje je pod vlašću imalo svu Dalmaciju i njeno šire zaleđe, omogućavajući Akvilejskom patrijarhату veze sa starim prvosveštenim sjedištima Istočnog rimskog carstva²⁶. Po svemu sudeći sukob između kanonske crkve i monofizita i monotelita, uz koje je bio dobar dio slovenskog sveštenstva, bio je, posredno, uzrok i drugog velikog rata unutar do tog časa monolitno-nacionalnog Kraljevstva Slovena²⁷: odvijao se oko 930. godine kada je vizantijski duks Tomislav, na zahtjev Konstantinopolja, nakon duge vojne uspio da savlada bugarskog “cara” i spriječi bugarskog vladara, koji je imao

²⁶ Indikativno je da se Samuilovi ratovi i doba vladavine Jovana Vladimira podudaraju sa nestankom moći patrijarhata u Akvileji, do tog časa isključivo u rukama monofizita: “sjedište u Akvileji dobilo je svog prvog njemačkog episkopa, stranca, Popo postavljen 1019. godine zove se Wolfgang u dokumentima na njemačkom jeziku...” (P. Richard: *“Patriarcat d’Aquilée”*, DHGE, vol. III, Paris 1924, p. 1125). Iste godine kada je prvi Njemac stupio na tron akvilejskog patrijarha Konstantinopolj je proglasio Jovana Vladimira, “bazileusa Dalmacije”, za sveca i tako dao kanonski legitimitet ne samo njegovoj državi već i Kraljevstvu Slovena. Za sada nema podataka u proučenoj izvornoj građi da li su ova dva događaja međusobno uslovljena - posredne naznake u građi iz epohe Konstantina Monomaha zapućuju da je, po svemu sudeći, u cilju učvršćivanja vizantijskih sjevernih granica, i u odgovor na njemačku ekspanziju i politiku pontifikalne kancelarije, Jovan Vladimir proglašen za “svetog kralja”. Na to ukazuju i konstantinopoljski akti vezani za Veliku šizmu: svoje potpise su uz patrijarha Mihaila Kerularija stavili arhiepiskop ohridski i drački mitropolit, čime su šizmu podržale sve crkve južno od Save i Dunava, posebno one u okrilju Crkve Slovenske.

²⁷ Prvi veliki međuslovenski rat vezan je za Langobarde i Justinovo vrijeme, prvu polovinu VI vijeka: Langobardi “su postali saveznici Vizantinaca od kojih su za sjedište dobili Panoniju. (...) Jedan se korpus Langobarda borio u Italiji na strani Justinijanovih trupa...” (Gianluigi Barni: *“La conquête de l’Italie par les Lombards”*, Paris 1975, p. 19). Smještanje Langobarda u Panoniju praćeno je međuslovenskim sukobom: Slovena na Ilirikumu i iz Evropske Sarmatije koji su u Panoniju dolazili sa Langobardima. Tada je prvi put izvršena i podjela Dalmacije, po pravu administrativno-vjerske uprave - Langobardima je, do njihovog iseljavanja za Italiju, pripao sjeverni dio Dalmacije, od Solina (po nekim izvorima od Zadra) do Akvileje, dok je Duklja zadržala jurisdikciju nad ostalim prostorom do Drača - to je uslijedilo nakon smrti Teodorih Velikog 526. godine, uoči Justinijanovog stupanja na tron. Da bi se sukobi između Slovena prekinuli, Langobardi su, praćeni dijelom Huna, zapućeni u Italiju.

autonomnu “nacionalnu” arhiepiskopiju, da ovlada prostorima Panonije i Donje Dalmacije i poveže se sa Akvilejskim patrijarhatom. Tomislav se, u novom političko-strateškom rasporedu snaga, oslanjao na tradiciju saveza panonskih, noričkih i retijskih Slovena sa Avarima, Hunima, i drugim skitskim narodima, utemeljen još u VII stoljeću²⁸ - Konstantinopolj je ovu tradiciju posmatrao kao ugovor o savezništvu sa Istokom, a Rim kao pokazivanje dobre volje da se uspostavi saradnja sa narodima (skitskim etničkim grupama) koje su prijetile, preko Akvileje, stalnim upadima u sjevernu Italiju i južnu Galiju. Tomislav se pojavljuje kao politički i vojni lider na području koje treba “vjerski pacifikovati”, objediniti i protivstaviti balkanskim Slovenima koji su, uz dvije velike i uticajne arhiepiskopije od kojih je Dukljanska utemeljena u Konstantinovoj epohi a Salona nešto poznije, dobivši nacionalnu crkvu, prijetili da granice svog uticaja prošire što dalje na sjever, prema tek u kanonsko hrišćanstvo prevedenim prostorima naseljenim što slovenskim što germanskim populacijama.

Kraljevi Svetopelek i Tomislav, “βασιλειος Δαλματίας” Vladimir i “βασιλειος Βουλγαρου” Samuilo: Samuilovi ratovi su nastavak borbi koje su počele još bugarskim i hunskim zauzećem Sirmijuma u V stoljeću, oni su treći veliki rat za prevlast u Kraljevstvu Slovena: na udaru samozvanog bugarskog “samodršca” bili su opet prostori Donje Dalmacije, Solinska arhiepiskopija i strateški put ka Akvileji, sa ciljem da se čitav Ilirikum, po za sada posrednim naznakama, stavi pod jurisdikciju ili te patrijarhalne stolice ili patrijarhata Crkve slovenske koji je trebalo institucionalizovati nakon osvajanja i vojnih pobjeda; slovenski svijet još od Heraklijevog vremena pokazivao je opsesivnu želju da ima sopstvenog “nacionalnog patrijarha” koji će po prerogativima moći biti jednak rimskom pontifeksu i prvosveštenicima Jerusalima, Antiohije i Aleksandrije. Nakon prvog rata između Tomislava, konstantinopoljskog stratega i prokonzula, i Bugara, uslijedio je sporazum između Tomislava i duksa Zahumlja, Mihaila, o granicama i, po posrednim naznakama u do sada poznatoj građi, o savezu, političkom i vojnom, koji je, najvjerojatnije, Kraljevstvo Travunije i Zahumlja obavezivao na neutralnost²⁹. Taj dogovor

²⁸ “Samo je konstituisao prvo poznato slovensko kraljevstvo od austrijskih Alpa do Baltika, kraljevstvo u kome su Česi, Moravci i Slovaci bili centralni konstitutivni element...” (Edouard Peroy: *“Le Moyen Age”*, Paris, 1993, p. 48).

²⁹ Samo kod Farlatija duksu Slovena Tomislavu pripisuje se titula “*rex Cro(b)atorum*”, koju ne potvrđuje nijedna za sada poznata zbirka izvorne dokumentarne građe, pa se kod Jafea i u Minjovoj kolekciji ovaj dokument smatra “sumnjive vjerodostojnosti” - Minj ga

bio je plod zajedničke rimsko-konstantinopoljske politike: po nalogu imperijalne kancelarije najamnici i lokalna vojska, *milites* Travunije i Zahumlja, predvođeni Mihailom prebačeni su na jug Italije sa zadatkom da silom primoraju neke od nepokornih arijanskih langobardskih princepsa da se povinuju vjerskoj jurisdikciji pontifikalne kancelarije i spriječe Arape sa Sicilije da ponovo zaprijetu Rimu³⁰. Za zasluge u ratu protiv Bugara, tokom koga su se Sloveni iz Travunije i Zahumlja, da ne bi stali na stranu Simeona i tako odlučili ishod vojne u korist Bugara, borili u Apuliji i Kalabriji sravnivši do zemlje neke manje italijanske gradove, Tomislav je od strane svojih trupa, po rimskom ali i romejskom običaju, po svemu sudeći aklamacijom i podignutim oružjem, oglašen za “**bazileus**”-a³¹. Sa titulom “izglasanom mačevima” i visokim zvanjima stratega i prokonzula, nagradama Konstantinopolja, komandant slovenskih trupa iz Panonije, Norika, Retije, naumio je da zagospodari najvećim dijelom

čak ne prenosi, nalažući da se pogleda Farlatijev spis, što se čini sa dokumentima za koje ne postoji potvrda u arhivima pontifikalne kancelarije. Zaglavlje tog dokumenta, datiranog na 925. godinu, u kome se papa Jovan obraća slovenskim vođama na Ilirikumu, glasi: “**Joannes** Episcopus servus servorum Dei dilecto filio **Tamislaio, Regi Croatorum, et Michaeli excellentissimo Duci Chulmorum...**” U pitanju je izjašnjavaње o prihvatanju ili odbijanju slovenskog jezika (“...sicut vos estis, in barbara, seu Slavonica lingua...”) - Tomislav očito prihvata latinski jezik kao službeni, dok Mihailo to odbija: riječ je o kurijinom pozivu na otvoreno suprotstavljanje Crkvi Slovenskoj, Bugara i Dragovita. Po svemu sudeći zbog toga se papa Jovan obraća Tomislavu sa “**regi Croatorum**”. Ovaj dokument je, najblaže rečeno, nesaglasan sa ostalim nešto poznijim, koji pripadaju arhivu pontifikalne kancelarije, jer se u njima Tomislav naziva “**Croatorum princeps**”. Ovaj dokument izaziva i dodatnu zabunu jer se, pošto Rim traži dogovor sa Bugarima, po svemu sudeći oko podjele vlasti nad teritorijama i crkvama najviše u Dalmaciji, kao jedan od papskih predstavnika pojavljuje i duks Kumana: “...Romanorum legati Madalbertus Venerabilis Episcopus, et Joannes **Dux Illustis, Dux Cumas...**” Kakav su odnos uspostavljali Sloveni, među njima i Hrvati sa Kumanima, i koja je teritorija pripadala ovom narodu, pitanje je koje za sada ostaje bez odgovora? Ovaj dokument svjedoči i o okončanju saradnje, tačnije “vršenja (vojne) službe” između Hrvata i Bugara, iako se između njih ustanovljuje mir (“...peracto negotio pacis inter Bulgaros et Croatos...”).

³⁰ “Anno DCCCCXXVIII. Noc anno comprehendit *Itachaël rex Sclavorum Civitatem Sipontum mense Julio, die Sanctae Felicitatis, Secundi feria, Indictione XV...*” (*Anonymi Barenisi monachi: “Chronicon de rebus in Barensi Provincia gestis”, dissertatio prima, VI*)

³¹ “Tomislav je pomogao Vizantiji u borbi koju je vodila protiv bugarskog cara Simeona. U znak priznanja on je dobio titulu *stratega* (prokonzula) i u isti mah autoritet koji je ta titula podrazumijevala nad svim dalmatinskim gradovima. Oni su tada prešli, prvi put, pod izvršnu vlast hrvatskog suverena...” (*J. Lučić: “Dalmatie”, DHGE, vol. IV, Paris 1960, p. 30-31*).

teritorije Dalmacije, i da se razgraniči sa Bugarima, Srbima i ostalim slovenskim narodima, na liniji koju je 743. godine potvrdio papa Zaharije. Smatrajući da Solinska arhiepiskopija i Donja Dalmacija treba da pripadnu Slovenima i Hunima u Panoniji, Noriku i Retiji, Tomislav je obznanio da podjela Dalmacije po zamisli imperijalne kancelarije, sa kojom se 743. godine samo saglasio papa Zaharije, a koja je u VIII vijeku značila prisajedinjavanje tog prostora Venetu, ne znači samo objedinjavanje prostora pod administrativnom jurisdikcijom patrijarhata u Akvileji već nudi i mogućnost "slovenizacije" ovog prvosveštenog sjedišta. Tomislav je tim činom pokazao da je njegova politika gotovo istovjetna onoj koju su ratovima htjeli da iznude Bugari i ostali balkanski Sloveni; vizantijski strateg i prokonzul je htio kontrolu nad Akvilejskim patrijarhatom, samim tim i vodeće mjesto u slovenskom svijetu po kanonskom i imperijalnom pravu tog vremena - time se suprotstavio Crkvi Slovenskoj koja je svoje prerogative moći htjela da zadobije zaposjedanjem prvosveštene stolice u Akvileji. Ovo je označilo početak podjela u do tog časa koliko-toliko jedinstvenoj i moćnoj slovenskoj državi, koju je na kanonskim pravima Dukljanske i Solinske arhiepiskopije organizovao kralj Svetopelek³² -

³² U jednom venecijanskom manuskriptu pod godinom 854. navedene su granice Svetopelekovog kraljevstva, najvažnije administrativne cjeline Vizantije, i on se naziva "Suetopolo rege Dalmatiae": "Est autem Dalmatia prima provinciarum Graeciae, quae habet ab Oriente Macedoniam, ab occasu Istriam, a meridie mare Adriaticum et insulas Liburnicas et a septentrione Pannoniam, quae est pars Mysiae. A plano itaque Dalmatiae usque Istriam Croatiam Albam vocavit, et a dicto plano usque Dyrrachium Croatiam Rubeam, et versus montana a flumine Drino usque Macedoniam, Rasiam; et a dicto flumine citra, Bosnam nominavit. (...) Noderni autem maritimam totam vocant Dalmatiam: montana autem Croatiam..." Pošto u toj epohi, po navodu teksta, postoje Makedonija i Raška, očito je da postoje tri ili četiri slovenske države, koje će te ili naredne godine Svetopelek objediniti. Panonija je tada pripadala Meziji i tu se postavlja pitanje da li je to četvrto slovensko kraljevstvo o kome govore razne latinske redakcije "Kraljevstva Slovena" ili se radi o državi Huna-Ugara i Slovena? Takođe, ravnica (zapadno od Dunava u Ugarskoj) sve do Istre naziva se "Bijela Hrvatska", a od ravnice (krajnjeg zapada nekadašnje rimske Panonije) pa do Drača, čitavo dalmatinsko zaleđe, "Crvena Hrvatska". U jednom drugom manuskriptu koji nosi naziv Prezviter dukljanski "Hronika" (*Hronicon presbyteri Docleati*), koji naslovom podsjeća na grčki pretekst iako je pisan na latinskom, a koji se datira u XI-XIII vijek, nalazi se dokument iz doba Svetopelekovih vladavina koji govori o skupu koji je održan uz prisustvo predstavnika pontifikalne kancelarije i konstantinopoljskog dvora, a na kome su dva ekumenska centra moći odlučila da podjele vjersku jurisdikciju na Balkanu. "...Itaque omnes congregati tam latina, quam etiam sclauonica lingua qui loquebantur, iussu Honorii, Apostolici Vicarii, et christianissimi regis Sfetopelek, per spatium dierum XII. (...) Synodus tunc facta

podjele nijesu bile po “nacionalnom” unutar slovenskog svijeta, već po opredjeljenju da se prihvati vjerski protektorat jedne od dvije najmoćnije prvosveštene stolice. Na taj način marginalizovana je uloga patrijarhata u Akvileji, Sloveni su prepustili vjersku, time i najvišu administrativnu upravu Rimu i Konstantinopolju, pa “nacionalna” Crkva Slovenska postaje jedini pravi zaštitnik slovenskih interesa - od strane Konstantinopolja i Rima ona će biti oglašena za jeretičku i moćna Crkva Dragovita od 940-950. godine više se ne sreće ni u jednom zvaničnom aktu dvije ekumenske kancelarije³³. Sve manje se spominje i Dukljanska mitropolija, a episkopat Srbija, do tog časa pod okriljem Crkve Dragovita i mitropolije u Duklji, postaje sjedište podložno mitropoliji u Ohridu, a u nekim kraćim razdobljima i arhiepiskopatu u Sardici.

“Bazileusu” Slovena Tomislavu i duksu Zahumlja i Travunije Mihailu, pontifikalna kancelarija postavila je zahtjev da zaštite crkvenu službu i pravila vjere po latinskom obredu od razmaha gnosticizma koji je nudila Crkva Slovenska, koja je počela da kodifikuje sopstveno, “nacionalno hrišćanstvo”, na slovenskom pismu i sa sopstvenim sveštenstvom. Tomislav, na sugestiju konstantinopoljske imperijalne kancelarije koja se pribojavala ponovnog okupljanja i homogenizacije svojih najboljih najamnika oko “nacionalne crkve” koju su činili Bugari i

est usque ad Valdininam vocavit Croatiam Albam, quae et inferior Dalmatia dicitur; cui inferiori Dalmatiae consensu Domini Papae Stephani....” Ovaj dokument, iz 875. godine, odredio je da Donjoj Dalmaciji ili Bijeloj Hrvatskoj (to je za sada drugi spomen naziva Hrvatska), po pravu Solinske mitropolije pripadaju Split, Trogir i Scardona, Stranzona koja se tada počela nazivati “tvrđava Zadar”, Enona, Arbua, Absor, Velja i Epidaurus, koji se onedavno počeo nazivati i Raguza. Drugi dio Dalmacije i Balkana nazivao se Crvenom Hrvatskom ili Gornjom Dalmacijom. U Gornjoj Dalmaciji po starom pravu (**pro iure antiquo**), Duklja se oglašava za mitropoliju, tu moć ima i Solin, i pripadaju joj Bar, Budva, Kotor, Ulcinj, Svač, Skadar, Drivast, Polat, **grad Srbija**, Bosna, Travunija, Zahumlje, kao i Srbija (**Surbiam**). Dokument precizno određuje i granice svih oblasti. Za vladavine Svetopeleka Duklja i Solin postaju zvanično “slovenske mitropolije”, a država se organizuje po principu vladavine vojne oligarhije - svi njeni građani su vojnici. Utvrđuje se da vojni čin “komes” odgovara slovenskom “župan”, itd.

³³ Crkva Dragovita nestaje iz dokumenata dvije decenije nakon gašenja ikonoklastičke Risanske mitropolije - to nameće niz pitanja, u ovom času bez odgovora, od kojih je najvažnije: da li je Risanska mitropolija u ime Konstantinopolja bila nosilac insignacija moći Kraljevstva Travunije, a Crkva Slovenska Dragovita nosilac insignacija moći njenih vladara nad čitavom, ili samo Gornjom Dalmacijom? Rukopoložanje kraljeva Travunije i kraljeva Slovena vršila je Dukljanska mitropolija, koja je to jedinstveno kanonsko pravo imala kao “prima”.

Dragoviti (uz Dragovite su bili i potomci skitskog naroda Tribala koji se već na početku nove ere preselilo iz Male Skitije i oko ušća Dunava na prostore Prevalitane), podržao je zahtjeve pontifikalne kancelarije - latinski jezik za njegove vladavine stupa sa, katoličkim misionarima, na prostore Panonije, Donje Dalmacije, Norika i Retije. Slovenski se jezik oglašava za "jeretički" i Tomislav je prvi slovenski vladar koji se, sa pozicija sile, suprotstavlja Crkvi Slovenskoj: tim suprotstavljenjem on počinje da gradi otpor prema Crkvi Bugara sa namjerom da uspostavi i vjersku granicu između kanonskog i "bogumilsko-masalijanskog" hrišćanstva, podržan od Rima i Konstantinopolja. Nasuprot Tomislavovim aktivnostima na političkom planu, ojačanim pobjedom nad Bugarima i zaštitom Konstantinopolja, drugo krilo Crkve Slovenske, Crkva Dragovita, čija su najveća sjedišta bila u Epiru, Prevalitani, Gornjoj Dalmaciji i južnoj Italiji, nije saglasno sa takvim zamislima vladara; Crkva Dragovita slijedi tradiciju koju je utemeljila Justinijanova vlast - monofizitstvo patrijarhata u Akvileji po obrascu "Henotikona", koji kao politička doktrina na Balkanu i Italikumu nadživljava sve osude vaseljenskih sabora, dozvoljava ispovijedanje svih gnostičkih učenja, pa i manihejstvo Dragovita. U nastaloj situaciji dijeli se Crkva Slovenska: Tomislavove, i aktivnosti pontifikalne kancelarije i Konstantinopolja, usmjerene su ne protiv Bugara, već protiv Dragovita. Dragoviti ne napuštaju savez sa Bugarima već postaju posrednik između njih, arijanizma Langobarda u Italiji i slovenskih enklava na od Arapa zauzetoj Siciliji, stvarajući front otpora militantnom latinitetu koji stupa na prostore koji su nekad bili pod upravom "bazileusa" Tomislava.

Podjela Balkana koju je pokušao da ostvari Tomislav na saborima u Splitu, 935. i 938. godine, namjeran da se, po uzoru na zapadnoevropske potomke Karla Velikog, oglasi za "rex"-a, uzdajući se u papsku potvrdu titule "bazileus"-a, nije mogla da postane stvarnost; na njegove predloge nijesu pristale najuticajnije nebugarske velmože, legitimni nasljednici moći kraljevstava Travunije, Zahumlja i Srbije, koji su prijestonicu imali u Duklji (Diokleji) i Skadru, a prerogative moći zasnivali na tradicionalnoj i kanonski potvrđenoj moći Dukljanskog i arhiepiskopata u Lihnidu (Ohridu). Tomislav nije uspio da podijeli Dalmaciju jer su na njegov zatjev za razgraničenjem teritorija po vjerskoj osnovi i podjelom jurisdikcije između Diokleje i Salone, uz održavanje cjelovitosti države pod jednom krunom, istovremeno reagovali i pontifikalna kancelarija i konstantinopoljski suveren. Papa, kome su Rim i prostore juga i jadranske obale Italikuma čuvali konstantinopoljski korpusi u kojima su

većinom bili Sloveni i u manjini Langobardi, nije smio da dozvoli da se iz Kraljevstva Slovena izdvoji nova “nacionalna država”, da ona postane “suvereni gospodar u slovenskoj federaciji”; pagansko-gnostički Donja Dalmacija, Panonija, Norik i Retija³⁴, grupisanjem oko Tomislava prijetili su, pozivom na autoritet rimskog pontifeksa, da se na prvom koraku sukobe sa Crkvom Slovenskom, Bugarskom i Dragovita, i izazovu velike ratove, međuslovenske i Slovena protiv Tomislavovih pristalica u Srednjoj Evropi i Friulu. Strah od revanšizma Crkve Slovenske koji bi vizantijske slovenske korpuse mogao da usmjeri na pustošenje Italikuma, uz podršku Ugara-Huna kojima je takođe bila trn u oku Tomislavova pozicija neprikosnovenog prvaka u slovenskom svijetu, navela je Konstantinopolj i Rim da brzo djeluju. Pontifikalna kancelarija imala je u vidu i stalne sukobe između Germana i Slovena, njihovu borbu za prevlast nad prostorima Srednje Evrope, i nije smjela da dozvoli da se nova slovenska vlast vjerski institucionalizuje i “slovenizuje” patrijarhalnu stolicu u Akvileji. To bi značilo stvaranje “slovenske federacije” o čemu je već razmišljala konstantinopoljska imperijalna kancelarija, koja je procjenjivala da bi nova državna organizacija, “sveopšti savez Slovena”, koliko od koristi bila i prijetnja imperiji, njen protivnik - rat sa takvom državom, kao u slučaju sa nasljednicima gotske Teodorihove tvorevine u Italiji tokom VI stoljeća, doveo bi u pitanje opstanak ne samo Vizantije, već i Zapadnog rimskog carstva, u to doba u nastajanju, a izvjesno bi na udaru prve bile institucije ideološke moći, naročito rimska prvosveštena kancelarija, protiv koje su Sloveni i njihova crkva mogli da računaju na zdušnu podršku Langobarda, starih patrijarhalnih sjedišta, svih gnostičkih vjerskih organizacija, pa i paganstvu i helenofilstvu sklone istočnorimske aristokratije. U slučaju da akvilejsko patrijarhalno sjedište stave pod svoju vjersku jurisdikciju, Sloveni su mogli lako da pridobiju arijanske langobardske principate, koji su slijedili tradiciju gotskih država na Apeninima, kao i provjerene saveznike Hune, ali i arapsku Siciliju čija su vojska dijelom bili slovenski najamnici - takav rasplet situacije ni po koju cijenu nije smio da dozvoli ni Konstantinopolj.

Slovenska vojna premoć koja je ustanovljena za vrijeme Justina i Justinijana i koja je na ruševinama gotskih država omogućila obnovu

³⁴ “Krajem VII i početkom VIII vijeka počinje velika aktivnost na pokrštavanju Hrvata, koju preduzimaju episkopi dalmatinskih gradova. Po jednom drugom mišljenju Hrvati su bili pokršteni tek u dugoj polovini VIII vijeka...” (*J. Lučić, op. cit. p. 30*).

snage Vizantije, sa velikim međuslovenskim ratovima u prvoj polovini i u smiraj X i početkom XI stoljeća, označila je epohu pada i imperije i njene najmoćnije vazalne države. Religijski sporovi, surevnjivost između Konstantinopolja i Rima, Germani i Franci koji su od epohe Karla Velikog prihvatili rimskog pontifeksa kao političkog lidera obnavljajući svijest o postojanju Zapadnog rimskog carstva, doveli su do raspada labavog slovenskog jedinstva, pa se u tom razdoblju odvija istorijski proces sličan onom u III i IV vijeku: Ilirikum postaje “vojni logor” i “vojna prijestonica” Vizantije, ali Konstantinopolj nema više snage, ni ekonomske moći, niti nudi ideološki pokretač sposoban da okupi nove “varvarske narode” i stavi ih u njegovu službu, za novu “rekonkistu”, nalik Konstancijevoj i Justinijanovoj. Sa postepenom latinizacijom i germanizacijom patrijarhata u Akvileji, Zapadni i sjeverni dio južnih Slovena, povremeno u najamničkoj službi ili ratu sa zapadnoevropskom vlastelom, počinje da se priklanja novostvorenim slovenskim državama, Poljskoj i Moravskoj, naročito nakon neuspjeha misija koje su obavili Ćirilo i Metodije, čiji su sljedbenici uglavnom latinski misionari neslovenskog porijekla. Tomislavov rat protiv Bugara i Samuilova namjera da granice svoje države proširi na čitavu dalmatinsku obalu, doveli su do novih podjela - u pitanju su ratovi koje vode ambiciozne slovenske vođe čiji je cilj da zadobiju prerogative moći, insignacije bazileusa ili cara. Slovenski svijet već početkom X vijeka, za vlasti Makedonske dinastije u Vizantiji, kada Rusi uspostave najbliže rodbinske veze sa njemačkim i francuskom vladarskom kućom, neskriveno pokazuje namjeru da se organizuje u sopstvenu imperiju, a Rusi i Bugari javno traže od konstantinopoljskih careva udio u pravu na imperijalna znamenja. Kada se Konstantinopolj, za vladavine Vasilija II, obrati Rusima i Slovenima sa Istoka za pomoć u ratu protiv sloveno-bugarskih samodržaca, i kada vojni kontigenti dukseva sa Istoka prodru na Balkan nanoseći velike poraze bugarskoj vojnoj sili, svaka prilika da se obnovi jedinstvo slovenskog svijeta biva razbijena - iz nekadašnje “federacije” Kraljevstva Slovena izdvajaju se hunsko-slovenski prostori Panonije, Sloveni na sjeveru i zapadu vezuju se za sopstvene državne tvorevine ili stupaju u službu njemačkih careva, pojavljuje se kao samostalna cjelina država Srba, dok Bugarska, Makedonija i Gornja Dalmacija, koja se u izvorima naziva i Dioklejom (Prevalitanom), nakon propasti Samuilove samoubilačke zamisli, stvaraju, tačnije obnavljaju na prostorima gdje je postojalo i u epohi rane Vizantije, do kraja Justinijanove vladavine, kraljevstvo kome pripadaju i prostori južne Italije, koje su prvo Justinijan

i Heraklije a potom Makedonska dinastija, uključili u teritorije Kraljevstva Slovena.

Anonimni Dukljanin piše, po do sada proučenim tekstovima, za sada najstariju verziju spisa “Kraljevstvo Slovena” u drugoj polovini X stoljeća, u doba kada su Bugari obnovili svoju moć i kada je potpuno nestala i pomisao na pokušaj duksa Tomislava o podjeli Dalmacije i izdvajanju dijela Zapadnih (ili Sjevernih) Slovena na obodu Donje Dalmacije prema Venetu, u zapadnoj Panoniji i nekadašnjim vizantijskim, pod akvilejskom upravom, Noriku i Retiji, sada graničnim ili područjima pod dvojnog, germansko-vizantijskom (slovenskom) vojnom upravom. Prva i za sada najstarija verzija spisa nastaje za vlasti najučenijeg imperatora iz Makedonske dinastije, Konstantina Porfirogeneta, vladara koji nije zanesen opsesijom prethodnika o “ujedinjenju Rimskog hrišćanskog carstva”, već pragmatično gleda da što više ojača Istočnu imperiju a Zapadno carstvo prepusti pobjedniku iz sukoba u kome učestvuju francuski i njemački, u dokumentima “germanski”, gospodari. Porfirogenet zna da Vizantiji, kojoj je na čelu dinastija porijeklom iz Makedonije, najveća opasnost prijeti upravo od njegovih sunarodnika i u reorganizaciji imperije, spojivši nanovo Dalmaciju i Italikum u jednu vojnu provinciju, vezujući Drač za mitropoliju u Ohridu, stvara teritorijalnu cjelinu koja po zamisli stratega treba da predupredi svaki mogući pokušaj Slovena (Bugara) da granice svog kraljevstva prošire na Panoniju i prostore kojim administrira Akvilejski patrijarhat³⁵ - Ugro-Huni, stari saveznici Istočnog rimskog carstva, sa

³⁵ Drač je bio glavni grad vizantijske IX teme, najbliža luka preko koje se odvijala komunikacija sa “vizantijskim prekomorskim teritorijama” u južnoj Italiji. Već u epohi kralja Svetopeleka, Bugari sa ostalim Slovenima iz Makedonije i Raške, zauzeli su, predvođeni Mihajlom III, ovaj izuzetno značajan grad i držali ga u svojim rukama od 842. do 867. godine. Šturi navodi u do sada proučenoj građi zapućuju ili da su Bugari, praćeni raškim i prevalitanskim Slovenima, zauzeli Drač da bi potpomogli nanovnu institucionalizaciju Dukljanskog arhiepiskopata kao “slovenske metropolia prima”, da bi Crkva Dragovita dobila svoje najvažnije sjedište, ili da bi potpuno razbili slovenski narod Avare (gotovo svi dokumenti Avare nazivaju Slovenima) koje su na sjeveru Dalmacije potukli Hrvati i lišili ih prerogativa moći u Kraljevstvu Slovena, ili da bi slamanjem avarske moći u Draču institucionalizovali, po naredima konstantinopoljskog dvora, arhiepiskopiju dotadašnjih avarskih saveznika Albana (njih vizantijski izvori nazivaju *Arnauti*, *‘Apvaovtoi*, *‘Apvaθoi*), koji su sa njima došli iz Kaspijske Iberije. Albani od Slovena, kada ovi napuste zaposjednuti Drač, preuzimaju zaštitu krajnjeg dijela strateškog puta, nekadašnje rimske Via Egnatia, i omogućavaju Makedonskoj dinastiji i konstantinopoljskom dvoru da “lakše diše” - da stvori sebi vojni oslonac koji neće biti

dijelom slovenskog svijeta na tim prostorima stvaraju državu kojoj rimski pontifeks, nakon prijatnji da će Mađari nanovo zauzeti Rim i poharati Italiju, bržebole daruje kraljevska znamenja moći i tako nekadašnje neprijatelje pretvara u saveznike³⁶. Sa krajem X stoljeća počinje da kopni vlast Makedonske dinastije, ponovo, poslije dugog vremena, Grci traže imperijalna znamenja Istoka, a na Balkanu se obnavlja staro Kraljevstvo Dalmacije. Nakon njega se, kada sa istorijske scene nestane Makedonska dinastija, polovinom XI stoljeća, stvaraju, ako se tako može reći, dvije “nacionalne” slovenske države: Kraljevstvo Slovena koje određuje granice prema drugom, takođe “nacionalnom” Kraljevstvu Hrvatske³⁷, i to upravo na staroj liniji podjela u Dalmaciji, na prostorima solinsko-splitskog arhiepiskopata. Istočno rimsko carstvo i dalje je “federacija”: slovenskoj državi pripadaju i teritorije na jugu Italije, po svemu sudeći langobardski principati nalaze se pod dvojnou upravou, rimskom i konstantinopoljskom a u savezu sa slovenskim enklavama na Italikumu, dok ugarsko-slovenska kraljevina, kojoj su na čelu Hrvati, mora da se razgraničava sa germanskim vladarima i spori oko teritorija u Donjoj Dalmaciji koje je kralj Arnulf 21.

slovenski, a koji će biti uvijek spreman da se suprotstavi Slovenima uz pomoć pohodnih korpusa koji su bili u Ahaji i Apuliji? (R. Janin: “Dyrrachium”, DHGE, vol. XIV, Paris 1960, p. 1248). Činjenica da Sloveni predvođeni Bugarima napuštaju Drač u epohi smjene patrijarha Fotija otvara niz pitanja, u ovom času bez odgovora, od kojih je najznačajnije - da li je Fotijeva institucionalizacija Crkve Slovenske prinudila rimsku pontifikalnu kancelariju, pošto je Svetopelek za “sveti grad” svoje države proglasio Diokleju, da Hrvatima ponudi vjersku zaštitu Solinske arhiepiskopije i da zemlje naseljene Hrvatima stavi pod njenu jurisdikciju? Na to za sada zapućuju jedino odluke crkvenih sabora u Splitu, pod Tomislavom, 935. i 938. godine....

³⁶ “Anno DCCCCXLIX. Hoc anno intraverunt Hungari in Italiam, & venerunt usque ad Idrontum, & fuit interitus. Et Placipodi obsedit Cupersanum....” (*Anonymi Barenis monchi, op. cit. Dissertatio prima, 9-10*)

³⁷ Dokument iz 1084. godine, koji se nalazi u jednom starijem korpusu, govori o postojanju dva kraljevstva: Kraljevstva **Hrvata i Dalmatinaca** i Kraljevstva Slovena (i Bugarske). U njemu se navode i vladari - “Svinimir nutu Dei Chroatorum et Dalmatinorum rex” dok drugi kralj nosi insignacije moći “Slavorum rex”. U dokumentu koji priznaje nadležnost Venecije, sjedišta akvilejskog patrijarha, nad donjedalmatinskim gradovima i koji je potpisao i venecijanski duks Vitalis Mihajlo, pod mletačku upravu potpadaju: “Hrvatska, Zadar, Trogir i Novigrad”. U jednom drugom, nešto ranijem dokumentu koji je prethodio ovom sporazumu između Mlečana i Zvonimira, datiranom na 1080. godinu, podjelu Dalmacije vrše kralj Hrvata Dimitrije, alias Zvonimir, i kralj Slovena Mihailo. Podjela Dalmacije se tim činom vrši četvrti i posljednji put, a nakon Velike Šizme, propasti langobardskih principata na Italikumu i stupanja Normana na jug Italije, i ona je konačna - trajae sve do propasti države Nemanjića.

jula 891. godine proglasio za svoje i za dobro germanskih vladara³⁸ - riječ je o nevelikom dijelu sjevernodalmatinske obale, od Zadra do Akvileje, koji je s vremena na vrijeme bio u sastavu provincije Panonije i po kanonskom pravu administrativno pripadao Akvilejskom patrijarhatu čije je sjedište već bilo u Veneciji.

Kraljevstvo Slovena, pod vjerskom jurisdikcijom Vizantije, i Kraljevstvo Hrvata i Dalmatinaca, potom i Ugara, pod religijskom upravom latinizovanog Akvilejskog patrijarhata, legitimne su države, priznate i od rimskog pontifeksa. Politička doktrina Vizantije, koju su utemeljili vladari Makedonske dinastije, o nužnosti razgraničenja Istočnog i Zapadnog carstva i vjerskog mira između dvije imperije, kako bi se lakše i efikasnije administriralo prostorima nekadašnjeg Rimskog gospodarstva i omogućilo sprovođenje kanonskog hrišćanstva, vidi saveznika u pontifikalnoj kancelariji, političkog posrednika koji će ideju o “obnovi jedinstvenog Rimskog hrišćanskog carstva” nametati vladarima Zapadne Evrope, prvi put politički i vojno ravnopravnim vizantijskim bazileusima. Kao što su VI i VII vijek bili epoha slamanja arijanskih gotskih državnih tvorevina na Italikumu i mediteranskom dijelu Evrope, tako X i XI postaju razdoblje obračuna sa, takođe arijanskim, langobardskim principatima na Italikumu koji nijesu pokazivali želju da pomognu Vizantiji da ponovo zadobije Siciliju, koja je već dva stoljeća u rukama islamizovanih Arapa. Stupanjem Normana prvo u redove vizantijskih najamničkih trupa u Italiji, potom u službu pontifikalne kancelarije koja nakon Velike Šizme počinje da organizuje sopstvenu vojsku, mijenja se dotadašnji raspored snaga na Mediteranu: podijeljeni Sloveni sve manje predstavljaju faktor odluke na prostorima Italikuma, gdje su sa Langobardima bili suvereni gospodari tokom šest stoljeća. Dinastičke bitke u Kraljevstvu Slovena, surevnjivost između Srba, Bugara i manjih slovenskih etničkih grupacija, nesposobnost Crkve Slovenske da utemelji pravila svog viđenja hrišćanstva kao zakon za slovenski svijet, pad patrijarhata u Akvileji u ruke njemačkih vladara i Venecije, naleti Turaka na Malu Aziju do pred prag Konstantinopolja, dovode do potpunog rasula državu nekadašnjeg “slovenskog saveza”. Rimsku kuriju i Konstantinopolj, u epohi nakon Šizme, ne prihvataju bogumilsko-masalijansku bugarsku arhiepiskopiju, manihejska Crkva Dragovita nestaje sa padom Dukljanskog arhiepiskopata i zamiranjem mitropolije u Skadru.

³⁸ “*Miscellanea Slavorum*”, vol. I, Cetinje 2002, p. 29-31.

U odmjeravanju snaga između Konstantinopolja i Rima jedino Dračka arhiepiskopija dosljedno brani interese Konstantinopolja, dok uticajni i prestižni Solinski arhiepiskopat, sada u Splitu, postaje vjerska stolica bez ikakvog uticaja - zvanično latinizovano, ovo arhiepiskopsko sjedište i dalje, dogovorom najmoćnijih slovenskih velmoža, bira i svog vizantijskog (pravoslavnog) mitropolita, a to čini i slovensko stanovništvo u Zadru. Sa institucionalizacijom Barske arhiepiskopije kao "crkve sa tri oltara", katoličkim, pravoslavnim i jeretičkim slovenskim, potom prenošenjem prerogativa Dukljanske arhiepiskopije na Dubrovnik, u čitavoj Dalmaciji počinje kaos - čitava oblast, od Absora do Drača, prepuštena je slovenskim vladarima i Veneciji, pontifikalna kancelarija priprema vojsku za pohod za oslobađanje Palestine i Jerusalima a na traženje vizantijskog imperatora Aleksija Komnena. Rimska prvosveštena kancelarija i Konstantinopolj, zaboravivši sve razmirice povodom Velike Šizme, gledaju da sklope što povoljnije sporazume sa slovenskim vladarima, dajući im niz ustupaka, od vjerskih do trgovačkih, da bi obezbjedili nesmetani pohod vojske zapadnoevropskih sila prema Konstantinopolju i Maloj Aziji - krajem XI vijeka krstaški bojovnici preko Kotora, Bara, Skadra i Drača zapućuju se ka Bosforu i maloazijskim provincijama na čijim se granicama već organizovala islamska turska vlast. Kurija ne želi nepravilike, sukobe sa Slovenima: slovenski svijet na Balkanu prvi put u istoriji biva van svih vojnih aktivnosti, i rimskih i konstantinopoljskih. Vizantija više ne računa na slovenske najamnike, posljednji korpusi na Balkanu i u južnoj Italiji raspuštaju se kada krstaški bojovnici pređu Bosfor; pošto kurija i zapadnoevropski vladari ne žele usluge slovenske vojske, više nema najamnika već postoje samo "borci za vjeru" koje opremaju njihove države, prvi put u dugoj istoriji slovenski svijet biva u potpunosti odstranjen iz svih aktivnosti velikih sila, postaje nevažan i bez i najmanjeg uticaja na vođenje politike iz dva ekumenska centra moći. Počinje njegov slom, koji će se okončati sa padom Vizantije...

Pravi naslov "Kraljevstva Slovena": iz pera anonimnog Dukljanina, benediktinskog monaha, ili štićenika Crkve Slovenske u Kraljevstvu Dalmacije: Epohu slovenskih zemalja na prostorima Dalmacije i njenog šireg zaleđa, nakon najnovijih istraživanja, osvjetljava niz potpuno novih činjenica koje bi mogle da ukažu na vrijeme mogućeg nastanka Dukljaninove "Hronike" ili "Kraljevstva Slovena" i da pruže naznake za tačniju pretpostavku o autoru ovog spisa. Po za sada poznatim navodima u dokumentima i manuskriptima prva istorija Kraljevstva

Slovena, kao “hrišćanskog naroda”³⁹, na jednom od tri “kanonska” - zvanična jezika hrišćanskog svijeta⁴⁰ mogla je da nastane tokom IX ili X vijeka, nakon početne misije Kirila i Metodija - i to ili na vizantijskom grčkom ili na latinskom jeziku. Zabunu unose gotovo “kanonski ozvaničene” tvrdnje historiografije i istorije jezika i književnosti, isključive u stavu da su prvi tekstovi Dukljaninove istorije nastali na “slovenskom jeziku” krajem X i početkom XI stoljeća, a one su u nesaglasnosti sa najnovijim saznanjima po kojima je u toj epohi jedna vrsta ćirilskog pisma već odavno bila u opštoj, građanskoj a ne vjerskoj, upotrebi širom slovenskog svijeta. Brojni fragmenti tekstova iz X stoljeća ukazuju da se na “slovenskom pismu” obavljala i privatna prepiska, između ljudi koji nijesu pripadali višim klasama, čak i između slobodnih zemljodjelaca i poglavara “*хозяйственных*” opština, vlasnika krčmi i sitnih trgovaca. Uočava se da je ćirilsko pismo bilo opšteraišireno na prostorima nekadašnjih Sarmatije i Skitije, istoku i jugu Balkana, u temi Makedoniji i Epiru, samim tim i Gornjoj Dalmaciji, u Bugarskoj, dok su glagoljske povelje na ostalim slovenskim teritorijama pisali u istoj epohi čak i lokalni “kneževi”, ljudi neznatnog porijekla i položaja u odnosu na vlastelu, vojne zapovjednike, pa i sam kler. Najnovija istraživanja ukazuju da je nemoguće da se tokom manje od jednog stoljeća dva slovenska pisma u toj mjeri institucionalizuju i prošire, kada se ima u vidu broj slovenskih monaha i činjenica da je najveći broj njih stvarao na grčkom, manji broj na koptskom i arapskom, a samo nekolicina na latinskom, da pismima počnu da vladaju i koriste ih i ljudi u krajevima gdje nije bilo crkvenih skriptorija, niti bilo kakvog pokušaja organizovanja školske nastave, čak ni postojanja institucija crkve - takvi su bili krajevi današnje Bjelorusije i gornjeg toka Volge i Dona. Već nekoliko decenija istraživači postavljaju pitanje, na osnovu nespornog, i ni od koga dovedenog u pitanje, činjeničnog stanja, da li je odluka patrijarha Fotija o stvaranju Crkve Slovenske, Bugara i Dragovita, značila samo

³⁹ Tek sa pokršta vanjem Sloveni prelaze iz svijeta “βαρβαροι” u poredak civilizacije koji gradi hrišćanska rimska imperija, Romejsko (Vizantijsko) carstvo. Istorije Slovena prije te epohe za sada nijesu poznate; sporadične naznake u protovizantijskoj građi ukazuju na njihovo postojanje, da su pisane runskim pismom i da su, po svoj prilici, pripadale “varvarskom” korpusu takozvanih “gotskih tekstova”, koji je prvi put sabran za potrebe imperijalne kancelarije za Konstancijeve i Julijanove vladavine, u znak zahvalnosti careva za usluge koje su “varvari” pružili imperiji, o čemu postoje posredne ali pouzdane naznake. Trag tom korpusu spisa gubi se nakon zakona Teodosija I Velikog usmjerenih protiv paganstva.

⁴⁰ Latinskom, grčkom i hebrejskom - u ovom slučaju samo grčkom i latinskom.

konačno ozakonjenje poretka stvari koji je postojao stoljećima, i da li su Konstantin i Metodije, Grci iz Soluna, grada na pragu Kraljevstva Slovena, dobili zadatak da obave samo “usaglašavanje” već postojećeg slovenskog pisma sa grčkim i latinskim alfabetom, to jest da “modernizuju” jedno staro pismo kako bi moglo da ispuni zahtjeve grčke i latinske retorike i kako bi na njemu mogla da počnu da se stvaraju i “hrišćanska djela” koja bi pokazala da Sloveni stupaju u krug hrišćanski “prosvijećenih” naroda?! Institucionalizacija djela “solunske braće”, koju su zdušno podržali najviši konstantinopoljski krugovi i pontifikalna kancelarija, najvjerovatnije je, sudeći po do sada proučenoj građi, predstavljala čin prevođenja Slovena u “kanonsko hrišćanstvo” - gotovo da nema dokumenta, nakon smrti dva solunska misionara, koji ne govori o neophodnosti uklanjanja, pa i nasilnog, “slovenske jeresi”, i zabranjivanja “*lingua s(c)lavonica*” u zvaničnoj crkvenoj službi, ali samo latinskoj i grčkoj! Ova pitanja, za sada bez odgovora, čak i pokušaja da se problem barem djelimično riješi “otvaranjem” postojeće građe, ne dozvoljavaju da se bilo šta izvjesnije kaže o slovenskom nekanonskom književnom stvaralaštvu, pa i istorijskim spisima, koji su nastajali u okviru Crkve Slovenske prije njenog priznavanja u drugoj polovini IX stoljeća.

Istorija Slovena naseljenih na prostore Makedonije, Ahaje i Epira, koja je bila poglavlje “Skitike” (*Σκυθικη*), spisa iz pera nekoliko poznohelenističkih periegetičara i jednog ranolatinskog retora (*Scythas*), kao i fragmenti slovenskog stvaralaštva iz te epohe na grčkom i jednog spisa na aramejskom, za sada su poznati samo po navodima istraživača koji se bave ovim tekstovima. Književnost epohe skitskog naroda Gota, pisana na gotskom, runskim pismom, takođe je poznata po jednom korpusu građe u koji je fragmentarno inkorporirana i po navodima i sporadičnim natuknicama malobrojnih istraživača koji rade na obimnim korpusima italičke građe iz posljednja dva stoljeća Rimskog carstva, pa preovlađuje pretpostavka da se dio skitsko-sarmatskih spisa, najvećim dijelom u većim ili manjim fragmentima, kao izvodi u tekstovima na uglavnom religijske teme, nalazi u djelima protovizantijskih “očeva crkve”, tvoraca ikonoklastičkog dogmata, kao što je Epifanije iz Salamine, i nekoliko moćnih gnostičkih zajednica bliskih manihejima koji su svoje skriptorije imali, po za sada potvrđenim navodima u izvornoj građi, već krajem III i početkom IV stoljeća na prostorima Makedonije, Prevalitane, Epira i Dalmacije, odatle, sa putujućim propovjednicima, prenoseći svoje učenje i na italički jug. U tim tekstovima, o kojima u anatemama sporadično govori

prevashodno latinska građa, ali i dio aramejske i arapske književnosti nastao u krugovima bliskim nestorijancima i monofizitima, nalaze se svjedočenja o postojanju “Hronika” koje su epohu čovječanstva računale ne po kanonskom pravilu od Stvaranja svijeta ili Nojevog izbavljenja i utemeljenja “novog ljudskog roda”, već od Adama, Zoroastra ili “proroka i rabina Isusa” i “učenika škole njegovog pratioca Jovana koji bijaše Mani”. U tim za sada samo po naslovima, ili po kom retku ispisa u daleko poznijim tekstovima, poznatim “Hronikama” susrijeće se ime slovenskog (skitsko-sarmatskog) bazileusa *Vietimiro* koji se u III ili na samom početku IV stoljeća spustio na Balkan, na poziv rimskih careva; protovizantijski historiografi spominju skitsko-sarmatske (slovenske) bazileuse, a arheološka istraživanja su utvrdila, nalazom niza njihovih grobnica sa fragmentima “simboličkog” ili runskog pisma, da se njihova država u epohi od I do III vijeka prostirala i na krajnji istok Balkana, uz obale Crnog mora, i da je u nekim periodima zauzimala i dobar dio teritorija oko Bosfora, čak i sa maloazijske strane, prostirući se prema Jermeniji i Persiji.

Za razliku od čitavog niza spisa, među njima i historijskih, koji su nastali među Slovenima u epohi prije institucionalizacije Crkve Slovenske, djelo anonimnog dukljanskog prezvitera, na kome se kroz sporove i isključivosti, zasniva slovenska historiografija “prosvijećenog Srednjeg vijeka”, znači epohe kada zamire ikonoklazam i kada se potpuno ozakonjuje “kanonsko hrišćanstvo”, označava doba kada slovenski svijet neopozivo pripada “hrišćanskom poretku”. Dukljaninov spis označava da je Kraljevstvo Slovena “hrišćanska država” potčinjena centrima ekumenske moći, Rimu i Konstantinopolju; kao takva ona mora da poštuje utvrđena pravila i da se povinuje suverenoj pontifikalnoj vlasti - u pitanjima vjere Rim tada, oslanjajući se na franačke i germanske vladare, pokušava na Ilirikumu i u Italiji da suzbije moć konstantinopoljskog patrijarha, da polupokrštenim Slovenima i ostalim “varvarima” ponudi preko “zakona vjere” politička pravila upravljanja državom, βασιληῆ-om, koja svoju izvršnu vlast treba da zasniva na besprijekornom funkcionisanju crkvene administracije. Vladar je pontifeksov podanik, služi Bogu preko ispunjavanja vjerskih zakona, a njihov je vrhovni administrator rimski (romejski) prvosveštenik; “bazileus” ili “rex”⁴¹ u toj epohi, shodno

⁴¹ U antici “bazileus” i “rex” imaju isto značenje - “car”, “apsolutni vladar”. U latinskoj historiografiji, po helenskoj tradiciji, Agamemnon se naziva “*rex regum*”, car careva, ali se u rimskoj književnosti “od epohe svrgavanja careva tako naziva vrhovni žrec - *rex*

paganskoj rimskoj i helenskoj tradiciji, imaju isto značenje - vizantijski “bazileusi”, da bi se razlikovali od ostalih vladara, nižih u hijerarhiji vlasti, uz svoje titule, ne bi li pokazali svoju suprematiju u hrišćanskom carstvu i nad prvosveštenicima koji su njihove i Božje sluge, uz titulu obavezno dodaju *autocrator, imperator, August, Caesar, Constantinus novus*, prerogative vlasti na prostorima antičke Rimske imperije čiji je baštinik Vizantija. Nijedan od vladara ne može ponijeti insignacije moći antičkih rimskih imperatora, izuzev romejskih i, od Karla Velikog, kada se obnovi tradicija Zapadnog rimskog carstva, germanskih: svi ostali vladari, niži u hijerarhiji vlasti nad zemljama i narodima, postaju samo “bazileus” ili “rex” - da bi izdvojila svoju vlast i pokazala nadmoć nad rimskom i “rex”-ovima koji su potčinjeni imperatorima Zapadnog carstva, Vizantija od IX i početka X stoljeća najviši vojni čin u svojoj vojsci, “*dux*”, izjednačava sa latinskim “rex” - vijek ili dva kasnije tu će titulu na Zapadu nositi najmoćniji vlastelin poslije kralja. Spis “Kraljevstvo Slovena” nastaje u ovim historijskim okolnostima - svaki slovenski vladar je “bazileus” = “rex” i svaki je vjerski potčinjen rimskom pontifeksu i ekumenskom patrijarhu, i politički-upravno vizantijskom caru. Sa utemeljenjem “prava nasljeđa” titule Karla Velikog, slovenski vladari trebalo je da budu podređeni i na drugoj strani, na onom dijelu teritorije svoje države gdje je vrhovni vjerski administrator bio rimski pontifeks, imperatoru Zapadnog carstva: to označava epohu raspada moćne i jedinstvene slovenske države, u mjeri zavisnosti vladara, koji dođe na njeno čelo, od pontifikalne ili ekumenske konstantinopoljske kancelarije.

Svjedočenja vladara Makedonske dinastije za sada su najpouzdaniji izvor za sagledavanje organizacije slovenske države u njihovoj epohi; Konstantin Porfirogenet vladare Srbije, čije se episkopsko sjedište istoimeni grad na tromeđi Makedonije, Tesalije i Epira, spominje već za vlade imperatora Heraklija, naziva “*αρχοντος*”, a latinski skriptori ovaj vizantijski vojni čin prevode sa “*princeps*”⁴². Porfirogenet navodi i

sacrificorum (sacrorum), vladar nad bogovima i ljudima je Jupiter, vrhovno božanstvo rimskog panteona, *Jupiter rex deorum atque hominum*”. (И. X. Дворецкий: “Латинско-русский словарь”, Москва 1976, p. 881). Za osnov ove latinske riječi poslužila je starogrčka *ρεξω* koja znači istovremeno “zlostavljati” i “dobro činiti”, a takođe i “suverenu vlast” i “prinostiti žrtvu” kada su u pitanju sveštenici posvećeni u hramovske misterije i orfička znanja.

⁴² “Princ - od latinski *princeps*, “prvi”. Termin se koristio u značenju titule od strane rimskih imperatora od epohe Avgusta da bi označio onog ko raspolaže sa moći suverena,

dvije vladarske loze “arhonta - princepsa”, Bugara i Srbije; dinastija ili izborni “arhonti - princepsi” Srbije se kao vladarska loza zasnivaju za Heraklijeve vladavine, znači početkom VII stoljeća, a u istoj epohi, ili nešto ranije, i bugarski⁴³. Kada su Hrvati u pitanju Porfirogenet najveći dio početka spisa “De administrando imperio” posvećuje ratovima i sukobima između Bugara i Hrvata; Hrvati se po njegovom svjedočenju, na Balkanskom poluostrvu, na sjeverozapadnim obodima Panonije, pojavljuju takođe za Heraklijeve vladavine i takođe imaju svoje “arhonte - princeps” - pozvani od vizantijskih imperatora, podržani od Franaka i njihovih vladara, oni se zapućuju na sjever Dalmacije sa namjerom da

to jest jednovremeno *auktoritas* (teorijsko prvenstvo, suštinom božansko) i *potestas* (praktična moć vladanja i administriranja). Pridružena terminu *dominus* ona je prigrabljena od strane varvarskih kraljeva nakon pada Rimskog carstva na Zapadu. Srednji vijek u njoj podrazumijeva dva važna tumačenja: “kraljevskom” princu (princepsu) jedinu moć da legitimno pretenduje na ovu titulu, kojoj je često suprotstavljen “nekraljevski” ili princ teritorije (zemlje) koji je teorijski podređen “kraljevskom”, ali koji, u stvarnosti, prisvaja kraljevske prerogative...” (*Jean Kerhervé: “Prince”, Dictionnaire du Moyen Âge, Paris 2002, p. 1145*).

⁴³ Arhonti - princepsi Bugara (αρχων Βουλγαρίας): *Presian, Michael Boroses, Blastemerus, Simon (uxor soror Georgii susurbuli), Cedrenus, Joannes, Petrus (maria uxor imperatoris filia), Micgael Monachus, Borises, Romanus qui est Simeon, Comes Comitopulos, Samuel (Cossara uxor S. Vladimiri), David (Romanus dictus Radmir et Gabriel), Moses, Aaron (Joannes dictus Alusianus Bladislaus), Petrus cognomento Delcanus*. Arhonti - princepsi Srbije (Serbiae) su: prvima nijesu poznata imena, *Boisestlavus, Radoslavus, Prosegoes, Blastemerus, Goinic, Muntimer, Stoimer, Borena, Pribislau, Petrus (tempore Leonis imperatore et post.), Stephanus, Clonimer, Paulus, Zacarias (a Romano Lecapeno imperatore adjutus), Tzeeslau*. Od ove grane odvaja se druga u epohi Vlastimira: *Bela princeps Tribunis, Crainam uxor, Phalimerus, Tzutzemer*. Bela princeps Tribunis, vladar koji je, po nekim verzijama “Kraljevstva Slovena”, na mjestu nekadašnje helenističko-vizantijske utvrde Lau (Λαυ) osnovao Raguzu, budući Dubrovnik, određivši ga za svoje privremeno prijestono sjedište, trebalo bi da bude “*rex Tribuniae*” po poslanici pape Zaharija iz 743. godine (*Anselmo Banduri: “Imperium Orientale”, vol. I, p. 286 i 298*). Ime sarmatsko-slovenskog kralja Bela, “*rex Bello*”, pominje se u fragmentu jednog dokumenta iz V stoljeća, pa bi u tom slučaju “*princeps Travunije*” iz VIII vijeka bio Belo II. Neutvrđene liste južnoslovenskih izbornih ili nasljednih dinasta, kao i njihove titularne insignacije moći, ne dozvoljavaju da se sa nekom izglednijom vjerodostojnošću uspostavi istorijska predstava o vladavini Slovena na Balkanu; poseban problem pričinjava i činjenica da je u epohi od Arkadija, preko Justinijana do Heraklija slovenska država imala četiri vladara podjednakih moći (po nekim izvorima bila su trojica) što podsjeća na sistem Dioklecijanove vladavine, “tetrahiju”, a to, opet, nameće, u ovom času bez odgovora, pitanje o ulozi Dukljanskog arhiepiskopata i Diokleje kao, već gotovo sigurno, rodnog Dioklecijanovog grada.

sruše avarsku - slovensku vlast i prošire svoje teritorije, da osvoje neko od izuzetno značajnih crkvenih sjedišta poput Absora (Rijeke) i Salone, kako bi stekli legitimitet prerogativa moći za ostvarivanje vlasti kakvu su već stekli "arhonti" Bugarske i Srbije. Po za sada proučenim izvorima slovensko-skitsko-sarmatska populacija Srba dolazi na Balkan zajedno sa Bugarima iz krajeva "azijske Sarmatije" već tokom III-V stoljeća, šireći se od Kimerijskog Bosfora prema Tesaliji, Makedoniji, Meziji i Epiru, dok Hrvati dolaze kasnije, nakon iseljavanja Langobarda na Italikum, sa Karpata i iz "evropske Sarmatije", sa prostora današnjih južne Poljske, Češke i Ugarske⁴⁴ - Ugarska⁴⁵ se nalazila u sastavu provincije Panonije koja je dijelom zahvatala i neka područja Donje Dalmacije (tvrđavu i episkopsko sjedište Zadar) do Solina, što ukazuje da je pohod Hrvata, na zahtjev vizantijske imperijalne kancelarije a uz podršku Franaka⁴⁶, uslijedio nakon

⁴⁴ Već rimski izvori spominju sarmatski narod Srbe, koji se nalazi na prostoru Kimerijskog (Cromorskog) Bosfora i u većim ili manjim enklavama na prostorima Azijske Sarmatije, dijelu velikog skitskog prostranstva. Takođe, isti izvori spominju i sarmatsku populaciju **Zete ili Zecete**, koja se sa ostalim skitsko-slovenskim populacijama nalazila u poznoantičkoj državi sa(ur)(o)matskih bazileusa, inače saveznika Rimske imperije i zaštitnika njenih granica prema Persiji: "A Cimmerico accolunt Maeotici, Vali, **Serbi**, Serrei, Scizi, Gnissi...(…) Primi Sauromatae Gynaecocratumenoe, Amazonum conubia: dein Naevazae, Coitae, Cizici, Messeniani, Costoboci, **Zecetae**..." (C. Plini Secundi: "Naturalis historiae", VI, 7, 1-10). Što se Hrvata tiče, "Chrobatos a Sarmatia, nunc Polonia dicta, vel Bohemia venisse..." (Anselmo Banduri, op. cit. p. 275) bili su stanovnici Karpata, planinskog lanca koji je odvajao Poljsku od Ugarske: "videlicet Vetulae, vel Vetularum montes, quo nomine Carpatii montes Poloniam ab Ungaria dosterminantes..."

⁴⁵ Porfirogenet Ugre naziva Turcima, kao i manji broj dokumenata, sačuvanih uglavnom u srednjovjekovnim hronikama karolinškog i otonskog vremena. Veći broj dokumenata smatra Ugre za hunski narod koji je dio "*populum Scytorum*", što znači da su bili ili srodnici ili vjekovni članovi skitsko-sarmatske federacije, uostalom kao i Turci.

⁴⁶ "Caeteri vero Chrobati, versus Franciam commorabantur, et apellantur hodie *Belochrobati*, sive Chrobati albi, **quo proprio principi subjecti sunt**. Parent autem Othoni Magno regi Franciae, quae et Saxoniae; baptismique expertes affinitatem **cum Turcis**, et amicitiam contrabunt. At a Chrobatis, qui in Dalmatiam venerunt, pars quaedam secessit, et Ilyricum arcae Pannoniam occupavit; habebant quae etiam ipsi **principem supremum, qui ad Chrobatiae tantum principem amicitiae ergo legationem mittebat. Per aliquot vero annos etiam Dalmatiam incolentes Chrobati Francis subijciebantur...**" (Constantini imperatori Porphyrogeniti: "De amnistrando Imperio liber", XXX, 95, AB). Hrvati su prihvatili katoličko hrišćanstvo zajedno sa Ugrima, za vlasti Otona Velikog, par decenija nakon neuspješnog Tomislavovog poduhvata da slovensku državu stavi pod njihovu i upravu rimske pontifikalne kancelarije - tada su njegovoj vlasti Bugari plaćali danak u znak poraza. Hrvati su imali sopstvene arhonte = princepse, kao i Bugarska

stvaranja izuzetno moćne južnoslovenske države u kojoj su, južno od Save i Dunava, gospodari bili Bugari, Srbi, Avari i nekoliko manjih slovenskih etničkih populacija poput Dragovita. Manje slovenske etničke skupine su se skladno uklopile u društvo koje su stvorili manihejski orijentisan najstariji sloj skitsko-sarmatskog živilja i arijanska skitska populacija Gota (Ostrogota?), naseljeni na ove prostore krajem stare ere, kojima su pripadali i Tribali. Tribalima vizantijski hroničari ranosrednjovjekovne epohe nazivaju Prebaleje (Πρεβαλει), ukazujući da su bliski Avarima⁴⁷; Prebaleje latinski izvori od epohe nakon kraja IX vijeka smatraju dijelom populacije azijsko-sarmatskih Srba, kao i vizantijski počev od kraja XI - neki od istraživača smatraju da je po Prebaleima naziv dobila pokrajina Prevalitana, koja se spominje već u III stoljeću, a kao strateški izuzetno značajna oblast, dio ili Makedonije ili Epira, za Dioklecijanove vladavine.

Prije nekoliko decenija nađeni dokumenti o takozvanom “Paktu iz Justinopolja”, rodnog grada imperatora Justina u zaleđu dalmatinske obale, na potpuno nov način osvjetljavaju namjeru “rex”-a Tomislava da, nakon mirovnog sporazuma kojim su Bugari priznali poraz prihvatajući promjenu granica unutar Dalmacije, proglasi za centralno vjersko sjedište svoje “βασιληη” Solin, a njegov arhiepiskopat za “metropolia prima Chrobatorum”. “*Pactum Justinopolitanum*”, sklopljen 14. januara 932. godine, a potvrđen 12. marta godinu dana kasnije, dozvolio je duksu (δουξ, दुख) Venetika (*Veneticorum*) Petru, sinu duksa Petra Kandiana, komandanta vizantijskih najamnika na prostorima nekadašnjeg Ravenskog egzarhata, u tom času Pentapolisa, da pristupi germanskom kralju Hugonu (*Hugone serenissimo rege*), sklopi sa njim mir i da stavi, do tog časa vizantijske, bazilike pod njegovu, samim tim i suverenu vlast rimskog pontifeksa - u svjedočenju o tom činu mletački duks nosi imperijalne oznake ovlašćenog lica Konstantinopolja, carskog protospatarija. “Pakt iz Justinopolja” utvrđuje, na povelji se ne navode vizantijski već germanski vladari Ugon i

i Srbija. Zauzevši Panoniju oni su zauzeli i njen dio Dalmacije, **prisajedinivši ih teritorijama Zapadnog rimskog carstva** - Konstantin Porfirogenet je savremenik poraza češkog duksa Boleslava i njegovog prihvatanja vazalstva prema budućem caru Zapadnog rimskog carstva Otonu, samim tim i stavljanja slovenskih prostora sjeverozapadno od Save, Dunava i Solina pod administrativnu i religijsku jurisdikciju pontifikalne kancelarije i vojne administracije zapadnih rimskih (germanskih) careva.

⁴⁷ Vizantijske historiografije, iz pera anonimna, nastale u razdoblju od prije 700. do 800. godine, tvrde da su u VII stoljeću Prebaleji (Tribali) i Avari imali “savez”-“federaciju”, zajednički učestvujući u vojnim pohodima.

njegov sin Lotar, da se vlast patrijarhata u Akvileji neopozivo latinizuje, da pripada Veneciji i da Pula i Istra pripadaju venecijanskom duksu, baštiniku prava Akvilejskog patrijarhata⁴⁸; ovaj ugovor, uz saglasnost imperijalne konstantinopoljske kancelarije, praktično je omogućio Tomislavu da dvije godine kasnije sazove prvi sabor u Splitu koji je trebalo da okupi sve episkope i arhiepiskope Dalmacije i da je čitavu stavi pod suverenu vlast “stratega Hrvata”. “Paktu iz Justinopolja” prethodile su decenije papske aktivnosti, koju su podržavali germanski i franački vladari, na suzbijanju i zabrani “slovenskog pisma”, jeretičkog i šizmatičkog, i na uvođenju latinice i latinskog jezika na slovenske prostore Zapadne Evrope - Tomislavove aktivnosti na sazivanju sabora u Splitu su samo završni dio jednog političkog procesa, koji su prihvatili i konstantinopoljski imperatori, a čiji je cilj bio razgraničenje Vizantije sa Zapadnim rimskim carstvom.

Tomislav je namjeran da oglasi i oglašava solinsko-splitsku mitropoliju za “metropolia prima” Dalmacije; u skladu sa političkim aktivnostima kurije i “Paktom iz Justinopolja” “zabranjeno je da se zareduju *glagolaši* (sveštenici koji se služe nacionalnim jezikom u liturgiji) bez dozvole Svete Stolicе”⁴⁹. “Odlučeno je da se svi episkopi Donje Dalmacije (sada bez Istre i gradova sjeverno od nje - primj.), *Dalmatia inferior* - *Croatia alba*, tj. ona sjeverno od Splita, i Gornje Dalmacije, *Dalmatia superior* - *Croatia rubea*, od Dubrovnika do Budve, moraju pokoriti splitskom mitropolitu. (...) Papa Lav VI, potvrđujući akte sa sabora u Splitu zabranio je mitropolitu pravo da nosi titulu *Dalmatie ac totius Croatiae primas* (detalj koji nam garantuje autentičnost ovih odredbi, jer splitski mitropolit uistinu nije mogao, po kanonskom pravu, da nosi ovu titulu)”⁵⁰. U pokušaju da objedini Dalmaciju, po nalogu vizantijske imperijalne kancelarije, koja je težila da sačuva svoj uticaj i vojne kontigente u Pentapolisu na italičkoj jadranskoj obali, od Ankone do Barija, Tomislav je odlukama sabora u Splitu od Gornje Dalmacije, pod jurisdikcijom stare “metropolia prima” u Duklji i Dračkog arhiepiskopata koji je bio nadležan da vjerski nadzire administraciju od Nikopolja do ušća Neretve, pokušao da izdvoji, “otcijepi” i Hrvatima prisajedini teritoriju od Budve do ušća

⁴⁸ “...Cum nos Uuintharius et homines nostri invasimus res proprietatum de patriarchatu vestro Gradense sancti Germani, quas in finibus Polane et Ystrie habet, et similiter res palatii vestri Veneciarum et de episcopatus Veneciarum, quos ipse palatius et sui episcopi in Pola et in omnibus finibus Hystrie habent...”

⁴⁹ J. Lučić, *op. cit.* p. 31.

⁵⁰ *Ibid.* p. 31.

Neretve, ili, po nekim, istina poznijim dokumentima, od Budve do Cetine i Omiša - to je značilo preraspodjelu teritorija na južnom Balkanu, ukidanje prava jurisdikcije ne samo Dukljanskog arhiepiskopata, već i za Dalmaciju nadležne prvosveštene stolice, patrijarhata u Akvileji, i stavljanje čitave Dalmacije pod jurisdikciju Svete Stolice⁵¹. Na drugoj strani, odluke sabora u Splitu iz 935. godine, kanonski su zadirale i u prava Kraljevstva Travunije, čiji je glavni grad povremeno bio Kotor⁵²; Kraljevstvo Travunije je sa Dukljom bilo jedini baštinik prava na nasljeđe najstarije slovenske države na Ilirikumu, Kraljevstva Dalmacije. Kraljevstvo Travunije tada se nalazilo u sastavu slovenskog saveza država kome su na čelu bili Bugari, pa je Tomislav smatrao da će po pravu “pobjednika u ratu” i uz pristanak konstantinopoljskih bazileusa uspjeti da u Raguzi, koja još nije bila oglašena za arhiepiskopat⁵³, utemelji latinsko crkveno sjedište koje će se

⁵¹ U dokumentu se izričito navodi da se čitava Dalmacija stavlja pod suverenu religijsku vlast pontifikalne kancelarije: “...quatenus Divinitus antiquae Religionis dogma *in Ecclesia Dalmatarum arbitrio summi Pontificis universa praelibata sortirentur...*” Ovaj stav značio je, doslovno, objavu rata dijelu Crkve Slovenske, Crkvi Dragovita - Tomislav je smatrao da je ovlašćen, pošto je porazio Bugare, bez kanonske mogućnosti da uzurpira prava njihove crkve koju su priznali i Rim i Konstantinopolj, da na Hrvatsku, preko Dalmacije, prenese drevna prava Slovena na vjersku autonomiju, utvrđena još u Konstantinovo vrijeme. To je značilo direktan i otvoren napad na institucije koje je izgradila jedina “metropola prima” slovenskog svijeta - Dukljanski arhiepiskopat!

⁵² “A Decateris vero incipit Terbunia principatus, porrigitque se Rassiam usque...” (*A. Banduri, op. cit. p. 299*).

⁵³ Raguzi je oglašena za arhiepiskopiju 940. godine, kada je za njenog arhiepiskopa postavljen Jovan II (*Gams: “Series Episcoporum Ecclesiae Catholicae”, p. 413*). Inače sveštena stolica u Raguzi institucionalizovana je, ali kao episkopsko sjedište, 887. godine, kada je kralj Pavlimir, poznatiji kao Belo II, u grad Lau privremeno smjestio svoj glavni grad; postojale su, barem po dosadašnjim saznanjima, četiri “drevne” prijestonice Kraljevstva Slovena hrišćanske epohe - to su Duklja, Skadar i Lihnida-Ohrid, dok ime četvrte još nije utvrđeno. Pretpostavlja se da je to bio antički sarmatski grad Dalma po kome je Dalmacija dobila ime. Kralj Belo II je staroj vizantijskoj utvrdi Lau dao novo ime - Raguzi. Godine 887. odlučeno je da episkopsko sjedište Lau-Raguzi bude pod vjerskom jurisdikcijom solinsko-splitske mitropolije i pod suverenom vlašću ne Duklje, ne ni ikonoklastičke mitropolije u Risnu, već patrijarhata u Akvileji: ovaj stav još nije potvrđen odgovarajućim dokumentom. On nameće pitanje da li je sa kraljem Belom II prijestonica Kraljevstva Travunije prenijeta u Dubrovnik ili je Kraljevstvo Slovena tada predstavljalo “savez”-“federaciju” nekoliko međusobno labavo povezanih slovenskih država sa centralnim vjerskim administratorom za Balkan u Diokleji i Lihnidi-Ohridu. U tom slučaju za “prekomorske Slovene” u južnoj Italiji bila je nadležna ikonoklastička mitropolija u Risnu, dok je arhiepiskopija u Solinu-Splitu bila odgovorna za Panoniju, Češku i Moravsku.

suprotstaviti Crkvi Slovenskoj i početi za sebe da vezuje dio najamničkih slovenskih kontigenata u južnoj Italiji. Sa podjelom Balkana između dvije mitropolije, koje nose attribute “prima”, vizantijski strateg i prokonzul je, po svemu sudeći, imao namjeru da uspostavi kanonsko pravo Hrvata, Čeha, Slovaka i Poljaka nad Panonijom i Donjom Dalmacijom, ove, do tog časa vizantijske teritorije, prisajedinjujući prostorima pod suverenom vlašću rimskog pontifeksa - shodno tome i Zapadnom rimskom carstvu⁵⁴. Posredno i na duži rok njegova vojna i politička aktivnost pomogla je stvaranje Kraljevine Ugara; uz pomoć pontifikalne kancelarije i institucionalizacijom latinskog kao službenog jezika u crkvi i administrativnoj upravi, tokom samo jednog vijeka biće potisnuta vizantijska slovenska pisma, a Hrvati i Ugari zagospodariće Panonijom i Donjom Dalmacijom, dijeleći prihode sa tih teritorija sa njemačkim vladarima⁵⁵. To će omogućiti da se, sa postepenim raspadom Kraljevstva Slovena, u sastavu novoformirane države, čije će insignacije moći u nekim razdobljima dijeliti hrvatski, češki, ugarski i poljski gospodari, tokom XI stoljeća nađe i Kraljevstvo Srbije - polovinom XI stoljeća Bugari, Kraljevstvo Travunije i Kraljevstvo Zahumlja, sa slovenskim posjedima u južnoj Italiji stvoriće novu slovensku državu, na čelu sa dukljanskom dinastijom i prijestonicom u Skadru. To je epoha nestanka langobardskih principata, pojave Normana na do tog časa neprikosnoveno vizantijskom prostoru južne Italije, početka krstaških ratova i zamiranja Vizantije, potpunog nestanka slovenske “federacije”, vazala Konstantinopolja, i pojave novih slovenskih gospodarstava na prostorima nekadašnje Evropske Sarmatije, Poljske i Češke.

Tomislavova vojna i politička aktivnost, prije svega pobjeda nad Bugarima i podjela Dalmacije, omogućili su da se institucionalizuje, pod okriljem pontifikalne kancelarije i njenom zaštitom, nova “nacionalna

⁵⁴ O tome svjedoči niz poslanica vizantijskih imperatora Ugrima u Panoniji, u kojima im se nudi “vjernost u Bogu romejskim imperatorima”. Piše se i *chaganum Chazariae, basileum Bulagariae, archontes Turcarum, archontes Patzinacorum*, ali i **archontem Chrobatiae**. Arhontu Hrvatske daje se ovlaštenje despota nad čitavom njegovom provincijom (“...*archontem illius provinciae*...”), ali za sada nema preciznijih navoda o tome koje su u tom času granice Hrvatske. Indikativno je da uz ovo posljednje pismo vizantijski imperatori Konstantin i Roman pišu i kralju Franačke (“*regum Franciae*”), koga nazivaju “našim najdražim i po duhu bratom”.

⁵⁵ Godine 963. Ugri su se konačno opredijelili i stali na stranu pontifikalne kancelarije, o čemu svjedoči poslanica pape Jovana XII: “...a Domino papa episcopum noviter consecratum et **Vngaris** ad praedicandum, ut super nos irruant, destinatum...”

slovenska crkva”, kanonska za razliku od crkava Bugara i Dragovita, “episkopija Hrvata”, “*episcopatus Chrobatorum*”. Znači, u X stoljeću na prostorima slovenskog svijeta postoje tri crkve, dvije kanonski priznate od Konstantinopolja, Bugara i Dragovita, a jedna kanonski priznata od rimskog pontifeksa i careva Zapadnog rimskog carstva, crkva Hrvata. Među njima jedino je crkva Bugara imala status “nacionale arhiepiskopije”, voljom patrijarha Fotija; crkva Dragovita bila je episkopsko sjedište, kao i sve jeretičke ili polukanonske vjersko-administrativne organizacije, čiji je cilj bio da objedini slovenski živalj i sa “nacionalnim predznakom” stvori uslove da vizantijska vojska i milicija budu van religijskih sporova koji su bjesnjeli između Rima i Konstantinopolja. Zadatak Crkve Dragovita bio je, takođe, da Slovene drži po strani od ratova između Rima i “nacionalnog arijanstva” Langobarda, “maniheizma” najstarijeg sloja slovenskog življa na Balkanu, i manjih gnostičkih crkvenih organizacija protiv čijih su se aktivnosti dekretima s vremena na vrijeme oglašavali ekumenski patrijarh i prvosveštenik Svete Stolice. Bliski prostorima na kojima su tokom VIII vijeka Germani prevedeni iz arijanstva u kanonsko hrišćanstvo pontifikalne kancelarije, Hrvati su se, kao i ostali Sloveni u pograničnim oblastima Evropske Sarmatije, brzo uključili u proces “unifikacije vjere”, opredjeljujući se, poput ostalih Slovena, za najamničku službu ali Zapadnom rimskom carstvu i njegovim gospodarima. Episkopija Hrvata imala je u poretku “nacionalnih episkopija”, na granici prema Francima i Germanima, svoju autonomiju; njeno “nacionalno” hrišćanstvo štitio je autoritet Akvilejskog patrijarhata koji je bio, preko Konstantinopolja, jedan od “titulara-zaštitnika” i Crkve Slovenske. Akvileja je Episkopiju Hrvata vezivala za slovenski svijet i Istočno rimsko carstvo, a sa odvajanjem i jačanjem Venecije i njenim približavanjem Zapadnom rimskom carstvu, premještajući svoju stolicu u ovaj grad, Akvilejski patrijarhat postao je jedna od uzdanica zapadnih rimskih careva - preko njega su Sloveni iz Evropske Sarmatije počeli da se vezuju za Rim i njegovog prvosveštenika, tada već neprikosnovenog političkog lidera Zapadnog rimskog carstva.

Tomislavov akt oglašavanja insignacija moći nekadašnje solinske arhiepiskopije za “*metropolia prima Chrobatiae et Dalmatiae*” na saboru u Splitu, trebalo je da obznani da u slovenskom svijetu postoje dvije nacionalne slovenske crkve: hrvatska i bugarska. Kako, kanonski, “*metropolia prima*” ne može biti “nacionalna”, jer su pod njom različite crkve na ogromnom prostoru, a “primas” zastupa lično pontifeksa ili ekumenskog patrijarha, u svojim rukama noseći attribute “posrednika

sveukupne vlasti”, Tomislavov je čin bio ravan pobuni i protiv vladara Zapadnog i Istočnog carstva i suverene religijske vlasti Konstantinopolja i Rima. Žustrina i oštrina odgovora pape Lava VI prijete Tomislavu odmazdom - iz tog je razloga sazvan tri godine kasnije novi sabor u Splitu na kome više nije bilo pomena o podjeli Dalmacije, niti o mogućnosti institucionalizacije hrvatske “nacionalne metropolia prima”. Prerogativi moći Dukljanskog arhiepiskopata, koji je kao “metropolia prima” imao vlast i nad “nacionalnom” Crkvom Slovenskom, Bugara i Dragovita, nijesu, ipak, prošireni i na “*episcopatum Chrobatiae*”. “Episkopija Hrvata” vezuje se za ugarske prostore, za prostore Panonije, čiji će mitropolit poneti titulu “*metropolita primus Colocensis*”, utemeljujući insignacije svojih moći na kanonu - na tradiciji nekadašnje, iz IV i V stoljeća, Sirmijumske episkopije, “*episcopia prima Sirmiensis*”, i na odredbama cara Justinijana. Slovenski prostor i nekada moćna, vazalna prema Konstantinopolju, država, neumitno su podijeljeni: Splitska arhiepiskopija, koja je baštinila prava stare Solinske, tek će nakon utemeljenja Latinskog carstva postati sufragan pontifikalne kancelarije - Raguza će se vezati za Veneciju i za germanizovani i latinizovani Akvilejski patrijarhat i u istom će razdoblju stati potpuno na stranu Rima. Sve ovo ukazuje da su do sada poznate verzije Dukljaninovog spisa, iz XVI i XVII vijeka, naslovljene u najvećem broju “O Kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske” a tek sporadično “O Kraljevstvu Slovena”, redakcijski ispravljani i latinizovani prepisi daleko starijeg izvornika, stvarani da se udovolji rimskoj kuriji i utvrđenoj i obznanjenoj politici Zapadnog rimskog carstva i njegovih vladara. Spis “O Kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske”, poznat još pod naslovom “Hrvatska” ili “Dalmatinska hronika”, nastao je izdvajanjem i redigovanjem određenih poglavlja izvornog spisa naslovljenog “Istorija”, “Kraljevstvo Slovena” ili “Istorija Slovena”, u skladu sa utemeljenjem političkog programa koji je obznanio vizantijski strateg i “rex Chrobatorum” Tomislav na saboru u Splitu 935. godine, ali koji je počeo da zaživljava tek nakon akta o Personalnoj uniji između Hrvatske i Ugarske - to znači da je “Hrvatska” ili “Dalmatinska hronika” nastala tek početkom XII vijeka, kao redakcija starijeg predloška ili, što je najvjerojatnije, sudeći po strukturi za sada poznatih spisa, kao kompilacija nekoliko različitih tekstova koji su se odnosili na pojedine ranoslovenske vladare, a koji su nastali u skriptorijama dukljanske Travunije i njenih posjeda u južnoj Italiji, Dalmacije, Poljske i Češke.

Na ovo zapućuje i svjedočenje nekoliko njemačkih hroničara koji navode da je krajem IX stoljeća postojao, po svemu sudeći, tekst hronike koja je obuhvatala i djela Čeha i Dalmata, kao i da je postojala obimna “Istorija”, u ovom času izgubljena, koju spominju poznogotski hroničari, stvorena u skriptorijama Dukljanskog arhiepiskopata, o kraljevima Gota i Slovena, a koja je, u epohi nakon Velike Šizme i podjela koje su zahvatile slovenski svijet, poslužila kao predložak da se stvore posebni spisi - “Kraljevstvo Slovena” i “Kraljevstvo Dalmacije i Hrvatske”, po iznesenim podacima gotovo istovjetni, ali sa drugačijim političko-ideološko-nacionalnim predznakom. Taj nacionalni predznak, isključivost i vjerske podjele, koji su opredijelili sudbinu slovenskog svijeta u epohi nakon Reformacije, doprinijeli su da tekst Dukljaninove “Hronike” bude predstavljen nauci i javnosti samo u većim izvodima, shodno potrebama određenih škola ili političkog trenutka, što je dovelo do nevjerice u njegovu vjerodostojnost, do njegovog odbacivanja ili nacionalnog svojatanja - sve to je tokom istraživanja, naročito ljudima koji su tragali za izvornikom, pričinjavalo nepremostivu teškoću, pa stoga ni do danas nije utvrđeno kada je spis zaista nastao, šta je od izvornika i gdje sačuvano, kada je zaista stvorena prva slovenska država. Da li je nastala u IV stoljeću u Panoniji ili najkasnije vijek poznije Diokleji, da li je tada iz Diokleje upravljano sarmatsko-gotskom Panonijom, ili je, konačno, utemeljena za vlasti imperatora Anastazija, rodnom iz Drača, tada jedne od slovenskih mitropolija⁵⁶? Tu je i niz novih pitanja: da li je ovaj imperator, nikada pravi hrišćanin, koga sve latinske redakcije “Kraljevstva Slovena” osuđuju kao jeretika i “nevjernika”, svojim sunarodnicima (!) htio da prizna zasluge za odbranu Romejskog-Rimskog carstva, pa je preko patrijarhata u Akvileji, monofizitskog “Henotikona” i manihejske crkve Makedonije priznao Kraljevstvo Dalmacije, sa sjedištem u Prevalitani, namjeran da od Slovena načini uzdanicu Romejskog carstva - što su potvrdila poznija osvajanja

⁵⁶ “Strašan zemljotres razorio je Drač 314. godine, ali je grad ponovo podignut na ruševinama. Imperator Anastazije (od 491. do 518. godine) koji je odatle bio porijeklom, učinio ga je velelepim, ali ga je novi zemljotres opustošio za vladavine Justina I (518-527. godine). Justinijan (527-565. godine) je od Drača načinio moćno utvrđenje, koje je kasnije postalo glavni grad IX vizantijske teme, u njemu je bilo sjedište stratega, a od X stoljeća iz njega je komandovao duks...” (R. Janin, *op. cit.* p. 1248). Prvi od za sada poznatih slovenskih stratega i dukseva iz Drača je Domagoj, koji u jednom dokumentu nosi i insignaciju moći “βασιλειως”. Justinijan je uz Drač obnovio i Kotor i niz utvrđenja u unutrašnjosti Ilirikuma, među njima i Skadar koji je takođe bio do temelja razrušen.

velikog Justinijana?! Država koja je tada stvorena nije bila “nacionalna”, bila je slovenska, ali su njene tradiciju i moć u epohi od X do XVI vijeka pokušale da, u srednjovjekovnoj i poznorenesansnoj epohi “nacionalnog preporoda”, u skladu sa potrebama svojih zajednica i politikom država u čijem su sastavu bili Sloveni, “nacionalizuju” slovenske intelektualne i sveštene elite, što je tokom daljeg vremena dovelo do shvatanja ovog spisa kao legende sa malo istorijske vjerodostojnosti. Ipak, danas pouzdano može da se odgovori - ova istorija slovenske države mogla je nastane samo na Balkanu, u krugu najstarijih slovenskih (arhi)episkopija među kojima je najznačajnija Duklja, i svoj je osnov imala u takozvanim “gotskim hronikama” nastalim već u prvoj polovini VI stoljeća od kojih su nauci poznate u cjelosti, za sada, samo dvije.

Ovaj tekst samo je pokušaj da se problem “Hronike popa Dukljanina” osvjetli na nešto drugačiji način i da se zainteresovanom čitaocu ponudi više argumenata za zaključak - dok se ne pronađe izvornik, svako mišljenje, i iznijeto u ovom tekstu, samo je doprinos razjašnjenju “enigme” ko je autor “Kraljevstva Slovena” i gdje je tekst nastao...

Vojislav D. NIKČEVIĆ

En cherchant la source : Le Royaume des Slaves - mythe ou réalité?

Les différentes versions de “Regnum Slavorum presbyteri D(i)ocleati”, dont le plus grand nombre sont connues par des rédactions latines datant de la fin du Xe jusqu’au XVIIe siècles, servent depuis longtemps déjà comme unique source pour l’interprétation de l’histoire médiévale dans le monde slave. Les rédactions de ce temps, d’origine latine, postrenaissances et baroques, écrites par le clergé des espaces dalmatiques hors des frontières de l’Empire turc des Balkans, donnent des titres différents au sujet, en fonction de la politique et des seigneurs, des Vénitiens, des Hongrois et des Autrichiens - “De regnum Dalmatiae”, “De regnum Dalmatiae et Croatiae”, “De regnum Crobatorum”, etc, et très

rarement “De regnum S(c)lavorum”, mais sans mentionner l’original et son auteur. Chaque rédaction indique dans son titre qu’il s’agit de l’oeuvre d’un moine anonyme de Dioclée (Dioclée), le siège du vieil archevêché et de la “metropolia prima” des Slaves et des Goths de Macédoine et de Moesie (aussi et de Dardanie et de Dacie Méditerranéenne) et surtout de Dalmatie Supérieure. Cette dernière, comme la thème byzantine, avec la province d’Illyrie, était incluse à la préfecture d’Italie - Illyricum jusqu’à l’époque de l’invasion normande. Aussi, elle se trouvait, avec le sud de l’Italie, dans le Royaume des Slaves, un puissant état vassal de Constantinople, de l’époque de Justin I et Justinien à celle des prédécesseurs d’Alexis Comnène.

Les indices montrent que l’original de cette plus vieille histoire slavone était rédigé en grande partie en grec à la fin du IXe ou pendant le Xe siècle ; cette histoire avait ses continuateurs et rédacteurs du XIe au XIVE siècles - mais les chroniques des Goths du VIe siècle témoignent du fait que la vraie source était écrite par un anonyme de l’archevêché de Dioclée (Διοκλιας) à l’époque de l’empereur Anastasius, suivie d’une continuation pendant le règne de Justin I ou de Justinien et avec la dernière rédaction écrite à l’époque du premier patriarche oecuménique d’origine slave, Nicéthas. Cette affirmation se fonde sur des données selon lesquelles la langue slavone, avec des lettres runiques, n’était que l’objet du perfectionnement par la langue officielle de la chrétienté orientale, celle des Grecs ; Cyrille et Méthode, deux frères de Thessalonique, ont terminé cette entreprise après la constitution de l’Eglise Slavone nationale, avec deux centres ecclésiastiques non canoniques à Dragovica (en Prevalitane, c’est à dire dans le royaume Trabounie, Zahoumlia et Serbie) et chez les Bulgares à Sardique (Sofia aujourd’hui). L’acte de formation de l’église nationale des Slaves du Sud était légalisé par le patriarche Fotius. En même temps sous la protection du patriarcat d’Aquilée, avec la permission de Fotius, en Panonie occidentale et au sud des Carpates se forme l’évêché des Croates (c’était le pays de son origine), au commencement du Xe siècle, sous l’influence des empereurs germaniques et de Rome et sous la protection des grands peuples slaves de Sarmatie Européenne, les Polonais et les Moraves (Tchéques).

Les empereurs byzantins de la dynastie macédonienne, surtout Constantin Porfiroguenet, le plus savant d’eux, au commencement du Xe siècle voulaient que les Croates et leur dux Tomislav retiennent les Slaves du Sud menés par le tsar illégitime des Bulgares Simeon en campagne

vers Aquilée. Après les victoires des Slaves de Sarmatie Européenne sur leurs confrères du sud des Balkans (les Serbes et les autres populations slaves sont déjà mentionnées dans les sources romaines, par exemple Plinius, comme la population du Pont-Euxin), quand Simeon était arrêté sur la frontière de Panonie sur la Save et le Danube, la chancellerie constantinopolitaine a ordonné à Tomislav, alors récompensé par le titre de proconsul, de faire la paix. Tomislav négociait, avec le dux de Trabounie et Zahoumlie Michel, qui n'avait pas pris part à l'expédition de Simeon, la réorganisation des provinces illyriennes (d'après l'ordonnance de Constantinople le dux Michel se débarquait au sud de l'Italie, en ruinant quelques villes, la plus grande étant Siponto, et il envahissait toute la Pouille). Le résultat des négociations entre Tomislav et Michel sera la troisième division de la province de Dalmatie (la première était entre les Slaves et les Lombards avant l'installation de ces derniers en Italie, et la deuxième entre les empereurs germaniques et le roi de Dalmatie Svétopélek (Svetoplouck), au troisième quart du IXe siècle): Tomislav a essayé de former le centre ecclésiastique de son propre Etat à l'archevêché de Spalato en lui donnant le titre de "metropolia prima", mais sans succès parce que ses activités furent interrompues et interdites par la chancellerie pontificale et la cour constantinopolitaine. La Dalmatie Supérieure restera dans les frontières du royaume des Slaves du Sud avec le sud de l'Italie et Péntapolis, et la Dalmatie Inférieure se trouvera sous l'administration des Slaves de Sarmatie Européenne et des Hongrois: l'épiscopat des Croates sera une province ecclésiastique suffragante de l'archevêché dalmatique de Spalato (vieille Salone). Le Nord de la Dalmatie Inférieure, d'Istrie vers Aquilée, était déjà sous la protection des empereurs germaniques - les deux parties de la Dalmatie Inférieure seront soumises ecclésiastiquement par le pacte entre Constantinople et Rome au patriarcat d'Aquilée et au doge vénitien. Avec la nouvelle situation commence la débâcle du très puissant royaume des Slaves, uni jusqu'alors. De nouvelles guerres commencent entre les titulaires du plus vieux royaume de Dalmatie, c'est à dire les rois de Trabounie et de Zahoumlie, et les Bulgares - la dernière sera celle menée par saint basileus Jean Vladimir (βασιλεως Βλανδιμιρος) contre Samuel des Bulgares, ce qui deviendra un motif central de toutes rédactions de l'histoire du presbytère diocléen. Cette guerre finira par le mariage de Jean Vladimir avec la fille de Samuel Bulgare Cossara, mais dans de nouvelles luttes, après la mort de Samuel, le roi de Dalmatie sera tué. Il sera le premier roi slave béatifié (1019) à cause de ses guerres contre les Bulgares, dans des

sources byzantines nommés “les hérétiques bogomiles et massaliens”.

Le continuateur de ce texte a écrit à nouveau, à la fin du XIIIe siècle, quand le royaume des Slaves disparaissait - il était le témoin de sa chute. L'anonyme de Dioclée narrait en latin la dernière dynastie des rois ; leur puissant Etat était suivi par de nouveaux, formés par les Serbes et les Bulgares, à l'époque de l'Empire latin. Ce texte servait aux époques postrenaissances et baroques comme unique source pour les différentes rédactions avec l'indice national, croate ou serbe, ce qui ne permettra pas de découvrir la vraie source écrite aux temps où les Goths et les Slaves n'étaient qu'une seule puissance militaire de Byzance.

PRIKAZI

Krsto PIŽURICA (Podgorica)
UDK 37:929 Vuković M.

MILADIN VUKOVIĆ¹

(1938-2007)

Miladin Vuković prisutan je u crnogorskoj kulturi od polovine šezdesetih godina 20. vijeka. Intelektualac visokog nivoa, on u crnogorskoj kulturi i književnosti ima sudbinu Bogdana Popovića: uplivniji je usmenom riječju nego obimom pisanog teksta, poznatiji je kao profesor visoke škole i naučnik – vaspitač univerzitetske mladeži nego kritičar tekućih tokova crnogorske literature. Dugogodišnji dekan Filozofskog fakulteta u Nikšiću i njegov profesor – Vuković se dokazao u pedagoškoj praksi, iscrpljujući se, uglavnom, na problemima organizaciono-pedagoške prirode. Sa tog posla, paralelno sa njime, oglašavao se u periodici bivšeg nam, jugoslovenskog prostora i ostavio vrijedna esejističko-istraživačka književna ostvarenja. Ta ostvarenja, onome ko je pratio književne tokove, bivala su prepoznatljiva pristupom materiji, intelektualnim stilom i dubokim pronicanjem u tajne piščeve duhovne laboratorije.

¹ Po odobrenju autora, preuzeto iz knjige: Dr prof. Krsto R. Pižurica, *Veličina odabranih*, Unireks, Podgorica 2005, str. 249-258.

Vuković je rođen u Nikšiću, 1938. godine. U rodnom gradu završio je osnovno i gimnazijsko školovanje, a studije opšte književnosti i književne teorije završio je na beogradskom Filološkom fakultetu. Na slavističkim studijama završio je i ruski jezik i rusku književnost. U nikšićkoj osnovnoj školi "Ratko Žarić" kratko vrijeme bavio se profesurom, a potom je dugo vremena obavljao bibliotečke poslove u biblioteci Pedagoške akademije, kasnije Nastavničkog fakulteta, u Nikšiću. Dvije školske godine (1965-1967) honorarno je predavao rusku književnost na Pedagoškoj akademiji, a 1980. izabran je u zvanje profesora više škole za predmet ruska književnost. Na Nastavničkom fakultetu, kasnije Filozofskom, bio je redovni profesor, u kojem je zvanju ostao do kraja radnog vijeka.

Počeci Vukovićeva kritičarskog angažmana, gledano iz ugla jugoslovenskog književnog prostora, vezani su za šire, opštije, teme koje se tek dotiču naše književnosti i kulture uopšte. U radovima iz njegovog početnog perioda dolazila je do izražaja ambicija mladog literate, koji hoće da obznani stepen univerzitetske naobrazbe i njeno zrakasto povezivanje sa tokovima evropske književne misli, ali i reperkutovanje te misli na naše prostore i njegove književne tokove. Šarl Bodler, široko je poznato, uticao je na formiranje poetike srpskog pjesništva doba Moderne, a on je motivikom i simbolikom svoga pjesničkog jezika privukao pažnju mladog Vukovića, koji mu je posvetio početnički rad naslovljen "Pjesnik zla i cvijeće poezije". Rad je otkrio nivo Vukovićeve naobrazbe, njegov receptivni aparat i stilsku komponentu njegovog izraza.

Ušav na široka vrata u prostor književne kritike, Vuković je, poslije teksta o Bodleru, sa više ambicije, a manje uspjeha, prozu Miodraga Bulatovića i njegovu burlesku o heroju i magarcu, nazvao, u radu posvećenom tom tekstu "burleskom boga Bahusa i boga Erosa". Bio je to trenutak Vukovićeve inspiracije čudesnom Bulatovićevom knjigom "Heroj na magarcu", ali je tu zastao i tom prozom se dalje nije bavio. Pripovratio se opštijim temama iz oblasti filma i kinematografije, a potom i onim iz sfere književne teorije, filozofije i psihologije. Iz toga dijela Vukovićeve kritike zanimljivi su eseji o Auerbahovom "Mimezisu", Markuzeovoj knjizi "Eros i civilizacija" i Stonovom "Stradanju duče". U tim radovima Vuković je eksponirao svoju obaviještenost o strukturnim slojevitostima analizirajućih proza, darovitost za otkrivanjem bitnosti teksta i objektivnost u donošenju sudova. Auerbahova teorija o relativizirajućoj moći dometa realističke proze nije provocirala Vukovićevu polemičnost, mada je i ta teorija, kao

i svaka druga, otvorena za prigovore i polemiku. U analizi spomenutih tekstova Vuković je sve više naginjao uočavanju čisto književnih vrijednosti imanentnih datoj prozi, ali nije zapostavljao niti druge discipline, one vanknjiževne konotacije, koje mu neće biti strane niti u kasnijim literarnim ostvarenjima. Sklonost ka polemici, iako tek u nagovještajima, ispoljio je u interpretaciji Stonovih sudova o mjestu i zaslugama Sigmunda Frojda za područje psihoanalize.

Miladin Vuković je, relativno rano, ispoljio interesovanje za sferu uže struke, to jest za područje ruske literature. Već od početka sedamdesetih godina 20. vijeka u časopisima su se počeli pojavljivati njegovi radovi koji su nagovještavali autorovo specijalističko opredjeljenje i imali višak korišćenja adekvatnih izraza koliko domaćeg vokabulara toliko i stranog porijekla. Ti izrazi su bili mjera autorove načitanosti, širili su misaono-asocijativno područje, označavali šarm jezičkog iskaza i stil činili intelektualnijim, rečenicu gipkijom i modernijom. Prenošenje usvojenih termina stranih literatura na domaće tle omogućavalo je Vukoviću da bude precizniji u kritičarskom sudu i stil uzdigne do stepena visoko obrazovanog intelektualca i naučnika meritornog suda. U duhu takve poetike kritičarskog izraza je i naslov “Miscellaneae”, nove zbirke studija i eseja autora o kojem je riječ.

U toj, uslovno rečeno drugoj, fazi Vukovićeva kritičarskog stvaranja su radovi o Bahtinu, Dostojevskom, Flakeru, Mil. Baboviću, M. Stojnić, Draganu Nedeljkoviću, Milivoju Jovanoviću, Lotmanu itd. Ti i drugi radovi ovog stvaraoca objavljeni su u onda najuglednijim jugoslovenskim časopisima *Stvaranju*, *Letopisu Matice srpske*, sarajevskom *Pregledu* i sl. što je svojevrsna potvrda njihove naučnosti time i prihvatljivosti sudova u njima izrečenim. Bahtinova studija “Problemi poetike Dostojevskog” pružila je Vukoviću priliku ne samo da govori o Bahtinovoju teoriji romana, već, što je značajnije, da progovori o Dostojevskom i njegovom djelu. Na temu Bahtin – Dostojevski dao je nekoliko priloga. On se ne upušta u stvari koje mu nijesu poznate, prilazi piscu i djelu tek pošto problem izučiti i stekne uvjerenje da su mu doživljaji i sudovi zasnovani na istini i objektivnosti. Kritika koja se bavila ovim segmentom Vukovićeve stvaralačke aktivnosti naglašava autorovu preciznost pri svrstavanju estetike Dostojevskog i sezanje njenih korijena do njemačkih filozofa Kanta i Šelinge, ali se ne saglašava sa Vukovićevim konstatacijama da se u estetici Dostojevskog mogu tražiti, i nalaziti, odbljesci Hegelove estetike, budući, smatra se,

da je “Dostojevski bio jedan od najistaknutijih antihegelijanaca u ruskoj književnosti”. U polemike u vezi sa time Vuković nije zalazio.

Metodički i znalački, kao da je htio dopunjavati univerzitetske studije, poslije proučavanja Bahtin-Dostojevski, Vuković se i dalje zadržavao na teorijskim studijama, osobito na onim postuliranim na odnosu forma – sadržaj (književnog djela). Njemu nije nepoznata teorija Černiševskog o odnosu umjetnosti prema stvarnosti, niti ona kasnija koja u teoriji književnosti ima oznaku “ruski formalisti”, ili, što je isto, “ruski formalizam”. On izvrsno poznaje teorijske stavove ruskih formalista (od 1915. do kraja dvadesetih godina prošlog vijeka) okupljenih u jezgru oko V. Šklovskog, B. Ejhenbauma, J. Tinjanova, B. Tomaševskog, što mu je pomoglo da prati Lunačarskog i njegovo djelo. Skrenula je na sebe pažnju njegova nevelika studija o doprinosu Ejhenbauma školi ruskih formalista.

Poslije proučavanja Bahtinove teorije i njegovog pisanja o poetici Dostojevskog, poslije upoznavanja sa tekstovima ruskog formalizma, Vuković je ispoljio interesovanje prema pojavi strukturalizma i njegovih teoretičara, kao što su: K. L. Stros, Sosir, U. Eko, Lotman i dr. Nije dublje zalazio u oblast semiotike, ali semiotičke strukture kao što su **znak i označeno, kod, model, postupak, odnos znaka i označenoga** i sl. odbljeskuju u njegovim kritičarskim analizama i čine ih modernijim. Na Lotmanovoj, tzv. Tartuskoj školi duže se zadržao i usvojio njezina načela, posebno ona što se tiču prilaza “pjesničkom tekstu”. O Lotmanovoj strukturalnoj poetici ostavio je kraći esej.

Iz oblasti teorijske misli koju je Vuković usvajao ili iščitavao, vrijedno je spomenuti da je proučavao i poglede L. Trockog na literaturu, A. Voronskog itd. Vrijednost estetičkih pogleda Trockog posmatrao je u kontekstu estetike Voronskog i Lunačarskog. Rad o Trockom vrijedan je ukoliko u komparaciji sa Lunačarskim osvjetljava poetiku Lunačarskog i čini je privlačnijom.

Oboružan teorijskom mišlju što mu je bilo potrebno i kao profesoru – predavaču na Filozofskom fakultetu, za predmet Teorija književnosti, Vuković se usmjerio na umjetnički tekst i njegove strukture. I to je radio u ranim sedamdesetim godinama minulog vijeka. Piše o Gogolju, Ljermontovu, Tolstoju, Brjusovu, Bloku, Solženjicinu. U radovima o tim piscima Vuković pokazuje visoku stručnost i vrhunsko umijeće da odabere ugao viđenja književne pojave. Čini se da su sedamdesete godine

bile najplodniji period Vukovićeve stvaranja, u njima je pokazao najviše tvoračke energije i istraživačkog pregnuća, iz tog perioda su najzreliji, misaono najdublji, dakle najbolji tekstovi Miladina Vukovića. U tom periodu pada i Vukovićeve orijentacija za pisanje doktorske disertacije o estetici Lunačarskog. I sami naslovi radova iz tog perioda (“Blok – magični lirski kristal”, “Brjusov – pjesnik mermera i bronze”, “Solženjicin – između literature i politike”) otkrivaju poetiku Vukovićeve kritike, način interpretacije književnog teksta, pristup pjesničkom djelu i otkrivanje poetičnosti djela. U eseju o Bloku, on vidi vrijednost Blokove poezije u njenoj liričnosti, simbolici i asocijacijama, melodioznosti i ornamentici. V. Brjusov je za njega tipični predstavnik urbanog pjesništva, a Solženjicina posmatra u širem vremenskom kontekstu.

U Vukovićeve studijama o ruskoj književnosti nema onih sa tematikom do Puškina i Ljermontova. On se specijalizirao za razdoblje romantizma i realizma, ali i sovjetsku literaturu tamo, recimo, do početka tridesetih godina prošlog vijeka. Interesantno – nije se bavio recepcijom Gorkoga kod nas. Plašeći se hoda utabanim stazama književne kritike, Vuković se u nekim radovima opredjeljivao za minucioznije posmatranje junaka književnih djela i njihovo analiziranje metodom psihološkog postupka. Ti radovi („Jedan antropološki problem u *Ani Karenjinoj*“, „Sadizam i neuroze u *Junaku našeg doba*“, „Jedan psihološki smisao Gogoljeve pripovijetke *Nos*“) nose mjeru Vukovićeveg poznavanja ruske književnosti, stepen njegove psihoanalize lika i originalnost pristupa temi.

Proučavaocima ruske literature, a među vrhunskim je Vuković, poznat je termin „suvišan čovjek“, specifičan za rusku književnost devetnaestog vijeka. Formulirao ga je V. G. Bjelinski na primjeru Puškinovog Evgenija Onjegina. Slični tipovi te kategorije junaka („suvišan čovjek“) sretaju se u ruskoj literaturi kod Ljermontova, Gončarova, Turgenjeva i kod Hercena. Ljermontovljev Pačorin je nasljednik Onjegina, on je ne junak, već **tip** junaka našega doba. Vuković je psihološku komponentu Ljermontovljeva junaka nazvao sadizmom i neurozom, terminima poznatim u psihijatrijskoj praksi. To su i dominantne psihološke osobine toga lika.

Isti postupak psihološke analize Vuković je primijenio i u slučaju analize Gogoljeve pripovijetke „Nos“. Gogolj „slava Rusije, njen ponos“ u pripovijeci je spojio elemente fantastike sa konkretnom stvarnošću, stvorivši, možda, najbolje (svoje) prozno (kratko) ostvarenje. Vuković

je u prikazu Gogoljevog junaka, nasuprot pozitivističko–sociološkom modelu, primijenio postupak psihoanalize i na najbolji način predstavio pjesnika mrtvih duša. Pred čitaocem Vukovićevog eseja iskrsava Gogoljev lik začušljanih zalizaka, dugačka (šiljata) nosa, podsmješljivih očiju, prepredena i lukavog smiješka, lik Gogolja koji je osjećao potrebu „da skupi na gomilu sve što ne valja u Rusiji“ i ismije. Postupkom psihološke analize, uz znalačko korišćenje teksta, Vuković je prikazao ljubavni trougao junaka „Ane Karenjine“, ne zapostavljajući odnose junaka poznatog trougla sa drugim junacima Tolstojeva romana. Zanimljivo – Vuković u istoimenosti dva junaka djela nalazi spone koje ih karakterološki zbližavaju, a potom otkriva čitav niz zajedničkih im psiholoških crta, koje junake ne udaljavaju (jednog od drugog), čak ih čine sudbinski sličnim.

Iz sedamdesetih godina su Vukovićeви radovi „Lenjin i Lunačarski“, „Lunačarski i Niče“, „A. Lunačarski i njemački klasični idealizam“, „Prolegomena za jednu interpretaciju estetičkih pogleda A. Lunačarskog“. Dati u žanru ogleđa ograničavajućih dometa, ti radovi su bili psihološko–metodološka priprema za Vukovićevu disertaciju „Estetički pogledi A. V. Lunačarskog“, dakako uspješno odbranjenu 1986. Iz tih naslova naslućuje se širina teorijske zasnovanosti teze, korijeni i zrakasto povezivanje njenih struktura sa izvorima filozofske misli. Nesporno je da je za tako formulisane naslove bila potrebna učenost, široka naobrazba, smisao za misaone paralele i osobito temeljnost naslaga lektire. Odabravši Lunačarskog za predmet intelektualnog interesovanja, Vuković se svjesno opredijelio za rizik sukoba sa estetičko–marksističkim gledištima i strujanjima što su se uokvirivali u određene ideološke ramove, u čijim koordinatama je Lunačarski i živio i stvarao. Prevladavši strah, Vuković je objektivnim analizama matičnih tokova i bočnih strujanja, posmatranjem stvari u vremenskom kontekstu, posao priveo kraju, a kompetentni stručnjaci tezu ocijenili kao „najpouzdaniju knjigu o navedenoj problematici u svetu“. To je vrhunska ocjena!

Od široke aktivnosti A. V. Lunačarskog, Vuković je odabrao ono najkompleksnije. Lunačarski je, inače, značajna politička figura Rusije iz perioda prva tri desetljeća 20. vijeka. U ruskim previranjima do Oktobarske revolucije lavirao je između Lenjinovog boljševizma i drugih strujanja tog perioda, ali je poslije Oktobarske revolucije bio Lenjinov saputnik i saradnik i dugogodišnji rukovodilac narodnog komesarijata za prosvjetu. Bio je član Akademije nauka. Lunačarski je vrstan stilist, erudit, književni

istoričar i kritičar. Estetičke poglede formirao je pod uticajem njemačkog filozofa Fojerbaha i osobito pod uticajem Černiševskog. U svojim proučavanjima Lunačarskog, Vuković njegova estetička shvatanja podvodi pod uticaj njemačke idealističke filozofije, čiji su najizrazitiji predstavnici Fihte, Šeling i Hegel.

U pristupu Lunačarskom, Vuković je saopštio da su se o njegovim estetičkim idejama povoljno izražavali: Gorki, Rolan, Krleža, Lenjin, Barbis i drugi predstavnici filozofije marksističke provenijencije, a potom se zadržao na istorijskoj sudbini istorijskih pogleda Lunačarskog. Napadan i osporavan, Lunačarski je odolijevao i svoju estetičku misao učinio značajnom tekovinom ruske filozofije. Vuković citira Staljinovo pismo redakciji časopisa „Proleterska revolucija“, a odnosi se na poglede Lunačarskog, u kome se kaže da je njegov „sistem pogleda na književnost i umjetnost nepravilan, nemarksistički i nelenjinistički“, a potom slijedi i Vukovićeva konstatacija da je „kraj dvadesetih i početak tridesetih godina bio izrazito nesklon A. Lunačarskom“. Svoja izučavanja Lunačarskog i interpretaciju njegovih pogleda na književnost i umjetnost uopšte, Vuković je realizovao u okviru segmenta o teorijsko-filozofskim pretpostavkama estetičkih pogleda A. Lunačarskog i o estetičkim pogledima A. Lunačarskog. Vuković potencira maksimu Lunačarskog da je „čovjek mjera svih stvari“, a zatim konstatuje da „za Lunačarskog svijet nije 'hram', već 'radionica'“. Marksizam je za Lunačarskog „najplodonosniji oblik spoznaje svijeta (i) svojim principima izražava samo najveći stepen vjerovatnoće zbivanja u svijetu“. O odnosu Lunačarskog prema marksizmu, Vuković saopštava: „Zato je za Lunačarskog naučni socijalizam 'nada u pobjedu nad stihijama zla', 'vjera' u svjetlu zakonitosti marksizma u realnosti i nužnost postojanja obećane zemlje, 'peta velika religija u istoriji čovječanstva'“. Grupišući i sistematizujući estetičku refleksiju Lunačarskog, Vuković je procijenio da se estetičarska misao Lunačarskog razvijala i u okrilju ruske filozofske misli, osobito njenog lijevo orijentisanog krila, u kom smislu je ona korak naprijed, zatim u krilu marksističke filozofije, pozitivizma i empiriokriticizma. Posmatrajući estetiku Lunačarskog u kontekstu filozofije, Vuković ističe da je za njega estetika segment filozofije, njena disciplina. Vukovićeva izučavanja estetičkih ideja Lunačarskog dovela su ga do zaključka da je Lunačarski fenomen umjetničkog stvaranja sagledavao u cijelom krugu umjetničkog izražavanja, pa je zato, pored književnosti, intenzivno izučavao i druge grane umjetnosti. Vuković Lunačarskog tretira eruditom prvoga reda.

Razmatrajući estetičke poglede Lunačarskog u sklopu filozofije, Vuković je zapostavio praktičnu primjenu tih načela. Lunačarski je bio, vidjeli smo, ne samo marksistički teoretičar već i stvaralac umjetničkog teksta, dramski pisac, i sl. pa bi jedna analiza tih radova, u svjetlosti naznačene teme, bila dobro došla. Vidjela bi se u praksi primjena teorijskih načela Lunačarskijeve estetičke refleksije. Vuković je izvrstan stilista gipke rečenice, ali u oblasti koja je po prirodi apstraktna, jasan stil je samo jedan od elemenata da nedovoljno informisani čitalac stvari lakše prima. Od naknadnih Vukovićevih radova o Lunačarskom, sabranih u knjizi ogleđa i studija pod neobičnim naslovom „Miscellanea“, pažnju privlači osobito onaj naslovljen „Antropološka i aksiološka shvatanja A. V. Lunačarskog“, ali je i on u filozofskim kategorijama mišljenja. U sintetičkom tekstu o estetičkim shvatanjima Lunačarskog, Vuković konstatuje da je „književnost od najranije mladosti snažno aficirala“ duh Lunačarskog, da njoj „pripada više nego kojoj drugoj umjetnosti“, a ipak su iz analiza izostali primjeri literarnih tekstova na kojima bi se njegova estetička misao ogledala (u praksi). U tom tekstu, više nego u drugim, Vuković se zadržava na kategorijama koje, po Lunačarskom, čine credo estetike, kao što su: **lijepo, uzvišeno, tragično, tipično** itd. On se zadržava i na interpretacijama međuodnosa tih kategorija. Zaključimo naša razmatranja Vukovićevog viđenja Lunačarskog sa dva citata iz njegovih studija, a) „Lunačarski nije svoje estetičke ideje logički povezao i sredio, u njihovom opsegu združio, dao u vidu zaokružene cjeline“, b) „Umjetnost lišena ideje, misli, lišena je, smatra Lunačarski, 'svoje duše'“.

Iz korpusa Vukovićeve rusistike valja izdvojiti njegov tekst u žanru prikaza pod naslovom „Mogućnost strukturalne poetike“. Vuković u tekstu ukazuje na izvorišta Lotmanovog strukturalizma, a za Lotmana, možda malo pretjerano, kaže da je „najznačajniji predstavnik ovog strukturalizma u nauci o književnosti“. Po Vukovićevoj ocjeni time što umjetničko djelo prihvata „kao znak i analizirajući ga kao odnos znaka i označenog, signifikansa i signifikanta, znaka i 'jezika datog sistema predavanja i obavještenja' Lotman umjetnički fenomen uvodi u semiotičke sisteme“. On, Vuković, smatra da je Lotmanova tvrdnja da je umjetnost „jedan oblik društvene svijesti“ prilično konvencionalna, ali Lotmanovoj teoriji umjetnosti ne poriče modernost. „U svojim bitnim intencijama, ona nije tradicionalna“, kaže. Po Vukoviću, poznatu dijadu forma – sadržaj, Lotman ukida i zamjenjuje „pojmom ideje koja se realizuje u adekvatnoj strukturi i ne postoji van te strukture“. Ukazujući na Lotmanovo razmatranje

problema teksta i vankontekstovnih veza pjesničkog djela, Vuković je odrešit: Tekst je suštastvena komponenta književnog djela.

Miladin Vuković je aktivno pratio zbivanja na domaćoj sceni u odnosu na istoriju ruske književnosti. U tom smislu, u vidu prikaza i sinteza pisao je o Flakeru, Baboviću, M. Stojnić, Nedeljkoviću i M. Jovanoviću, poznatim rusistima bivšeg jugoslovenskog prostora. Kako navedeni autori pišu o raznim aspektima ruske književnosti, okolnost da Vuković piše o njihovim dostignućima kvalifikuje ga kao studioznog rusistu, pisca dobro obaviještenog o tokovima ruske književnosti i osobito kritičara koji ukazuje na mogućnosti veza srpske i crnogorske književnosti sa ruskom literaturom. Stručne ocjene Vukovićevih recenzija knjiga navedenih autora visoke su i učvršćuje ih u sami vrh jugoslovenskih rusista. Vuković je u tim tekstovima stručan, odličan poznavalac materije, smislen u komparacijama i sl., a to mu daje osnovu da bude hrabar u iznalaženju nedostataka knjiga i autora o kojima piše. On je uputan i u smjernicama za dalja izučavanja uticaja ruske književnosti na srpsku i crnogorsku.

Oštru zamjerku što ju je učinio M. Baboviću povodom njegovog tumačenja simbolike Blokove „Dvanaestorice“ ublažio je u tekstu „Babovićeva koncepcija književne istorije“, istakavši da je Babović „u književnoj istoriji ostvario naučne rezultate koji ga izdižu na vrlo istaknuto mjesto među slavistima i našim književnim stručnjacima uopšte“. Ocjenjujući Babovića vrsnim i mudrim istoričarem književnosti, Vuković ističe Babovićevo kritičarsko načelo da je „za uspješnu analizu neophodno pouzdano vladanje književnim tekstom“. Po Vukoviću, Babovićevo „metodološko stanovište je lišeno bilo kakve jednostranosti, pa bi se moglo reći da predstavlja srećnu sintezu tradicionalnog i modernog“. Vuković prihvata Babovićevu periodizaciju ruske književnosti 19. vijeka na dva perioda – romantičarski i realistički, pri čemu ne ostavlja mogućnost za sumnju. Vukovićevi recenzentski tekstovi o Nedeljkoviću i Jovanoviću su pravi ogledi, naučno fundirani, obrazac kako se i u neambicioznim tekstovima može pokazati široko poznavanje tretirajuće problematike.

Iz novijeg perioda Vukovićeva stvaranja su dva zanimljiva ogleda: „Naši motivi u Puškinovom književnom djelu“ i „Njegošev Šćepan Mali kao oblik istorijske drame“. Prvi je nastao u jubilarnoj Puškinovoj godini, ali se studioznošću izdigao iznad svečarstva i gromoglasja i predstavlja prilog puškinologiji. Jednu u nauci poznatu temu, Vuković je osvježio novom riječju i ponekim novim detaljem. Prilika je bila da se savremenom

crnogorskom čitaocu izloži istorijat Merimeove zbirke „Gusle“ i Puškinovih „Pjesama zapadnih Slovena“. Istoriji je poznato da je Karađorđe bio na jugu Rusije, zato je maglovit njegov boravak u Sankt Petersburgu.

Vukovićev ogled o Njegoševom „Šćepanu Malom“ je studiozno pisan, istraživački, sa izvjesnim istorijskim presjekom vremenskog konteksta. On je pokušaj da se bliže odredi žanrovska pripadnost toga Njegoševa djela i Vuković je u pravu kad djelo određuje „oblikom istorijske drame“. I autor ovih redova je svojevremeno zagovarao misao o „Šćepanu Malom“ kao drami, koju bi danas pomjerio prema odrednici da je to istorijska tragedija, što opet, s obzirom na sveobuhvatnost građe toga Njegoševa djela nije bez zamjerke. Još davno, znameniti Skerlić je ustvrio da je djelo „izrađeno u dramskom obliku“ i podsjetio na mogućnost da je stvoreno „verovatno pod uticajem Puškinova *Borisa Godunova*“, ali naširoko misli nije razvijao.

Miladin Vuković je ličnost široke kulture i naobrazbe. Njegovo istraživanje duhovnih ishodišta Lunačarskog, što sežu do njemačke klasične idealističke filozofije, zatim pisanje o Boderu, Puškinu, Gogolju, Ljermontovu, Markuzeu, Stonu, Frojdu, Dostojevskom, Tolstoju, Niču, Lenjinu, Bloku, Brjusovu, Trockom, Bahtinu, Lunačarskom, Solženjicinu, ruskim formalistima, strukturalizmu, Njegošu itd. pokazuje raspon naobrazovanja ovoga literate, način uranjanja u strukturu književnog djela i metod misaonog oblikovanja. U proučavanju i interpretaciji književnih problema on je pouzdan, temeljan i sistematičan, sa izrazitim smislom za sinteze. Vuković je izvanredan stilista nadaren sposobnošću da u rečeničke sklopove unosi izraze šireg spektra. On je davno markiran kao vrhunski stručnjak u jugoslovenskoj rusistici, naučni radnik velikih mogućnosti.

Vladimir VOJINOVIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“

UDK 821.163.4.09-31

**STATUS VREMENA
U JEDNOJ JAKOVLJEVOJ BEŠEDI**

(Novak Kilibarda, *Epilog crnogorske hronike: Jevanđelje po Amfilohiju*,
CID, Podgorica, 2007.)

U ovom tekstu autor je problematizovao pitanje trilogijskog objedinjavanja romana Novaka Kilibarde. Konstatujući da romane najprije treba iscrpno analizirati ponaosob, kako bi rezultati tih analiza povelili ka potencijalnom izučavanju trilogijskih okvira, autor je u ovom radu obratio pažnju na govor lika Jakova Komarića u romanu *Epilog crnogorske hronike*. Analiza je usmjerena ka definisanju opozicije dva vremena - vremena pripovijedanja i vremena temporalnih deformacija.

Pravilo je u nas – pod krovovima moćnih izdavačkih kuća (a njih nikada nije previše), ma kojim se kursom ta preduzeća kretala i ma kakvu politiku sprovodila, okupljaju se i marginalni i značajni pisci. Razlog je više no očigledan. Štamparska mašinerija, tretman rukopisa i tretman pisaca, uz primjese nepotizma, ujedinjeni, osmišljavaju posao spisatelja. To je slučaj i sa ovom bespredmetnom, tranzicionom epohom.

Roman *Epilog crnogorske hronike: Jevanđelje po Amfilohiju*, objavljen je 2007. godine kao „treći nastavak“ *Crnogorske hronike* Novaka Kilibarde, u izdanju CID-a iz Podgorice. Uprkos tome što su, vođeni težnjama samog autora i „opremom“ rukopisa, pojedini naučnici požurili da konstatuju kako je riječ o trilogiji, narativni tekstovi o kojima je riječ, naročito ovaj posljednji, tek će doživljavati čitanja, a prijeko suđenje svjedoči samo o površnom odnosu crnogorskih književnih kritičara prema svom „zanatu“. Jer, da bi se prozna tkiva, u skladu sa poetičkim i

žanrovskim koordinatama, prepoznala kao dio istog organizma, potrebno je mnogo vremena, znanja i truda, ali i *zrno talenta*. Pogotovu kada se pred „zanatlijom“ nađe štivo sa kojim se nije lako nositi. Stoga uvijek valja imati na umu da analizu atipičnih narativnih tekstova ne pomažu školski šabloni.

Preispitivanje odnosa *Epiloga crnogorske hronike* prema Kilibardinim romanima koji su takođe označeni kao dio trilogije može biti predmet bavljenja književnih kritičara tek kada se svako od ovih djela izučí ponaosob, u dovoljnoj mjeri, odnosno kada se sa svih strana sagledaju slojevi narativne arhitektonike svakog od tri romana. Tada će, takođe, biti jasniji položaj potencijalne trilogije u hijerarhiji koju je nametnuo kontinuitet crnogorske književnosti.

Za ovu priliku pokušaćemo da razotkrijemo tek jedan sloj (i njegove bitne, supstancijalne karakteristike) Kilibardinog *Epiloga*, ali bez ambicije da se naš prilog čitanju uvrsti u bilo kakvu kasniju studiju (sic!).

Krenimo najprije od „kozmetičkih“ rješenja.

Po mnogim svojim spoljašnjim odlikama *Epilog* sličí dramskom tekstu. Toj optičkoj varci doprinosi i cjelina koja nosi naziv *Prolog*. Iako data u epistolarnoj formi (penzioner Novica Lučnjak izvještava o svim parametrima dijegeze: *Prema tome, samo smo nas devetorica ostali petnaest dana na Ivanovijevim Koritima: Ja, Jakov, Martin, Miloš, Đorđije, Mujo, Ivan, Radojica i Vukoman. I one ženske, razumije se. Ja sam bio zamislio, a tako sam i učinio, da ovako snimim naš glas na kasete. Kad jedan od nas devetorice uzme riječ, ja u kasetofon šapatom kažem kako mu je ime i prezime. Tako ćeš, dragi Ivo, mislio sam, imat potpun pregled penzionerskije razgovora tokom te noći pod Lovćenom visokom planinom na kojoj Njegoš počiva! Viša je gora od gore - najviša Lovćen planina! No, moj poštovani Ivo Kneževiću, moj od smrti branioče, eto ti tri kasete pa se s njima razgovaraj kako znaš i umiješ, oštro si pero pa nas ne štedi.¹⁾), ta cjelina u sebi nosi naglašena didaskalijska svojstva, a takvim će je učiniti i kasnije organizovanje i raspoređivanje elemenata makrostrukture. Recimo, o promjeni fokalizatora doznajemo samo na osnovu Novičina šapata, koji se u tekstu očituje na isključivo didaskalijski način. *Epilog*,*

¹ Novak Kilibarda, *Epilog crnogorske hronike: Jevanđelje po Amfilohiju*, CID, Podgorica, 2007, 13.

gledano spolja, nije ništa drugo do jedna maratonski duga drama, u kojoj preovladava monolog Jakova Komarića. No, ima monologa drugih likova koji su slične narativne strukture te se čini da je ono što je karakteristično za *Epilog* upravo činjenica da ti brojni i nesagledivo dugi monolozi likova (samo jedan Jakovljevi dug je ravno 100 stranica, od 154. do 254.) svojom strukturom podsećaju na mini-romane ili novelistički organizovanu makrostrukturnu cjelinu. Zbog toga nije isključena mogućnost da se nekom kasnijem strpljivom izučavaocu Kilibardinog djela nametne i pitanje „trilogijske strukture“ unutar *Epiloga*!?

Zavirimo u jedan od tih „unutrašnjih romana“.

U pomenutom, stostranom monologu Jakova Komarića posredno se razvija dvostruka temporalnost. To čini da *vrijeme* u *Epilogu* teče kroz dva nejednaka i iskidana rukavca. Oba su sporna i oboriva, i oba na najbolji način potvrđuju veliku istinu koja kaže da je nemoguće, i po pravilu pogubno - umjetnost dovesti u ravan sa životom. O čemu je, zapravo, riječ?

„Prvo“ vrijeme pomenutoga monologa je vrijeme u kome teče priča Jakova Komarića (pseudovrijeme pripovijedanja), „drugo“ je vrijeme događaja o kojima Jakov izvještava (dijegetičko vrijeme); ali ni u jednom od pomenutih rukavaca brzina protoka informacija ne može se izmjeriti časovnikom! Autor je podijelio tekst na šest cjelina (*Predvečerje, Uveče, Veče, Do ponoći, O ponoći i Po ponoći*). Nas isključivo sada zanima period od „predvečerja“ do „ponoći“, podijeljen na četiri segmenta. Pomenuti monolog Jakov vodi u posljednjem (*Do ponoći*), i to na stotinu stranica. Ukoliko se zna da prosečni čitalac jednu stranicu slično prelomljene beletrističke knjige pročita za tri minuta, to nam govori da Jakovljeva bešeda traje, neprekidno, 300 minuta (5 punih časova)! Ili, preciznije rečeno - Jakovljeva bešeda je počela u 19 časova – u vrijeme ljetnjeg predvečerja...

S druge strane, pomenuti Jakovljevi monolog počinje epizodom vremenski udaljenom nekoliko vjekova od pseudovremena pripovijedanja, epizodom o istrazi poturica. Kako vidimo, riječ je o homodijegetičkom pripovijedanju, jer pripovjedač iznosi argumentaciju drugog lika (u konkretnom slučaju Todora Jovanova). Ženet i savremeni tumači njegove nauke smatraju da ovaj narativni fenomen obavezno prati slobodan hod po „vremenskoj osi“, te da on po potrebi, ili po zakonima šecanja,

zauzima „čas ovaj, čas onaj položaj u njenom temporalnom poretku”. To je upravo slučaj sa Jakovom; on takođe ima sposobnost da u jednom trenutku postane mnogo godina mlađi, ili stariji, i „to plutanje retrospekcije u prvom licu” jača iluziju da dva trenutka, vremenski udaljena, postoje istovremeno. Kako u *Epilogu* dolazi do tih preskoka? U najčešćem broju slučajeva njih čitalac skoro da i ne primijeti, jer je recepcija naviknuta na brojne temporalne deformacije koje usporavaju događaj o kome se govori. Epizoda o istrazi poturica usporena je, recimo, iznošenjem „naučnog”, „ljekarskog” objašnjenja procesa i potreba sunećenja. Kada se osnovna priča nastavi i približi kraju, čitalac zbog pomenute eksplikativne analepse ravnomjernih silabičkim skokovima prelazi na informacije o događaju koji se zbio nekoliko vjekova prije istrage poturica. Dakle, brojni su i različiti i dometi (udaljenost) i amplitude (trajanje) događaja o kojima se pripovijeda; i kada bi se grafički pokušala predstaviti linija dijegetičkog vremena, ili dijegetičkih vremena u Jakovljevu monologu, ona bi sličila krivulji na snimku rada srčanog mišića, budući da se pripovjedač često, nakon brojnih umetnutih epizoda, vraća na ispričano, da dopriča i upotpuni „nedovršenu sliku vremena”. Ta pripovjedačeva potreba, potaknuta logorejskim porocima, može na momenat izazvati kod čitaoca ošjećaj dosade i odbiti ga od teksta.

Sva vremena u *Epilogu* imaju svoje nosioce zbivanja; to je i lik Maksima Crnojevića, i lik vladike Danila, Petra I, Petra II, Zeka Manitog, Nikole I, Aleksandra Karađorđevića, Draže Mihailovića, ali to je i čitav niz istoriji manje poznatih ili nepoznatih ličnosti, čije likove autor po „istorijskom značaju” smješta uz pomenute likove. Novije vrijeme označeno je likovima Ratka Mladića, Radovana Karadžića, mitropolita Amfilohija, Momira Bulatovića, Mila Đukanovića, Slobodana Miloševića, Vuka Draškovića, Vojislava Koštunice, Matije Bečkovića, Miodraga Bulatovića... Tvorba tih likova, proces njihove karakterizacije, praćen kvazipsihoanalitičkim rezovima libidoznog, snažno se oslanja na riječ kolektiva (epiku i narodno pričanje) – otud bujice crnogorskih govora. Duh koji donosi testimonijalna funkcija pripovijedanja, uz konstantno oslanjanje na ideologiju likova koja nametljivo postaje „ideologija onoga koji pripovijeda”, proziva paradigmatško, arhetipno. Učini se na momenat da pripovjedač samo prepričava *Gorski vijenac*, ili *Primjere čojstva i junaštva*, ali je zapravo riječ o uspostavi novog starog odnosa prema tekstovima-uzorima, uspostavi rableovskog i servantesovskog odnosa. Taj sloj narativne strukture otvara put do značenjskih dimenzija *Epiloga*,

čijom će se podrobnijom analizom upotpuniti i opšta slika odnosa teksta i kontekstualnog, odnosa na relaciji autor-tekst-čitalac.

Epilog crnogorske hronike roman je takve tematske sveobuhvatnosti da je Kilibarda komotno mogao, u slučaju da nije bilo naziva prijetodna dva, izbjeći pojam *epilog* u naslovu. To je roman mnogoslojne provokativnosti, roman koji jednako izaziva istoričare i seksologe, ljekare i guslare, glasače i političare. Međutim, za stepenicu bliži toj provokaciji i svim njenim efektima jesu Kilibardini studenti, koji su zahvaljujući briljantnim predavanjima dobro upoznati sa procesom nastanka mita, njegovim pozitivnim i negativnim posljedicama, i sa, na koncu - potrebom njegove razgradnje.

Vladimir VOJINOVIĆ

STATUS OF TIME IN JAKOV'S ORATION

In this text the author deals with the issue of trilogical unification of Novak Kilibarda's novel. Stating that novels should be analyzed in detail and separately, in order for the results of those analyses to lead towards potential exploring of trilogical frameworks, the author in this paper focuses on the speech of the character Jakov Komarić in the novel *Epilog crnogorske hronike*². The analysis is directed towards defining the opposition of two 'times' – the time of narrating, and the time of temporal deformations.

² 'The epilogue of the Montenegrin chronicle'

Borislav CIMEŠA (Cetinje)

UDK 37.014.3

316.74:37

**Nova dvotomna knjiga Sretena Zekovića
"SAVRŠENI ZLOČIN" U DRUŠTVU I ŠKOLSTVU**

Kao što je svoju knjigu *Filozofija nacije* (1985) Sreten Zeković implementirao u mnoštvo knjiga pod generalnim naslovom *Nauk(a) o samobitnosti Crogoraca*, iz tematike crnogorskoga naroda, nacije, države, crkve, prirmijenjene filozofije i sociologije na crnogorsko pitanje i opštenito crnogorske kulturologije, tako je i nova *S onu stranu moći i vlasti* suštinski filozofsko-sociološko-psihološko utemeljenje i pretpostavka za njegova dva toma knjige "*Savršeni zločin*" u društvu i školstvu – *faktofobija* sa posebnim naslovima *U krugu anateme i odbrane* (tom I) i *U klinču krize i reforme obrazovanja* (tom II). Oba toma su izdanje Crnogorskog kulturnog kruga sa Cetinja u tvrdim koicama u boji, klasičnog formata (24 cm), prvi tom 364 str., a drugi 362. U pripremi mu je i treći autobiografski tom sa posebnim naslovom *Pojedinac u tajnim mengelama porodice i države (tajne policije) – sindrom staroga totalitarizma*.

Podnaslov oba toma je *Prilog fenomenologiji dvojnosti, hipokrizije, simulacije i demagogije politike, represije, političkoga i intelektualnog stradalaštva, disidenstva, socijalne paranoje, lustracije, rehabilitacije i restitucije*.

U krugu anateme i odbrane

Prvi tom je podijeljen na sljedeća glavna poglavlja: I. *Uvod – "Opšti savršeni zločin"*, *individualna i kolektivna odgovornost i pedagoška praksa*, II. *Dvojnost tranzicije u (ob)liku "antibirokratske revolucije, JU-*

rata i aktuelnoga stanja i njena srodnost sa "starim režimom", III. Moralno-politička (ne)podobnost kao način "prinudno dobrovoljnoga" potiskivanja istine u ilegalu, IV. Primjeri "prinudno dobrovoljnoga" "učenja pameti" autora i njegovoga "lošeg primjera" za druge metodom "moralno-političke nepodobnosti – tri izreke moralno-političke nepodobnosti i na osnovu njih dva isključenja iz škole i disciplinski postupci.

Posebno su interesantane glave o *Dvojstvu pravno-političkoga sistema, Sudskoj rašomonijadi kao pričinu nezavisnoga sudstva i Istorijski slučaj Cetinjska Gimnazija u kojem je ista neslavno ukinuta 1973/74.*

Knjiga je potkrijepljena velikim brojem dokaza, svjedočanstava, akata, ličnim svjedočenjem i imenovanjem glavnih i odgovornih aktera-javnih ličnosti.

U sklopu filozofsko-sociološko-politikoloških razmatranja samoupravnog socijalizma i tranzicije data je autorova prosvjetarska autobiografija njegove tzv. "moralno-političke nepodobnosti" u stalnom krugu anateme i odbrane, vazda sučeljen s moći i vlasti i ostajući s onu stranu njih, kao samosvojna i slobodna ličnost, potvrđujući se i u samoj ekskomunikaciji i izolaciji.

U klinču krize i reforme obrazovanja

U drugom tomu rečene knjige Sreten Zeković prati istu nit 40-godišnjega autobiografskog svjedočenja o školstvu do naših dana (2006/07) u kontekstu tranzicione krize i reforme crnogorskog obrazovanja i društva uopšte. Konceptijski i sadržajno je nastavak prvog toma.

Ovaj tom ima sljedeća poglavlja: *Uvod – Društveno-pedagoška potreba za ovom knjigom, motivi i naum, V. Bjekstvo od (uvida u stvarno stanje) neposredno-žive (ne)pedagoške prakse i istine, kao (ob)lik bjekstva od slobode – pedagoška faktofobija, VI. Stvarno stanje – mjera krize i reforme (selektivna funkcija škole ili "kraj škole"), VII. Elementarni i eliminacioni testovi znanja u SSS na Cetinju – slučajevi ili opštenita pojava (sublimacija i supstitucija famoznoga kriterijuma "moralno-političke /ne/podobnosti), VIII. Testovi znanja za redovne đake SMŠ i SLŠ na Cetinju, IX. Testovi znanja za redovne đake Gimnazije na Cetinju i X. Zaključno sažimanje i upućivanje.*

Na osnovu brojnih primjera, dokaza, testva, svjedočenja i

magnetofonskih snimaka ova knjiga ukazuje na snažni klinč krize i reforme obrazovanja i da je krajnje vrijeme za ozbiljniju realizaciju reforme školstva.

Zbog toga bi bilo osnovano ovu knjigu uzeti kao povod za svestranije i suštinskije aktuelne rasprave o stanju u našem školstvu, o rezultatima Programa za međunarodno testiranje učenika PISA i o objavljenim video snimcima "huliganskog ponašanja" u Elektrotehničkoj školi u Podgorici.

ARHIVA

Simeon KONČAR
UDK 94(=11)

GOTI I NJIHOV VLADIKA ULFILA*

Dva su vrlo važna pitanja, do kojih stoji razriješenje mnogih tamnih mjesta u istoriji slovenskih naroda. Jedno je od tih pitanja: Jesu li Sloveni autohtoni ili doseljenici u današnja svoja sjedišta. A drugo je: Ko je zametnik slovenske pismenosti i prosvjete.

Mnogi su i domaći i strani istraživači pisali i raspravljali sa svijeh strana obadva ova važna pitanja, pak se u prvom pitanju nijesu mogli složiti, i to prosto s toga, što većina pisaca stoji na stanovištu, da su Sloveni u V. do VII. stolj. selili na jug i zapad i što se svaka pomisao o autohtoniji Slovena u današnjim njihovim sjedištima odbija manje više kao autopsija. Uzrok tome ne leži toliko u siromaštini savremenih izvora, koliko u tome, što se ti izvori ne interpretiraju, kako bi trebalo.

Što se tiče drugog pitanja, svi su složni, da su sv. Ćirilo i Metodije začetnici slovenske pismenosti i prosvjete, samo se malko rekbi kolebaju, ko je sastavio glagolicu, a ko ćirilicu. Istina, Šafarik je rekao, da je sv. Ćirilo sastavio glagolicu. Većina slovenskih naučenjaka pristaju sasvijem uza nj, drugi opet ne pristaju.

Obadva ova pitanja, mogli bismo reći, u uzročnoj su svezi jedno s drugim, ali da se razriješe onako, kako odgovara istini, trebalo bi dobro u pretres uzeti ne samo suvremena istorijska vrela, nego i ona staroga vijeka. A kad se ta vrela tačno jedna s drugima isporede i interpretiraju, vidjeće se, da su Sloveni autohtoni u svima zemljama, u kojima i danas žive i da

* Tekst je preuzet iz *Brankovog kola*, XVI-7, XVI-8, XVI-9, XVI-10, XVI-11, Sremski Karlovci 1910. Priredio ga i prilagodio strukturi časopisa Aleksandar Radoman.

su znali pisati i prije sv. slovenskih apostola. Jer se ne radi tako, nego se polazi sa stanovišta doseljenja, to se suvremeni izvori izvrću i navijaju svakojako. Najljepše se to vidi na Gotima, koji su klasičan primjer upravo za obadva gore istaknuta pitanja. Ne traži se, ko su i šta su bili Goti, nego se slijepo vjeruje Jordanu i oni se proglašavaju Nijemcima. Istorijski izvori pak sasvijem jasno govore, da su bili Sloveni. Da to dokažem, poslužiću se poglavito raspravama F V. Sasineka, a ograničiću se na najmarkantnija fakta u najkrupnijim potezima.

I.

Drevni pisci ne znaju ni za kakve Gote, nego znaju za Gete, za koje naročito kažu, da su bili Tračani.

Otac istorije Irodot veli: «Trački je narod poslije indskoga najveći na svijetu..... Imena ima mnogo, u svakome kraju drugo. Ali u običajima se svi posve slažu osim Geta, i t. d. (V. 3.). Gdje su stanovali ovi Geti, kaže pričajući o Darijevoj vojni na Skite: «Prije no što dođe na Istar (Dunav), pokori silom najprije Gete, koji vjeruju u besmrtnost,.... i koji su najhrabriji i najmirniji od svih Tračana».

Na istome mjestu nalazi ih i slavni istoričar peloponeskoga rata Tukidid, (714.-395. pr. Hr.) jer veli, da je Odrrišanin Sitalko, kralj trački, pobunio protiv maćedonskog kralja Perdike Gete, koji žive između Dunava, Balkana i Crnoga Mora.

Pozniji pisci, koji su ih bolje poznavali, označuju im mnogo šira sjedišta. Strabon, geograf I. stolj., veli, da se od davnina dijele na Dačane i Gete; da Geti žive prema Pontu, a Dačani u suprotnim zemljama prema Germaniji; da Dačani i Geti govore istijem jezikom.

Sa Strabonom potpuno se slaže Ptolomej (175.) kad kaže, da su Geti, prije no što su ih pokorili Rimljani, živjeli između Karpata i Šarplanine, a odande sve do Ponta (Crnoga Mora).

Dio Kasije, pisac istorije Rimskoga carstva do god. 229, kaže, da Dačani žive s obadvije strane donjega Dunava. «Ja ih nazivam Dačanima, kao što se sami i kao što ih i Rimljani nazivaju, makar što znam, da ih Grci obično nazivaju Getima; jer ja znam, da su ono Geti, što žive preko Balkana uz Dunav».

Prema tome jasno je kao sunce, da su Geti i Dačani jednoga te istoga i to dračkoga roda i plemena, ili jedan te isti narod sa dva imena, kao što su danas Srbi i Hrvati jedan narod sa dva imena. Otuda je posve jasno i to, što pozniji pisci, koji opisuju borbu Rimljana sa stanovnicima u nekadašnjoj Dakiji, nazivaju ih sad Dačanima, sad opet Getima, baš upravo zato, što ih, kao što kaže Plinije, Rimljani nazivaju Dačanima, a Grci Getima.

Nu, u ovo rimsko doba počinju Gete ili Dačane na sjeveru Dunava nazivati i Gotima. Već za cara Marka Avrelija (161.-180.) veli se, da je ratovao u zemlji Gota sa Markomanima. (Semet percinaciter exercita confligebat in Gothorum regione: cum e contrario Germanos et Sarmatas persequeretur imber. Hist. Illustr. t. 4. Chron. ex Idacio I. 1. p. 194.). – Pavle Orozije naziva ih također Gotima (Expeditione in Danubium suscepta, Gothos magnis praelis profligavit, ditionemque Romanam antiquis terminis statuit. Migne, Patrol. lat. t. 31. p. 1121.) a njihovu zemlju Gotijom (Ab oriente Alania est, in medio Dacia ubi et Gothoria. Ibid. p. 686.), ali su mu istovjetni sa Getima (Modo autem Getae illi, qui et nunc Gothi, quos Alexander evitandos pronuntiavit, Pyrrhus exhorruit, Caesar etiam declinavit. Ibid. p. 1149.) – Sv. Hijeronim (346.–420.) koji Gete vrlo dobro poznaje, vazda ih naziva tim imenom i kaže, da nekoji pisci Gote nazivaju Getima (Et certe Gothos omnes retru eruditi, Getas appellare consueverunt. S. Hieron. opera Parisiis 1699. II. 154.) – Prokopije Cezarejski (527.–565.) kaže izrično, da se Geti Gotima nazivaju (Geticam gentem Gothos esse aiunt. E. Grotii, p. 207. Gothorum gens, ..., sunt et qui Getas eos dixire. Ibid. p. 419.), a Zosim opet, veli, da su Karpi i Geti gotaska plemena (Carpi et Getae generis populi neglectos limites superarunt).

I na jugu Dunava, na Balkanskome Poluostrvu, nazivaju se Geti Gotima. Getima, koji su imali toliko podnositi od Grka i Rimljana, svanuo je g. 235. dan najveće radosti kada je, kao što pripovijeda Kapitolin, Maksimin, sin seljačkih roditelja, porijeklom Tračanin, a rodom Get, zasio na prijesto gordoga Rima. (Maximinus... in Thracia, in vico, ubi genitus fuerat, possessions comparavit ac semper cum Gothis commercia exercuit. Amatus est autem unice a Getis, quasi eorum civis... Hic adolescens et semibarbarus, et vix adhuc latinae linguae, prope threcica. Capitolinus in Maximino c. 4.). Kapitolin istina kaže, da se rado družio s Gotima, ali odmah dodaje, da su ga Geti voljeli kao svoga sunarodnika. Znak, da su i njemu Goti i Geti istovjetna imena za jedan te isti narod. – Pa i Teofan, pisac IX. stolj., zna da su Geti staro ime varvara (Romani Getis, hoc enim

barbaris nomen vetus erat, propiores facti, manum conserere non audebant. L. VII. in Mauritio) i da su Goti i Besi trački narodi (Gothorum, Bessorum et aliarum Thracicarum nationem exercitus orientis. Migne, Patrol. t. 108. p. 347.).

Geti, ili ako te volja, Goti živili su i na sjeveru Karpata. Tacit ih naziva Gotonima i smješta ih između Visle i Odre. Kod Ptolomeja se zovu Gitoni i žive istočno od Visle. Vislanske Gete nazivaju Gotima po svojoj prilici prema keltskim Gotinima u Karpatima, pa su stoga i južni Geti nazivani Gotima. Tacit pripovijeda u svojoj Germaniji, da su ovi vislanski Gotoni imali svoju državu, koja se u IV. stolj. za Hermanrika prostirala na istok čak do Dnjepra.

U istome ovome IV. stolj. pobjegao je znatan broj ovijeh vislanskih Geta ispred Huna na Balkansko Poluostrvo i već u V. stolj. pojavljuje se ime Schlavini, Sclavi, Sthlaveni, Slavi prvi put u historiji. U prvi mah čini se, da je to ime, koje ima isti korijen, koji i riječ slava, i onda bi se zvali Slaveni, ili je postalo od riječi slovo, i onda bi se zvali Sloveni, pa se tako većinom i tumačilo. Ali to kao da ne će biti tako. Zaista je čudnovato, da se u naroda, koji znade sloviti i znade za slavu, ne zna ni za Slavene ni za Slovene prije V. stolj. A još je čudnovatije, što se ovo ime pojavljuje skupa sa starim imenima: Venetae, Venedae, Getae, i t. d. Čudnovato je na prvi pogled, ali kad tajni toj dublje zagledamo u lice, stvar je sasvim jasna. Fr. B. Sasinek je mišljenja, da je ime Sclavi, Slaveni postalo ovako: Vislanske Gete, zato što su živjeli na Visli, nazivali su Latini Visclavini – Gothi, a Grci Visthlavini – Gothi, ili kraće Visclavini, Visthlavini, da ih razlikuju od ostalih sunarodnika. Ako se isporodi pisanje Latina Sclavini, Sclavi, Slavi sa Viscla, Visla, a pisanje Grka Sthlavini, Sthlavi sa Visthla jasno je, da su prva imena postala prema drugima i da su zamijenila sva stara imena onda, kada su Vislanski Geti poslije hunske provale zagospodarili zemljama na Balkanskome Poluostrvu i da su se odomaćila svagda ondje, gdje je bilo sunarodnika ovijeh istijeh Vislanskih Geta.

Da je to tako, svjedoči nehotice kralj Alfred, jer državu Hermanrikovu, koja je bila na Visli, naziva Visleland, a stanovnike joj naziva Bavarski geograf Vuislane (Vislani, Bielowski, Monum. Polon. Histor. I. p. 9.–18.); svjedoči Jordan, baš onaj isti, koji je unio najveću zbrku u historiju iskonskih Geta, a potonjih Gota, pa Konstantin Porfirogenita, jer prvi meće Sclavine na Vislu (Sclavini a civitate Novaetunnense et lacu, qui appellatur Musianus, usque ad Danastrum, et in boream Viscla tenus

commorantur), a drugi između Visle i Dnjepra, dakle upravo onamo, gdje su bili vislanski Geti.

Osim ovijeh indirektnijeh dokaza, da su drevni Geti, a potonji Goti, Sloveni bili, ima i direktnih svjedočanstava. Teofilakt veli na jednome mjestu: *Getae seu quod item est Sclavini (in Mauritio, III. 4.)*; na drugome: *Getae vero sive Sclavi, Thraciae vicinas regiones populabantur (in Mauritio, III. 2.)*. – Nadgrobnik Boleslava Hrabroga, poljskoga kralja, naziva Gote Poljacima (*Chrabri tu es dictus, sis in aevum benedictus. Tu possedistivelut verusathleta Christi regnum Sclavorum, Gothorum sive Polonorum*). – Gobelin Persone kaže, da je gotski jezik pravi pravcati slovenski jezik (*item rursus ab oriente incipiendo verus meridiem provinciae Germaniae sunt: Cracovia, Polonia, Bohemia, Sclavonia; quae provinciae omnes utuntur lingua Gothica vel Sclavonica. Aetas mundi I. 5.*). – Kosmograf Ravenski tvrdi, da Sloveni potječu iz Skitije (*Sexta ut hora noctis Schytharum est patria unda Sclavinorum exorta est prosapia*). Kosmografa je prevarilo ime, koje je zaista poteklo iz Skitije i dano je i južnima rođacima. Na osnovu toga istinite su riječi starca Nastora (†1113): «Tu je Ilirik, kamo je dolazio apostol Pavao; tu su bili Sloveni prvi».

Uz prkos svemu ovome uporno se pripovijeda kao istorijska činjenica, da su Goti bili Nijemci, a da je iskonskih Geta jednostavno nestalo kao dima. Nemštinu Gota prvi je fabricirao Jordan sa svojom glupom pričom. Evo te priče: Iznad Baltijskoga Mora, prema ušću Visle, koja dijeli Germaniju od Skitije, prostire se veliko ostrvo Skancija. Po strani su Ostrogoti, Suetidi i Dani. Iz onoga dijela ostrva, koji se naziva Gothiscancia, izašli su Goti pod svojim kraljem Berihamom i otploviše na dva broda na drugu obalu, gdje su stanovali Ulmerugi¹. S njima su zametnuli boj i protjerali ih iz njihovih sjedišta, a susjede njihove Vandale pokoriše. Kad su se tu razmnožili, Filimer, Bodarihov sin, koji je iza Beriha bio peti kralj, skupi Gote i prijeđu preko Visle u Skitiju. Na nesreću njihovu sruši se most, kad je već polovica prešla na drugu stranu u Skitiju, u močvarnu zemlju, koju Skiti nazivaju Onin. Ovdje su pobijedili Špale (Spali) i otišli kao pobjednici na drugi kraj Skitije, koja graniči sa Crnim Morem. Ovdje uz Meotie imadahu kralja Filimera, a u Daciji, Traciji i Meziji Zamolksa učenjaka, pre kojega je prvi bio Teuta, drugi Diceneus. Treće je sjedište Gota bilo nad Crnim Morem. Dijelili su se na dva plemena: Westgothi su

¹ To su po svoj prilici Tacitovi Lemovii et Rugii.

imali kraljeve iz roda Balta, Ostrogothi iz roda Amala; i t. d.

Već na prvi pogled vidi se sva glupost ove Jordanove priče. To nije istorijski događaj nego priča ugrijane mašte, koja je, kao što često biva, našavši zgodan materijal, izvrnula istorijske fakte i dala im sasvim drugi pravac. Jordan je znao za Ostrogothe i Westrogothe u Skandinaviji, a u Trebelija Polija naišao je na Austrogothe, u Prokopija na Visigothe, pa ništa lakše nego od prvih načiniti Ostgothe, a od drugih Westgothe². On je našao da Pavle Orozije Skite naziva Getima, a Gete Gotima (Quos Getas iam superiori loco Gothos esse probavimus. Orosio Paulo dicente.), pa je jednostavno pobjedonosne njemačke Gote doselio u Skitiju, gdje su pobijedili jedan jedincati zaspali narod (Spali, ospali, pospanci). Ovi njemački vitezovi došli su čak i u Traciju i tu su imali učenjaka Zamolksa, za koga još otac Irodot i Strabon pripovijedaju, da je bio učenik Pitagorin i da je među balkanske Gete unio vjeru u besmrtnost.

O seobi Gota opširno pripovijeda i Saxo Grammaticus, ali ih on ne seli u Skitiju nego u Daniju, a njemu se mora više vjerovati, jer mu je bilo sve bliže negoli Jordanu.

Nijemci su ne samo objeručke primili onu besmislicu Jordanovu, nego još ponosno govorili, da su imena gotskih kraljeva Hermanrik, Atanarik, Alarik, Teodorik, Eurik i Gezalik čisto njemačke riječi, jer se svršuju na rik, a to znači reich. Nu Gezalik svršuje samo na ik, pa treba u obzir uzeti samo ovaj nastavak. Nastavkom ik (ič, ic) prave se u slovenskim jezicima deminutivi stolík (stolić) ili se njima tepa tatic (tatica). U ostalom u Slovena ima dosta prezimena sa ovijem nastavkom kao što su Pekarik, Šafárik, Mäsíarik, Palárik, Pilárik, itd. Ne mogu li to biti i imena gotskih kraljeva, naročito onijeh Gota ili pravih Geta, koji su došli na jug sa karpatskoga sjevera. Nu regbi, da su ovo grčka krsna imena, koja su drevni Geti primili sa hrišćanstvom, te bi Athanarik značio Athanasios, Teodorik Theodoros, Eurik Euros (srećni), Amalarik Amalos (nježni), Hermanrik Ermeneos (navjestitelj). A to je mnogo bliže istini, nego sva mudričenja njemačka. Ako Ataulf nije krivo zapisano mjesto Adolphos zaista su imena Vitherik. Valia, Tarnobius, Reccaredus (korigen vit, vadný, trnovo, røk), Liuba, Vithimir, Valamir, Svintila i Vitzica čisto slovenska.

² Austrogothi nijesu ništa drugo do australes Gothi a Wisigothi su Visligothi. Prije Jordana ne zna u Skitiji ni jedan pisac za Ostgothe i Westgothe.

Jasno je dakle, da je Jordan pretvorivši Gete u njemačke Gote jedan od prvih falzifikatora historije. Za takova proglašuje ga Kluveri govoreći: Sweden, infra hos Gutae sive Guti, quorum regio nunc vulgo Gutland. Hi falso vulgo appellantur Gothi, et eorum regio Gothia, quum hii fuerint iidem et Gothones ad Vistulae ostia. Sed hic iam est antiquus scriptorum error; unde ridiculae illae Jornandi fabulae de Gothorum origine. (Ph. Cluverii: Introductionis in univer. Geogr. I. VI. Lugduni Bat. 1629. p. 113.). On je imao i vrsnih pošljednika, kao što su n. p. Konstantin Porfirg. sa svojom tendencijoznom pričom o doseljenju Srba i Hrvata; Tomko Mrnavić sa svojim životopisom vizantijskoga cara Justinijana; srpski narod o izdaji Vuka Brankovića i mnogi drugi. Takovi ljudi u svojoj glavi krivo shvate ili navalice izvrnu historijske činjenice, a potomstvo drži njihovu nedonošćad za pravu djecu, dok se jedva jedanput vidi da su podmetnuta, ali i onda treba žive muke, dok se to sve ne raspravi potpunoma razbistri i opovrgne. Sjetimo se samo u našoj historiji kosovske izdaje Vuka Brankovića i smrti cara Uroša.

Mogu li se historijska svjedočanstva jednostavno odbaciti za volju jedne bajke, koja je potekla iz glave Jordanove. Isporede li se pisci, koji su pisali o starim Getima i najpotonjim Slovenima, vidjeće se da svi dišu jednijem te istijem dahom i da svi jednodušno svjedoče, da su stari Geti i potonji Goti Sloveni bili. Prema tome otpadaju sve ipoteze o nestanku Geta i sva izvijanja i navijanja o seobi Slovena, koja nije ništa drugo do pojedine provale oružanih ljudi u ponosito rimsko carstvo (Sclavorum cateryae. Quantae nunquam ante prodierant, ad imperii Romani fines progressae, trajecto Istro flumine. Naissum venerunt... et omnibus Illyrici montibus superatis, in Dalmatiam intrant. Prokopije u 16. godini gotškoga rata, I. III. c. 4.), ili su to bjegunci ispred jače sile (Atanarik, Fritigeri), ili su ih sami gospodari rimski naseljavali na Balkanskom Poluotoku (Elijus Kato, Klaudije, Konstantin). Kad bi se Sloveni doselili bili, ne bi li nam to savremenici izrekom istakli bili, kao što nam kazuju o invaziji Gala (Vlaha; Skordiska, Gepida, Janoda) i Turaka u zemlje Balk. Poluostrva. Makar što je invazija Gala bila privremena, jer su odavde otišli u Daciju i u Malu Aziju, ipak se i danas vide ovuda njihovi tragovi, kao što će se dugo i dugo poznati i spominjati tragovi turski, ali tragova njemačkih niti je bilo, niti se igdje vide, mada su Goti ovuda dosta dugo gospodarili (375. – 554.). Ovdje nam se živo ističe tvrdnja historičara o nestajanju silnih Tračana. Kako su oni mogli tako brzo nestati, kad Turci nijesu mogli za pet stotina godina uništiti maleni srpski narod. Sve stoji u tome, što se u savremenim izvorima

traži ono, čega tamo nema, a ne vidi se ono, što tamo ima. Traži se na silu Boga i zdravoga razuma seoba Slovena, a ne vidi se, da savremenici čisto i bistro kazuju, da je istome narodu mjesto staroga imena dano novo ime Sloveni.

Ovaj etnografski integritet između Tračana i Geta s jedne, pa između Geta i Slovena s druge strane, potvrđuje Šafarik lingvistikom, mada današnji istraživači zabacuju njegov metod, a ipak se njime služe (L. Niederle, Slovenskè starožitnosti, D. II. sv. I. 148.-168.) baš onda, kad govore o balkanskim Slovenima.

Ne može, dakle, biti samo tradicijonalni običaj, što se drevni Geti u VI. stolj. prozvaše Slovenima, nego je to istinska istina i sa istorijskoga i sa etnografskoga gledišta.

To isto potvrđuje i antropologija i kultura. No to ostavljamo za sad na stranu. Ipak ću napomenuti, da arheološka istraživanja u Srbiji, mada nije još prikupljen sav materijal, potvrđuju donekle autohtoniju Slovena na Balkanskom Poluostrvu (Srpski Književni Glasnik, 16. oktobra 1905.).

II.

Hrišćanstvo se rano raširilo među balkanskim narodima pa je blizu pameti da su dosta rano dobili i svoju bukvicu. Za mezijske Gete kažu tonarečno istorijski izvori, a začetnik njihove pismenosti jeste vladika im Ulfila.

Dekster kaže samo toliko, da je Ulfila bio vladika gotski i da je sastavio bukvicu (Guptilas Gothus, litterarum Gothicarum inventor episcopus, nomine doctrinae inteniiique valde laudatur. Migne, Patrol. lat. t. 31. p. 505.) – Jordan je malo tačniji, jer kaže, da je Vulfila kao pontific primas mezijskih Geta sastavio bukvicu i bio njihov učitelj (Erant siquidem et alii Gothi, qui dicitur minores, populus immensus, cum suo pontifice, ipsorum quae primate Vulfila, quii peos dicitur et litteris instituisse, hodieque in Meosam regione incolentes Eucopolitanam. Divers. gentium histor. Hamburgi 1611. p. 135) – Zosomen pripovijeda o njemu mnogo više i daje nam takove činjenice, koje nas upućuju na pravu istinu. Ulfila je kao vladika getski bio 325. god. na saboru u Nikeji, a 360. god. na saboru u Carigradu. Sastavio je za Gete bukvicu i preveo sv. knjige na njihov jezik (Ulfilas eorum (Gothorum) episcopus... qui in concilio Nicaeano

convenerant, concilio Constantinopoli habito interfuit, qui litteras apud eon inveniret, literasque sacras in patrium sermonem converterit). Zosomen dakle kaže, da je Ulfila bio vladika mezijskih Geta, a ne onih Jordanovih nemačkih Gota, koji su god. 375. upali u Meziju. U ostalom i sam Jordan veli, da je sastavio getsku bukvicu (Gulfila promsit Getarum, quas videmus, ultimas (litteras). Divers. gentium histor. p. 156).

Ne treba da nas čudi što ga svaki autor dručije piše, jer tako šta obične su stvari u srednjovjekovnih pisaca. Pravo ime ovoga znamenitoga slovenskoga vladike jeste Theofilos (Θεοφιλος), jer je tako potpisao zaključke carigradskoga vaseljenskoga sabora.

Kad su mezijski Geti, a pozniji Goti istovjetan narod sa Slovenima, blizu je pameti, da je Ulfila sastavio prvu slovensku bukvicu i da je preveo sv. pismo na slovenski jezik odmah poslije carigradskoga sabora, dakle god. 361., jer je tada ostavio pravoslavlje i prešao arijanima (communioni Arianorum se adiunxisse et totam suam gentem ac ecclesia catolica separasse). A da se arijanizam što jače utvrdi među Slovenima, sastavi bukvicu i preveo sv. pismo na slovenski jezik. Na taj posao da se on odmah i imao je silna uspjeha, jer se arijanizam brzo raširio i kod prekodunavskih Slovena.

Ali kad Jordan kaže da su Goti Nijemci, kad se gotsko sv. pismo nalazi danas pod imenom «srebrnoga kodeksa» u univerzitetskoj biblioteci u Upsali, a Ulfila je bio episkop tih Jordanovih Gota, ko može reći, da to nije rad Ulfilin? Dakako da je tako na osnovu Jordanove laži, ali se inače ničim drugim dokazati ne da, dok ima dosta znakova, koji jasno svjedoče, da je gotsko sv. pismo nastalo na zapadu među franačkim Gotima, gdje se i našlo u XVI. stolj. Blizu je pameti, da je Ulfila prevađao sa grčkoga jezika i za Arijane, dok se na srebrnom kodeksu sasvijem jasno raspoznaje, da je prevađan sa latinskoga jezika i nema nigdje nikakva traga arijanskoga. Zapadno porijeklo njegovo potvrđuje jezik švedskogotski, pa i samo pismo, jer su njevoja slova slična staroj franačkoj, a nekoja opet latinskoj buklici, koja se u zemljama Balkanskoga Poluotoka nije nikada upotrebljavala (Jagić, Archiv XXI. članak Jiričeka). U balkanskim zemljama ne nalazi se toliko njemačkih tragova, koliki je utjecaj imalo Slovenstvo na ovo gotsko sv. pismo. Ono ima dosta slovenskih riječi, koje su Nijemci primili od Slovena, s kojima su dolazili u doticaj između Rajne i Labe.

Sloveni imaju starodavnu liturgiju, koja se vazda naziva

slovenskom za razliku od grčke i latinske a tako nazvani «zapadni Goti», koji su u Španiji dugo vladali (419.-711.) imali su svoju arijansku liturgiju, koja je poznije prozvana «mosarapskom» (mezy Arabi) i za koju nijedan izvor ne kaže, da je bila njemačka (alemanica, saxonica, teutonica). U ostalom nigdje nema spomena o teutonskoj liturgiji, dok tragove slovenske liturgije možemo dognati ravno do samoga Ulfile.

Stari pisci nazivahu Besima one Tračane, što življahu na Balkanu. Kartografi među ih na gornju Maricu. Sv. Hijeronim svjedoči da su Besi imali liturgiju na svome jeziku (Nunc vero passionem Christi et resurrectionem eius conctorum gentium et voces et litterae sonant... Bessorum feritas et pellitorum turba populorum... stridorem suum in dulce crucis fregerunt melos, et totius mundi una vox Christus est. Epistola ad Heliodorum), a god. 393. našao je u Jerusalimu kaluđera razliĉnih naroda, koji su Hrišćanske obrede svršavali na svome rođenome jeziku. Koji su to narodi imali u Jerusalimu svoje kaluđere, kaže nam život sv. Teodosija (†529.). Tamo se kaže, da je on kaluđere u jerusalimskoj lavri razdijelio po narodnosti na tri liturgijska odijeljenja na: grĉki, jermenski i besijski (Migne. Patrol. graecae t. 114. p. 461). Kad su Besi kao traĉki narod prebivali na Balkanu i bili susjedi Getima, lako je pojmiti da su i bukvicu i liturgiju dobili od njih, kao od svojih sunarodnika, i da je i bukvice i liturgija Ulfilina.

Ali kad ijedan istorijski izvor ne kaže, da je besijska liturgija istovjetna drevnoj glagolskoj liturgiji slovenskoj, kako se onda smije tako šta tvrditi? Ako to izrekom ne potvrđuje ni jedan istorijski izvor, vidi se iz onoga duha, kojim su nadahnuti, a koji jasno i otvoreno govori, da je to liturgija onoga naroda, koji se u staro doba nazivani Besima, a u VI. stolj. prozvani Slovenima sa ostalim sunarodnicima.

Kad su Besi imali svoju narodnu liturgiju, morali bismo očekivati, da će se na istoku naći i koja glagolska knjiga. Pa to se i dogodilo: Asemanovo jevanđelje nađeno je u Jerusalimu u XIII. stolj., baš ondje, gdje je bilo besijskih kaluđera, a na Sinajskoj Gori nađen je psaltir i trebnik, kamo su dospjeli na nepoznati naĉin. Svr Arijeve knjige spadaju među najstarije spomenike glagolske literature, a pisane su, po sudu izdavaĉa, u Bugarskoj (I. Broz, Crtice, str. 47.-49) dakle u otadžbini iskonskih Besa t. j. pisane su istim jezikom, kojim su govorili slovenski Besi.

Sa Balkanskoga Poluostrva raširila se glagolska liturgija i među

sjevernim Slovenima po Sarmaciji i po Germaniji. – Aleksandrijska hronika svjedoči, da su Sarmati, s kojima Prokopije i drugi istovjetuju Gete, imali svoju bukvicu (Šafařík, Slovenské starožitnosti, II. 731. – Bielowski, Monum. Polon. Histor. I. 119.-122.). Ovu vijest aleksandrijske hronike potvrđuje život sv. Ćirila, koji je idući Kazarima našao u Herzonu «evangelije i psaltir ruškim pismeni pisano, i čovjeka, koji je govorio istim jezikom... i za malo stade čitati i razgovarati». Imajući na umu, da je glagoljica skrojena po grčkoj kurzivi i da je sv. Ćirilo potpuno razumijevao slovenski, lako je mogao čitati ove ruške knjige.³ – U životu sv. Metodija (Šafařík – Jireček, Památky dřevního písennictví Jihoslovanuv, život sv. Methodia, 9.) kaže se: «učinivši dostojnu poštu, odslužiše učenici liturgiju latinsku, grčku i slovensku i položiše ga u sabornu crkvu». Pod imenom slovenske liturgije ima se ovdje razumjeti glagolska liturgija. Osim ove vijesti nađeni su praški i kijevski glagolski listići, koji svojim jezikom neoborivo kazuju, da su to ostaci češkoslovenske glagolske liturgije.

Kad je nauka utvrdila, da je glagolica starija od ćirilice, a istorijski izvori govore, da su Ulfila i sv. Ćirilo sastavili bukvice, blizu je pameti, da je prvi sastavio glagoljicu a drugi ćirilicu. Da je tome tako, svjedoče činjenice poznijih vremena. Nije teško naći razlog, zašto je prva slovenska bukunica nazvana glagoljicom, tek svagda i svagdje nije se tako zvala. Istorijski izvori nazivaju je svagda slovenskom, a francuzi benediktinci abecenarium bulgaricum upravo zato, što je postala u Bugarskoj i što je ime dobila od Bugara. Tradicija o arijanskome porijeklu glagoljice sačuvala se sve do XII. stolj. i njeno arijansko porijeklo navodi se kao argument, da Hrvati napuste glagolsku liturgiju. Papa Aleksandar II. piše spljetskome saboru: Scitote filii, quiq haec quę Gothi petere student, saepe numero audisse me recolo, sed propter Arianos inventores literaturae hujusmodi dare eis licentiam in sua lingua tractare divina sicut praedecesores mei, sic et ego nullatenus audeo (Ginzel, Geschichte der Slavenapostel Cxrill u. Method, Anhang, 89).

Annonymus Salisburgensis (Ginzel, Ibid. 46.) svjedoči, da je Gaecus, Methodius nomine, arhiepiskop panonski, došao u Panoniju sa «noviter inventis sclavinis litteris». Da u Panoniji nije bilo u upotrebi slovensko pismo prije sv. Metodija, ne bi anonimus ovako govorio.

³ Stari Srbi nazivali su ruski manastir sv. Panteleimona na sv. Gori «ruškom crkvom» i «ruškim manastirom». Glasnik XXIV. 237. i 286.

Poznajući dobro hijerarhijske odnošaje prije i za vremena sv. Metodija, govorio je samu suštu istinu. A to starije slovensko pismo, na koje anonimus ovdje misli, nije moglo biti drugo do glagoljica, koja se ovamo raširila zajedno sa glagolskom liturgijom.

Da je tek sv. Ćirili sastavio glagoljicu, kao što tvrdi Šafarik, a za njim Jagić (Starine XXVI, 35.), Novaković (Prvi osnovi sloven. književnosti među Balkan. Slovenima 114.-115.) i ostali, kako i kojim povodom došla je ćirilovska liturgija u Češku, gdje je mahom po smrti sv. Metodija uvedena rimskolatinska liturgija. A svjedoci ćirilovskočeške liturgije ovo su: molitva sv. Jovana Zlatoustog Presvetoj Bogorodici napisana u latinskome Martyriologium-y Odonis iz X. stolj. (Sbornik Velehradský III., 296.-303.), život sv. Ivana (Prameny dějin českých I. 111., živio je za kneza Bretislava 1012.-1055.), ćirilovska liturgija sv. Vaclava (908.-929.), koja se nalazi u dva rukopisa iz XII. stolj. (Rad. XXII.) i rimsko jevanđelje (Text du sacre).

Remsko jevanđelje najklasičniji je svjedok u ovome pitanju, jer njime doznajemo, koju je upravo bukvicu sastavio sv. Ćirilo. Pisano je ćirilicom i glagoljicom. Ćirilovski dio napisao je svojom rukom sv. Prokopije, sazavski kaluđer (966.-1053.), što svjedoči zapis na kraju glagolskoga dijela ovoga jevanđelja: A druga strana (neglagolská část) tiehto knižek, jenž je podle rušského zkna, psal je sti Prokop opat svu ruku a to pisme rušske dal neboštik karel čtorti, car rzimski, k oslavjeni tomuto klašteri (emauskomu) a ke cti sv. Prokopa. Gdje je on naučio ćirilovsku bukvicu, kaže nam njegov život (Prameny dějin českých I., 361.) govoreći: Commendavarunt cum in castro Wissegradensi magistri liberat lium litterarum studiis..., ubi tunc famosum studium sclavonicae linguae nigebat. A nadopunjuje ga baš kako treba sazavski ljetopisac iz XII. stolj. (po Palackome živio je 1126.-1162.; bio je istina latinski benediktinac, po svoj prilici rođeni Čeh, koji je bez sumnje poznao ćirilicu, koja se još i u njegovo doba upotrebljavala i u crkvi i u životu) riječima: fuit heremita Procopius nomine, natione Bohemicus de villa Chotun, Sclavonicis litteris, a sanctissimo Quirillo Episcopo quondam inventis et statutis, canonice admodum imbutus (Ginzl, Ibidem, 80.)

Kad bi tek sv. Ćirilo sastavio glagoljicu, otkuda onda Ćirilica u Poljskoj (A. C. Петрушевичъ, Краткое историческое извѣстiе о введенiи христіанства въ предкарпатскихъ странахъ), otkuda u Kranjskoj (frazzanski ostaci)? Nije valjda ovamo iz neba pala!

Vojislav P. NIKČEVIĆ
UDK 811.163.4'366.543

CRNA GORA U GENITIVU*

U redovima crnogorske pozicije i opozicije široko je prisutno davanje naziva opštijem pojmovima (apelativi) i vlastitim imenima po nazivu Crne Gore u genitivu. Tako se vrlo često srijeću pojmovi: *narod Crne Gore, umjetnost Crne Gore, književnost Crne Gore, omladina Crne Gore, žene Crne Gore, mladež Crne Gore, prostor Crne Gore, penzioneri Crne Gore, izviđači Crne Gore, prevodioci Crne Gore* itd. umjesto pojmova: *crnogorski narod, crnogorska umjetnost, crnogorska književnost, crnogorska omladina, crnogorske žene, crnogorska mladež, crnogorski prostor, crnogorski penzioneri, crnogorski prevodioci*. Prema genitivnoj Crnoj Gori sačinjeni su i mnogi nazivi društava (udruženja), ustanova, organizacija, partija (stranaka): *Udruženje književnika Crne Gore, Udruženje stručnih prevodilaca Crne Gore, Udruženje žena Crne Gore, Narodni muzej Crne Gore, Društvo etičara i estetičara Crne Gore, Savjet mladih Crne Gore, Liberalni savez Crne Gore, Narodna stranka Crne Gore, Socijaldemokratska stranka Crne Gore, Srpska radikalna stranka Crne Gore* i sl. U poređenju s njima, znatno su rjeđi nazivi s atributom *crnogorski*: *Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Crnogorski PEN centar, Crnogorska pravoslavna crkva, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Crnogorski federalistički pokret, Crnogorska stranka*.

Opšti nazivi i vlastita imena sačinjeni po nazivu Crne Gore u genitivu netačni su i jezički loši. Njihova netačnost ogleda se u tome što su regionalni, što sugeriraju da sadržaji koji se njima imenuju u narodnosnome

* Tekst je preuzet iz nedeljnika *Monitor*, god. VII, br. 301, 26. VII. 1996, str. 44-45. Priredio ga i prilagodio strukturi časopisa Adnan Čirgić.

i nacionalnome smislu ne pripadaju Crnogorcima kao samobitnome narodu i samonikloj naciji, nego Crnoj Gori kao srpskoj zemlji, regiji ili pokrajini i njima kao etničkoj grupi srpskoga naroda. Time se direktno ide na ruku ukidanju Crne Gore kao države i Crnogoraca kao naroda i nacije od strane velikosrpske imperijalne politike koja hoće da ih podvede pod Srbiju i Srbe. Samim tijekom su sporni nazivi o kojima je zbor i jezički neprikladni, stilski neskladni i neprirodni, vještački. Iz tih razloga ih obavezno treba izbjegavati i zamjenjivati nominacijama s atributom *crnogorski*.

Nominiranje po Crnoj Gori u genitivu rado vrše ne samo domaći srbi (=pravoslavni hrišćani) već i drugi, Crnogorci i pripadnici ostalih etničkih i nacionalnijih zajednica u njoj. Komunisti su to činili, i još uvijek čine, zbog internacionalizma, a i da im se ne bi reklo kako su nacionalisti, dajući pri tom pojmu *nacionalizam* mjesto jedino ispravnog značenja „ljubav prema svome narodu, rodoljublje“ (Milan Vujaklija), smisao koji ima pojam *šovinizam* „raspirivanje nacionalne mržnje, propovijedanje nacionalne isključivosti“ (opet M. Vujaklija). Na taj način oni vrše zamjenu pojmova. A drugi, naročito političari, to rade da im se ne bi zbog upotrebe pridjeva *crnogorski* zamjerilo kako njime hoće da pocrnogorče ostale etničke i nacionalne zajednice u Crnoj Gori, da ih od sebe ne bi odbili. Pri tome previdaju važnu činjenicu da se na njih taj pridjev odnosi, i može odnositi, samo po njihovoj pripadnosti Crnoj Gori kao državi, a ne nikako etnički i nacionalno. To jasno potvrđuju podaci o tome da u Crnogorskom PEN centru, Matici crnogorskoj i Crnogorskom društvu nezavisnih književnika ima i muslimanskijeh (bošnjačkih), albanskijeh, srpskih, hrvatskijeh, slovenačkih, makedonskijeh i drugih redovnijeh i počasnih članova, kojima niko ne ugrožava, niti pak treba da ugrožava, njihovu takvu narodnosnu i nacionalnu pripadnost. Time se stvaraju uslovi da i oni kvalifikativ *crnogorski* prihvate u smislu pripadnosti Crnoj Gori kao svojoj državi koja im obezbjeđuje i štiti ostvarivanje njihovijeh narodnih i nacionalnijeh prava. Tako se uređuju odnosi u demokratskim, kulturnijem i civilizovanim državama.

Protivu nominiranja crnogorskijeh sadržaja po Crnoj Gori u genitivu govori postojanje Dukljana/Zećana/Crnogoraca još od sredine IX. vijeka kao naroda, i od kraja XV. stoljeća kao nacije u procesu samoformiranja na temelju njihove neprekidne pionirske odbranbene i oslobodilačke borbe kao građanske revolucije u Duklji/Zeti/Crnoj Gori kao državi. U prilog tome da oni zaista nijesu srpskoga etničkog podrijetla šedoći ne samo

to što ni sami Srbi nijesu takvog podrijetla, jer njihovo ime nije izvorno etničkoga, nego socijalno-statusnog značenja, što će reći da ne označava ni pleme niti pak narod. Prvi crnogorski krunom ovjenčani kralj je Mihailo Vojislavljević (1077) i u Duklji je do Stefana Prvovjenčanog bilo čak osam kraljeva. Protiv toga da je Crna Gora srpska država rječito govori Srpsko poslanstvo na Cetinju iz vremena poslije Berlinskog kongresa (1878), jer jedan narod sam u se ne može imati ambasadu, niti pak posedovati dvije države. Takvoga naroda načelno, po pravilu, nema, jerbo je i prvo i drugo nespojivo s njegovom etnogenezom (istoriogenezom), tj. s načinom postanka i razvitka u državi kao primarnome etničkom okviru i crkvi kao sekundarnome etnogenezičkom ramu, u kojima se samoformira svaki narod, shvaćen u savremenome, etničkom značenju te riječi. Naravno, pripadnici naroda osim matičnijih država mogu posedovati i dijeliti neku drugu državu, kao što je slučaj s Njemcima, Francuzima, Talijanima i Retroromanima u Švajcarskoj. Ali ni jedan od tih naroda svoj dio ne može da pripoji matičnoj državi bez saglasnosti svih ostalih naroda s kojima je dijeli. A Sjedinjene Američke Države (USA) predstavljaju složenu državu konfederalnog tipa Amerikanaca kao naroda sastavljenog od mnogobrojnih raznorodnijih etničkih sastojaka.

Dakle, pošto Crna Gora nipošto ne može opstojati kao srpska država, iz egzistencijalnih a ne samo iz formalnih razloga treba izbjegavati regionalno imenovanje po njezinom genitivu. U to smo se uvjerali ponajviše krajem XII. vijeka i 1918. godine. Zapravo kroz cijelu istoriju Srbija je nastojala da ukine crnogorsku državu i Crnogorce preobrazi u Srbe. To joj je pošlo za rukom šestogodišnjim ratom (1183-1189) pa je Zeta/Duklja za sve vrijeme od oko 170 godina vladavine Nemanjića bila potčinjena njenoj vrhovnoj vlasti doživljavajući svestranu stagnaciju i drastično nazadovanje. A 1918. godine Crna Gora je bila okupirana od strane srpske i savezničke vojske i pripojena Srbiji. Tada je Crnogorcima administrativno bilo onemogućeno službeno ispoljavanje pripadnosti crnogorskom narodu i crnogorskoj naciji, ukinuto čak i njihovo ime u Zetskoj oblasti, odnosno Zetskoj banovini; upotrebom regionalnijih naziva pretvoreni su u Srbe.

Ostajući bez vlastite države kao zaštitnice i samih sebe u narodnosnome i nacionalnom smislu, između dva svjetska rata pretrpjeli su najgrublje nacionalno ugnjetavanje i ekonomsko izrabljivanje. Zakonito je da Srbija Crnoj Gori ne dozvoljava da bude srpska država ako su Crnogorci etnički i nacionalno Srbi. Stoga ne može postojati savez srpskijeh država.

Prema tome, nema druge nego da široko upotrebljavamo atribut *crnogorski*. Jedino se njime i pojmovno i jezički na odgovarajući način izražava pripadnost Crnogoraca Crnoj Gori kao svojoj državi, garantu njihova opstojanja i svestranoga razvitka, te njihova narodnosna i nacionalna pripadnost kao subjektivna i objektivna samopostojanost. To zbog toga što je, kako reče Nikola I. Petrović Njegoš, „Crna Gora Crnogoraca“, odnosno što je „Crnogorstvo životno načelo Crne Gore“. Bez njega nema egzistencijalnog opstanka Crne Gore i Crnogoraca. Državna politika na tim načelima zasnovana jedino može biti uspješna i prosperitetna. U protivnom, kad-tad mora doživjeti neuspjeh. I u to uvjerava kralj Nikola, koji je, suprotno citiranom, vodio srpsku državnu politiku u Crnoj Gori i zbog toga i on i ona doživjeli tragičan kraj. Njegove posljedice i te kako još i danas ošćamo.

SADRŽAJ

Vojislav P. NIKČEVIĆ – Naučni pogledi Dalibora Brozovića na crnogorski jezik -----	3
Milorad NIKČEVIĆ – Fonemi <i>š, ž, ʒ, ć, đ</i> u crnogorskom standardnom jeziku -----	25
Vukić PULEVIĆ & Novica SAMARDŽIĆ – Ivan Crnojević u crnogorskoj toponimiji -----	41
Przemysław BROM – Społeczne uwarunkowania funkcjonowania języka na przykładzie współczesnego standardu czarnogórskiego -----	61
Ljudmila VASILJEVA – Neke karakteristične crte crnogorskoga jezika -----	67
Sreten ZEKOVIĆ – Sveti Petar Crnogorski o „naškom“ jeziku ---	79
Petar ATANASOV – Limbă română, limbă romanică -----	83
Radoslav ROTKOVIĆ – Kako su rijeke Zeta i Cijevna dobile imena -----	97
Aleksandar RADOMAN – O pismu izvornika hronike <i>Kraljevstvo Slovena</i> Popa Dukljanina -----	103
Adnan ČIRGIĆ – O klasifikaciji crnogorskih govora -----	109
Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ – Glasovi pjesnikinja jednog vijeka: različiti glasovi, različite poetike -----	129
Sanja MIŠKOVIĆ – Postmodernistički okvir Pekićevih tekstova (II) -----	145
Jakov SABLJIĆ – Imagološki aspekti romana <i>Ogledalo</i> Igora Donovića -----	167

SADRŽAJ

Vladimir VOJINOVIĆ – Karakteristike Đilasovih međuratnih pripovjedaka -----	193
Milena IVANOVIĆ – Pripovjedački postupak u romanu <i>Nevidbog</i> -----	223
Vojislav D. NIKČEVIĆ – U potrazi za izvornikom: <i>Kraljevstvo Slovena</i> - mit ili stvarnost -----	243
Krsto PIŽURICA – Miladin Vuković -----	293
Vladimir VOJINOVIĆ – Status vremena u jednoj Jakovljevoj bešedi -----	303
Borislav CIMEŠA – Nova dvotomna knjiga Sretena Zekovića --	309
Simeon KONČAR – Goti i njihov vladika Ulfila -----	315
Vojislav P. NIKČEVIĆ – Crna Gora u genitivu -----	327

TABLE OF CONTENTS

Vojislav P. NIKČEVIĆ – Dalibor Brozović’s Scientific Views of Montenegrin Language -----	3
Milorad NIKČEVIĆ – Phonemes <i>ś, ź, ʒ, ć, đ</i> in Standard Montenegrin Language -----	25
Vukić PULEVIĆ & Novica SAMARDŽIĆ – Ivan Crnojević in Montenegrin Toponymy -----	41
Przemysław BROM – Social Conditioning of Language Functions on the Basis of the Contemporary Montenegrin Standard -----	61
Ljudmila VASILJEVA – Some of the Characteristic Features of the Montenegrin Language -----	67
Sreten ZEKOVIĆ – Saint Peter of Montenegro about „naški“ Language -----	79
Petar ATANASOV – Limbă română, limbă romanică -----	83
Radoslav ROTKOVIĆ – How did the Rivers Zeta and Cijevna get their Names -----	97
Aleksandar RADOMAN – On the alphabet of the original version of The Chronicle of the Priest of Duklja -----	103
Adnan ČIRGIĆ – On Montenegrin Speechies Classification -----	109
Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ - Voices of Female Poets in the Twentieth Century: Different Voices, Different Poetics -----	129
Sanja MIŠKOVIĆ – Postmodern Frameworks of Pekić’s Texts (II) -----	145

TABLE OF CONTENTS

Jakov SABLJIĆ – Imagological Aspects of Igor Đonović’s novel <i>Ogledalo</i> -----	167
Vladimir VOJINOVIĆ – Some Characteristics of Đilas’s Interwar Stories -----	193
Milena IVANOVIĆ – Narrative Aspect of the Novel <i>Nevidbog</i> --	211
Dušan IČEVIĆ – Njegoš’s Poiesis -----	223
Vojislav D. NIKČEVIĆ – In Search of the Original: <i>The Kingdom of Slavs</i> – the myth or reality -----	243
Krsto PIŽURICA – Miladin Vuković -----	293
Vladimir VOJINOVIĆ – Status of Time in Jakov’s Oration --	303
Borislav CIMEŠA – The New Two Volume Book by Sreten Zeković -----	309
Simeon KONČAR – The Goths and Their Bishop Ulfila -----	315
Vojislav P. NIKČEVIĆ – Montenegro in Genitive -----	327

*CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње
81(497.16)

*LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja / urednik Adnan
Čirgić . - God. 1, br. 2 (2008) - . - Cetinje
(Ivanbegova 57) : Institut za crnogorski jezik i
jezikoslovlje “Vojislav P. Nikčević”, 2008 (Cetinje
: IVPE). - 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 - 2951/2).